

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXIII. KÖTET

2011. 2. FÜZET

Kis- és nagyrégiók, centrum és periféria a 21. század elején

*

Zárszámadás a Lexikonról – a jövő felé nézve

*

A szombatosok chiliazmusa

*

Suri Orvos Mihály *Catholicus reformatus*-fordítása

*

Egy irodalmi mű hazakerülése és kiadása köré szövődött kapcsolható
felfedett és felfedendő pontjai

*

Kazinczy-értelmezések történész szemmel

*

Babits nemzetfelfogása

*

Formálódó jelenlét. Irodalmi folyóiratok az interneten

*

Műhely

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2011
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCSIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtitkár),
Szász Alpár Zoltán, Tanczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–595 176
Postacím: 400750 Cluj–1. C.P. 191 Románia, e-mail: titkarsag@eme.ro
www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

BETHLEN GÁBOR
Alap

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA–IDEA nyomdában

Felelős vezető
Nagy Péter

Tapodi Zsuzsa

Kis- és nagyrégiók, centrum és periféria a 21. század elején

Ha az általam vázolni kívánt irodalmi-kulturális problémacsomó felé – perifériáról a centrum irányába tartva – koncentrikus körökben közelítünk, észre kell vennünk azt a huszadik század hatvanas éveitől újra és újra megjelenő és napjainkban egyre erőteljesebbé váló polémiát, mely a *kulturális és irodalmi eurocentrizmus* nézőpontjának egyedüli lehetségesként való feltüntetését kérdőjelezi meg. (Ez a jelenség természetesen nem független a gazdasági hegemoniára törekvő nagy globális régiók rivalizálásától.)

Világ- és nemzeti irodalom

Az irodalmkutatókban fölmerülő kérdéskörök egyike, hogy mennyiben lehet csupán nemzeti kánonokról beszélni, és mennyiben szükséges nemzetközi örökséget föltételezni. Az irodalom idő- és térbeli változékonysága ellenére lehetséges-e egyáltalán az irodalmak összevetése, van-e létjogosultsága az összehasonlító kutatásnak, azaz tételezhetjük-e az egyetemességet, vagy nyugodjunk bele a viszonylagosságba?

A dilemmák e csoportját Szegedy-Maszák Mihály így fogalmazza meg: „Számít-e, hogy Fáy András Stendhálnak, Jókai Flaubert-nek, Mikszáth Henry Jamesnek a kortársa? Ha azt feleljük, hogy e szerzők voltaképpen nem ugyanabban a szellemi időszakban alkottak, lényegében a nemzeti irodalomtörténet-írás önelvűségét védjük. Ki dönti el, mire érdemes emlékezni a múlt örökségéből, s vajon nem mondható-e, hogy aki kilép valamely nemzeti irodalom kereteiből, könnyen elmarasztható azon az alapon, hogy a többféle igazság kevesebb igazság is lehet.”¹

A kánon jól körülhatárolható értelmezői közösséget föltételez. De vajon a világirodalom esetében létezik-e ez a közösség? Folytatva a Szegedy-Maszák által fölvetett kérdések sorát „lehetséges-e olyan értelmezése a *Háború és béke*-nek, amely egyaránt kielégíti az orosz és a francia olvasót? Készíthető-e olyan magyarázat a *Sátáni versekről*, amely mohamedán és gyaur számára egyaránt elfogadható?”²

Ha a széles körű nemzetközi hírnév, siker, olvasottság a fokmérője a világirodalmi rangnak, a kis népek nyelvén írott műveknek kevés esélyük van a világirodalmi superkánonba kerülésre. A fokozottan érezhető nyelvi akadályok okozzák például, hogy a magyar alkotások képtelenek megteremteni világukat idegen nyelven. Fehér holló számba megy a kiemelkedő angol, német, francia műfordító, aki magyar alkotásokat ültetne át, de az olyan magyar emigráns is, aki Konradhoz, Nabokovhoz, Ionescóhoz, Canettihez vagy Cioranhoz hasonlóan jelentős műveket írt volna világnyelveken. Ebből következően az elméleti kutatás is nehezebbé válik. Ha a magyar irodalmár be kíván kapcsolódni a nemzetközi kutatásba, nemigen hivatkozhat anyanyelvének kultúrájára: „Amikor külföldiek számára készít méltatást anyanyelvén írott művekről, mintegy kénytelen azt várni olvasójától, hogy becsületszóra fogadja el a tárgyalt művek

¹ Szegedy-Maszák Mihály: *A bizony(talan)ság ábrándja. Kánonképződés a posztmodern korban.* = Uő: *Minta a szényegen. A műértelmezés esélyei.* Bp. 1995. 91.

² Uo.

értékelését.”³ Aki viszont az angol, német, francia, spanyol vagy orosz nyelven írt alkotásokkal foglalkozik, nemigen tud az anyanyelvén született művekre is időt szakítani, hiszen minden erejét arra kell összpontosítania, hogy behozza óriási hátrányát azokkal szemben, akik az illető irodalmak anyanyelvű kutatói.

A nemzeti kereteket meghaladó vizsgálat létjogosultságát azzal szokás indokolni, hogy a műfajok, áramlatok, az intézményesült értelmezési módok közösek, az olvasás pedig eltünteti a szövegek közti határt. A fenti kategóriák a nemzeti irodalom fölött megnyilvánuló superkánont feltételeznek, hiszen a kis népek nyelvén alkotók és e „kis” irodalmat kutatók számára mintát nyújtanak, olvasói számára pedig olyan elvárási rendszert, amely a befogadást tereli kanonizált mederbe.

A bibliai kánonok megsokszorozódása után, a szekularizáció körülményei között mindössze egy jelenség került közel ahhoz, hogy felekezeten és más intézményeken átnyúlva az egyetemes kánon vonásaira emlékeztető jegyeket vegyen magára: a világirodalom. Ám a világirodalom tulajdonképpen csak a nagy területen egyazon időben létező egységes világszemlélet alapján jöhetne létre, azonban a fogalmat a gyakorlatban talán csak a középkori latinitás közelítette meg. Ne felejtjük, hogy a műfajok, irányzatok stb. elvárásai korántsem érvényesek egy adott korszak teljes irodalmi termésére, csupán a nyugati kánont követőkre (a 18. század elején keletkezett haiku ugyanúgy nem értelmezhető a neoklasszicista irodalmi kánon keretében, mint a kecsua dalok), másrészt mivel a világirodalom egységes világtörténelem létét feltételezi, ami megkérdőjelezhető, szerencsésebb helyette egymás mellé rendelt irodalmakról vagy egymásra ható irodalmakról beszélni.

Közkeletű értelemben a világirodalom nem azonos az egyes irodalmak remekműveinek listájával – bár a fogalom 19. századi értelmében annak kellene lennie –, inkább a nagy népek irodalmainak kiemelkedő műveit értik rajta. Sovány vigasz számunkra Veres András megállapítása: „Hogy a kis népek kulturális kisugárzásának elmaradása a nagy népekéhez képest nem kisebb művészeti teljesítményükkel, hanem a saját kultúra terjesztésében és fogyasztásában érdekeltek kisebb létszámával és csekélyebb intézményes erejével magyarázható elsősorban.”⁴ Egy-egy irodalmi jelenség létrejötté adott történelmi, társadalmi és kulturális kontextusba illeszkedik. A trubadúrköltészet Provence tájairól, a reneszánsz szonett olasz földről, a felvilágosodás eszmerendszerének társadalomkritikája a vadember figurája révén a francia kultúrkörből terjedt szét fokozatosan egész Európában. Ilyen magyar eredetű műfajt, műformát, motívumot nemigen találunk a világirodalmi eszköztárban.

A kis nemzetek irodalmára rendszerint a nagy irodalmak kánonjának adaptálása, átalakítása vár. Reprezentatív alkotásaik ritkán kerülnek a világirodalmi kánon centrumába. Ezért olvashatjuk gyakran a keserű megállapítást, hogy a magyar irodalmi kánon vidékies, epigon jellegű.

A kis népek irodalmi kánonjainak kutatása mégsem haszontalan, és – bár nehéz – ígéretes is. A nehézség abból adódik, hogy például a kelet-közép-európai kisebb irodalmakban másként festenek a metakanonikus kontextusok, maguk a metakanonikus szövegek is, mint Nyugaton, az intézmények rendszere is eltérő. A világirodalmitól eltérő sajátos szövegtípusok jelennek meg, amelyeknek megfelelőit hiába keresnénk a nagyobb nyelvek irodalmaiban. A közvetítés csatornáit szintén egészen mások lehetnek, mivel az intézmények hálózata itt többnyire jelentős

³ Szegedy-Maszák Mihály: *i.m.* 93

⁴ Veres András: *Molnár Ferenc, a kánonalakító*. Helikon. Irodalomtudományi szemle, Bp. 1998/ 3. 319.

késéssel, a nyugati mintáktól eltérő funkcióval alakult ki. A kutatás fáradalmi azonban megtérülhetnek, hiszen éppen ezért nyílik lehetőség a kultúra egészéről érdekes, új dolgokat mondani, anélkül hogy a nagy nyelvek irodalmainak kutatását lemásolnánk: „Egész irodalmi rendszereket kell újra koncipiálni, a sajátos működésre vonatkozóan hipotéziseket felállítani, kitalálni, hogyan is működik az irodalmi folyamat abban a kultúrában”⁵ – figyelmeztet Kálmán C. György.

Tovább szűkítve a kört a nemzeti irodalom és kultúra kérdéseire, úgy tűnik, az *önálló erdélyi irodalom történetében ciklikusan megismétlődő viták*, mint a Vallani és vállalni, Nem lehet, Csipkerózsika vagy a rendszerváltozás után a sepsiszentgyörgyi Európai Idő hasábjain zajló transzszilvanizmus-vita a centrum elvesztésének traumájából, a perifériától által generált sajátos szerep megtalálásának igényéből fakadnak.

Kulturális-oktatási központ

Nem kevésbé problematikus magának a *kulturális központnak* a kérdése sem. Az erdélyi-partiumi régió centrumszerepre törő városai közül a történelmi hagyomány folytán és kulturális intézményeinek jogán (színház, püspökségek, Erdélyi Múzeum-Egyesület, egyetem), a két világháború között Kolozsvár emelkedik az erdélyi centrum szerepébe, ezt ellensúlyozandó a második világháború után a romániai kommunista hatalom Marosvásárhely szerepét erősítette (olyan intézményeket telepítve ide mint az orvosi és gyógyszerészeti főiskola, a színiakadémia, Igaz Szó, Új Élet), majd központosító törekvéseivel összhangban a hetvenes évek elején Bukarestben alakított ki jelentős szellemi potenciállal bíró intézményeket (Kriterion Könyvkiadó, Román Televízió magyar nyelvű adása, A Hét, Művelődés, Falvak Dolgozó Népe, Munkásélet, Ifjómunkás, Nicolae Iorga Történettudományi Intézet Nemzetiségtörténeti Osztálya, Hungarológiai Tanszék az egyetemen, a Szocialista Nevelési és Művelődési Tanács Nemzetiségi Igazgatósága stb.). Ezek szerepe rövid virágzási periódus után a diktatúra bekegyesítő, megvonó politikája következtében a nyolcvanas években fokozatosan elhalványult (akár meg is szűnt), a rendszerváltozást követően pedig a Bukarestbe vezérelt magyar értelmiségiek jó része visszaköltözött Erdélybe, s a román fővárosban még megmaradt intézmények hatósugara jelentősen lecsökkent.⁶

Napjainkban az egyetlen erdélyi magyar kulturális centrum kialakulásának útjában olyan paradox jelenségek állnak, mint az, hogy – bár nincs hatalmi cenzúra – a könyv- és folyóiratterjesztés hiányosságai megakadályozzák, hogy a korábban országos jelentőségű periodikák széles körben olvasókra találjanak, ezért regionálisakká válnak, már nem jutnak el távolabbi régiókba (pl. a kolozsvári Helikon); ugyanakkor más, regionálisként indult folyóiratok (pl. a csíkszeredai Székelyföld) a kivándorlás miatt sokkal távolabbról, Svédországból, Izraelből, Kanadából is előfizetőkre és figyelő olvasókra számíthatnak. Bár az internet elvileg megszünteti a távolságokat, utazás nélkül is elérhetővé tesz számtalan kulturális terméket, az információk özönével fel is gyorsítja a tempót, gátjává válik a kommunikációnak: egyszerűen miatta sincs időnk – sokszor saját lakhelyünkön sem – mindent elolvasni, megnézni, amit szeretnénk.

⁵ Kálmán C. György: *A kis népek kánonjainak vizsgálata*. Helikon. Irodalomtudományi szemle. Bp. 1998. 3. 259.

⁶ Lásd Bányai Éva: *Sikertörténet kudarcokkal*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár 2007.

Itamar Even Zohar többrendszerűség-elmélete szerint centrum és periféria viszonya nem csupán térben vizsgálható, hanem az egyes nemzeti irodalmak rendszerein belül is. Az irodalmi rendszerek dinamikája, állítja, folytonos centrum-periféria mozgást jelent. A kanonizált és nem kanonizált irodalom feszültsége az egyik belső mozgatórugó:

„A hivatalos kultúra meglétének ideológiája (hogy az volna az adott társadalomban egyedül elfogadható) súlyos kulturális kényszert jelentett, nemzeteket taszigált a központosított oktatási rendszerbe, sőt még az adott kultúrát tanulmányozó diák számára is ellehetetlenítette azon dinamikus feszültségek felismerését és elfogadását, melyek a hatékony fennmaradás érdekében működnek a kultúra medrében [...]. Elég valószínű, hogy bármilyen rendszer kanonizált játéktára bizonyos idő eltelte után unottá kopik, hacsak nem kel birokra vele nem kanonizált párja, s ezzel előáll a fenyegetettség réme, hogy emez felváltja azt. A kanonizált játéktár e nyomásnak engedni kénytelen, s szükségképpen megváltozik. Ez garantálja a rendszer fejlődését, ami megővésének egyetlen eszköze.”⁷

Ez a gondolat termékenyen továbbvihető a regionális, nemzeti, globális kultúra egészére. Az egyetlen, hegemon központ ellenében a művelődést fenntartó, olykor az egymással rivalizáló intézmények és az őket benépesítő egyéniségek minél nagyobb száma és minél színesebb kínálata az állandó fejlődés záloga.

Azt a természetes törekvést például, hogy a saját, magyar nyelvű kulturális intézmények épüljenek föl, minek következtében Székelyföldön a rendszerváltozás után sorra nyíltak a színházak (Székelyudvarhelyen, Csíkszeredában, Kézdivásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön az M Stúdió) az évtizedes vagy akár évszázados múltra visszatekintő erdélyi magyar színházak szempontjából sem tekinthetjük veszteségnek, az erdélyi magyar közösség számára pedig egyértelmű nyereség. (Sokkal több nézőhöz juthat el rendszeresen az élő színházművészet, nő a vidéki értelmiségiek száma, több színészre van szükség, tehát a kolozsvári és marosvásárhelyi színtanodák jövője is megzilárdult, stb.)

A sepsiszentgyörgyi Bod Péter Megyei Könyvtár, a Székely Nemzeti Múzeum vagy a Csíki Székely Múzeum úgy szolgálnak ki egy szűkebb régiót, hogy közben folyamatosan nyitnak a nemzeti, európai és globális értékek felé. Elég megtekinteni a nagy népszerűségnek örvendő író-olvasó találkozók vagy a múzeumi időszakos kiállítások programját, hogy lássuk, a tematika a székely határőrvédelemtől a világjárványokat okozó pestis kultúrtörténetéig, a fáraók korának művészetétől a köpönyeges Mária-ábrázolásokig vagy a nagybányai művésztelep alkotásaiig igen széles skálán mozog.

Az intézmények megléte még nem garanciája a pezsgő szellemi életnek, szükség van az őket benépesítő személyek állandó erőfeszítésére is. Amíg Kolozsvár volt az egyetlen jelentős erdélyi magyar kulturális centrum, természetes volt a periférián élő értelmiségieknek a kincses városba vándorlása.⁸ A centrum kisugárzása jótékonyan hat a perifériára, ám a csúcserőtelmes elvándorlása a periféria vegetálását is eredményezheti. (A BBTE mai bölcsészei között kapásból fel lehet sorolni tíz olyan székely származású kiemelkedő egyéniséget, aki számára csupán Kolozsvárott nyílt lehetőség az akadémiai pályára, hiányuk viszont hátráltatja szülőföldjük kulturális emancipációját.)

⁷ Itamar Even Zohar: *A többrendszerűség elmélete*. Helikon. Irodalomtudományi szemle, Bp. 1995. 4. 441.

⁸ Lásd Nagy Balázs (szerk.): *Háromszéki jelek a Házsongárdi temetőben*. Kvár 2010.

Értelmiségi utánpótlás

Mikszáth Kálmán 1885-ben írja a székelyek iskolateremtő szándékáról *Akik nem zúgolódnak* című cikkében: egyetlen dolgot kérnek, „adatok nekünk még egy ágyút, egy oskolát”.⁹ Úgy tűnik, 125 évvel ezelőtt is világos volt, hogy egy régió felemelkedéséhez elsősorban kulturális megerősítésén keresztül vezet az út. A gondolatmenet következő részében a Sapientia EMTE gazdasági kutatócsoportja által összeállított adatokat használom.¹⁰ Eszerint a romániai magyar anyanyelvű diákok 70 százaléka jut el az érettségiig, minden ötödik magyarul érettségizett fiatal román nyelven tanul tovább. A magyarság mind a felsőfokú oktatásban szerepet vállaló tanári kar, mind pedig a diákok létszámának tekintetében alulreprezentált. Romániában tíz felsőfokú tanintézmény nyújt magyar nyelvű egyetemi képzést 51 képzési ágon, ezek közül kilenc Erdélyben működik.

Kolozsváron zajlik az anyanyelvű képzés 45 százaléka, a főbb tudományterületek bő nyegyeden, 691 hellyel. A kincses városban a BBTE, a Sapientia EMTE és a Protestáns Teológiai Intézet várja a magyarul tanulni akarókat. A Partiumban a BBTE kihelyezett tagozata működik Szatmárnémetiben és a Partiumi Keresztyén Egyetem Nagyváradon. Székelyföldön Marosvásárhelyen a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem, a Színművészeti Egyetem és a Sapientia EMTE szakjain, valamint a Károli Gáspár Református Egyetem kihelyezett tagozatain, Csíkszeredában a Sapientia EMTE, Sepsiszentgyörgyön, Gyergyószentmiklóson, Kézdivásárhelyen és Székelyudvarhelyen a BBTE kihelyezett tagozatain, a Gödöllői Szent István Egyetem és a budapesti székhelyű Corvinus Egyetem kihelyezett tagozatain lehet magyarul tanulni.

Az egyetemet végezni kívánók közel egynegyede még mindig román nyelven tanul, mert vagy nincs az általuk választott szak magyarul (pl. mezőgazdasági, állatorvosi, erdőgazdálkodási szak vagy műépítész), vagy pedig nincs a potenciális hallgató lakhelyéhez közeli és anyagi lehetőségeihez szabva elérhető anyanyelvi képzésre lehetőség. A tömegképzés körülményei között nem lehet figyelmen kívül hagyni a gazdasági tényezőket. Anyagi okokból van szükség arra, hogy a képzés helye közeledjék a potenciális hallgatók lakhelyéhez. Ezt az igényt ismerték fel azok a magyarországi és elsősorban romániai állami- és magánegyetemek, amelyek kihelyezett tagozatokat létesítettek a magyarlakta erdélyi kisvárosokban. A romániai magyar nyelvű felsőfokú képzés arányait tekintve megállapítható, hogy a román nyelvű szakokhoz és a tanulni vágyók elvárásaihoz viszonyítva túl sok a tandíjas hely, és kevés az ingyenes. Az esélyegyenlőség elvének tiszteletben tartásával bővíteni kell tehát a magyar nyelvű szakkínálatot és a tandíjmentes helyek számát.

Meg kell találni a megfelelő arányokat, megteremteni egy kiegyensúlyozott kultúrpolitikát, amely a fenntartható fejlődés jegyében nem sorvasztja el a meglévő egyetemi struktúrákat sem, de nem is hátráltatja a később kialakult fejlődését.

A választás szabadsága és felelőssége a leendő diáké, a közösségnek pedig kötelessége megteremteni a színvonalas oktatási intézményeket a kistrégiókban is.

⁹ Mikszáth Kálmán: *Akik nem zúgolódnak*. = Mikszáth Kálmán *félciszimája*. Sepsiszentgyörgy 1997.

¹⁰ *A romániai magyar közép- és felsőfokú oktatás helyzete gazdasági és társadalmi kontextusban*. GHT Kar, Csíkszereda 2010.

Az egyetlen centrum és öt tápláló periféria dichotómiája helyett tanácsosabb lenne a matematikából vett hálózatelemélet modelljét alkalmazni kisebbségben élő közösségünk szellemi életében is: meggyőződésem, hogy egy virágzó regionális, nemzeti kultúra számára sokkal előnyösebb a több, egymással folytonos kapcsolatban, kölcsönhatásban álló csomópont megléte, mint az egyetlen centrumé.

Small and Large Regions, Centre and Periphery at the Beginning of the 21th Century

Keywords: literary and cultural Eurocentrism, national literature, world literature, Transylvanian Hungarian literature, centre-periphery dichotomy, network theory

Literary and cultural Eurocentrism is often questioned today. The comparison of the specific values of the national literature with those of the world literature also implies the centre-periphery conflict. The cyclical debates of the Transylvanian Hungarian literature have their source in loss of the centre, in peripheral existence.

It would be advisable to replace the centre-periphery dichotomy with the model of the network theory in the intellectual life of minority communities. For a flourishing regional national culture it is more advantageous to have a network of nodes, interacting in a continuous connection with each other, than the monopoly of the only center.

Dávid Gyula

Zárszámadás a Lexikonról – a jövő felé nézve

A 2010 májusának végén, illetve augusztusának elején megjelent V/1. és V/2. kötettel lezárul a *Romániai magyar irodalmi lexikon*, amely negyvenkét évvel ezelőtt, a 200 évvel korábban, 1766-ban megjelent *Magyar Athenás* példáját idézve s egy kedvezőnek ígérkező politikai konjunktúra hátszelét kihasználva „az írásbeliség tágabb kereteire figyelmező” számbavételt tűzte ki céljául.

Előljáróban néhány adat az immár egész munkáról.

Az első kötet (A–F) 1981-ben jelent meg, 40 000 példányban, a második kötet (G–Ke) 1991-ben, 20 000 példányban, a harmadik kötet (Ki–M) 1994-ben, 10 000 példányban, a negyedik kötet (N–R) 2002-ben, 3 000 példányban, a két részre (S–Sz és T–Zs) bontott ötödik kötet az idén, szintén 3 000 példányban. Az öt kötet összterjedelme 4212 könyvoldal, azaz 281,82 kiadói ív, ami 5637 kéziratoldalnak felel meg.

Az öt kötetben összesen 228 munkatárs szócikkei jelentek meg, közülük szócikke van mind az öt kötetben Benkő Andrásnak, Berde Zoltánnak, Bura Lászlónak, Dávid Gyulának, Fejér Miklósnak, Gaal Györgynek, Gábor Dénesnek, Hubbes Évának, Klacsmányi Sándornak, Köllő Károlynak, Kötő Józsefnek, Murádin Jenőnek, Murádin Lászlónak, Szabó Sámuelnek, Szekernyés Jánosnak és Tuzson Erzsébetnek; tízen szerepelnek szócikkszerzőként négy kötetben, huszonketten három kötetben, harmincan két kötetben, az egy kötetben szócikket adó munkatársak száma pedig 149. Ezeknek az adatoknak az értelmezésére még visszatérek.

A legkitartóbb szócikkszerzők mellett meg kell említenünk a lexikonnak azokat a munkatársait, akiknek a neve ugyan nem szerepel a fentebb számba vettek között, de akik az utóbbi két évtizedben felmérhetetlen értékű munkát végeztek a kézirat végleges formába öntésén: a III. kötettől a beírást-tördelést végezve, számítógépes alpmunkatársként bekapcsolódó Virág Pétert és a teljes öt kötetet végigkorrektúrázó Mező Piroskát. És nem hagyhatjuk említés nélkül a Nagyvárad Nyomdaipari Vállalatot, amely az első kötettől az utolsóig egyforma gondnal és minőségben kivitelezte a Deák Ferenc borítójával megjelenő köteteket.

Balogh Edgár névlegesen csak az első és a második kötetben szerepel főszerkesztőként, azt követően ünnepélyesen átadta ezt a feladatot Dávid Gyulának, de valójában, mint „főmunkatárs”, a harmadik kötet munkálatainak is a lelke volt, s szócikkei halála után még a negyedik és az ötödik kötetben is megtalálhatók.

A lexikont az első kötettől (sőt a munkát már az 1968-as indulástól) szerkesztőbizottság ellenjegyezte, tagjai pedig Benkő Samu, Jancsó Elemér, Jordáky Lajos, Kacsó Sándor, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Mikó Imre, Réthy Andor, Sóni Pál és Venczel József voltak. Közülük Réthy Andor vállalta a lexikon bibliográfiai megalapozását, és Venczel József volt az, aki a közösen kialakított koncepció alapján a kiindulásul szolgáló (és a későbbiekben természetszerűleg inkább csak újabb nevekkal bővülő) szócikkjegyzéket összeállította. Közülük hárman (Réthy Andor, Sóni Pál és Venczel József már az első kötet megjelenését sem érték meg; az elhunytakkal és az országból időközben eltávozottakkal a szerkesztőbizottság szerepe jelképesé vált: az ötödik kötetben egyedül Gábor Dénesnek vannak szócikkei, s Benkő Samu volt az, aki – a korábbiakhoz hasonlóan – a teljes kézirat lektorálását vállalta.

A szócikkszerzők mellett kezdettől fogva fontos volt a szakszerkesztők és a helyi szerkesztők (egymást némileg átfedő) szerepe: az első kötet impresszumában szereplő 22 szakszerkesztőből

elhunyt 12, eltávozott az országból 4, a zárókötetben jelen vannak 6-an; a 10 területi szerkesztő közül elhunytak 4-en, a zárókötetben tényleges munkát végzett élők: a szakszerkesztők sorában Gaal György, Kötő József, Murádin Jenő, Murádin László, Tövissi József, a helyi szerkesztők közül Bura László (Szatmár), Klacsmányi Sándor (Máramaros), Szekernyés János (Temesvár) és Tuzson Erzsébet (Bihar). Nem csoda: az első kötet megjelenése óta 29 év telt el.

Az eltávozottak és elhunytak helyére természetesen újak álltak: a zenei szócikkek szerkesztését és az összefoglaló szócikket Benkő Judit, az unitárius egyházi irodalmat és sajtót Kovács Sándor, a fizika-kémiai szócikkeket Máté Enikő, az orvosi és gyógyszerészeti szócikkeket Péter Mihály és Péter H. Mária, a történettudományi szócikkeket és összefoglalót Vincze Zoltán, a romániai magyar sajtóról a záró kötetben szereplő átfogó szócikket Györffy Gábor, a tankönyvkiadásról szólót Rózsa Mária, a televíziózásról szólót Zsigmond Melinda írta meg; a néprajzi szócikkanyagot Keszeg Vilmos koordinálta. Az aktív helyi szerkesztők közül ki kell emelnünk még Bántó István (Bukarest), Hubbes Éva (Székelyudvarhely) és Ujj János (Arad) nevét és hozzájárulását.

A szerkesztés koncepciója

„A törzset alkotó szépirodalom mellett – írta az első kötet előszavában a lexikon főszerkesztője és lelke, Balogh Edgár – sorra kerül itt a közirodalom (publicisztika, újságírás, bibliográfia, népművelő irodalom), a tudományos irodalom (szakirodalom, tudományterjesztés), a művészeti irodalom, valamint a művészeteknek azok az alkotásai, amelyek tárgyuknál fogva kapcsolódnak az irodalomhoz (könyvgrafika, irodalmi tárgyú képzőművészeti alkotás, irodalmi művek megzenésítése, előadóművészet és színház, rádió, televízió, film, fotóművészet irodalmi vonatkozásai).”

A fenti idézetben tömören összefoglalt koncepciót még ki kell egészítenünk azzal, hogy a szokványos irodalmi lexikonszócikkek mellett a lexikon felölelte az irodalmi műfajokat és fogalmakat – az idő múlásával és a megfelelő munkatársak híján sajnos nem következetesen –, a szellemi élet működését biztosító intézményeket (egyesületek, kiadók – a nagyobbak esetében azok meghatározó sorozatai –, később egy-két olyan politikai intézmény, amelyeknek az irodalmi élet alakításában is volt szerepe, vagy amelynek voltak saját kiadványai). De összefoglaló szócikkek születtek egy-egy város vagy tájegység irodalmáról, irodalmi vonatkozásairól is (pl. csángó irodalom, Kalotaszeg magyar irodalma).

Ennek a koncepciónak a megvalósulását az első kötetek esetében (tehát az A–K kezdőbetűs szócikkeig) gátolták – illetve behatárolták – azok a nyolcvanas évekre már erősen lemerevedő politikai követelmények, amelyeket részben a szerkesztőség volt kénytelen érvényesíteni, részben a Kriterion Könyvkiadó akkori felettes szervei kényszerítették rá a szerkesztőkre. A címből következően a kezdő időhatár 1918 volt, Nagy-Románia születésének dátuma; ezt megelőző áttekintésre csak az összefoglaló szócikkek esetében volt lehetőség, annak terjedelmét azonban hatalmi szóval igyekeztek a minimálisra szűkíteni. A lexikonba egyébként csak olyan szerző kerülhetett be, akinek 1918 után volt valaminő irodalmi munkássága.

A másik személyi korlátot az akkori politikai megítélés jelentette: a „nem kívánatos személyek” (köztük a Nyugatra távozottak) nem szerepelhettek a lexikonban, az egyházi szerzők csak „világi” munkáikkal; a második kötetből már ki kellett hagyni azokat, akik időközben elhagyták Romániát. E megszorítások határain belül a jelenléti szempont a „legalább egy önálló

kiadvány” elve volt, ennek az érvényesítése során azonban sajátos akadály merült fel: a felettes szervek részéről már az első kötet cenzúrázása során az a vád fogalmazódott meg, hogy a „túl-ságosan sok a jelentéktelen szerzővel” valamiféle „magyar kultúrfölényt” kívát a szerkesztőség érzékeltetni. Emiatt az első kötetből jó néhány kész személyi szócikket töröltettek.

Mindezeknek a „felső” szempontoknak a kényszere – és a végrehajtás többször is visszatérő ellenőrzése – miatt történt az, hogy az első kötet, amelynek kézírata már 1976-ban készen állt, csak ötévi huzavona után, 1981-ben jelent meg (a „felsőbb szempontokból” ránk kényszerített csonkításokról az első kötetnek az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtárában megtalálható szövegváltozatából és a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Philobiblon c. kiadványának 1998. évi III. kötetében megjelent összefoglalóból nyerhet képet az érdeklődő). A második kötet 1983-ra nyomdakész kézírata már be sem került a felettes hatóság elé, a kötet – változatlan formában – csak a diktatúra bukása után, 1991-ben látott napvilágot a Kriterion Könyvkiadó „Tiltott könyvek – szabadon” feliratú szalagjával („haskötőjével”).

Az 1994-ben megjelent harmadik kötettől a politikai és cenzúrákötetelmények természetesen már nem szorítottak, a koncepciót illető következményektől azonban (például az 1918-as kezdőhatártól) a vállalkozás egészének összefüggésében a továbbiakban sem tekinthettünk el. A folytatásban inkább az okozott gondot, hogy az első két kötet bizonyos kényszermegoldásainak következményeit az ábécé rendjén a további kötetekben kellett megoldani: némely fontosnak ítélt, de teljes szócikkkel nem szerepeltethető szerzők jelzésszerű jelenlétét, a minden kutatás ellenére adathiányos személyi szócikkek kimaradását az ábécé későbbi betűihez irányító „utalószavakkal” próbálta a főszerkesztő feloldani, amelyeknek a további kötetekben kötelező módon (és az illető személyeket, fogalmakat tartalmazva) szerepelniük kellett. (Be kell vallanunk, hogy ezen a téren maradt a teljes lexikon használóját nyilván bosszantó hiány.)

Gondot okozott a lexikonnak a magyar nyelvű írásbeliséghez kötöttsége is. Már az első számbavételkor világos volt, hogy főképp a szaktudományi körben számos olyan magyar kutató működik, akik az akkori körülmények között csak románul (nagy ritkán idegen nyelveken) publikálhattak. Ezeket a helyzeteket úgy próbálta a szerkesztőség áthidalni, hogy – az akkori magyar lapokkal való kapcsolatait felhasználva –, egy-két magyar nyelvű (főképp tudományos eredményeiket népszerűsítő) cikket íratott velük, s ezek ürügyén már „jogosult volt” a szerepeltetésük egy „magyar irodalmi” lexikonban. 1989 után ezen a téren alapvető változás következett be: a közlési lehetőségek – nem túlzás, ha azt mondjuk – világméretűvé nőttek, s az utolsó kötetek szerkesztőjének már jó néhány olyan szerzőre is figyelnie kellett, akik szinte kizárólag nyugati nyelveken publikáltak – ugyanakkor EME- vagy KAB-tagságukkal kifejezésre juttatták a romániai magyar szellemi közösséghez való tartozásuk igényét. Ezért éreztük úgy (a szerkesztés végső szakaszában megfogalmazódott kritikai észrevételek ellenére), hogy őket sem rekeszthetjük ki a lexikonból.

Menet közben tárgult ki azoknak a szócikkalanyoknak a köre is, akiket munkásságuk valamilyen vonatkozása az írásbeliséghez kapcsolt: a képzőművészeké, zeneszerzőké, előadóművészeké, akiknek olykor jelentős szerepe volt abban, hogy az irodalom alkotásai a nagyközönséghez eljutottak. Esetükben az utolsó kötetekben már hatott az ilyen alkotók teljes munkásságának felölelésére irányuló kényszer, aminek gyakran nem tudott a szerkesztő ellenállni.

Mindebből világos, hogy az induláskori koncepció (és kényszer) nem érvényesült egyformán az időben egymástól olykor igen nagy távolságra megjelenő kötetekben, ami hátrányos

egy ilyen munka egységére nézve. Az eredményt talán a legjobban azzal fejezhetjük ki, amivel Kányádi Sándor válaszolt a harmadik kötet bemutatásakor felvetett ilyen irányú kérdésre:

„Kérem, értsék meg, ez A ROMÁNIAI MAGYAR NOÉ BÁRKÁJA.”

A jövőre nézve mindenesetre az első következtetés egy szorosabban körülhatárolt, tárgy-szerűbb lexikonkoncepció megfogalmazása és annak időben lényegesen rövidebbre behatárolt megvalósítása.

Háttér (személyi vonatkozások)

Az 1968-ban elindult vállalkozásnak nem volt intézményi háttere. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke – didaktikai feladataira és szűkös anyagi kereteire hivatkozva – elhárította magától ezt a feladatot, így néhány tucat lelkes önkéntes (szerkesztőbizottság, szakszerkesztők, területi szerkesztők, egy-egy vidék magyar szellemi életének helytörténet-kutatója) vállalta, hogy a fent idézett koncepció alapján Venczel József által összeállított eredeti címszójegyzéket megpróbálják egy lexikontól műfajánál fogva elvárható adatokat kitölteni. A lexikonmunkatársak az első években a Korunk szerkesztőségében találkoztak (Balogh Edgár ezekről a gyűlésekről szabályszerű jegyzőkönyvet vezetett), 1970-től a Kriterion Könyvkiadó vállalta magára az intézményi háttér szerepét: rajta keresztül folyt a kérdőívek begyűjtése, a levelezés, a kiadó könyvtárába gyűjtöttük be a kézikönyveket (részben az OSZK-tól kapott, céltudatosan kiválogatott könyvadományokat). A Kriterion kiadói szerkesztője egyengette a kéziratot a nyomda – illetve közel egy évtizeden át a fölöttes szervek – felé. A harmadik kötet megjelenése után az Erdélyi Múzeum-Egyesület lett a háttér-intézmény: rajta keresztül történtek az évente megújított pályázatok, került sorra az ösztöndíjas munkatársi gárda díjazása, egészen 2005-ig, amikor a pályázatás korábbi rendszerének és a támogatás kritériumainak átalakítása következtében többé már nem jutottunk semmiféle anyagi támogatáshoz. A főszerkesztőre várt az a feladat, hogy az S–ZS betűs szócikkeket tartalmazó záró kötet 25 százalékban begyűjtött anyagát véglegesítse, a hiányokat pedig – új, önkéntes munkatársakat toborozva – pótolja.

Ide kíváncsnak az ötödik kötet szerzői-munkatársi vonatkozású adatai:

A kötet szócikkeinek összterjedelme 41 120 sor (1104 szócikk), amely 115 munkatárs nevéhez fűződik. Ebből a szövegmennyiség 57,28 százalékát tíz munkatárs szignálja (közülük hárman – Bodó Kinga, Dávid Gyula és Seres Zsófia – az ösztöndíjas munkatársak köréhez tartoztak, míg Bántó István, Péter Mihály, Péter H. Mária, Szekernyés János, Tuzson Erzsébet, Vincze Zoltán és Zsigmond Melinda egy-egy tématerület szakszerkesztői voltak); 13 munkatárstól (Ábrahám Izabella, Benkő Judit, Berde Zoltán, Bura László, Gaal György, Gábor Dénes, Györffy Gábor, Kovács Sándor, Máté Enikő, Murádin Jenő, Murádin László, Tövissi József, Ujj János) származik a szövegmennyiség további 20,87 százaléka, míg a maradék 21,85 százalékon 92 szócikkszerző osztozik. A hét ösztöndíjas munkatárs összességében az 5. kötet szövegmennyiségének 40,89 százalékát jegyzi.

A korábbi kötetekkel kapcsolatban elmondott személyi természetű megállapításokból és a záró kötet szerkesztői tapasztalataiból elkerülhetetlen levonnunk azt a tanulságot, hogy a jövőre nézve nélkülözhetetlen egy alpmunkatársi gárda hosszabb távra szóló biztosítása, a lexikoni munka mellé állítása.

E vázlatos helyzetbemutató keretében szándékosan nem térünk ki a munkát sokszorosan megnehezítő más részletekre, amelyek közül kettőt említünk csupán. Az egyik az, hogy az anyagi háttér évenkénti pályázatása miatt az EME égisze alatt dolgozó ösztöndíjas munkatársak csapatát többször is újra kellett toborozni, hiszen a legnagyobb részt egyetemet frissen végzett fiatal munkatársak számára az évenként újra meg újra bizonytalanná váló ösztöndíj hosszabb távon nem jelentett létbiztonságot. A másik, hogy 2002-től az EME székhelyén végzett renoválási munkák miatt a lexikon-munkaközösségnek, minden iratanyagával és kézikönyvtárával együtt többször is költöznie kellett: először az EMKE által létrehozott Szabédi Emlékházba, majd amikor ott is manzárd-ráépítések kezdődtek, a Polis Könyvkiadó szerkesztőségi helyiségébe, majd újra vissza az EME-hez.

Egy szűk körű – és hosszabb távon biztos – szerkesztői csapat mellett egy ilyen természetű munka elengedhetetlen feltétele a tágabb, de meghatározott törzsmunkatársi közösség megléte. Az első két kötetet a lelkesedés és Balogh Edgár szívós szervezőmunkája hozta létre és tartotta össze. Az akkori körülmények között a munkatársak anyagi honorálásának helyzete nevetséges volt: a honoráriumtörvény szerint 1 ív (20 gépelt oldal) lexikonszövegnek a honoráriumértéke egyenlő volt 47 sor vers honoráriumával: 1 ív (700 sor) vers ellen-„értéke”-ként pedig 300 oldal lexikonszöveget kellett megírni. Ha meggondoljuk, hogy normális körülmények között egy lexikont tudományos intézetekben, havi fizetésért dolgozó munkatársakkal készítenek, ez természetes is lehet. A mi esetünkben azonban az „anyagi érdek” az 1989-es változás után nem tudott vonzóerővé válni a leendő lexikon szócikkszerzői számára, az egy-egy szócikkbe befektetett munka tudományos minősége pedig még kevésbé. Az, aki egy lexikonba való szócikkírást vállal, nemcsak tudományos hozzájárulásának számontartását illetően van hátrányban (a tudományos munka „értékét” minősítő, az „idézetségen” alapuló mai pontrendszerben ugyan hol tartják számon azt, hogy például az 1989 után elburjánzott teljes romániai magyar rádiózást vagy televíziózást számba vevő lexikonszócikkeket hányan nézik meg és hasznosítják?), hanem anyagilag is. Kétszeres szerzetesi önmegtartóztatást vállal tehát az, aki lexikonmunkatársnak szegődik.

A lexikoni szócikkek munkaigényességéhez viszonyítottan tehát jelképes volt a szócikkszerző külső munkatársak honoráriuma, és most is az, amikor már az 1989 előtti honoráriumtörvény sincs érvényben. A honoráriumokra általában nem – vagy alig jut – a könyvkiadás támogatására szolgáló (és egyre szűkülő) keretből, a megjelenő kötetek szerzőinek kifizetését a kiadók általában az eladásokból befolyó (csordogáló) pénzből ígérik rendezni.

Mindennek a tudatában is tisztában kell lennünk azzal, hogy az egymást követő kötetek megjelenése kapcsán meg-megújulva felvetődött igénynek (a sokak által számon kért „pótkötet”-tel járó elvárásnak) csak úgy lehet eleget tenni, ha biztosítva van egy legalább öttagú állandó, főállású lexikonmunkatárs hosszabb távú létének és munkájának anyagi és személyi háttere. A lexikonszerkesztő munkának ugyanis csak egy része a tényleges szócikkszerkesztés: elengedhetetlenül hozzátartozik a munka bibliográfiai megalapozása, a megkeresendőktől beérkező kérdőívek adatainak ellenőrzése, a külső munkatársaktól bejött szócikkek megszerkesztése, a lexikont használhatóvá tevő utalószórendszer összeállítása. Mindezek mennyiségileg semmivel sem mérhetőek, viszont egy használható lexikon nélkülözhetetlen feltételei.

Háttér (tartalmi vonatkozások)

1968-ban, az induláskor az alapeszközök sem álltak rendelkezésre, mindössze néhány részleges folyóirat-repertórium, amelyek államvizsga-dolgozatként az egyetem magyar tanszékének professzorai (Jancsó Elemér és Csehi Gyula) irányításával készültek a hatvanas években a két világháború közötti erdélyi magyar sajtó egyes termékeinek irodalmi vonatkozású anyagáról. És persze régebbi lexikonok, részbibliográfiák, amelyek Venczel József számára a címszójegyzéknek is alapjául szolgálhattak. Az új munka bibliográfiai megalapozásának munkáját és felelősségét annak idején Réthy Andor vállalta volt magára, az ő vezetésével szakaszonként (az egymást követő kötetek „betűigényeinek” függvényében) álltak össze a szócikkeket megalapozó bibliográfiák, ami hosszabb távon és összesítve rengeteg többletmunkát jelentett, de az akkori körülmények között más megoldás nem volt. Később, a további kötetek anyagának előkészítése során – különösen azokban az éveken, amikor a második kötet megjelenésére már semmi esély nem látszott – további bibliográfiai alpmunkálatokat is sikerült elvégeztetnünk, részben az egyetem magyar tanszékéről az akkori rendelkezések szerint „termelési gyakorlatra” többek között a Kriterionhoz is beosztott egyetemi hallgatók bevonásával. Így készült el (az 1918–1940-es időszakot felölelő és az OSZK Kézirattára által őrzött Monoki István-bibliográfia és az MTA-tól megkapott Gulyás-féle gyűjtés időbeni kiegészítésére) a romániai magyar könyvkiadás 1944–1989-es időszakot felölelő teljes bibliográfiája, amelynek véglegesítése (legépelése, ellenőrzése) a nyolcvanas évek közepétől az OSZK útján a lexikon szerkesztőjéhez eljuttatott támogatások felhasználásával történt meg. Ez az anyag a Transindex internetes portálon ma hozzáférhető a kutatás számára.

A felhasználásra került (és fokozatosan bővülő) bibliográfiai és lexikon-forrásanyag részletes felsorolását az egyes kötetek végén találja meg az érdeklődő. A jövőre nézve ezek ellenére nélkülözhetetlen a két világháború közötti időszak sajtójában rejtőző anyagának teljes feldolgozása (ezen a téren – a Babeş-Bolyai Tudományegyetem könyvtár tanszékén Újvári Mária irányításával elkészített két háború közötti sajtóbibliográfiák mellett – a lexikoni munka „melléktermékeként” Tuzson Erzsébet fáradságos munkájával elkészült a Nagyvárad c. napilap repertórium, amelynek számítógépbe írása is folyamatban van) s mellette az 1989 utáni írásbeliség tényadatainak megbízható egybehordása. Ez utóbbit illetően ugyanis ma már rendelkezésre áll egy másik forrás is: az internet (szintén a Transindexen megtalálható néhány részbibliográfia).

Az internet azonban, amennyire kikerülhetetlen, éppannyira hordoz magában veszélyeket is. Hiszen az oda felkerülő adatokat igen sokszor senki sem ellenőrzi, s a világhálón sok minden található és sok mindennek az ellenkezője. A jövőre nézve tehát olyan alpmunkatársakra van szükség, akik a világhálón kiválóan – és ugyanakkor kellő kritikával – tudnak mozogni.

Néhány szó a „pótkötetről”

A lexikon szerkesztőszéki elképzeléseinek egyike volt, hogy az egymást követő kötetek függelékében az előzőleg megjelent kötetre vonatkozó kiegészítések, helyesbítések is megjelenjenek. Erre azonban csak a második és a harmadik kötetben került sor. Később olyan nagy volt az időbeli lemaradás, hogy az ilyen kiegészítő-helyesbítő függelék elmaradt. Ne feledjük el: az A–F kezdőbetűs szerzők szócikkeinek lezárása 30 évvel ezelőtt történt, a G–K betűsöké 27,

a K–M betűsöke 15 évvel ezelőtt, s még a „szerencsés” N–R betűsök szócikkeinek lezárása óta is 10 év telt el. Ami azóta történt, az mind begyűjtendő volna – már nem is valamiféle pótkötetbe, hanem egy új kiadásba.

A másik gond a „pótkötettel”, hogy az 1989 előtt készült első két kötet szemlélete is teljesen elavult. Az irodalomról való gondolkodásunk, számos mű értékelésének szempontjai oly mértékben változtak meg az utóbbi két évtizedben, hogy az akkori értékeléseket alapvetően újra kellene gondolni. Éreztük ezt már a harmadik és negyedik kötetek szerkesztése során, s szembesülve azzal a helyzettel, hogy az új szempontok szerinti értékelést érvényesítő irodalomtörténészeket-kritikusokat nemigen volt módunkban a lexikonmunka mellé állítani, a megoldást abban találtuk meg, hogy a komolyabb értékelést igénylő szócikkekbe a művek korabeli kritikáiban megfogalmazódó maradandó megállapításokat emeltük be, abból a megfontolásból, hogy azok ugyanúgy hitelt érdemlő adatok, mint maguk a lexikográfiai tények. Egy „pótkötet” esetében (maradjunk pillanatnyilag ennél a terminusnál) ez a művelet az első és második kötet illetően is elvégezhető, sőt az elavult „értékelések” helyettesítésére – elvégzendő, ami nyilvánvalóan az egyes esetekben a korabeli kritikai visszhang alapos számbavételét feltételezi.

Ugyanez vonatkozik a korábbi kötetek szócikkei végén közölt bibliográfiákra is. Ebben a vonatkozásban eleinte egy – a terjedelmi megkööttségekkel is számoló – szelektív és reprezentatív válogatás érvényesült, aminek következtében számos fontos írásnak még a jelzéséről is kénytelenek voltunk lemondani. Az utolsó két kötetben ezt a szelekciót már csak módjával érvényesítettük, s túl azon, hogy ennek a zárókötetnek immár nem 50, hanem 90 év romániai magyar szellemi termését kellett átfognia. Ez is egyik oka annak, hogy a záró kötet terjedelmileg a duplájára sikerült.

Mindezeket mérlegelve nyilvánvaló, hogy „pótkötetet” nem lehet, de egy új lexikont elkészíteni mindenképpen kell. Ehhez elemezni kell a most lezárt lexikon pozitív és negatív tapasztalatait, de elengedhetetlen az is, hogy kidolgozódjék egy új alapkoncepció, már nem a mindent számba vevő parttalanság jegyében, hanem kimondottan a hazai magyar írásbeliség jellegére, intézményeire figyelve. Az irodalomtudományban új szemléletek jönnek és mennek. Új kánonok jegyében születnek és omlanak össze ilyen-amolyan értékrendek. De épp ezért fontos, hogy az új lexikon – ha majd elkészül – ne csak egy kor „kór”-képe legyen, hanem adataiban és értékeléseiben időt álló kézikönyv.

A zárókötetek megjelenése után munkatársakkal, kutatókkal a jövőről töprengve körvonalazódik egy új lexikon megvalósításának lehetősége. Ennek lényege, hogy az eddigi lexikonköteteket olyan formában kell feltenni a világhálóra, hogy szócikkenként nyitottak, kiegészíthetők legyenek. Teljes újrírásra nyilván az első két kötet esetében van szükség, de ez is csak az 1981 óta eltelt évtizedek bibliográfiai feldolgozása menetében lehetséges (az értékelő átdolgozás a tartalmilag fontos szócikkek esetében is csak ezután jöhet). A harmadik kötettől (K. Hamar Ilonától és Khell Istvántól) „már” elég az 1994 óta történtek bibliográfiai begyűjtése és beiktatása a megírt szócikkekbe. Bátorításul talán ezzel kellene kezdeni.

Bízunk kell benne, hogy mindezekhez egyszer csak meglesz a szükséges intézményi háttér, s a majdan örvendetes számban jelentkező fiatalok sorából összetehető lesz az a munkaközösség, amely egy új lexikon elkészültének szilárd biztosítéka. A mai fiatalok közt bizonyára vannak olyanok, akik megérik ennek az új lexikonnak a megjelenését.

Kolozsvár, 2010. november 17. – 2011. január 1.

Final Accounts about the Encyclopedia – Looking towards the Future

Keywords: The Encyclopedia of Hungarian Literature in Romania, editing and publishing circumstances, Kriterion Publishing House, Transylvanian Museum Society, minority spiritual life

The Encyclopedia of Hungarian Literature in Romania, which came to an end with its fifth volume in 2010, is the greatest proposition of the contemporary Hungarian literary- and specialist community from Romania.

Its initiator and editor of the first two volumes was Edgár Balogh, and József Vencel assembled the basic index of the entries. Starting from the third volume the editor was Gyula Dávid.

The starting year of the work is 1968; the first volume (A–F) appeared in the edition of the Kriterion Publishing House, with Ferenc Deák's cover, the second volume (G–Ke) was ready in 1983 but it could appear only after the fall of the communist dictatorship, the third one (Ki–M) came out in 1994 in a common edition with the Transylvanian Museum Society, the fourth volume (N–R) appeared in 2002, and the last piece contained the entries with the initials T–Zs in two parts.

The whole content of the five volumes is 4212 pages of book, containing the entries of 228 contributors during the 40 years of work. 16 of them sign entries in all the five volumes. Besides the 10-member editorial committee which teamed up at the beginning, the main part of the work was done by specialist editors and territorial editors – they have also changed in the course of time.

The editing and publishing went on under rigorous circumstances, fact which can be explained by the intervention of censorship in the first two decades, and later by the uncertainty of material background. Behind this work there was no background institution – except for the different kinds of help from the Kriterion Publishing House, then the Transylvanian Museum Society and the Szabédi-House in Kolozsvár. The members taking part in it did their job very often voluntarily, without any material compensation.

The encyclopedia takes on the overall consideration of the Hungarian literacy appeared in Romania after 1919. According to the predefined editorial conception – which could be maintained throughout the work in its main respects – the sense of “literature” prevailed in a wide way. We meant the whole of literacy by it, but it expanded to other domains, as well, which could be connected with literacy: the certain domains of fine arts, literatures of music and performance art, the background institutions of spiritual life.

The events before the starting date of 1919 – which was determined by the pressure of the authorities – could be included in the introduction of summarizing entries, and we could speak about the classical and contemporary literature of Hungary only in the entries which presented the relations and afterlives of outstanding Transylvanian/Romanian writers. Only those authors could participate who were present with their work in the minority spiritual life – after Transylvania was attached to Romania.

In this presentation the editor-in-chief of the last volumes summarizes the genesis of the work, the problems appeared as a consequence of the above mentioned conception, talks about problematic cases and makeshifts. Finally, he tries to survey how this work could be extended – reassessing the forced ideology and standardizing, completing the limited information of the previous volumes – which were the results of the protracted publishing.

Újlaki-Nagy Réka

A szombatosok chiliazmusa

A chiliazmus, illetve millenarizmus történetének hatalmas, szétágazó irodalma van. A két fogalom jelentése a lényegét illetően nagyjából megegyezik, de különböző formái léteztek. Az áttekinthetőség és tömörség kedvéért eltekintünk a fogalmak története és a különböző árnyalatok részletezésétől, jelen esetben úgy gondoljuk, elegendő, ha leegyszerűsítve a világ végét övező ezeréves váradalmakat értünk alattuk, amelyek a kereszténység történetét végigkísérték, bizonyos időközönként elhalkulva, lappangva, máskor meg (különösen naptári fordulók esetében) nagyobb intenzitással jelentkezve.

Az ihletet a dolgozat megírásához Howard Hotson kritikus hangvételű tanulmánya adta, amely 2001-ben jelent meg egy a kora újkori európai millenarizmussal foglalkozó kötetben.¹ Hotson a hagyományos történetírás rovására írja, hogy nem foglalkozott kellőképpen, korabeli szerepével és súlyával arányosan a millenarizmussal, inkább igyekezett azt háttérbe szorítani, elhallgatni, mint valamiféle elmebeteg képzelgéseket. Ezt a gyakorlatot különösen érvényesnek tartja az antitrinitarizmus történetével foglalkozó munkák esetében. Hotson állítása szerint az antitrinitarizmus és a millenarizmus fogalma közt feszültség húzódik meg, és ennek oka a kettőhöz társított értékrendszer. Míg az antitrinitarizmushoz olyan értékek asszociálódnak, mint szabadság, racionalitás, tolerancia, a millenarizmushoz a zsarnokság, tömeges csalódás és erőszakos fanatizmus képzeje társul.

Abban mindenképpen egyetérthetünk Hotsonnal, hogy jelentékeny hiányosságok vannak a téma kutatásában, viszont ahogy ezt Balázs Mihály egy tanulmányában részletesen kifejti,² hamis lenne olyan képet festenünk az antitrinitarista végváradalmakról, mintha ezek erőteljesebbek lettek volna más egyházakéhoz képest. Természetesen más a helyzet a szombatosok esetében, akiknek hitrendszerében hangsúlyos helyet foglal el a Messiás ezeréves földi uralmáról szóló tanítás. A szombatoságtól eltekintve a szentháromság-tagadók színes társaságában egyetlen ténylegesen jelentős chiliazista mű született az 1580-as években, a simándi prédikátor, Karádi Pál Apokalipszis-kommentárja.

A Hotson által említett hiányosságról, illetve ennek a helyes egyensúlyt megtartó vizsgálattól írt Keserű Bálint másfél évtizeddel ezelőtt, őt idézzük: „Visszatérve a XVI. századra, de most már a magyar fejleményekre: a legigényesebb összefoglalások se konstatálják határozottan a magyar és a magyarországi német, szlovák reformációkutatás egészen eklatáns hiányosságaként, hogy a »rajongás« (a spiritualisztikus, eksztatikus váradalmak vagy csak a szubjektív bensőségesség) jelenségeinek kiegyensúlyozott bemutatása és értékelése mennyire ritka. Az egész évszázadra vonatkozóan semmiféle megbízható áttekintésre nem hivatkozhatunk. Egy-egy kisebb időszakra szép példának tekinthetjük Révész Imre Debrecen lelki válságáról szóló

2010 novemberében, Kolozsváron megtartott, „Dávid Ferenc öröksége” címet viselő konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Howard Hotson: *Arianism and Millenarism: the link between two heresies from Servetus to Socinus = Millenarianism and Messianism in Early European Culture. Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*. IV. Ed. By John Christian Laursen and Richard H. Popkin. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht–Boston–London 2001. 9–35.

² Balázs Mihály: *Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben* (megjelenés alatt).

nevezetes tanulmányát vagy Balázs Mihály újabb munkáit, az összefoglalások azonban mind igen hiányosak ebben a tekintetben, a résztanulmányok pedig elrettentő példákkal szolgálnak. (Dán Róbert a *Pécsi Disputa* előszavában egy lábjegyzetben hangsúlyozza, hogy úgy általában »a szombatosok chiliazmusára nincs hitelt érdemlő bizonyíték«, majd egy következő jegyzetben Karádi Pál »mrev chiliazsta tételeit« emlegeti.)³

A korábbi szakirodalommal szembefordulva hasonló megjegyzéseket máshol is tett a szombatosság elismert kutatója, Dán Róbert, ezek alaptalanságát igyekszünk bizonyítani tanulmányunkban.

A világ fennállásának hétezer évére és az utolsó évezredben bekövetkező messiási birodalomra vonatkozó elképzelések közvetett módon a Talmudból erednek. Bár a közvetítő nyilvánvalóan a zsidó hagyomány volt, abban mégsem jelentkezett annyira hangsúlyosan, olyan szórványos esetektől eltekintve, mint amilyen például a sabbatianizmus volt.⁴ Nem kizárt, hogy ennek a hiánynak az oka az apokaliptika tudatos elfojtására való törekvés, amiben talán a legjelentékenyebb rész Maimonidésznek tulajdonítható. Bár a messiási korszakról és a túlvilágról nincs konszenzus a rabbinikus irodalomban, abban nagyjából egyeznek az álláspontok, hogy különbséget tesznek a Messiás napjai és az ezt követő, ítélettel kezdődő új kor között. A Messiás uralma tulajdonképpen még ehhez a világhoz tartozik, eljövételét pedig megelőzik születésének fájdalmai, és zárja az utolsó ítélet, a pusztulás.

A Talmud Szanhedrin és Avoda Zara⁵ című fejezeteiben található a végidőről, a messiási birodalomról szóló sorokat, amelyek állítólagosan tartalmazzák Illés próféta jóvendölését. A prófécia szerint a világ hatezer évig fog fennállni, ebből az első kétezer év az elhagyatottság, üresség ideje, a második kétezer a Tóráé vagy Törvényé, az utolsó kétezer pedig a Messiás érája, de bűneink miatt ezek az évek megrövidítettek.

Szintén Illés állítása, hogy a világ nem kevesebb mint nyolcvanöt jóbél-évig⁶ áll fenn, az utolsó jóbél-évben megjelenik Dávid fia, később pedig az is elhangzik, hogy a világot Isten csak a hétezer év letelte után újítja meg.

Ez a talmudi eredetű gondolat Reuchlin, Melancthon, Münster és mások közvetítésével vált az európai reformáció történelemszemléletének és azon belül természetesen a magyar vallásos gondolkodásnak részévé, általánosan ismert és elfogadott tanítássá.

Az anabaptisták voltak azok, akik elsőként, az 1520-as években kifejlesztettek egy messianisztikus földi birodalomra vonatkozó komplex koncepciót. Ennek az elképzelésnek a lényegi gondolata, hogy Krisztusnak ezeréves földi királyság ígértetett, ami be is fog következni. Az anabaptistáktól vették át ezt a gondolatot a század közepén az antitrinitáriusok, bár különféleképpen képelték el annak realizációját. Erdélyben, az 1570-es évektől távolodni kezdtek egymástól a szentháromság-tagadók közt kialakuló álláspontok. Egyesek, mint például a görög Palaeologus vagy Dávid Ferenc, igyekeztek elhatárolódni a bonyolult, véget nem érő értelmezgetésektől, számígtatásoktól, próbálták csupán lelki birodalomként leírni az ígért országot. Másrészt viszont megjelentek az antitrinitáriusok közt ennek a birodalomnak fizikai

³ Keserü Bálint: „Rajongók Erdélyben”: *Profetikai irodalom és publicisztika a XVII. század derekán = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár 1996. 248.

⁴ Sábbátáj Cvi álmessias körül szerveződött mozgalom.

⁵ Szanhedrin 97/a-b, Avoda Zara 9/a.

⁶ Jóbél-év: minden ötvenedik esztendő, melyet 7 x 7 (49) szombatév után kürtszóval (héb. jóbél) hirdettek meg.

dimenzióját kiemelő elméletek, ilyen volt például a szombatosoké vagy a Karádi Pálé. Az útkeresésnek ezzel az időszakával alaposan foglalkozott már Pirnát Antal, újabban is jelentek meg, illetve hangzottak el róla előadások, főként Balázs Mihálytól, de úgy gondoljuk, nem véglegesen lezárt a téma. Ennek a korszaknak egy kis mozzanatára szeretnénk koncentrálni dolgozatunkban, éspedig a kialakulófélben lévő szombatosságra, pontosabban a mozgalom környezetében született vagy rá hatást gyakorló eszkatologikus irányultságú írásokra.

Triviális kijelentés, hogy a zsidóság és a kereszténység három fundamentális pontban különbözik, amelyek: a szentháromság dogmája, a megtestesülés és a Messiás kérdése. A szombatosság egy olyan, magát kereszténynek valló mozgalom volt, amely a két előbbi kérdésben a judaizmus oldalán állt, utóbbiban pedig eleinte a zsidóság és kereszténység között ingadozott, míg lassanként végleg be nem olvadt a zsidó tanrendszerbe.

A három ütközőpont közül minden kétség nélkül a legutolsó bizonyult a történelem során a legélesebbnek, a mindenkori antijudaizmus egyik tartós, vallási alapú elemét szolgáltatva. A Messiás-kérdés a középkori keresztény–zsidó hitviták elsődrendű programpontját képezte, többek között közvetett módon a szombatosság kialakulására is hatást gyakorló, évekig húzódó, három szakaszban lezajlott tortosai hitvita (amely utolsó volt a nyilvánosan, nagy közönségnek megszervezett zsidó–keresztény viták közül) fő témája is a Messiás eljövetele és személye volt.⁷ A szombatosság kezdeti időszakában (az 1570-es évektől) a Messiásról szóló elképzelések hangsúlyosabb, nyomósabb része talán a keresztény tábor felé billent, később viszont (körülbelül Péchi Simon munkásságával kezdődően és a 19. század második felével bezárólag) a mérleg teljesen átfordult a judaizmus oldalára.

Ez a kezdeti időszak pontosan ettől az ide-oda billegéstől, a két vallási rendszer közti balanszírozástól és az ebből kibukkanó feszültség feloldására tett interpretációs kísérletezésektől válik izgalmassá.

Mivel tehát elméletileg a Messiás-kérdés az egyetlen pont, amely a szombatosokat még a keresztény talajon tartotta, ez volt egyben hitrendszerük legkényesebb pontja is.

A messianizmus kérdésében talán a legelismertebb tekintélynek, Gershom Scholemnek hittelt adva,⁸ a történelmi problémában rejlő feszültség oka az ellentétes megváltásfogalmak léte a judaizmusban és kereszténységben. A feszültség magyarázata, hogy azt, amit egyik érdemnek tekint, nevezetesen a megváltás fizikailag végbemenő, megragadható, közösségi módját, azt a másik leértékeli vagy vitatja, és szembehelyezi vele ennek lélekben történő, belső, láthatatlan és egyéni jellegét. Ebben a vitában ambivalens a szombatosok helyzete, ugyan (durván fogalmazva) a zsidókhoz hasonlóan cselekedetek általi megigazulást hirdettek, nem fogadták el a keresztthalált mint a bűn elrendezésének módját és a megváltás eszközét, mégis elismerték a hit és megtérés szerepét, valamint az egyéni üdvözülést.

A Messiás-eszméhez kapcsolódó egyik legizgalmasabb kérdés a parúzia és az utána beköszöntő, messiási korszakról szóló elképzelések, ehhez kapcsolódóan pedig a chiliazmus. Ezzel kapcsolatban úgy gondoljuk, nem fölösleges megjegyeznünk, hogy a szombatosok az

⁷ Ezzel kapcsolatban lásd Sina Rauschenbach: *Josef Albo (um 1380-1444). Jüdische Philosophie und christliche Kontroverstheologie in der Früher Neuzeit*. Brill, Leiden–Boston–Köln 2002. (Studies in European Judaism)

⁸ Lásd Gershom Scholem: *A Messiás-eszme a zsidóságban. = A kabbala helye az európai szellemtörténetben*. Válogatott írások I–II. Atlantisz, Bp. 1995.

Újtestamentum könyvei közül egyedül az Apokalipszist fogadták el ihletett írásként, ezért is különleges az eszkatológiájuk.

Három olyan szöveget szeretnénk közelebről áttekinteni, amelyekből képet alkothatunk a korai szombatosok végidőt illető elképzeléseiről. Elsőként ideológiai atyjuk, a német származású Matthias Vehe-Glirius eszkatológiáját vizsgáljuk meg, majd két, szombatos műhelyből kikerült kézirattal foglalkozunk.

A szombatosokra legnagyobb hatást gyakorló Vehe-Glirius olyan teológiai rendszert dolgozott ki, amely különbözött minden korábitól, ennek oka újszerű Messiás-Jézus illetve Ószövetség–Újszövetség-koncepciója.⁹ Ez a rendszer nyilvánvalóan befolyásolta a kutatott mozgalom jövőképét, a fennmaradt források alapján azonban mégsem állítható, hogy teljesen azonosultak volna vele.

A német teológus *Mattanjah* (Istenismeret) című fő művének egy teljes fejezete foglalkozik Krisztus országával. Ez a fejezet a könyv legstrukturáltabb, legjobban kidolgozott része, nem meglepő tehát, hogy a könyv megtalálását megelőzően a szakirodalom különálló műként kezelte. A fejezet gondolatmenetében fő helyet foglal el a földi birodalom ígérete, amelyet Krisztus kapott az Atyától. Mivel Isten tévedhetetlen, ígéretei pedig megváltoztathatatlanok, amit egyszer kimondott, nem bánja meg, szavát állja minden körülmény között. Ezzel egybehangzóan Krisztus is azt ígérte híveinek, hogy megkapják jutalmukat még itt e földön, és százszorosán kárpótolni fogja őket minden elszenvedett sérelemért. Glirius ószövetségi zsidó mintára képzelel el ennek a királyságnak a megvalósulását. A Messiás politikai és erkölcsi vezető lesz egyben, és ahogyan ez régen is történt, a nép is olyanná válik, mint vezetője, tehát a törvényt betartó uralkodónak törvényt betartó alattvalói lesznek. Az áldozati rendszer megszűnik, mivel funkcióját veszti: senki nem fog a messiási birodalomban vétkezni, következképp nincs szükség majd engesztelésre, megmarad viszont a hálaadás és dicséret áldozata.¹⁰

Glirius részletesen érvel amellet, hogy a Messiás eljövele és az utolsó ítélet nem egy időben történik. A messiási birodalom jelenvalósága elleni argumentuma, hogy még nem zajlott le az Isten gyermekeinek megváltása. Glirius szerint nem kaptunk segítséget minden bajunkra, Krisztus még annyira sem védi népét, mint amilyen védelmet kaptak királyaiktól a Salamon és Dávid idejében élt zsidók. Még nem teljesült az a jövődőlés, hogy az emberek csak azt teszik, ami Istennek tetsző és jóleső. Nála is előjön a szombatos szövegekben felbukkanó érv, hogy a Dániel próféta által megjövendölt negyedik monarchia még nem dőlt meg.

Ebben a földi paradicsomban részesülni fognak az igazak is, akik majd feltámadnak. Az ezer év leteltével a Messiás visszaadja az uralmat az Atyának. Ennek a birodalomnak az eljövetelét nem lehet tudni, ezt egyedül a Mindenható tudja, még Krisztus sem. Olyan királyság lesz, ahol a Messiás eltörli mindazt a rosszat, amely Ádámmal támadt a világra (nem az eredendő bűnről van szó, mivel annak létét egységesen tagadták az antitrinitáriusok), az új szövetséggel visszaállítódik az eredeti édeni állapot. A rabbinikus irodalomban sokat vitatott kérdést, a messiási idők Törvényének helyzetét illetően Glirius keménykezű. Úgy gondolja, a Törvény

⁹ *Bibliotheca dissidentium: répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. Éd. par André Séguenny. Collab. Irena Backus, Jean Rott. Tome 11; Christopher J. Burchill: *The Heidelberg Antitrinitarians. Johann Sylvan, Adam Neuser, Matthias Vehe, Jacob Suter, Johann Hasler*. Bouxwiller:Koerner, Baden-Baden 1989. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 120.)

¹⁰ Matthias Vehe-Glirius: *Istenismeret és más írások*. Ford. Ruttner Tamás. Vál. Dán Róbert. Helikon Kiadó, Békéscsaba 1984. 43–44. (Prométheusz Könyvek)

nemhogy eltöröltetnék, hanem még jobban kiterjesztődik, olyan ideiglenes, kompromisszumos megoldások is tiltva lesznek, amelyeket Isten a bűnbeesés és e világ fejedelmének uralkodása miatt Mózesnél még megengedett. Tudásunk tehát még a jövőben sem ad engedményt a keresztény világnak, amely a Törvény terhe alóli menekülést az új szövetség létrejöttének ürügyével igyekezett igazolni.

Következő szövegünk szerzője valószínűleg Óvári Benedek, akiről minimális információval rendelkezünk, ezek alapján pedig nem állíthatjuk biztosan, hogy a formálódó szombatos táborba tartozott volna a szöveg megírása idején. Annyit azonban mindenképpen tudunk, hogy a kódex szombatos másolóműhelyből származik, és megrendelője, tulajdonosa is szombatos volt, Mátéfi János, akiről a kódex nevét is kapta.¹¹

A kérdéssel kapcsolatban különösen feltűnő és szokatlanul engedékeny a hangnem a szóban forgó értekezésben, melynek címe *Az Christus Jesusnak, az Isten igaz Messiasának orszagarol valo rövid tanusag*. A szerző felvázolja az általa ismert eszkatologikus elképzeléseket, elmondja, hogy melyiket tartja ő a legelfogadhatóbb értelmezésnek, de a többi variáns sem utasítja el véglegesen, hanem arra szólítja fel az olvasót, hogy alaposan kutasson a dolgok után, és azt fogadja el, amelyikről úgy találja, hogy a Szentíráshoz legközelebb áll, és „lelke megnyugszik rajta”. Részletesebben ismerteti az általa előnyben részesített magyarázatot, ami tömören összefoglalva a következőképpen hangzik:

Nagy nyomorúság, igazságtalanság fog uralkodni a világban Krisztus eljövetele előtt. Ebben az utolsó időben megjelenik egy hamis próféta, akiről nem sokat árul el szerzőnk. Ez elől a hamis próféta elől a pusztába menekülnek az igazak, azonban utolérik őket. A hívek szorult helyzetükben Istenhez fordulnak, aki szabadítót küld nekik Krisztus személyében. A szabadítás abban áll, hogy elpusztulnak mind, akik a hívek ellen támadtak, kivéve a prófétát, aki elmenekül, és új hadat támaszt magának, amellyel háromszor megtámadja a híveket. Végül a próféta mégis elfogatik, és Krisztus elé kerül, aki igazságosan megbünteti. Ekkor még nem következik be az általános ítélet, csak az igazak támadnak fel, és ezer esztendeig uralkodnak az istenteleneken. Ez az ezeréves birodalom kezdete, amelyben csupa bőség és boldogság lesz. A Sátán ez alatt az idő alatt megkötözve tartatik, és az országok fejedelmei is behódolnak Krisztusnak. Az 1000. év végén kis időre elengedik a Sátánt, aki felláztatja a fejedelmeket és a gonoszokat, együttesen újra Isten népére támadnak, de Isten megvédi híveit. Ekkor támadnak fel mind a gonoszak és vesznek részt az ítéletben, ami után örök tűzre ítéltetnek, és beáll az örök béke korszaka. Ezek után Isten megújítja a világot, az emberek pedig olyanok lesznek, mint az angyalok. Legfigyelemreméltóbb az értekezés befejezése, amelyből kitűnik, hogy szerzőnknek nem volt még szigorúan körvonalazott, stabil koncepciója a chiliazmust illetően, ennek köszönhető az engedékeny hangnem és a nyitottság. A higgadt hangnem nem vall semmiféle forrongó, lázas várakozásra, sőt a kódexben levő más szövegekkel együtt a kódex megrendelőjének nyitottságát tanúsítja. Ebből a befejezésből egy részlet:

„De ez en tanaczom ez felel az, hofi feletted mi mostan feiünket ne törüik, hanem ertuen azt, hofi ez vilagnak ez mostani allapottianak uegenek kel lenni feletted <ez hez> ehez ne ragazkodgiunk, söt megh tekintuen ez uilagnak allapottiat iariunk igazan el az mi hiuatalunkban, kezulliunk zent es tizta elettel az jouendo dúczö vilagnak boldogsagos allapotiahhoz, keriuk az

¹¹ *Szombatos énekek*. Szerk. Stoll Béla, S.a.r. Varjas Béla. Közrem. Csomasz Tóth Kálmán. Akadémiai, Bp. 1970. (Régi Magyar Költők Tára, XVII/ 5). 511–513.

*kegyelmes istent, hoga hozza el hamar annak az uilagnak iob es istenes allapotiat, ahol az igassag uralkodgiek mind eöreökken eöreökke amen.*¹²

Ahogy ez a leírtakból észrevehető, itt egy még teljesen a keresztény hagyományban gyökerező chiliazmussal találkozunk.

A kódexben fellelhető más szövegek is figyelemre méltóak annak ismeretében, hogy a possessor szombatosok közé való tartozásában teljesen bizonyosak lehetünk. Többek között a kódex végén egy, az utolsó ítéletről szóló verset is találhatunk *Historia de extremo iudicio* címmel, amelynek a kolofónban jelzett keletkezési időpontja 1552, szerzője a „sárközi névtelen”. Ennek a versnek egyik variánsa Stoll Béla bibliográfiájában Sarlóközi névtelen név alatt szerepel, egy példánya volt ismert a *Lugossy-kódex*ből,¹³ egy meg a *Mihály deák kódexéből*.¹⁴

A két ismert variánstól nagyon eltérő és pluszstrófákat tartalmazó versen talán érdemes lenne alaposabb összehasonlításokat végezni. Ami számunkra szembeszökő volt, az, hogy az eredetileg nyilvánvalóan katolikus szerzőjű szöveget az antitrinitárius másoló tolla bizonyos helyeken átköltötte, a rímeket figyelmen kívül hagyva a Stoll szerinti 265-ik sorban a keresztre feszítése és kínzása miatt panaszkodó „Úristen”-t „Úr Krisztus”-ra változtatta, és a 280-ik sorban a Jézusra vonatkozó „istenségömet” helyett „váltságomat” írt. Az viszont, hogy a szerző egyszeri feltámadásról és azonnali ítéletről ír, amelyet közvetlenül előznek meg a nyomorúságok és csapások, valamint hogy nem tud az ezeréves messiási időről, úgy tűnik, nem zavarja sem a másolót, sem a kódex használóját.

Utolsó szövegünk egy szombatünneplésről szóló prédikációban található. Ez a szövegrészlet az, amelyből határozottan bizonyítva látjuk a szombatosok chiliazmusát. A prédikáció a mozgalom írásos emlékeinek legkorábbi darabjában, az *Árkosi-kódex*ben, más néven a *Szombatosok régi könyvében* maradt fenn, hovatartozása, eredete tehát nem kétséges, még ha a szerzőjét nem ismerjük is. A beszélő hat indokot sorol fel a szombat megünneplése mellett, ezek közül az utolsó a korábban már említett, talmudi eredetű gondolat. Ezt a részletet teljes egészében idézzük:¹⁵

„Hatodik okáért, hogy az szombatnak megszentelése emlékeztetne minköt, és juttatná nekünk eszünkben az 6 ezer esztendőknek elfolyása és eltelése után következő szombatot, miképpen az Illyés próféta házában találtatott írásból olvasták, 6 ezer esztendőknek folyásában áll ez világ, annak utána megégettetik, az hét ezere hejába való, az hét ezer esztendő az Messiásnak napjai. Ireneus Martirum¹⁷ azt mondotta: valahány napon lött ez világ, annyi számú ezer esztendő után vége leszen, és az hetedik ezerben az nyugalom megleszen, melyben az választottak és az hívek az Messiással megnyugosznak, mely világos példákkal, írásokkal erősítetik. 18 Parancsolá az Isten az Izrael fiainak, hogy 6 nap szedjenek manná, az hetediken

¹² Uo. 513.

¹³ Stoll Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája: 1542–1840*. Balassi Kiadó, Bp. 2002. 2. jav., bőv. kiad. 47–49. 47. sorszám. Kiadva RMKT XVI/6, 36–47.

¹⁴ (1679) OSZK Quart. Hung. 17., 112b–118b. Szabó T. Attila: *Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*. Zilah [s.n.] 1934.

¹⁵ Árkosi-kódex. 99, kiadva, *Korai szombatos írások*. S.a.r., jegyz. Újlaki-Nagy Réka. Régi Magyar Irodalom Tanszék kiadványa, Szeged 2010. 181–182. (Fiatal Filológusok Füzetei)

¹⁶ Talmud, Szanhedrin 97a, Avodah Zarah 9a

¹⁷ Szent Irenaeus egyházatyjáról van szó. A Kr. u. körülbelül 180-ban íródott *Adversus Haereses* című művének 5. könyv, 30. fejt. 4. része, 28. fejt. 3. része és a 33. fejt. 2. része foglalkozik ezzel a témával.

¹⁸ [IIM6z 16,26]

penig megszűnjének. Hat nap szedjetez mannát, az hetedikben pediglen az Úrnak szombatja vagyón. Az 6 ezer esztendő alatt kell az embereknek az lelki mannát az ő lelkeknek keresniez, az hetedikben Istentől tanítottak lesznek. Poroncsolta vala Isten az zsidóknak, hogy 6 esztendőben szántsák és vessék az földet, és az hetedik esztendőben nyugodni hagyják, azonképpen ezer esztendőz folyásában szántsák az emberek a földet, annak utána az hetedik ezerben az Istennek átka elvetettetik, és az Úrnak áldása száll az földre, és akkor nem töviset, sem bojtorjánt terem, hanem mindent kedveseket. Az Isten azt poroncsolta vala Mózesnek: Számlálj, úgymond, az nyugvásnak 7 esztendőt, mely zengő, avagy örvendező esztendőnek neveztetik vala, hogy 7 ezer számláltassék. Az 7 esztendő, és az nyugvásnak 7 esztendeje teszen 49 esztendőt, és az ötvenedik esztendő lesz az tii örvendező és zengő esztendőzök, mikor minden tüközülletek az ő jószágához jussón. Ezenképpen az hetedik ezerben lesz az híveknek örvendezések az Messiással együtt.”

A válasz a dolgozat elején felvetett kérdésre, hogy hol helyezhető el a szombatosok messianizmusa és millenarizmusa a kereszténység és a judaizmus között, úgy gondoljuk, ilyen kevés szövegből is körvonalazódik. Ahogy ez látható, nyoma sincs annak a fajta agresszív, izgatott rajongásnak, amely Hotson szerint a millenarizmus fogalmához tapad. Bár Dán Róbert próbálta szociopolitikai okokkal magyarázatot adni a szombatosok székelyek közti népszerűségének, úgy gondoljuk, semmi jel nem mutat arra, hogy igyekeztek volna céltudatos tettekben, politikai, társadalmi síkon siettetni ennek a messiási kornak az eljövételét. Ebben a kezdeti időszakban még arról sem lehetett szó, hogy a zsidók módjára passzív, várakozó pozícióba helyezkedtek volna. Gershom Scholem szerint a messiáseszme évszázadokon át tartotta tétlenségben a zsidókat. Ez volt a messianizmus ára.¹⁹ Ez az igazi passzivitás a szombatosoknál csak a későbbi korok hozadéka lehetett.

Minden valószínűség szerint a mozgalom hívei eleinte nagyrészt még a kereszténység talaján álló millenarizmusban gondolkodtak, és pedig olyanban, amely nem foglalkozott a végidő beköszöntének megjósolásával, konkrét dátumokat kitzűző számítgatásokkal, hanem a kegyesség gyakorlásával és mások megtérítésével, misszionálásával igyekezett ennek eljöttét lelki síkon munkálni. Ez a keresztény beágyazottságú millenarizmus idővel, főként Péchi Simon munkásságától, egyre jobban átcsúszott a judaista messianizmusba, míg teljesen egyenlővé nem vált vele.

¹⁹ „A messiás-eszme nagysága a zsidó történelem végtelen gyengeségének felel meg, mely a fogságban nem szánta rá magát a történelmi síkon való cselekvésre. Az átmenetiség, a teljes odaadásra képtelen ideiglenesség gyengesége ez. [...] a messiás-eszme így a haladékban élést kényszerítette a zsidóságra, olyan életet, amelyben semmi sem tehető meg vagy hajtható végre végérvényesen. A messiás-eszme – mondhatnánk – az igazi antiegzisztencialista eszme. Ha szigorúan vesszük, egyáltalán nem létezik az a konkrétum, amelyet meg nem váltott lények megvalósíthatnának.” Gershom Scholem: *A Messiás-eszme a zsidóságban. = A kabbala helye az európai szellemtörténelemben.* Válogatott írások I–II. Atlantisz, Bp. 1995. 129.

Sabbatarian Millenarism

Keywords: reformation era, sabbatarian millenarism, the belief of Jesus-Messiah, judaic messianism, activity of Simon Péchi

It is to be regretted that concerning the Hungarian speaker territories there is no detached review about the millenarism, in the reformation era wide-spread phenomenon. These manifestations of enthusiasm remained in the background of the historiographical interest, in most of the cases they were handled like insane fantasies.

The opinions differ regarding the existence of sabbatarian millenarism too. This essay brings textual proofs for the existence of these expectations, and tries to outline the state of these beliefs. The question is exciting because the sabbatarianism were attached to the christianism just with the belief of Jesus-Messiah. The thesis of the millenarism came up with the reformation by them too, but in consequence of their specific lore system they had to develop an unique conception concerning this question too. As it is shown in this essay, it seems there weren't any excited and hot expectations between them. In the beginning of the movement we can still meet ideas, which are deriving mainly from the Christianity, and these ideas later, with the activity of Simon Péchi slowly pass to judaic messianism.

Baricz Ágnes

Suri Orvos Mihály *Catholicus reformatus*-fordítása

William Perkins (1558–1602) angol puritán író és prédikátor korabeli magyarországi és erdélyi népszerűségét több munkájának magyar nyelvű kiadása is tanúsítja.¹

A *Reformed Catholike* című, angol nyelven írt vitairata először 1597-ben jelent meg.² Ennek kissé átdolgozott, 1598-as második kiadását fordította le rövid időn belül spanyolra – a fordítás címlapjának tanúsága szerint – Guillermo Massan nemesember, a kiadvány ajánlását pedig Cipriano de Valera, akkoriban Londonban élő spanyol protestáns emigráns, bibliafordító írta alá.³ A spanyol változathól elkészített latin kiadás Hanauban jelent meg, 1601-ben.⁴ E latin kiadásból két, egymástól függetlennek tűnő magyar fordítás is elkészült a 17. század első évtizedeiben: a Suri Orvos Mihályé 1602-ben (kéziratban maradt), a Kecskeméti C. Jánosé pedig 1620-ban (nyomtatásban megjelent). A szakirodalom csak ez utóbbi, Kassán kiadott *Catholicus reformatus*-fordítást (RMNy II. 1214A) ismeri.⁵

Suri Orvos Mihály Perkins-fordításának a jelek szerint autográf kézirata a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának kézirattári anyagában, jelzete Ms. 1430.⁶

E tanulmány bővített, átdolgozott változata a *Suri Orvos Mihály 1602-es Perkins-fordítása* című dolgozatnak; ez utóbbi megjelent in *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Szerk. Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely Tamás–Százaz Orsolya. Debrecen 2011. 447–457.

¹ Öt különböző írása jelent meg magyar nyelven a 17. század folyamán, két munkája második kiadást is megért, lásd *Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Szerk. Borsa Gedeon–Hervay Ferenc, Bp. 1983. (a továbbiakban RMNY II.) 1214A; *Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*. Szerk. Heltai János, Bp. 2000. (a továbbiakban RMNY III.) 1683; RMNy 1893; RMNy III. 2001; Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. I. Bp. 1879. (a továbbiakban RMK I.) 1330. Életéről, tevékenységéről bővebben lásd Koltay Klára: *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*. Könyv és Könyvtár XVI(1991). 39–57.

² *A Reformed Catholike [...] Cambridge 1597*. Printed by John Legat, printer to the Vniversitie of Cambridge.

³ *Catholico reformato [...] Compuesto por Guillermo Perquino licenciado en sancta theologia, y trasladado en Romance castellano por Guillermo Massan gentil-hombre, y à su costa imprimido*. London 1599. En casa de Ricardo del Campo [Richard Field].

Az ajánlás alatt a C. D. V. monogram szerepel, amit a szakirodalom egyértelműen Valera nevéként oldott fel. Némely kutatók Valerát tartják a vitairat valódi fordítójának is, lásd Daniel Eisenberg: *Correspondence of John Bowle*. Cervantes: Bulletin of the Cervantes Society of America XXIII(2003). 123–124.

⁴ *Catholicvs Reformatvs [...] Hanoviae MDCl. Apud Guilieum Antonium* (a továbbiakban *Catholicus reformatus*). Ugyancsak Antonius adta ki az 1603-as és 1608-as javított latin kiadásokat. A fordítás elkészítője ismeretlen. Az ajánlólevél Majna-Frankfurtban keltezett (lásd *Catholicus reformatus*. [6b]), így lehetséges, hogy a fordító az ott élő spanyol protestáns közösség egyik tagja volt. Majna-Frankfurtban élt például Casiodoro de Reina (1520–1594) spanyol bibliafordító, lutheránus teológus is, családjával. Vö. *Allgemeine Deutsche Biographie*. XXVII. Leipzig 1888. 720–722.

⁵ Lásd például Berg Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp. 1946. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 21) 87–91; Vásárhelyi Judit: *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* (1982). 1983. 266–268; Koltay Klára: *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*. *Studia Litteraria XXVIII*(1991). 99–114; Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Bp. 2008. (Res Libraria 2) 139–143; Petrőczy Éva: *Szenci Molnár Albert és az angol puritán művek magyarországi „honosítása”* = *Uő: Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. Bp. 2006. (Historia Litteraria 20) 62–63.

⁶ Írógéppel írt katalóguscédulája a jelzeten kívül a következő adatokat tünteti fel: Suri Orvos Mihály. *Catholicus reformatus*. A kézirat címlapján ez áll: CATHOLICVS REFORMATVS az az MEG MAGYARAZASA ES MUTATASA az Istennek ígejéből az meg' tiztetatott Anyja-szent egyházak menyre sok es külömb külömb reszeiben az hűtnek az Romaj Ecclesiával (a' minemő az most) egyget ertnek, es attol mellyekben s meddig' külömböznek, ugy annyera hogy a' mellyekben soha aval egyet ne köllesek ertennyök. [...] SVRJ ORVOS MIHALY ALTAL. HAIDELBERGABAN. M. D. CII. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban KveKvt) Ms. 1430. 3a.

Dolgozatomban az elfeledett fordítót és kéziratát, valamint Heidelbergtől Kolozsvárig tartó útját mutatom be.

A fordító

Suri Orvos Mihály (†1633?) a heidelbergiánusok közé tartozott, képzettségének megfelelő értelmiségi pályát futott be, de nem volt különösebben kiemelkedő szereplője kora társadalmi és egyházi életének.

Szükszavúan szólnak róla a lexikonok szócikkei, ha egyáltalán említik,⁷ a szakirodalomban pedig leginkább peregrinációja⁸ és egy-egy ismertebb kortársával való kapcsolata révén jelenik meg.⁹

Protestáns prédikátorcsaládból származott,¹⁰ a Pozsony környéki Sur (Hegysur) településről.¹¹ Életéről első adatunk 1595. október 20-i subscribálása a debreceni kollégiumba, ahol már 1597-ben collaborator, majd senior lett.¹² 1600. március 6-án Szenci Molnár Alberttel együtt indult Heidelbergbe, az egyetemre április 1-jén iratkozott be.¹³ 1601 szeptemberében Herbornba utazott, ahol Szenci és David Pareus ajánlásával jelentkezett Johann Piscator teológiai professzornál.¹⁴ Ottani beilleszkedését megkönnyítették Szenci kapcsolatai.¹⁵ Majna-Frankfurtban is

⁷ Lásd például Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XII. Bp. 1909. 125; Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők*. I. Szerk. és befejezte P. Vásárhelyi Judit. Bp. 2008. 759 – itt Suri peregrinációjának záró időpontjaként tévesen az 1607-es év áll, helyesen 1602; Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Kiad. Ladányi Sándor. Bp. 1977. 334. A lexikon említi ugyan Suri Orvos Mihályt mint komjátú esperest, de külön szócikkben csak öccsét, Pált tárgyalja.

⁸ Pontos és lényegre törő összefoglalást ad életéről és tevékenységéről Heltai János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* (1980). 1982. (a továbbiakban Heltai: *Adattár*). 320.

⁹ A Veresmarti Mihállyal való vitában betöltött szerepe kapcsán lásd Ipolyi Arnold: *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből*. I. Bp. 1875. (Házi Könyvtár 18) (a továbbiakban Ipolyi: *Veresmarti*). 191–198. Lásd még *Vörösmarti Mihály kalvinista prédikátor megtérése története*. S. a. r. Jankovics József–Nyerges Judit. Bp. 1992 (a továbbiakban *Megtérése története*). 38–44.

Miskolczi Csulyak Istvánnal való kapcsolata révén lásd *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 2. Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátás versei*. S. a. r. Jenei Ferenc–Klaniczay Tibor–Kovács József–Stoll Béla. Bp. 1962 (a továbbiakban RMKT XVII/2). 394; *Zempléni vizitációk, 1629–1671 (Miskolczi Csulyak István szemléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései)*. Kiad. Dienes Dénes. Sárospatak 2008. (Acta Patakina 21) (a továbbiakban *Zempléni vizitációk*) 61–65.

Szenci Molnár Alberttel való barátsága, hozzá írt fennmaradt levelei kapcsán, gyakran mindössze a neve, újra meg újra felbukkan a Szenci-kutatásban is. Tömör életrajzi összefoglalást ad róla Szabó András: *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi Szabó András. Bp. 2003. (Historia Litteraria 13) (a továbbiakban *Napló*). 239. Lásd még *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Jegyz. és kiad. Dézsi Lajos. Bp. 1898 (a továbbiakban NLI). 3–86, 124–125, 129–130, 314.

¹⁰ Thúri György verse Suri Sárának, Mihály édesanyjának halálára. Idézi Ipolyi: *Veresmarti* 191.

¹¹ Suri Orvos Pál, Mihály öccse írt származásáról egy versében. Lásd Davidis Parei [...] J. Philippi Parei ... *Musae fugitivae*. [...] acc. *Georgii Thurii ... Musa posthuma*. Neustadt 1615. 278. (A vershez írt egyik magyarázó jegyzetben ez áll: „Heg? Sur est patria Suri, in Insulâ, quam Danubius infra Posonium efficit.”)

Több Sur nevű település is létezett Pozsony környékén a középkorban, egyik közülük Hegysur. Lásd Házi Jenő: *Pozsony vármegye középkori földrajza*. Pozsony 2000 (Csallóközi Kiskönyvtár 1) 328–329.

¹² Vö. Borovszky Samu: *Debreceni írók és tanárok 1588–1700*. Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban IK) VIII(1898). 461.

¹³ Vö. *Napló* 135; Heltai: *Adattár* 320.

¹⁴ Heidelbergből szeptember 18-án indult a Frankfurtba igyekvő Szenci Molnár társaságában, Herbornba 22-én érkezett. Vö. NLI 124–125; *Napló* 143. Az egyetemre szeptember 24-én iratkozott be. Lásd *Die Matrikel der hohen Schule und des Pädagogiums zu Herborn*. Hrsg. von Zedler, Gottfried–Sommer, Hans. Wiesbaden 1908. 859. tétel.

¹⁵ Vö. P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: előzmények és fogadtatás*. Bp. 2006 (Historia Litteraria 21). 26. Lásd még Szencinek írt, 1601. szeptember 31-én [!] keltezett levelét: NLI 124–125.

megfordult, Szencit látogatta.¹⁶ Magyarországra 1602 márciusában tért vissza. Külföldi tanulmányai idején Asztalos András nagyszombati polgár alumna volt.¹⁷

Hazatérte után előbb a Nyitra megyei Komjátiban, 1604-től pedig Nagyszombatban volt rektor. 1607. május 26-án a barsi zsinaton szentelték lelkésszé. Segédlelkéssként 1607-től 1608 elejéig Nagyszombatban is működött, de az úrvacsoráról vallott szigorú kálvinista felfogása miatt összeütközésbe került a lutheránusból lett kálvinista prédikátor Hollósi Márton városi lelkész-szel, és végül távozni kényszerült.¹⁸ 1608-ban már komjátí predikátor, később a kerület seniora.¹⁹ A barsi és komjátí zsinatok őt jelölték ki vitapartnerül a majd 1610-ben katolizáló Veresmarti Mihály volt komjátí predikátor számára, az akkor még látszólag a felekezeten belül zajló vitára.²⁰

1608 körül nősült, Prágai Zsuzsannát, a későbbi Guevara-fordító Prágai András testvérét vette feleségül.²¹

1614-ben sárospataki elsőpappá választották.²² 1620-ban és talán már azelőtt is elsőpapi tisztségének ellátása mellett tanárként is működött a pataki iskolában: 1620. december 16-án Rákóczi Zsigmondnak küldött levelét mint annak pataki prédikátora és „scholában tanító-mesteri” írta alá.²³ Ebből a levélből tudjuk, hogy részt vett az iskola 1621-es törvényeinek összeállításában.²⁴ 1629-ben tagja volt a sárospataki iskolát gondnoki minőségben meglátogató

¹⁶ NLI 131. Ipolyi: *Veresmarti* 194. Talán Herbornból Heidelbergbe visszatérteker kereste fel barátját az útba eső Majna-Frankfurtban.

¹⁷ KvEKvt Ms. 1430. 2a. Nincs adat arról, hogyan kerültek kapcsolatba, azonban debreceni tanulmányai befejezésével Suri hazatért szülőföldjére, Nagyszombat környékén lehetett iskolamester, és akkor szerezte meg Asztalos támogatását. Szenci Molnár Albert naplőbejegyzése szerint Suri Mihállyal Szencről indultak Németországba 1600-ban, tehát Suri ekkoriban mindenképpen a királyi Magyarország nyugati részében tartózkodott. Vö. *Napló* 135.

¹⁸ Heltai János. *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994 (Humanizmus és Reformáció 21) (a továbbiakban: Heltai: *Alvinczi*) 28, 32. Veresmarti emlékei szerint Suri maga kereste Hollósival a vitát, cáfolta annak nézeteit lépten-nyomon. *Megtérése története* 38. Nagyszombati lelkési működésének időpontjára lásd NLI 253, 330, 463.

¹⁹ Ísd NLI 148–149, 290, 306, 330, 463; Heltai: *Adattár* 320. Esperesként szerepel: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Szerk. Thury Etele. VII(1908). 141.

²⁰ Bővebben: *Megtérése története* 62–115.

²¹ NLI 283, 314. Szencinek írt 1609. május 8-i levelében már első gyermekét, Jósiaát is említi.

²² Hivatalt elődje, Kecskeméti Alexis János 1614-ben távozott Nagybányára. Elképzelhető, hogy Lorántffy Mihály, Sárospatak akkori ura Szenci ajánlására hívta meg Surit a királyi Magyarország másik végéből. Szenci 1613 októberében többször találkozott Lorántffyval, aki kísérő katonát adott melléje, és pénzzel is megajándékozta. Lásd *Napló* 165–166.

²³ K özli Szilágyi Sándor: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* II(1880). 361–363. (E levél eredetijét nem találtam meg a Magyar Országos Levéltárban.)

Suri tanári minőségben való működése valószínűleg nem tartott huzamos ideig. A pataki iskola 17. századi tanárainak névsorában nem szerepel a neve, vö. Soltész János (többekkel): *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza* (Szombathi János után). Sárospataki Füzetek VIII(1864). 873–899. Egyedül Nagy Iván jelzi róla Szirmay Antal *Notitia topographicájára* hivatkozva, hogy 1620-ban sárospataki tanár volt, de Szirmay az idézett helyen nem a pataki tanárok, hanem az ott szolgáló lelkészek nevét közli. Valamivel fennebb közli a pataki kollégiumi tanárok névsorát is, de Suri ott nem szerepel. Vö. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VIII. Pest 1860. 288; valamint *Notitia topographica, politica inelyti comitatus Zempléniensis* per Antonium Szirmay de Szirma. Budae 1803. 219; 211–218.

²⁴ Az új törvények kidolgozását az 1618-as diáklázadás tette szükségessé. Erről bővebben Dienes Dénes: *Diákzúdulások Sárospatakon. Különös tekintettel az 1667. évi nagy lázadásra*. = *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. Bp. 2007. 905.

Suri levelével együtt elküldött Rákóczi Zsigmondnak és Györgynek egy-egy magyarra fordított példányt az új törvényekből, és támogatásukat kérte azok következő évbni bevezetéséhez. Szilágyi: *i.m.* 362. Az új törvények kidolgozásakor felhasználták a wittenbergi egyetem törvényein alapuló régiákat is, de nagy szerepet a heidelbergi akadémia által jóváhagyott, a pfalzi tartomány iskoláiban alkalmazottak kaptak. A törvények kiadása: Békefi Remig: *A Sárospataki ev. ref. Főiskola 1621-iki törvényei*. Bp. 1899; újabban: *A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei*. Ford. és jegyz. Szentimrei Mihály. Sárospatak 1996.

egyházmegyei bizottságnak; a rektorokkal és a többi vizitátorral szemben védte a korábban kidolgozott tantervet.²⁵

Sárospatakon halt meg, valószínűleg 1633-ban.²⁶ Halálára Miskolczi Csulyak István írt gyászverset,²⁷ és ugyancsak Miskolczi vette feleségül özvegyét, 1635-ben.²⁸

Suri Mihály élete során több diák külföldi tanulmányait támogatta,²⁹ gyűjtés szervezésével segítette Szenci kiadói munkáját is.³⁰

Néhány fennmaradt levelén³¹ kívül eddig csupán három, latin nyelvű teológiai témájú egyetemi disputációját,³² valamint egy Johann Philipp Pareust és Paul Melissus-Schedét dicsérő epigrammáját³³ ismertük. Kortársai közül többen is író emberként tartották számon,³⁴ azonban Perkins-fordítására nem található adatok ezek munkáiban.

Könyvtáráról, valamint könyvei sorsáról szinte semmit nem tudni. Mindössze egy közép-kori Bibliáról,³⁵ valamint a korban népszerű angol prédikátor és exegeta, Thomas Brightman

²⁵ A tanulók zúgolódtak a tananyag nehézsége ellen, a rektorok pedig kidolgoztak egy új, némiképp könnyített tantervet, amelyet a vizitátorok, Suri kivételével, el is fogadtak. Bővebben Dienes: *Zempléni vizitációk* 61–65.

²⁶ A zempléni anyakönyv 205. lapján Suri Mihály halála éveként 1632 szerepel. Vö. Soltész János: *i.m.* 894. Ugyanakkor Szenci feljegyzése szerint 1633-ban Suri, bár köszvény gyötörte, de életben volt. Vö. NLI 125.

Miskolczi Csulyak István 1635-ben kérte feleségül Suri özvegyét; elbeszélése szerint Suri akkor másfél esztendeje volt halott. RMKT XVII/2. 298.

A sárospataki uradalom 1632. decemberi urbáriuma nem jelzi, hogy Suri halott lenne (az őt említő rovat azokat sorolja fel, „adofizető hazakat kik birnak es haz hellieket, auagy pusztá telkeket a’ kik elfoglaltak”), róla ezt találjuk: „Sury Mihály majorja, melliet nem regen fogott fel”. Lásd Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 188.

Prágai Zsuzsanna – Miskolczi Csulyak által tolmácsolt – emlékei szerint: „az idvezült Suri Mihál Urammal az parochiahoz harmadic szomszedban egy puzta romladozot hazat vöttönc vala, de epitesezh sem kezdettünc, hogy az egez haz egi szempillantasban földig romla egi ked nap, az szegin Uramis ket hettel utanna azon nap s azon oraban meg hala.” RMKT XVII/2. 333. Valószínű, hogy az urbáriumban jelölt major erre a telekre és romladozó házra vonatkozik. Így Suri halála még az év decemberének végére, az összeírás utánra vagy következő év, 1633 elejére tehető, nem sok idővel a romos ház megvásárlása utánra.

²⁷ RMKT XVII/2. 383.

²⁸ Heltai: *Adattár* 320. RMKT XVII/2. 298. Ugyanitt Suri leányára, Annára, valamint Prágai Zsuzsanna betegségére és halálára vonatkozó adatok is találhatóak.

²⁹ Többek között öccsét, Suri Orvos Pált, valamint sógorát, Prágai Andrást. A neki ajánlott munkákat és szerzőiket lásd Heltai: *Adattár* 320.

³⁰ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 6. Szenci Molnár Albert Költői Művei*. S. a. r. Stoll Béla. Bp. 1971. 499.

³¹ Kiadta Dézsi Lajos, lásd NLI 124–125, 129–130, 314.

³² Lásd David Pareus: *Collegiorum theologicorum ... decuria una ... Heidelbergae 1611*. 179–188, 238–243, 326–336. A disputációk címe és elhangzásuk időpontja: *De peccati originalis natura propogatione et effectis*, 1600. július 12; *De satisfactione et merito Christi mediatoris*, 1600. november 9.; *De potestate ecclesiae circa disciplinam in legibus ferendis*, 1601. május 16. Vö. Heltai: *Adattár* 320; RMK III. 5828.

³³ Kiadva in Gömöri György: *Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai*. Magyar Könyvszemle (a továbbiakban MKSz) CXXII(2006). 478–483, különösen 482. Ugyanitt részletek Thúri György körével való kapcsolatáról.

³⁴ Veresmarti Mihálynak tudomása volt arról, hogy Suri készült megválaszolni az 1606-ban és 1607-ben is megjelent magyar Campianus-kiadást (RMNy II. 943 és RMNy II. 952), arról azonban nem, hogy végül elkészült-e az el-lenirat. *Megtérése históriája* 38–42. Balásfi Tamás *Echo Christiana et catholica...* című 1616-ban, Pozsonyban kiadott vitairatának (RMNy II. 1117) egyik vitaközpontja és karikírozott szereplője Suri Mihály kálvinista lelkész, akit Balásfi a műzsák kedveltjének nevez (33–34.). Lásd még Ipolyi: *Veresmarti* 192–194.

³⁵ E XIII/XIV. századi Biblia 7b lapján olvasható Suri Orvos Mihály 1617. április 14-én kelt tulajdonosi bejegyzése, valamint megjegyzése, hogy a kódex eredetileg Szent Sebaldus tulajdona volt. Lásd Berkovits Ilona: *Az Egyetemi Könyvtár festett kéziratainak egy csoportja*. MKSz ú.f. XXXVIII(1931). 2–4; valamint *Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis revisus et auctus per Petrum Tóth*. Bp. 2008. Cod. 45.

Apokalipszis-magyarázatának egy példányáról³⁶ jelenthető ki, hogy valamikor az ő tulajdonában volt. Öccse, Suri Orvos Pál küldte haza neki, más, meg nem nevezett könyvekkel együtt Matthias Martinus egy munkáját Heidelbergből, 1613-ban.³⁷ Veresmarti Mihály említi, hogy Surinál tett látogatásaikor különböző Szent Ágoston-köteteket látott annak asztalán.³⁸

Miskolczi Csulyak Istvánnak köszönhetően tudjuk, hogy Suri özvegye, már Miskolczi feleségként – későbbi értékesítés reményében – kérte néhai férjének feltehetően a lelkészlakásban, a prédikációkészítéshez könyvtárként berendezett kis szobában maradt könyveit Rákóczi Györgytől, amennyiben az nem tartott további igényt rájuk.³⁹

A források alapján úgy tűnik, Suri Orvos Mihály felekezete körében megbecsült volt, tudását és rátermettségét elismerték hazájában⁴⁰ és külföldön is.⁴¹

³⁶ Az adományozó, Lövei Pellionis György bejegyzése alapján ez a könyv 1615 márciusában került Suri tulajdonába. Lásd Fekete Csaba: *Pataki rektor adta – Pataki lelkész kapta könyv*. Egyháztörténeti Szemle III(2002). 105–109.

Szelestei N. László két, 1613-ban, Heidelbergben Ceglédi Szabó Pál birtokába kerülő kiadványról (Robertus Bellarminus: *De gratia et libero arbitrio*. Heidelbergae 1613, valamint Philippus Mornago: *De Sacra Eucharistia*. Hanoviae 1605) jelzi, hogy azok korábban Suri Orvos Mihály tulajdonában voltak. Közli azonban a korábbi tulajdonos bejegyzését is, ez: P. O. S. 1613, valamint P. O. S. 1612. A monogram Suri Mihály öccsére, Suri Orvos Pálra utal, aki a bejegyzésekben szereplő években éppen Heidelbergben tartózkodott, ahova Ceglédi 1613-ban érkezett. Vö. Szelestei N. László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei. = Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk. Bálint István János. Bp. 1987. 97–128, különösen 101–104.

³⁷ Heltai: *Adattár* 321; Szenci Molnár Albert *válogatott művei*. S. a. r. Vásárhelyi Judit. Bp. 1976. 622–623. A kiadvány Matthias Martinus (1572–1630) egy arianusok elleni vitairata – ahogyan Szenci Csene Péter nevezi Szenci Molnár Albertnek írt, 1613. május 20-i levelében azt a könyvet, amit Suri Mihály nem talált meg az öccse által küldöttek közt, és ami talán, Szenci Csene feltételezése szerint, Molnár Albert iratai között maradhatott. E kiadvány bizonyára az 1612-ben, Brémában megjelent *De veritate divinae naturae Jesu Christi, veri et unici redemptoris nostri, Liber I*. Martinus a herborni Akadémia egyik teológiai professzora volt Suri ottani tanulmányai idején. 1610-ben brémai professzor lett; ez az 1612-es kiadvány három, az ő elnöklése alatt lefolytatott disputációt tartalmaz.

³⁸ *Megtérése históriája* 44. Veresmarti nem utal a könyvek témájára, de még azok nyelvére sem.

³⁹ “[...] mivel az idevüzült Suri Uram könyvei még eddigis az Nagod számára tartattanac az Predikatorsaghoz valo boltban: ha Nagodnak nem kellene, tudositson meg felölök, én hazamhoz vitetem, hogy az főreg miat kaart ne valjac, talam mas uton penzê tehetem ôket.” A Miskolczi által Prágai Zsuzsanna nevében Liszkán, 1637-ben írt levelet lásd RMKT XVII/2. 333–334.

⁴⁰ Teológiai tudásában megbízták, hiszen őt jelölték ki vitapartnerül Veresmarti számára; rátermettségét bizonyítja Chernel György 1642. július 15-én I. Rákóczi Györgynek írt levele, melyben a Tolnai István halála következtében megüresedett pataki elsőpapi hely betöltésének nehézségeit jelzi: “[...] mert ide nemcsak jó deák és jó praedicator kellene, hanem az ki resolutus ember is volna, mind tisztivel, autoritásával is tudna élni, és arul is tudna elmélkedni, ki praedicatora, hol lakik, mivel az fejedelmek és nagy urak is sokszor szoktak némely dolgokat praedicatorokkal közleni; ifjak vannak jóra menendők, de ide nem olyan köllene; én most itt körülöttünk Simándi uramhoz hasonlót nem ismerek, de abban az a vétek (ha nem bűn volna véteknek mondani), igen igen szelid és egyigyi ember, szeginy Laránfi [!] uram idejében bővebb volt az öreg tudós ember, mégis messzünnen hozatta volt szeginy Suri uramat.” Kiadta Szilágyi Sándor. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő VII(1885). 500–501.

⁴¹ EY 1618-ban, Marburgban kiadott disputációkötet (*Promotio Solennensis XVI. Philosophiae & artium magistrorum*) Johannes Combachius marburgi filozófiaprofesszor által írt, Rákóczi Györgyhez szóló előszavában Suri Mihály, Filefalvi Filizki János és Szempci János igen meleg szavú dicséretével találkozunk. A kötetet bemutatja Imre Mihály: *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata*. Studia Litteraria XLV(2007). 126–143, különösen: 136–138. Szempci János, akinek azonosításában Imre Mihály bizonytalan, azonos azzal a Szenci Boros Jánossal, aki az 1610-es évek második felében Sárospatakon volt tanár. Szenci Boros neve, Filiczki János pataki rektorával együtt megjelenik a kollégium 1621-es törvényeivel kapcsolatban. Vö. Szentimrei Mihály: *i.m.* 17. Filiczki és Szenci Boros is tanult Marburgban, így Combachius valóban mint ismerősöket dicséri őket (vö. Heltai: *Adattár* 278–279, 325), Suri marburgi látogatásáról azonban nincs adat. Elképzelhető, hogy az ő híret a Combachius által ismert és nagyra tartott magyar diákok vitték el Marburgba, ugyanis Suri támogatta Lévai Suba Tamás és Murakózi Dús Márton peregrinációját is, akik később disputációt ajánlottak neki. Lásd Heltai: *Adattár* 320.

Egy másik, ugyancsak 1618-as marburgi kiadványban (Szabó Károly–Hellbrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*. III. Bp. 1896–1898. 1222), de magyar szerzőtől, Gönczi Aszalós Mihálytól dicsérvörsert is kap. Vö. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter: *Dedikált disputációk Debrecenben*. Studia Litteraria VIII(1970). 95–100.

A kézirat

A negyedré méretű, első és utolsó levele kivételével nagyon jó állapotban levő kézirat 8, eredetileg számozatlan (nemrég ceruzával beszámozott) levelet és 292 tintával számozott lapot tartalmaz.⁴² A lapszámolás a kézirat elkészítésével egyidejű, ugyanattól a kéztől származik, mint a szöveg. A számozatlan levelek különböző possessor-bejegyzéseket, a fordító által írt ajánlást, valamint a könyv szerzőjének, William Perkinsnek az olvasóhoz írt előszavát tartalmazza, a számozott lapokat pedig a vitairat szövege tölti ki. A teljes kézirat nyelve magyar. A kötetben hiányok nem észlelhetők.

Jelenlegi keménykötését a 19. században kapta, legkésőbb 1846-ban. A kék színű karton borítótáblákat zöld vászomból készült gerinc fogja össze, amelyen arany színű betűkkel ez áll: CATH / REFORMAT.

A bekötés során a lapokat körülvágták, megcsonkítva egyik-másik lapszámot és egy őrszót, de a szöveg maga nem sérült. Kötéskor kerülhetett sor a csekély számú rongálódás kijavítására is; az első levél verzóján találunk foltozásokat: az egyik takarja a 18. század végi bejegyzés végét, tehát bizonyosan annál később került oda. Az első meg az utolsó levél barnultabb, sérültebb és szennyezettebb a többinél – feltételezhető, hogy a kézirat a 19. század előtt rongált kötésben, esetleg bekötetlenül vándorolt egyik tulajdonostól a másikig.

Tulajdonosi és egyéb bejegyzések öt különböző kéztől találhatóak a kötetben. Az ajánlás és a fordítás sötétbarna tintával írt szövege kevés kihúzást, betoldást tartalmazó gyöngybetűs tisztázat – teljességében egy hatodik kéz írása.

Az írásmód, a betűalakok és az ortográfia vizsgálata arra mutat, hogy hosszú lappangás után Suri Orvos Mihály autográf irodalmi munkája került elő.⁴³

A fordítás kézírását Suri három, Szenci Molnárnak írt saját kezű levelével, valamint egy possessor bejegyzésével hasonlítottam össze.⁴⁴ Két magyar nyelvű levele éppen a fordítás elkészítésének idejéből származik: az egyiket Herbornból keltezi, 1601. szeptember 31-én [!], a másikat Heidelbergből, 1602. március 1-jén, ugyanazonnap, amikorra a fordítás ajánlása is datált.

A fordítás kézírása nem folyóírás, hanem a nyomtatott betűket igyekszik utánózni. Az 1601-es levél első, üdvözlő sora is nyomtatást utánzó betűkkel van írva: az ebben látható betűalakok mindenike visszaköszön a fordítás kézírásában.

Ránézésre a két kézírás fizikai aspektusa rokonítható. Mindkét kézírásra enyhén jobbra döntött betűk jellemzők, valamint egyes betűk szárának az alapvonaltól jócskán lefelé elnyújtása (például az *f*, *s*, *y*, *z* esetében), illetőleg az elnyújtott szárnak a betűhöz képest szinte aránytalanul nagy hurokká/kampóvá formálása (leginkább a *g*, de a *J* és az *I* esetében is).

⁴² A teljes kézirat körülbelül 19 ívnyi terjedelmű, helyenként az ívek is jelölve vannak.

⁴³ Köszönöm Jankovics Józsefnek, Sipos Gábornak és Tóth Zsombornak, hogy időt szántak a kézírások tanulmányozására, illetve az azzal kapcsolatos konzultációra.

⁴⁴ Suri két magyar, valamint 1609-ben kelt latin nyelvű levele Szenci Molnár Albert levélgyűjteményében található. A gyűjtemény lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye. Jelzete K 787.

Az 1617-es possessor-bejegyzésről lásd a 35. jegyzetet.

Itt köszönöm meg az MTA Könyvtára Kézirattárának, valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményeinek, hogy engedélyezték a kézirat anyag fényképeinek közzétételét.

Különösen a kapitálisokra jellemző, hogy alakjuk nem állandó, a levelekben több különböző alakban is megtaláljuk őket (pl. az *A, E, G, H, M, N, P, V* esetében). A fordítás 292 lapján e variációk száma sokkal nagyobb, azonban az egyes kapitálisoknak a levelekben regisztrált minden változata fellelhető közöttük.

A *k* betűt több alakban is megtaláljuk a levelek folyóírásában, de világosan elkülöníthető két alapváltozat, amelyeket Varjas Béla humanista kurzíva és gótikus kurrens írásmódra jellemző alakokként azonosít.⁴⁵ A fordítás főszövegének kézírásában szinte kizárólag a humanista típusú, a mai nyomtatottra hasonlító *k* jelenik meg, a lapszéli hivatkozásokban azonban, melyek több esetben nem mutatnak olyan szigorú nyomtatott formát, mint a főszöveg, felbukkan a gótikus írásmódra jellemző, a levelekben is használt *k* betűalak (8.).⁴⁶

A levelekre és a fordításra is nem következetes *ö*-zés jellemző (ugyanazon szavak esetében is).

A változó formák mellett leveleiben Suri következetes a *meg/még* (és gyakran más *-g*-re végződő szavak) *-gh*-s vagy *-g'*-os írásában. Ugyanezt a következetességet találjuk a fordításban is. Itt gyakoribb a *-g'*-os változat, de nemritkán felbukkan a *-gh* is.⁴⁷

Mindkét kézírásban ritkán, de megjelenik a néma *h* a szóvégi *t* után is.

Mindkét kézírásban az *amire, amint* stb. szavak esetében az *az* névelő elhagyott hangja jelölt: szinte kivétel nélkül nem ékezettel, hanem ponttal az *a* betű jobb felső csücske fölött.

Mindkét kézírás ortográfiájára jellemző:

– *cs* hangértéket *cz* jelöl (a fordításban ritkán *czy, czi*); *sz* hangértéket gyakran *z* jelöl; *z* hangértéket *sz* betűkombináció jelöl (például *nészen, kesze* stb.); *ly-t li* és *ly* is jelöl; *gy* és *ggy* hangértéket *dgi* betűkombináció jelöl, továbbá *gy-t gy* és a kéziratban *gi* is; *ny* hangértéket *ni* és *ny* betűkombináció jelöl;

– a *gazdag* szó kezdőbetűjének *k*-ra cserélése.

A két kézírásban található írásjelek alakja, valamint az ékezetelési szokások egyeznek: például *ö, ü* esetében rendszerint egy vagy két függőleges, egyenes vagy enyhén görbített ékezet jelzi a megfelelő hangértéket. Mindkettőben gyakran jobbra elcsúsztatott ékezeteket találunk, különösen az *i* és *j* esetében.

Egyik kézírásban sem található meg a korabeli kézírásokban gyakran előforduló *ÿ* (*y* jelölésre) vagy a szóvégi *k c*-vel való latinus jelölése.

Suri leveleinek és possessor-bejegyzésének, valamint a fordítás ajánlásának aláírása is a két kézírás azonos tulajdonosa mellett érvel.

A kézirat elkészültének időbeli behatárolásában segít a kötet jó minőségű papírjában található monogramos vízjel.⁴⁸ Ennek alapján a papír egy a 16–17. század fordulóján a dél-németországi Lindauban működő malomból származik. Valószínű, hogy a papírmalom a 300 km-re

⁴⁵ Varjas Béla: *Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. = Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába.* 3. átdolgozott és kiegészített kiadás. Szerk. Hargittay Emil. Bp. 2003. 335–336.

⁴⁶ Ugyanakkor legalább egyszer a főszövegben is megjelenik ez a betűalak (4.).

⁴⁷ Mind a levelek, mind a kézirat esetében előfordul, hogy elmarad a néma *h* jelölése *g* után, de ez ritka, és mindkét esetben hasonló arányok figyelhetők meg a jelölés elmulasztásában.

⁴⁸ Címerpajzsban faág négy pár elágazással, a felső három pár ágai egy-egy levélben végződnek. A pajzs két felső csücskéhez *M S* monogram van kapcsolva. A Piccard-katalógus (<http://www.piccard-online.de>) a lindau malom több fennmaradt papírjának vízjelét is regisztrálja; e kézirat papírjában található vízjel nagyban megegyezik a 127434–127436 számú tételekkel, leginkább az 127434-essel.

Itt köszönöm meg újra Tóth Zsuzsa és Pelbárt Jenő szakértői véleményét, utóbbinak külön a papírmalom azonosítását.

levő Heidelbergben is terjesztette termékét, és Suri ott szerezte be a fordítás tisztázatához szükséges papírmennyiséget.⁴⁹

A possessorok

Suri Mihály Perkins-fordításának kézírata 1906-ban gróf Kuun Géza hagyatékának részeként került közgyűjteménybe, az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) könyvtárának kézírattárába, majd pedig, az EME gyűjteményeinek román állami kezelésbe vételét követően, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba.⁵⁰

Korábbi, azonosított vagy valószínűsíthető tulajdonosait, esetleges olvasóit az alábbiakban időrendben mutatom be.

1. Asztalos András

A *Catholicus reformatus* 1602-es fordítása Asztalos András (†1611) tehetős és művelt⁵¹ nagyszombati polgár⁵² számára készült peregrinációs ajándék.

Suri Orvos Mihály így kívánta megköszönni, hogy Asztalos „tisztességes, fogatkozás nélküli költséget” biztosítva bocsátotta őt „az híres es nevezetes Electoralis Haidelbergi Academiában”, ezáltal utat nyitva számára „az job es boldog életnek modgijára”, valamint „külső erőt” szolgáltatva „az idvőségnek minden dolgaiban való gyarapodásra, mind mi magunknak boldogságára, s mind egyebeknek hasznokra”.⁵³

Asztalos művelődésszervező, kultúra- és egyházpártoló tevékenysége régóta ismert a szakirodalomban.⁵⁴ Meghatározó alakja volt a nagyszombati kálvinista közösség egyházi és iskolai életének az 1600-as évek első évtizedében, kitartó támogatója Szenci Molnár Albertnek és irodalmi törekvéseinek, valamint mecénása, pártfogója több diáknak.⁵⁵ Suri ajánlása bizonyítja, hogy eddig ismert alumnusai mellett Asztalos az 1602 előtti években is támogatott peregrináló diákokat.⁵⁶

⁴⁹ A Szenci levélgyűjteményben található Suri-levelek más vízjelű, gyengébb minőségű papírra íródtak.

⁵⁰ Kuun Géza 1905. április 10-én hunyt el. Az Erdélyi Országos Múzeum kézírattárára hagyományozott kézíratait a Gyarapodási Osztálynapló szerint 1906. január 1-jén vették leltárba, Suri Orvos Mihály *Catholicus reformatusa* az 57. tétel a 107-ből.

Lásd még Sipos Gábor: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk. Uő. Kvár 2009. 11–68.

⁵¹ Erre utal Asztalos könyvszeretete, valamint a nagyszombati protestáns iskolaügy támogatása, és Suri is így dicséri: „Jól tudom, es egyebekis tudjak az kegyelmed ki terjet jo hireből neveből, hogy te kegyelmed nem csak az külső tudomaniokban, es leg' főkeppen az Szent irásban; hanem meg' az Deaki nyelűbenis annyera gyakorlotta magát, hogy nem hogy effele segetseg' [ti. a fordítás] nekől szűkölködnék, de meg' vastagb dologrolis eles iteletöt tud tenni [...]”. KVEKvt Ms. 1430. 5b.

⁵² Nemességet 1603-ban kapott. Vö. J. Újváry Zsuzsanna: *Egy hajdanvolt mezővárosi polgárcsalád, a mezőszegedi Szegei család házassági-társadalmi kapcsolatai a 16–17. században. = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Szerk. Szabó András. Bp. 2005. (Historia Litteraria 18) 101–102.

⁵³ KVEKvt Ms. 1430. 4a. Ennek alapján kizárható az a lehetőség, hogy Thököly Sebestyén volt Suri patrónusa. Vö. Heltai: *Alvinczi* 22.

⁵⁴ Ipolyi: *Veresmarti* 356–370; Heltai János: *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. századi Magyarországon*. MKSz XCVIII(1982). 113–126; Heltai: *Alvinczi* 26–32.

⁵⁵ Uo. 31; Heltai: *Adattár* 258.

⁵⁶ „Tudom es lattam, hogy ennek előtte az kegyelmed alumnusi, kiknek emlékezettök en nalam böczöletös, halaadosagokat meg' mutattak valami szep verseknek irasaval [...]”. KVEKvt Ms. 1430. 5a. Asztalos ismert alumnusai közül Taksonyi Rác Péter az, aki 1602 márciusa előtt iratkozott be külföldi egyetemre, de tanulmányait csak Suri távozása után, 1603-ban fejezte be, így nem valószínű, hogy azok közé tartozik, akiknek emlékezetéről az ajánlás beszél.

Bár kézírása nem található meg a kötetben, bizonyára átvette az ajándékot.

2. Ismeretlen, 17. század eleji kéz

A fordítás ajánlása Nagyszombatba címzett, Asztalos Andrásnak, „Czyaszar ö Fölsege szabad varasaban, fő Polgar Mesternek es Tanacz Urnak”,⁵⁷ valamint háza népének. A címzésbeli *Mester és Tanács Urnak* szavakat egy azonosítatlan, de mindenképpen Asztalost vagy legalább a nagyszombati egyházi és politikai viszonyokat ismerő személy sötétbarna tintával kihúzgálta, és a *Polgar* szóhoz csatolt egy *-nac* ragot. Ennek magyarázata az, hogy valamikor 1602 augusztusa és 1603 között Asztalost nyíltan vállalt vallási nézetei és felekezeti szervezőmunkája miatt kizárták a városi tanácsból.⁵⁸ Valószínű, hogy a javításra még Asztalos életében került sor; halála után talán azt is jelezték volna, hogy megboldogult/ídezült. Több ilyen jellegű, és feltehetően ettől a kéztől származó javítás nem fordul elő a kötetben.⁵⁹

3. Szegedi Gáspár és I. Rákóczi György

A további két ismert 17. századi possessorról a kézirat ajánlása előtt üresen maradt első levél rektóján olvasható bejegyzés tudósít:

„Teketetes es Nagysagos Rakoczÿ Geörgÿ uramnak attam ez konÿuett. Remenluen azt hogÿ ü Na[gysá]ga töb dolgaj között kezeben ueuen meg oluassa es eszeben ueszj minemü nagy kar lett legien ennek az könÿunek ez ideig nap fe[nyr]e kj ne iönj. Holott ez mi niomorodot edes hazankban. (szanakodasra melto) Az Istennek Aniaszentegihazanak Niaÿaj között minemü saggatasokatt [!] tett az pokolbelj Satan es mostannis naponkent teszen az ragadozo Farkasok altal. Sött nemelj eggigiüket testestül lelkestül el ragadott.

Mint uehettne ember ez ueszedelemnek eleit gondolkottam arrol, talam Nagÿsagodnak szüie meg esik az Isten Anÿszentegihazanak [!] eggigiü Juhaÿn, es ez koniuet niomtatásban kj boczzatatia, hogy lelkekett meg tarthassak az örök eeltre.

Nagÿsagodnak alazatos szolgálÿa

Szegedÿ Gaspar mpp”

Az adományozó Szegedi Gáspár az a Nagyszombatban élő és Asztalossal atyafiságban levő mezőszegedi Szegedi Gáspár (1579?–1635 előtt), akinek a nagyszombati eklézsia többi gondviselője mellett elsőként ajánlja Szenci Molnár Albert 1617-ben megjelent *Postilla Scultetica* című munkáját.⁶⁰

Szegedi aktív részvételét a korabeli egyházi és irodalmi életben jelzi az is, hogy 1609-ben ő küldte el Alvinczi Péternek méltó megválaszolásra a Nagyszombatban éppen megjelent és

⁵⁷ KVEKvt Ms. 1430. 2a.

⁵⁸ Suri 1602. március 1-jén keltezte ajánlását Heidelbergben, ahonnan még akkor hazaindult. Akkoriban Asztalos még tanácsos volt.

⁵⁹ Nem valószínű, hogy Suri javított Asztalos titulusan, sem Asztalos maga, mivel mindketten magyarosan írták a szó végi *k-t*. Ugyanílyan alapon kizárható a kézirat következő tulajdonosa, Szegedi Gáspár is.

⁶⁰ RMNy II. 1144.

A Szegedről elszármazott gazdag kereskedőcsaládról Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. (Humanizmus és Reformáció 23) 196–218; Heltai: *Alvinczi*. 32–39; Uő. *i.m.* (Egy művelődéspártoló...) 124–125; J. Újvári Zsuzsanna: *i.m.* 100–101.

Az adományozó Szegedi kézírását összehasonlítottam mezőszegedi Szegedi Gáspár kézírásával. Köszönöm J. Újvári Zsuzsanna segítségét, aki nagylelkűen rendelkezésemre bocsátotta egy a Szegedi Gáspár saját kezű írását tartalmazó, 1624-ben keltezett levél másolatát. Az eredeti lelőhelye: Kassa Város Levéltára, Archiv Mesta Košice, Archivum Secretum, S–Szegedi, No 40.

a kálvinista közösségben nagy felháborodást keltett Pázmány-hitvitát, *A nagy Calvinus hiszek-egyistenét*.⁶¹ Hasonló gesztust tett az Asztalos halála után hozzá került *Catholicus reformatus*-fordítás esetében.

Az adományozás időpontját keltezés híján csak valószínűsíteni lehet. Kecskeméti 1620-ban megjelent Perkins-fordítása okafogyottá tette a Suri-féle fordítás azutáni kiadásra ajánlását. Ismerve Szegedi irodalmi és vallási érdeklődését, nem valószínű, hogy csak sok év múlva vagy egyáltalán nem értesül az ungvári prédikátor kassai kiadványáról.⁶²

A katolikus egyház 1608 utáni nagyszombati eredményeinek fényében (Forgách Ferenc és Pázmány Péter munkássága, Veresmarti Mihály nagy port kavart katolizálása, a jezsuiták 1615-ös újbóli megletelepedése a városban stb.) elképzelhető, hogy valamikor 1611 és Bethlen Gábor 1619-es királyi magyarországi sikerei közé tehető a kézirat Rákóczinak történő adományozása. E behatárolás tovább szűkíthető, ha feltételezzük, hogy a Szegedi által említett *farkasok* megnevezés a jezsuitákra vonatkozik,⁶³ akik népszerűek voltak Nagyszombatban és környékén a betelepülésük után hamarosan megnyitott iskolájukkal.⁶⁴

Az erdélyi fejedelem Rákóczi Zsigmond, akinek a Vizsolyi Biblia kinyomtatása kapcsán szerzett érdemei közismertek, nagyobbik fiai, György és Zsigmond apjukhoz hasonlóan a protestáns egyház és művelődés buzgó támogatói voltak.⁶⁵

Nem bizonyított a személyes kapcsolat I. Rákóczi György (1593–1648) és Szegedi Gáspár között, de a Rákóczi család tekintélye, a fiatal Györgynek az 1610-es években fényesen emelkedő karrierje, gyarapodó vagyona és nem utolsósorban a protestantizmus támogatása érdekében kifejtett tevékenysége⁶⁶ mindenképpen azt jelezhetette, hogy Szegedi megfelelő személyre talál benne a kézirat kinyomtatását illetően. Abban az esetben, ha Szegedi 1616-ban vagy azután adta azt Rákóczinak, az is magyarázhatja a megadományozott személyének kiválasztását, hogy akkor az már birtokában volt a sárospataki uradalomnak, ahol éppen a fordítás elkészítője volt városi lelkész.

⁶¹ RMNy II. 984. Vö. Heltai: *Alvinczi* 36.

Ugyanebben az évben a pozsonyi országgyűlésen többek közt a követként szereplő Szegedi védte a nagyszombati kálvinista közösség ügyét, amelynek prédikátorát és iskolamesterét valamivel korábban elűzték a városból. Heltai: *Alvinczi* 32.

⁶² Nem kizárható azonban az információ hiánya, késése vagy a téves információ egy-egy kiadvánnyal kapcsolatban. Példa erre Szenci esete. Biblia-kiadása előkészítése idején meg kívánt győződni arról, hogy nem készül az övével egy időben Magyarországon is Biblia-kiadás, ezért információt kért otthonról. Asztalos András 1608. március 6-án azt írta neki, hogy Bártfán kinyomatták a Bibliát. Miskolczi Csulyak István viszont már 1607. július 20-án értesítette Szencit arról, hogy a Bártfán elkezdett Biblia nyomtatását félbehagyták a nyomtatóval. Ebben az ügyben Miskolczi értesítése volt pontos. Vö. Heltai: *Alvinczi* 29.

⁶³ Vonatkozhat csak a katolikusokra úgy általában is, hiszen a kora újkorban a bibliai alapú „ragadozó farkasok” metafora az egyik legnépszerűbb volt, amellyel a különböző felekezetek egymást illették. Vö. például Sebők Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*. 2007. 233, 267–268.

⁶⁴ A katolikus sikerek rövid áttekintése Tusor Péter: *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*. Egyetemi jegyzet. 2008. (Publicationes Institutii Historici in Universitate Catholica de Petro Pázmány nuncupatae fundati 1) 50–65.

⁶⁵ György és Zsigmond patrónusi tevékenységéről lásd Heltai: *Adattár* 315–316; Heltai: *Alvinczi* 22.

I. Rákóczi György irodalompolitói tevékenységéről lásd Bitskey István: *Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában*. MKSz XCVI(1980). 10–11.

⁶⁶ Részletesen lásd Szilágyi Sándor: *I. Rákóczy György: 1593–1648*. Bp. 1893. (Magyar Történeti Életrajzok 23). 41. Művelődéspolitikájának értékelése: Heltai: *Alvinczi* 22.

A kötetben nincs jele annak, hogy az csakugyan Rákóczi György tulajdonába került.⁶⁷

4. Azonosítatlan, talán 17. századi kéz

A kézirat utolsó lapján található egy eddig azonosítatlan, valószínűleg 17. századi kéztől származó, barna tintával írt bejegyzés: a 115. és a 121. zsoltár Szenci fordításából ismert kezdősorai.⁶⁸

5. Gyulai István és a Szathmári Pap család

Suri kéziratának következő, név szerint említett tulajdonosa egy bizonyos Gyulai István, vélhetően református lelkész, akit nem sikerült azonosítanom. Egyelőre annyi valószínűsíthető róla, hogy az 1790-es évek táján halt meg, mivel az ő hagyatékából szerezte meg a kéziratot Szathmári Pap Mihály (1737–1812), a Kolozsvári Református Kollégium teológiaprofesszora 1797-ben. Erről tanúskodik az első levél verzóján olvasható bejegyzés: „Szathmári Pap Mihályé. A' néhai Tiszt. Gyulai István Uram könyvei közzül 1797.”

Szathmári felismerte a kézirat értékét, és ezt jelezte is az előbbi bejegyzés alatt: „[u]gy látszik nékem hogy ez éppen a' Suri Mihály írása; és hogy e' még soha nyomtatás alá nem ment. Lásd a' másik Paginán való írást-is [ti. a Szegediét]. De azután a' Molnar Albert Régi Levelek' igen betses Collectiojában, melly nállam vagyon, három tulajdon kezével irt Leveleit egybe vetvén ezen írással tökéletesen meg-gyözödt[em] a' felöl, hogy ez éppen a' maga első írása Suri O Mihálynak. És igen betses.”

Szathmári Pap Mihály komoly felkészültséggel rendelkező, nemzetközi körökben is elismert tudós volt.⁶⁹ Élénken részt vett az erdélyi tudományos életben, különös figyelmet fordított a régi kéziratokra és nyomtatványokra.⁷⁰ Irodalomtörténeti kutatásainak eredményeit többek közt Bod Péter *Magyar Athenasá*hoz készített, kéziratban maradt pótlásaiban olvashatjuk.⁷¹ Irodalomtörténeti összefoglalásban e kézirat 261. lapján, más jegyzetek közé beszúrva jelenik meg először Suri Mihálynak mint fordítónak a neve, valamint a lap alján még néhány adat az életéről és a Perkins-fordításról.

Szathmári kézirateit és könyveit egy részét fia, Szathmári Pap Zsigmond (†1841) örökölte. Zsigmond 1799–1805 között apja segédje volt a teológia oktatásában, válópere miatt azonban távozni kényszerült a kollégiumból (apjával együtt). 1806-tól haláláig Vízaknán működött református lelkészként.⁷²

Az ő kezétől származó bejegyzés nem található a kéziratban.

⁶⁷ 1638–39-ben Rákóczi rendezte (a nem Patakon levő) kézirateit, levéltárát. Az iratokról készült regestrum ma a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és ritkaságtárában található, jelzete G 526/I–II. A Suri-fordítás nem szerepel benne. A regestrumra hivatkozik Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged 1996. (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai 1) 268-as tétel; részletesebben tárgyalja Jenei Ferenc: *A Balassi-hagyaték történetéhez*. ItK LXX(1966). 195–197.

⁶⁸ A bejegyzés: „Nem nekünk Uram nem nekünk / Szemem az hegyekre vetem mert fellyül van nekem / minden segedelmem.” KVEKvt Ms. 1430. 292.

⁶⁹ Életéről lásd Salamon József: *Szathmári Pap Mihály' rövid életrajza*. Erdélyi Prédikátori Tár V(1835). III–XVI; Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. Kvár 1905. 71–88.

⁷⁰ Az Erdélyi Kéziratkiadó Társasággal való kapcsolatáról lásd F. Csanak Dóra: *Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság*. MKSz XCII(1976). 346.

⁷¹ A kézirat az EME tulajdona, ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található, jelzete Ms. 404.

⁷² Török: *i.m.* 80–81; Gyulai Farkas: *Apáczai Cseri János életrajzához és műveihez*. Erdélyi Múzeum IX(1892). 66. Ő volt Szenci egyik életrajzírója is: Szathmári Pap Zsigmond: *Szentzi Molnár Albert' rövid életrajza*. Erdélyi Prédikátori Tár VII(1837). I–XXXVI.

6. Gróf Gyulay Lajos és gróf Kuun Géza

Szathmári Pap Mihály hagyatékának egy részét Zsigmond özvegye aukcióra bocsátotta Enyeden, 1845-ben.⁷³

Suri Perkins-fordítását következő tulajdonosa, a naplóíró Gyulay Lajos (1800–1869)⁷⁴ itt szerezhette be, vagy nem sokkal később valamelyik kolozsvári könyvárusnál.⁷⁵ Possessor-bejegyzése az első kötéstábla belső oldalán található: „Kolosvár 1846 / Gr Gyulay Lajos”.

Döbrentei Gábor neveltjeként Gyulay egyik szenvedélye könyvtára volt, amelyet tudatosan gyarapított, szervezett és rendezett; könyveiről, kéziratairól naplóiba is gyakran feljegyzett adatokat.⁷⁶ Halála után birtokai, több ezer könyve és egyéb vagyona három nőrokonára szállt.⁷⁷ Nővérén, gróf Kuun Lászlóné Gyulay Konstancián keresztül jutott könyvtárának a Perkins-fordítást is tartalmazó része ennek fiához, Kuun Géza (1835–1905) nyelvész–orientalistához, akinek hagyatéka az EME könyvtárát gyarapította.

Kuun Géza hagyatékának leltárba vétele 1906 januárjában történt meg. Éves jelentésében Erdélyi Pál, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója fel is hívta a figyelmet e hagyaték értékeire, külön a Suri-kéziraatra.⁷⁸

Nem tartozik a kézirat possessorai közé, azonban látta azt, és rövid feljegyzést is készített arról egyik datálatlan jegyzetkönyvébe Szilády Áron irodalomtörténész, nyelvész.⁷⁹

A fordítás

Suri Mihály valószínűleg 1601 őszén, Herbornban találkozott az egészen friss hanai kiadvánnyal, és még ott hozzá is látott a fordításhoz.⁸⁰ A tisztázat elkészítését heidelbergi tartózkodása utolsó napjaiban fejezhette be, ajánlása 1601. március 1-jére keltezett.⁸¹

⁷³ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről. = Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35), 228.

⁷⁴ Életéről Csetri Elek: *Gyulay Lajos élete és munkássága. = Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5.–1949. június 22. I.* Szerk. Csetri Elek–Miskolczi Ambrus. Bp. 2003. 12–79.

⁷⁵ Gyulaynak a Szathmári-hagyatékból Kolozsváron vásárolt könyveiről Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története.* = Üő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Buk. 1977. 243–244.

⁷⁶ Csetri: *i.m.* 67–68.

⁷⁷ A végrendeletről, osztozásról részletek a Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékének *Gyulai Lajos naplói* című kutatási programját bemutató oldalán: <http://gyulaynaplok.hu/showDetailedDokumentum.php?dokID=59>

⁷⁸ A kéziratár gyarapodására vonatkozó jelentésében a Kuun-hagyatékot emeli ki mint a legjelentősebbet és legnagyobbat abban az évben, annak értékeit tekintve pedig: „[c]sak a legbecsebbeket említve, innen kaptuk *Suri Orvos* Mihálynak 1602-ben sajtó alá készült, de meg nem jelenhetett eredeti művét (Katholikus Református) [...]”. Talán a feldolgozás sietségében kerülte el figyelmét, hogy fordításról van szó. Lásd Erdélyi Pál: *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára 1906-ban.* MKSz ú. f. XV(1907). 359.

⁷⁹ Jegyzetkönyvének első két lapjára bemásolta a fordítás címlapját, az Asztalosnak szóló ajánlás elejét és végét, valamint a tulajdonosi bejegyzések egy részét. A kéziratról értékelő megjegyzéseket nem tett. A Szilády-hagyaték leelőhelye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. A jegyzetkönyv jelzete Ms. 62.

⁸⁰ A latin nyelvű kiadás ajánlólevele 1601. április 9-én kelt Majna-Frankfurtban (vö. *Catholicus reformatus*. [6b]); a nyomtatás bizonyára igénybe vett pár hónapot, így a könyv terjesztése nyáron, nyár végén kezdődhetett el. Suri szeptember 22-én érkezett Herbornba, és a hónap végén Szencinek írt levelében beszámolt arról, hogy komoly betegséggé esett. Lásd NLI 124. Fordítása ajánlásában pedig az áll, hogy „mikor ebben munkalkodnam, nem csak sok fele egyeb foglalatosagok; de meg’ veköny esesegemis hatra marasztot”. KvEKv Ms. 1430. 6a.

⁸¹ Uo. 6b.

A háládatosság erényének kifejtése után Suri megmagyarázza, miért könyvfordítással kívánta háláját leróni: tekintve az időt amelyben, és a helyet, ahol Asztalos él, valamint megfontolva, hogy a szép versek (amelyekkel Asztalos korábbi alumnusai mondtak köszönetet patrónusuknak) ugyan gyönyörködtetnek, de nem feltétlenül hasznosak és épületesek, ő inkább más módot kívánt választani hálája kifejezésére (valamint a tudományokban való előmenetelének bizonyítására). Könyörgésére Isten mutatott neki más módot.⁸²

Perkins írását azért tartotta hasznosnak a hazai olvasók számára, mert az nemcsak az igaz eklézsia értelmét állítja az olvasó elébe, hanem a katolikusoknak „velünk való eggyezesők, tevelygesők” is bemutatásra kerül benne, és ez szükséges, mivel „nem minden iras olvasonak, nem mondom paraztnak, adatatot, hogy ez sok fejő kigyoknak hiszelködő farkokot meg’ ismerhesse.”⁸³ Külön hangsúlyozza a jezsuiták álnoksága elleni védekezés fontosságát.⁸⁴

Kiemeli, hogy ő magyarul ír, és megjegyzést tesz a magyar nyelv darabos és szűk voltára.⁸⁵

A fordításban, de levelezésükben sincs utalás arra, hogy Suri Szenci Molnár Albert tanácsára fordította Perkinst illetve, hogy Szenci tudott volna a munkáról.

Azonban fordítás elkészítése a hála kifejezéseként nem lehetett új ötlet Suri számára. Biztosan tudott ugyanis a Tossanus-fordításról, amit Szenci Molnár Békési Jánosnak, kassai támogatójának készített 1600-ban.⁸⁶

Ami Perkins vitairatát illeti, a *Catholicus reformatus* 1602-ben, Herbornban megjelent német fordítását (*Der Catholische reformierte Christ...*) a Szencivel baráti kapcsolatban levő Johann Heidfeld készítette el.⁸⁷ Elképzelhető, hogy Surinak tudomása volt erről a készülő német változatról is.

Asztalosnak írt ajánlásában Suri mentegetőzik a munka darabos és ízetlen volta miatt; jelzi, hogy a fordítás elkészítésekor egészségügyi gondjai, valamint igen sok egyéb munkája is volt, és éppen ezért azt „non in publicum, sed in privatum usum” készítette, és javítások nélkül nem engedné kinyomtatni.⁸⁸

A fordítás rendszerint híven követi a latin eredetét.⁸⁹ Ez helyenként nehézkessé teszi a jelentés megértését, és a szöveg magyarosságának is rovására megy.

⁸² „Mert mikor ez kis könyveczket lattam volna [...], mindgiarast keszdem gondolkodni annak az mi nyeliunkre valo fordetasarol, es nem sok napokon hoza keszolesemnek elotte altal olvasonak, vevem eszemben, hogy igen hasznos lenne, mind az en magam gyakorlasara, mind penig’ az olvasonak epöletire.” KVEKvt Ms. 1430. 5a.

⁸³ Uo.

⁸⁴ „Egyeb nemzetekben levö rendek egyre mast azon vereyteköznek, hogy az ö vallasoknak nagyob meszöt adhassanak, es ezök közöt főkeppen azok az fel baratok kik az Keresztien nevet meg’ tagadvan az Jesus nevelvel hamisan komplarkodnak, ezeknek szaiokban mez vagyon, de szivek rakva mereggel. Adgyon az Isten az mi ronczos orszagunkbanis ezek ellen vigyazo ör allokak, kik mind nyelvekel, mint egy elös törrel, mind irasokal, mint egy vas pörölyel vaghassak es ronthassak az ördögnek bylleges Katonait, es az setetsegnek orszagat.” Uo. 5b.

⁸⁵ Uo. 5a–5b.

⁸⁶ Szenci 1600 augusztusában Heidelbergben kezdte magyarrá fordítani Daniél Tossanus *Imádságos könyvét* Békési számára, aki őt az év tavaszán 100 arannyal támogatta. Vö. *Napló* 135–137. Ugyanebben az időben Suri Mihály is Heidelbergben tartózkodott.

⁸⁷ Lásd Petróczi Éva: *i.m.* 61.

⁸⁸ KVEKvt Ms. 1430. 6a.

⁸⁹ Ez szerkezeti szempontból is meghatározó: a fordító által írt ajánlást a szerző, William Perkins olvasókhöz írt előszava követi, azt a tartalomjegyzék, és utána kezdődik a vitairat maga. Kecskeméti C. János 1620-as kiadványában nem közli Perkins előszavát, a kötet szerkezete sem igazodik a latin eredetihez, ő maga pedig fordításkor inkább az értelemlre figyelt, mint a betű szerinti jelentésre. Vö. Vásárhelyi Judit: *i.m.* (*Egy jezsuita-ellenes...*) 266.

A kihagyások és betoldások viszonylag ritkák. A margináliákból hagy el Suri olyan esetben, amikor azok nem lényegi információt közölnek (például a főszövegben tárgyalt téma megnevezését, felosztását jelölik); szerzőkre, művekre vonatkozó lapszéli hivatkozások nem hiányoznak. A magyar változathoz értelemszerűen elmaradnak azok a lapszéli jegyzetek is, amelyekben a latinra fordító reflektál a spanyol szövegre (246.).⁹⁰

Betold ugyanakkor széljegyzetben egy bibliai részletet héber nyelven, először héber, majd latin karakterekkel leírva (139.).⁹¹

A latin fordítás a bibliai hivatkozások esetében könyvet és verset is jelöl, de előfordul, hogy az utóbbit tévesen: ilyenkor Suri javítja a szöveget (139.). A bibliai idézetek fordításához nem használ magyar nyelvű Szentírást, ő maga fordítja azokat latinból, általában szó szerint.

A latin szöveg értelmének világos átadásával olyankor adódnak nehézségei, amikor az egészen specifikus teológiai eseteket vagy éppen a teológiához nem kapcsolódó, például közigazgatási, jogi témákat tárgyal.⁹²

Suri Mihály *Catholicus reformatus*-kézirátát feltehetően nyomtatásra szánták. Emellett szól az, hogy fontosnak tartották aktualizálni benne az ajánlás címzettjének titulusát, jóval azután, hogy Suri hazatért, és – vélhetően – átadta az ajándékot Asztalosnak, az akkor még városi tanácsosnak.

Ha feltételezzük, hogy a fordítás, rendeltetésének megfelelően, Asztalos birtokába került, és, függetlenül az itt-ott előforduló, de az olvasást és megértést nem ellehetetlenítő nehézségeitől, kiadásra szánták, valószínűleg Asztalos 1602 utáni sorsában kereshető a kiadási terv meghiúsulásának magyarázata.

Asztalost 1602 második felében vagy 1603 első felében, vallási okokból kizárták a nagyszombati városi tanácsból, sőt a városból, a megyéből, de akár az országból való száműzetéssel is megfenyegették, amennyiben tovább folytatta volna a felekezeti szervezkedést – legalábbis ezt tolmácsolta Taksonyi Péter, Asztalos volt alumnusa Szencinek, amikor közölte vele, hogy Asztalos úgy döntött, egyelőre szüneteltetni kell a Biblia kiadásának tervét.⁹³ Így érthető, ha az

⁹⁰ Például: „Hic plura habet Hispanicum exemplar” és „Rursum aliter exemplar Hisp.” *Catholicus reformatus* 384.

⁹¹ A szöveg egy héberből tévesen fordított bibliai részt tárgyal. A latin változatban csak a latin nyelvű passzus olvasható, Suri ennek megfelelően le is fordította azt magyarra, és a főszövegben csak az jelenik meg, azonban a margón pontosított, megadva a héber eredetit.

Ezzel az eljárással talán filológiai képzettségét is kívánta bizonyítani. Az ajánlásban használt héber kifejezést is gondosan közölte a margón héber karakterekkel. Vö. KVEKvt Ms. 1430. 2b.

⁹² Például a konverzió két típusának tárgyalásakor:

Latin: „Conuersio porro duplex est, Actiua & Passiua.” (386.)

Suri, 1602: „Az meg’ teres penig avagy fordulas ket fele, Eröködő munkas es tüör szenvedő.” (248.)

Kecskeméti, 1620: „Az meg térés penig kettő, az egyik Csélekedő, az másik szenvedő.” (375.)

Az elégtételről szóló fejezet bevezető részében pedig, a törvény által szabályozott büntetéseket tárgyalva:

Latin: „Satisfactio ciuilis” (144.)

„Politicae quoque satisfactiones sunt mulctae pecuniariae, aliaeque animaduersiones in eos; qui leges violant: item supplicia capitalia facinorosorum.” (144.)

Suri, 1602: „Varosi elegtetel” (91.)

„Vádnak piaczi [lapszélien magyarázza: tervenbeli] eleg tetelekis, penz birsag’, es egyeb büntetesök azoknak, kik az törvent meg’ szegik: ismet az gonoszaknak fejekben jaro büntetesök.” (91.)

Kecskeméti, 1620: „Külsökepe(n) valo elég tétel” (139.)

„Polgari rend szerent valo elég tételis vagyon, mely nem egyeb, hanem pénzel és egyeb modon valo büntetéssel leszen, az törvének megh szegeseiért, avagy az gonosságért valo fő vétel.” (140.)

⁹³ Lásd Taksonyi Péter 1603. augusztus 12-i levelét Szenci Molnár Alberthez: NLI 146–149.

adott körülmények között Asztalos nem tett lépéseket a Suri által lefordított katolikusellenes vitáit megjelentetése érdekében sem.

A Bocskai-felkelés változást hozott a nagyszombati felekezeti viszonyokban, azonban a hadi állapot komoly pusztításokkal is járt, Asztalos szempontjából jelentős anyagi veszteségekkel.⁹⁴ Illésházy István nádor halála után, 1609-ben, újra rosszra fordult a kálvinista felekezet sorsa Nagyszombatban, Asztalosnak megint védenie kellett magát a városi tanáccsal szemben.⁹⁵ Úgy tűnik, nem volt lehetősége könyvkiadást támogatni.⁹⁶ 1610-ben egyre gyakrabban volt beteg, 1611 augusztusa után pedig már nincsen további adat életéről.⁹⁷

Valószínűleg Asztalos hagyatékában találta meg Szegedi Gáspár a Perkins-fordítást, és ismerte fel benne ő is a felekezete szempontjából hasznos kiadvány lehetőségét.

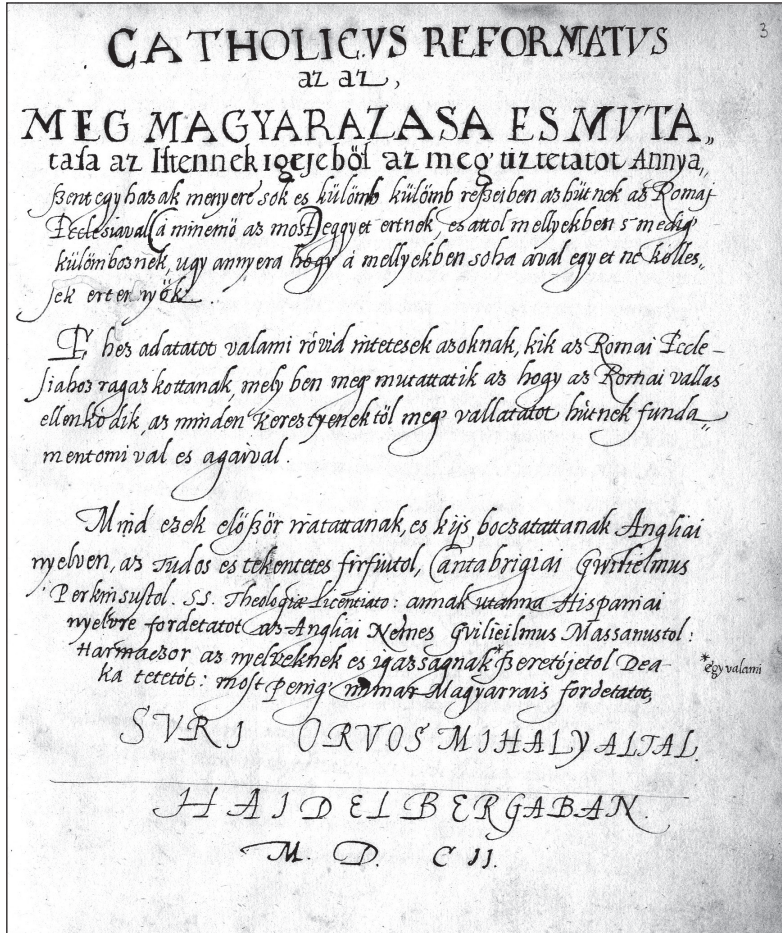
⁹⁴ Minderről maga Asztalos számol be Szencinek írt 1608. március 6-i levelében. A religió szabad, írja, de az ínségnek ez már a harmadik éve, és ő maga is sok kárt vallott a hajdúk meg a török jövedelekor. Beszámol balesetéről is, amely ágyhoz kötötte közel egy évig. NLI 253–255.

⁹⁵ A nagyszombati kálvinista prédikátor és iskolamester kiűzetéséről, valamint Asztalos ekkori állapotáról lásd Asztalos András 1609. november 28-i levelét Szenci Molnár Alberthez, NLI 329–331; Heltai: *Alvinczi* 31–33.

⁹⁶ 1610 februárjában a Nagyszombatba visszahelyezett kálvinista iskolamester, Makai Máté, majd pedig Rátkai György lelkész is arra kérte levélben Szencit, hogy segítsen újra kiadatni egy Heidelbergbe ezzel a céllal elküldött könyvet, Visartus Donatus *Fides Jesu et Jesuitarum* című jezsuitaellenes írását. Rátkai már magyar fordítását is kérte Szencitől az Asztalos András asztalán látott könyvnek. Ez végül 1619-ben jelent meg, Kecskeméti C. János fordításában. Bővebben lásd Vásárhelyi: *i.m. (Egy jezsuita-ellenes...)* 253–254.

Kérdés, hogy miért nem Suri már elkészült Perkins-fordítását küldték kiadásra.

⁹⁷ Heltai: *Alvinczi* 33.

Suri Orvos Mihály Perkins-fordításának címlapja

Engedjé Isten jó Szent Fölsege, hogy ebből is en ki az én munkából az
 keresztien vallásnak egyköt meg ismeri es be vát igazságot jobban
 jobban kegyelmed eszében vehesse, s elő mőzdebbassa, es azt es életnek
 minden gregeiben meg örösven elis követesse; es ellenkötő felnek peng dögle
 letes, veszedelmes es károsas veleködöket, min az oró tam körmerről, az kigyot
 süvöltéséről, meg ismerven, miképpen emekelőre, laba ala tapódhassa es meg
 utalhassa. **És.** Engedjé az irgalmas Istennek Atya, hogy az ő menyzei
 akaratának, melyet az própheták es Apostolok násiban hi jelentet rávós,
 segyünk felől, engedjékünk, es ezüak az ő Fiat mind külső keppen az Egy
 házi szolgálatban, mind belső keppen szimunkben hőszöletésen, halgathas
 suk es az Romai Antichristusnak minden hamis praeticiu meg vehetsük
 hogy mindmáig szerelmetsék legyünk, az Atyának szerelmetsékben,
 kiből ő neki jó kedve töl. Mely jó kedve öröcke való, láthatatlan, bölcs
 Atyának, Szent Fiával az közben járo Jesus Christus al es Szent Lelkovel
 tisztesség, bala adas, es öröcke való dios jóseg Legyen.

És Szent hatomszáz egy örök Isten kegyelmedet minden háza
 nepevel es háza tartozókkal, sokan-carcza meg egyesegben, jelenketovel
 igazgassa, veszerlye Szent Lelkovel, es kegyelmedre minden aldasoknak
 német, az ő Szent nevének tisztességére, az Atya szent egy háznak épöletine
 es kegyelmednek örökké való boldogságára, nagy hasdagon es jóseg,
 get-balecsa. Amen. **Fr** tam Haidelbergában .i. Martij,
 Anno .j. 6. 6. 2. **Ke**gyelmed
 alaratos szolgája
 András / o. Suro

Az Asztalos Andrásához irt ajánlás utolsó lapja

The *Catholicus reformatus*-Translation of Mihály Orvos Suri

Keywords: Mihály Suri Orvos, William Perkins, Hungarian translation, religious literature, 17th century

The Puritan theologian and writer, William Perkins had a considerable influence on the early modern Hungarian literature with several of his works translated and printed, even reprinted during the 17th century in Hungary.

So far, the 1620 edition of the *Catholicus reformatus* (Hungarian translation of Perkins' *A Reformed Catholike*, Cambridge, 1598) has been regarded as the starting point of the reception of Perkins and of Puritan ideas in Hungary.

The manuscript No.1430 in the manuscript collection of the Transylvanian Museum Society, now part of the holdings of the Central University Library of Cluj/Kolozsvár contains a much earlier translation of the *Catholicus reformatus*, carried out in 1602 by Mihály Orvos Suri, at that time student of theology at the Academies of Heidelberg and Herborn, Germany, later Calvinist preacher of Sárospatak.

The study presents this so far unknown manuscript and its little-known translator.

Bányász Melinda

Egy irodalmi mű hazakerülése és kiadása köré szövődött kapcsolatháló felfedett és felfedendő pontjai

„...pretty much everything that went on in literary and cultural studies from the late 60s onward, subsumed under the general heading post-structuralism, which, among other things, de-emphasized or denied outright the importance of the author, focusing instead on the inevitably collaborative nature of literary production, dissemination and reception...”¹

Dolgozatunkban kiindulópontként M. J. Driscoll dán filológus fentebb idézett szövegének utolsó szavait ragadnánk meg, hiszen általuk a szöveg szociológiájának lényege fejeződik ki (collaborative nature), mindaz, ahogyan a kortárs irodalomtudomány az irodalmi szöveghez viszonyul, annak személyközi interakciókban létrejövő és érvényesülő lényegére koncentrál: „Az irodalmi jellegű szövegek társadalmi kommunikációs szerepéről egyre több szó esik szakmai körökben” – figyel fel e jelenségre Csórsz Rumen István a 18. századi erdélyi közköltészet témáját tárgyaló tanulmányában.²

Mi ilyen megfontolásból a szociológia egyik legfiatalabb irányzatának, a társadalmi kapcsolatháló-elemzésnek³ egyik módszerét választjuk egy 18. századi irodalmi szöveg utóéletének feltárására azzal a reménnyel, hogy így sikerül jobban belelátunk (ha teljességében feltárunk nem is) abba a szellemi labirintusba, amely Mikes Kelemen *Törökországi levelei* című kéziratának hazakerülése körül kirajzolódott, és a kiadásig elvezetett. „...a társadalmi életnek alig van olyan területe, ahol a network-elemzések ne hozhatnának újszerű eredményeket” – szögezi le az Angelusz Róbert–Tardos Róbert szerzőpáros szintén a *Társadalmak rejtett hálózata* című munkájuk előszavában. Nemcsak szociálpszichológusok, közgazdászok, néprajzkutatók, politológusok számára ajánlják, hanem „egy szélesebb értelmiségi közönség számára is tartogathat érdekességet a kapcsolathálózati szemléletmód eredetisége”.⁴

Ezúttal mi irodalmi kutatások kontextusába próbáljuk meg bevonni.

A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/107/1.5/S/77946 projekt Doktori tanulmányok: a kutatói életpálya sikere keretéből.

¹ „...többnyire minden, ami az irodalom- és kultúrátkutatásban a hatvanas évektől végbement, a posztstrukturáliszmus címszó alatt összpontosult, ami többek között hangsúlytalanította vagy egyenesen tagadta a szerző fontosságát, és ehelyett az irodalmi alkotásnak, a művek terjesztésének és befogadásának elkerülhetetlenül a közreműködésen alapuló természetére koncentrált.” (Ford. tőlem B. M.) M. J. Driscoll: *The words on the page: Thoughts on philology, old and new*. <http://www.staff.hum.ku.dk/mjd/words.html>

² Csórsz Rumen István: *Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében*. Erdélyi Múzeum LXIX(2007). 3–4. 161.

³ „...a szociológiának az elmúlt két évtizedben egyik legdinamikusabban fejlődő, fokozatosan önálló kutatási irányzattá váló, és az intézményesülésnek is bizonyos fokát elérő megközelítésmódról van szó.” Angelusz Róbert–Tardos Róbert: *Társadalmak rejtett hálózata*.1991. <http://www.socialnetwork.hu>

⁴ Uo.

Ezzel egybehangozón az irodalmi szövegekre való szociológiai nézőpontból történő rálátást részesíti előnyben az új filológia is, mely nem a szövegről, hanem szövegekről való beszélgetést tekinti termékenynek, azaz nem a szöveghez mint invariáns állandósult közeghez való hozzáállást, hanem annak variánsaiban való többszöröződését, sőt a variánsok egyenértékűségét figyelembe vevő szemléletmódot propagál. Az újabban nagy népszerűségnek örvendő, az új filológia által is előnyben részesített genetikai és elektronikus kiadások az irodalmi szöveg minden fellelhető változatát egyformán értékelő elmélet alapján születnek. Míg a hagyományos szövegkritika a műre mint absztrakcióra figyelt, az új filológia az egyedi/egyszeri kiadványokra, a szövegre mint artefaktumra s ezen belül a szöveg és a szöveget hordozó tárgy közötti játékra koncentrált.

Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert ez a szemléletmód figyel hangsúlyozottan a szöveg szociológiájára, azaz a szövegre mint interperszonális kapcsolatok, személyközi ösztönzések és egyáltalán társadalmi közreműködés eredményeképpen létrejövő képződményre. Ilyen szempontból minden szövegnek (szövegnek mint artefaktumnak) megvan a maga sajátos, egyedi társadalmi története: a létrejövésétől a másolatokban és nyomtatványokban való többszöröződéséig, majd a terjesztés, befogadás és hagyományozódás bonyolult rendszerében bejárt életútjában.

A Jacob Lévy Moreno által fémjelzett szociometriai iskola⁵ a kapcsolathálózati elemzés legközvetlenebb előzménye, de meghatározó impulzusokat nyert a kommunikációkutatásból, valamint a szociálpszichológia, a szociális, illetve strukturális antropológia részéről is, és „egyre meghatározóbb a matematikai gráf- és mátrixelmélet szerepe az elemzési apparátus kialakításában”.⁶ Az Angelusz–Tardos szerzőpáros a kapcsolatháló-elemzést olyan elméleti irányzatnak tekinti, mely több szempontból eredményesebb lehet a szociológiai és antropológiai kutatások területén. Ezek a megközelítések ugyanis „többszintű elemzésekre adnak lehetőséget”,⁷ ami a mikro- és makrostrukturális társadalmi szerveződést illeti, és a latens szervezódésekre való összpontosítás lehetőségét is biztosítja. Ebben az új irányzatban az elemzési egységek lehetnek egyének, társadalmi csoportok, szervezetek, országok vagy régiók, a vizsgált reláció tartalma is többféle lehet: rokoni, baráti, hatalmi, kommunikációs, tranzakciós, gazdasági kapcsolat. Adatforrás anyagául pedig kérdőívek, interjúk, dokumentumok, megfigyelés, statisztikák egyaránt szolgálhatnak.⁸ A kapcsolatháló-elemzés, már említettük, a matematikai gráfelmélet fogalmaival és jelrendszerével operál, ha szociogrammal dolgozik: a hálózat csúcspontjai vagy csúcsai az alanyok, elemek vagy aktorok, a relációkat pedig vonalakkal (gráfokkal) ábrázolják, melyek lehetnek élek (nem irányítottak) és ívek (irányt is jelzők). A hálózat lehetséges kapcsolatainak számát az $N(N-1)$ képlet alapján számoljuk ki, s eszerint olvassuk le a realizálódott, valamint a kölcsönös (szimmetrikus), egyoldalú (asszimmetrikus) vagy a hiányzó kapcsola-

⁵ Amely az újabb keletű, többszemponútú tesztekben „a közösségi funkciókra, a funkciókhoz kötött kapcsolatokra, egyéni tulajdonságokra vagy népszerűsége stb. vonatkozó kérdések”-re is koncentrált, szemben a hagyományos szociometriai vizsgálatokkal, melyek „kizárólag rokonszvn-ellenszvn választásokat vesznek figyelembe.” Szántó Zoltán: *A társadalmi kapcsolatháló-elemzés szociometriai gyökerei*. 2005. 559–650. www.socialnetwork.hu

⁶ Tardos Róbert: *Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma?* 1995. www.socialnetwork.hu

⁷ Angelusz–Tardos: *i.m.*

⁸ Lásd Szántó Zoltán *i.m.* 651. A hagyományos szociometria ezzel szemben egyéneket vizsgál csupán, csak rokonszven-ellenszvenen alapuló kapcsolatokat, és adatforrásul csak a szociometriai tesztet alkalmazza. Lásd uo.

tok számát. Az aritmetikai reprezentációt, a szociomátrixot alkalmazva pedig 0 és 1 elemet tartalmazó mátrixokat alkalmazhatunk.

Mi, esetünkben egy 18. századi szövegkiadás bonyolult történetéről lévén szó, Mérei Ferenc⁹ következő megállapítására figyeltünk fel mint témánk kutatását a kapcsolatháló-elemzés szempontjából igencsak meghatározó állításra: „A szociometriai alapon szervezett társadalom képes biztosítani az emberiség alkotóképességének a megőrzését. A spontán emberi alkotóképességnek elengedhetetlen feltétele az emberi kapcsolatok közvetlensége.”¹⁰ Jelen dolgozatunkban egy olyan szöveg születésének útját kíséreljük meg nyomon követni az eddig megjelent tanulmányok alapján, mely egy a központosított hatalmi beleszólás által korlátolt társadalmi közegben jött létre, mely nem tudta akadálymentesen biztosítani az emberi kapcsolatok közvetlenségét, s így szövegünk veszélyeztetett társadalmi helyzetben született meg. Ennek köszönhető, hogy a létrejövésben szerepet vállaló kapcsolatrendszernek sok pontja nem egyértelmű, sőt felfedetlen az irodalomkutatók előtt. A személyközi kapcsolatokat is felülvizsgáló hatalmi rendszer nemcsak a cenzúra révén szült bele szövegek létrejöttébe, hanem a cenzúra hatására kialakult öncenzúra által is, melynek köszönhetően a kiadásban oroszlánrészt vállaló aktor is óvatosan elhallgatta a kéziratok eredetét megvilágító legkisebb utalást is vagy a kiadást elősegítők nevét. Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című művének első kiadásáról van szó, egy nyomtatott változatról tehát, melyet teljes értékű szövegnek tekintünk, természetesen általánosított alakjában kezelve azt, amennyiben nyilvánvaló, hogy a nyomtatott változatnak több példánya született meg annak idején 1794-ben, és artefaktumnak csak az egyes példányok külön-külön lennének tekinthetők.

Kulcsár Istvánnak sikerült Szombathelyen a Siess-féle nyomda betűivel megjelentetnie a könyvet, melynek címe: *Török országi levelek, mellyekben Ildik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bújdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal egygyütt barátságossan eléadatnak.*

A kézirat már 1786-ban Bécsben volt, onnan pedig Görög Demeter és Kerekes Sámuel bécsi lapszerkesztőktől kerülhetett Kulcsár Istvánhoz, ám az iratok előkerülésétől az első nyomtatott változat megszületéséig bejárt útról vajmi keveset tud az irodalomtörténet. A kézirat hazakerüléséről két elmélet alakult ki a 19. században: Toldy Ferenc, a *Törökországi levelek* második (1861) sajtó alá rendezője szerint báró Tóth Ferenc magyar származású francia tüzértiszt vitte magával az értékes iratot Franciaországba Törökországból 1762 táján, majd a nagy francia forradalom kitörése után, engedélyt kapva magyarországi hazatérésre, magával hozta. A második elmélet Thaly Kálmán következtetéseiből alakult ki, aki Toldy feltételezését a Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar újság 1789. november 27-i számában megjelent cikkekre való figyelemfelhívással cáfolta: a korabeli híradás egy magyarbarát, Szelim nevű travniki basa halálát közölte, s ezt követően egy értékes magyar kézirat hazakerüléséről számolt be. Eszerint Szelim „addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. 1789-ik esztendőnek a végén ide küldötte volt Bétsbe, egynéhány török embereivel együtt az említett magyart, kit már akkor

⁹ Mérei Ferenc neve a kizárólag rokonszenv-ellenszenv választáson alapuló hagyományos szociometriai vizsgálatokhoz köthető.

¹⁰ Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*. Bp. 1998. 48.

udvarában nagy tisztjévé tett vala. Ezek többet itt hagytak akkor Szelim részéről [vásárlásokra] 20000 frtnál [...] A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk eránta való háládatosságunkat, melyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor *egy igen ritka, magyarul írott Könyvel ajándékozot meg, melyet ő Tekerdárból hozott ki, s a' mint bizonyította, néhai Rákótzí Ferentznek Horvát nevezetű ősz szolgáljától kapta, a' ki aszt vallotta, hogy az említett Könyvet, Mikes Ádám, [hibásan Kelemen helyett] a' Rákótzí Társa írta volna.*"¹¹

Hopp Lajos, a Mikes-életmű kritikai kiadásának 20. századi megvalósítója megpróbálta lezárni az eladdig e két elmélet között vajúdo irodalomtörténeti vitát, és Thaly Kálmán feltételezésének adott érvényt két valóban fontos adat felelevenítésével: a bécsi Magyar Mercurius 1794. augusztus 8-i számában a szerkesztő egy 1794. július 30-án Kassán írt levelet tett közzé. Az anonim levélíró magát csak D. W.-nek írta alá, és egy magyar orvos barátjának 1794. június 12-én Konstantinápolyból hozzá írt levelét ismertette szóról szóra. A levél szerint ez az orvos 1794 májusában Drinápolyból „Tekirda nevezetű Városba” ment, ahová „Rákótzí Magyar Országból” kibújosott és „a' Török Tsászár engedelmével letelepedett. Adott néki a' Tsászár egy egészsz útszát, ebben az útszában voltam szálva egy öreg Magyarnál, a' ki 116 esztendős, Horváth Istvánnak hívják, jól tud még most is magyarul, egészséges ember.”¹² A rodostói halotti anyakönyv szerint pedig Horváth István 1799. szeptember 12-én halt meg 120 esztendős korában.¹³ A levélíró tehát pontos adatokat szolgáltatott Rákóczi szolgáljáról. Szintén Thaly Kálmán hívja fel a figyelmet már idézett művében egy Horváth Istvánnal kapcsolatos korábbi adatra, mely szerint Rákóczi ezen idős kort megért szolgálja legnagyobb leányának esküvőjén a násznagy Mikes Kelemen volt (a bujosók akkori básbugja, azaz előljárója).¹⁴

Ezen adatokból Hopp Lajos végleges következtetést von le, és a témát lezártnak tekinti: a *Törökországi levelek* kézírata Mészáros nevű hazánkfia révén, Horváth Istvánnak köszönhetően kerültek haza, hiszen Horváth István eszerint Mikes Kelemen nagy bizalmát élvezhette: „A jelek szerint Mikes bizalmát is élvező Horváth István örizte az író hirtelen bekövetkezett halála után rodostói hagyatékát. Föltehető, hogy Mikes bízta rá kézíratait öreg bujosó társára, hogy juttassa haza őket. Tényként fogadhatjuk el tehát a Hadi és Más Nevezetes Történetek híradását egy 1786-ban Bécsben felbukkant Mikes-kézíratról.”¹⁵

Ezután e tanulmányában Hopp Lajos azt bizonyítja, hogy a híradásban valóban a *Törökországi levelekről* tudósítottak a lap szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel. Azóta pedig, immár négy évtizede, a Hopp Lajos tekintélye által megerősített elmélet él az irodalmi köztudatban, hiszen báró Tóth Ferencről nem állt elegendő anyag a hazai kutatók rendelkezésére.

Az azonos nevű dr. Tóth Ferenc kortárs történész-kutató¹⁶ francia diplomáciai kutatásokat végezve lelt rá a 18. században élt, Magyarországról elszármazott báró Tóth Ferencre vonatkozó dokumentumokra, s 2008-ban magyarul is kiadta a korában Európa-szerte nép-

¹¹ Idézi Hopp Lajos: *A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom*. Irodalomtudományi Közlemények (a továbbiakban ItK) LXX(1966). 3–4. szám. 285.

¹² Magyar Mercurius 1794. 63. 982–983. Idézi Hopp Lajos: i.m. 285–286.

¹³ Thaly Kálmán: *Rodostó és a bujosók sírjai*. Bp. 1889. 76.

¹⁴ Uo. 79.

¹⁵ Hopp Lajos i.m. 286.

¹⁶ Dr. Tóth Ferenc: *François baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. Szombathely 2008.

szerű *François Baron de Tott emlékiratait*¹⁷ az 1785-ből származó, Maestrichtben megjelent *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares* című francia kiadás alapján.¹⁸ *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat történetéhez*¹⁹ című tanulmányában ezen új adatok tükrében nyitja újra a Mikes-kéziratok hazakerülése köré gyűlt, ám megfelelő dokumentumok hiányában megrekedt vitát.

Mindezek tudatában három, földrajzilag egymástól távol eső, a kapcsolattartásban a korabeli politikai hatalmak által nagymértékben gátolt kapcsolatháló között kellene az összekötő hidat megtalálnunk: a törökországi magyar emigráció, a bécsi – magyarországi – (erdélyi) nemesi-nemzeti mozgalom, illetve a franciaországi magyar emigráció önálló, valamint a megfelelő, ám kellő bizonyossággal még nem felfedezett hidak révén kapcsolódó hálók.

Mielőtt a dr. Tóth Ferenc által újonnan ismertetett kapcsolatháló adatait feltérképeznénk, a két elsőként említett, egymástól földrajzi és politikai okokból szigorúan elszigetelt kapcsolatháló biztosra vehető, valamint csak feltételezhető lehetőségeit járjuk körül.

*

A Kulcsár István által sajtó alá bocsátott kézirat nyomtatásban 1794. február végén, március elején jelenik meg. 1792-ben már az exjezsuita Rietaller Mátyás budai cenzornál volt, aki 1792. július 10-én nyomja rá az engedélyező pecsétet. Waldapfel József hívta fel a figyelmet, hogy ekkor még a II. József halálát követő engedékenyebb idők jártak, s ezzel magyarázható, hogy az „örök hűtlenségben elmarasztalt”, „fő- és jószágvesztésre ítélt”, kegyelmet nem kapott erdélyi nemes kézírata kiadásra engedélyeztetett.²⁰ 1794-ben Kulcsár István már nem kaphatott volna engedélyt, hiszen négy hónappal a könyv megjelenése után letartóztatták Martinovics Ignácot és társait.

A Mikes-kézirat, mint már említettük, 1786-ban Bécsben bukkant fel, és először az 1789-ben induló Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi újság hasábjain tudósították róla az olvasóközönséget a szerkesztők. Ez idő tájt Bécsben erős központja volt a magyar nemesi-nemzeti mozgalomnak, melynek az itt nevelősködő és lapszerkesztő vagy itt gyakran megforduló magyar írók a magyar nyelv és kultúra fellendülésének ügyét lelkesen felkaroló tagjai voltak. A szerkesztők által „tartott irodalmi összejöveteleket a Bécsbe látogató magyar írók nem mulasztották el fölkeresni”²¹ 1790-ben rövid időre Batsányi is náluk járt, Görög Demeter és Kerekes Sámuel Révai Miklóst támogatták Bessenyei *Jámbor szándékának* kiadásában, 1793-ban Kisfaludy Sándor is csatlakozott a körhöz. Kisfaludy Sándor jó barátjának mondhatta Péteri Takács Józsefet, aki 1791-től 1799-ig a nem lojális főúr Festetics György, a *Törökországi levelek* kiadásában kulcsfontosságú szerepet játszó irodalom pártoló családjá-

¹⁷ A szóban forgó emlékirat két év alatt öt francia kiadást ért meg, „valóságos korabeli bestsellernek tekinthetjük. A három amszterdami (1784, 1784–85, 1785), a párizsi (1785) és maestrichti (1785) kiadás természetesen nem maradt visszhang nélkül a művelt európai közvéleményben”. Dr. Tóth Ferenc: *i.m.* 24.

¹⁸ Tóth Ferenc: *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat történetéhez*. ItK CVIII(2004). 5–6.

¹⁹ Waldapfel Józsefet idézi Hopp Lajos: *i.m.* 285.

²⁰ Uo. 287.

²¹ Amikor „... 1793-ban Festeticsné állandó tartózkodási helyül Bécsset választotta, fia is vele tartott. Természetesen nevelője kíséretében, így ettől kezdve Takács Bécsben élt.” Szilágyi Márton: *Adalék Péteri Takács József irodalmi kapcsolataihoz*. ItK XCVII(1993). 398.

nál nevelősködik. Péteri is barátja s támogatója a dunántúli nemesi íróknak, tagja a bécsi magyar körnek.²² A Magyar Minerva című kiadványsorozat egyik szervezője, melynek indulását szintén Festetics György támogatta, valamint Görög és Kerekes lapszerkesztők.

Sándor István az 1780-as évek közepétől költözik Bécsbe, s tagja lesz a már említett körnek. *Magyar Könyvesház* című művének köszönhetően az első magyar bibliográfusként tartjuk számon. Szenvedélyes könyvgyűjtő, értékes magánkönyvtárat tudhatott magáénak. Révai Miklóssal 1782-ben került kapcsolatba még Győrött, akit anyagilag támogatott, Révai pedig sajtó alá rendezte műveit. Ő is tevékenyen részt vett a nyelvi-irodalmi fellendülést célzó mozgalomban.²³

Görög Demeter Eszterházy Pál nevelője is ez idő tájt, Kisfaludy Sándor különösen nagyra becsülte.²⁴ Kerekes Sámuel a Theresianum tanára. Bécsi háza a császárvárosban megforduló magyar írók találkozóhelye. Itt szerkeszti Görög Demeterrel együtt, amint említettük már, a Hadi és Más Nevezetes Történetek című újságot (1789–1791), majd annak folytatását, a bécsi Magyar Hírmondót (1792–1803). Együtt adják ki számos író művét saját költségükön, valamint a magyar nyelv ügyét szolgálni hivatott pályázatokat hirdetnek meg. Körükhöz közel állt Széchényi Ferenc, Festetics György és Orczy Lőrinc is, a korabeli Magyarország legjelentősebb főúri családjainak képviselőiként.

Révai Miklós költő és nyelvész, az első rendszeres magyar stilisztika szerzője a kilencvenes években Győrött tanár, a nyelvművelés élharcosa, az Akadémia felállításáért küzd, Bécsben, Pozsonyban, Budán tűnik fel, a szombathelyi kéziratokból Faludi Ferenc munkáit rendezi sajtó alá, majd Esztergomban együtt tanároskodik Kulcsár Istvánnal, de még előtte, a *Törökországi levelek* kiadásának ügyében kapcsolatba kerül vele.²⁵ Hopp Lajos szerint Kulcsárt tanácsokkal látja el, a kiadás ügyét a budai cenzornál ő harcolhatta ki kapcsolatai révén, s anyagi támogatást is ő kereshetett neki. Minderre maga Kulcsár enged következtetni, hiszen az 1796-os pozsonyi diétán a saját kezdeményezésére, Mikes születésének 100. évfordulója után hat évvel megrendezett ünnepségről beszámolva a Magyar Honi Képek 1796-os számában ezt írja: „Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Ur miként apostola a hazai cultura fel virágoztatásának, vitézi módra segít munkálkodásomban, hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei.”²⁶ Révai Miklós ugyanakkor nyelvtani példatárához is forrásként használta a *Törökországi levelek* szövegét: *Elaboratio Grammatica Hungarica* (1803–1806) című művében 32 Mikes-leveleből idéz.

Hopp Lajos, áttekintve a bécsi előkelő körökben kenyeret kereső bécsi lapszerkesztők helyzetét, valamint Thaly Kálmán nyomán sejtí, hogy Görög Demeter és Kerekes Sámuel bízhatták a Szombathelyen tanároskodó Kulcsár Istvánra a kézirat kiadását. „...a Rákóczi-emigráció hiteles, Habsburg-ellenes kirohanásokkal vegyes magyar nyelvű leírását – helyzetüknél fogva – nem adhatták ki. Mikes *Leveleskönyve* csak Magyarországon jelenhetett meg!

²² Ó Gellert G** *nevezetű svédi grófnénak rendes történetinek* egyik fordítója, és Ovidius *Metamorphosisáé*, valamint a *Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei* című, először német nyelven megjelent román magyar fordítását is neki köszönheték a korabeli olvasók. *Sokféle* című enciklopédikus folyóiratának első nyolc kötete 1791 és 1801 között jelent meg Győrött.

²³ Kisfaludy Sándor is 1793-tól kerül Bécsbe, és lesz tagja a körnek. A kézirat pedig 1792-ben már a budai cenzornál volt, hívja fel erre a figyelmet Hopp Lajos: *i.m.* 289.

²⁴ Hopp Lajos: *i.m.* alapján.

²⁵ Idézi Hopp Lajos: *i.m.* 288.

²⁶ Uo. 287.

A cenzúrai viszonyok egyre jobban megnehezítették a szerkesztők helyzetét.”²⁷ Ugyanakkor a *Leveleskönyv* 1794. február 18-án keltezett előszóval jelenik meg, s a megjelent könyvről Görög Demeter és Kerekes Sámuel újságja már 1794. március 25-én hírt ad. Hopp Lajos ebből a Kulcsár és a bécsi szerkesztők közötti szoros kapcsolatra következtet.

Kulcsár István korának lelkes irodalomszervezőjeként ismert. 1780–81-ben Pannonhalmán bencés noviciátus évét tölti. 1782-ben Pozsonyban teológiát tanul, majd 1788–1789-ben a papi pályáról kényszerűségből lemondva²⁸ szülővárosában, Komáromban vállal tanári állást. 1789-ben a szombathelyi gimnáziumba helyezik. A város fejlődésével kapcsolatban Szily János püspök nevét érdemes megemlítenünk, hiszen az 1777-ben püspöki székhelyé vált város új kulturális életének megszervezése – a papi szeminárium megindítása, a líceum felállítása –, de a *Törökországi levelek* kinyomtatását elvállaló Siess-nyomda idehívása is neki köszönhető. Tóth Péter *A szombathelyi tudós tanár* című tanulmányában²⁹ Czinke Ferenc és Kresznerics Ferenc tudós tanárok nevét emeli ki, mint akik ez időben Szombathelyen tanítottak, mindenképpen kapcsolatban állhattak tehát Kulcsár Istvánnal. Kresznerics Ferenc szótáríró, katolikus paptanár, matematikus és nyelvész 1766-ban született, és Szombathelyen a bölcseleti líceum mathesis professzora volt kisebb megszakításokkal 1793-tól 1812-ig abban az oktatási intézetben, melybe Kulcsár István is felvételt remélt, ám ilyen állást csak szerzetesnek vagy világi papnak engedélyezett a püspök. Fő művének címe: a *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. A Péteri Takács József által 1799-ben Kresznericsnek írt levélben a feladó a Magyar Minerva 2. kötetéből 16 példányt küld Kresznericsnek „azon barátságos kérése mellett, hogy azokat Szombathelyen megismertetni és vagy maga elszélesíteni méltóztassék”,³⁰ „azon szivességre támaszkodván, melyet több ízben volt szerencséje tapasztalni és egyszersmind tudván, hogy mely értelmes kedvelője s buzgó ajánlója a litteraturának”.³¹ Gróf Festetics György pedig szintén 1799-ben, augusztus 16-án „régii bizodalommal kéri Kresznericset, ajánljon neki valamely fiatalembert, aki tud németül, latinul, magyarul, s amellet jóerkölcsű. Már ajánlottak neki kettőt: Horváth Bálintot s egy Holtzheit nevűt, akinek másik nevét nem tudja. Ha ezek megfelelnek, kéri, kérdezze meg őket s küldje el az illetőt hozzá, mert szeptember közepén az iskolai év elkezdődik.”³² Festetics György ekkor fia, László mellé keres nevelőt, aki válthatná a lemondó Péteri Takácsot. 1799 szeptemberében Kulcsár István foglalja el ezt az

²⁷ II. József egy 1786. november 14-én kelt rendeletben a bencés rendet is feloszlatta.

²⁸ Tóth Péter: *Kulcsár István 1760–1828* című tanulmánya, mely a Köbölkúti Katalin által szerkesztett *Szombathelyi tudós tanárok* (Szombathely 1998) című könyvében jelent meg, nem volt számunkra elérhető, ezért a fentebb jelzett, világhálón elérhető tanulmányból tájékozódunk, mely része a *Hat kisebb tanulmány, kiegészítés Kulcsár István (1760–1828) munkásságához* című tanulmánygyűjteménynek. <http://mek.niif.hu/05400/05452/pdf/kulcsar04.pdf>

²⁹ Dr. Márki Sándor: *Kresznerics Ferenc leveleskönyve*. Bp.1914. 27.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 28.

³² Valószínű tehát, hogy éppen Kresznerics Ferenc ajánlotta Kulcsár Istvánt a grófnak nevelőként. Hopp Lajos szerint Révai Miklós ismerteti meg Festeticssel. Bausz Teodorik, Kulcsár István egyik életrajzírója erről így ír: „1799. évben mondott le Péteri Takács József nevelői állásáról, melyet Festetics György gróf László fia mellett viselt. Kulcsár már régóta ismeretségben és levelezésben volt Takács Józseffel, azért valószínűnek tartom, hogy ő ajánlotta neki ez állást és ismertette meg a nemes gróffal.” Bausz Teodorik: *Kulcsár István élete és működése*. <http://mek.oszk.hu/05400/05452/pdf/kulcsar01.pdf>. Ezzel kapcsolatban azonban már láttuk, hogy Kulcsár a *Törökországi levelek* kiadása révén már korábban ismerte a gróft!

állást.³³ Látjuk tehát, hogy 1799-ben mind a Péteri Takács–Kresznerics Ferenc, mind pedig a Festetics György–Kresznerics Ferenc kapcsolat mélyen baráti és kölcsönös bizalmon alapul. A levelek hangvétele alapján – „azon szivességre támaszkodván, melyet több ízben volt szerencséje tapasztalni”, Festetics pedig „régibizodalommal kéri Kresznericset” – joggal feltételezhetjük talán, hogy a *Leveleskönyv* kiadása idején, sőt korábban is lehettek ilyen tartalmúak és minőségűek e kapcsolatok.

Az 1761-ben született Czinke Ferenc író és nyelvész a magyar királyi egyetem magyar nyelv- és irodalomtanári állását nyerte el 1803-ban kortársai nagy megbotránkozására. A korabeli magyar írónevezetességek nem voltak ugyanis jó véleménnyel róla, Révai Miklós méltatlan utódjának tartották, maradisággal vádolták. Vörösmarty, akinek a pesti egyetemen tanára is volt, epigrammákban gúnyolta. Kulcsár Istvánt még ezelőtti, 1789–1793-as szombathelyi tanárkodása alatt ismerhette meg. Nem tudunk ugyan a két tudós tanár³⁴ közvetlen vagy közvetett részvállalásáról a szóban forgó kézirat kiadásában, de feltételezni lehet, munkásságukat és nemzeti elkötelezettségüket ismerve,³⁵ hogy amennyiben tudtak Kulcsár István szándékáról, érdekelte őket, sőt életük, levelezéseik behatóbb kutatásából akár fontos információk felbukkanását is remélhetjük. Annál is inkább, mert Kresznerics Ferencnek a dr. Márki Sándor által ismeretett levelezése alapján tudjuk, hogy 1806-ban levelet váltva Kulcsár Istvánnal, ez utóbbi így szólítja meg Kresznericset: „Főtisztelendő úr, érdemes barátom!”³⁶ Majd szintén ebben az évben kelt másik levelében: „Tisztelendő kedves barátom uram!”³⁷ Nem tartjuk kizártnak tehát korábbi baráti kapcsolatukat sem.

1795-ben Szily János püspök indítványozására „a gimnázium és a líceum közös igazgatóját, Zarka Károlyt, illetve két tanárát, Kulcsár Istvánt és Grienschek Ignácot is megrovásban részesítették [...] Kulcsárt, a II. humanitás professzorát »gyanús érintkezései miatt«, kollégáját pedig a kávéház gyakori látogatásáért marasztalták el.”³⁸ Ennek következményeképpen kell Kulcsár Istvánnak 1796-ban elhagynia Szombathelyet és Esztergomba távoznia. Miután Esztergomból is eltanácsolják, a Festetics család nevelője lesz. A Festetics családdal azonban már korábban kapcsolatba kerül, éppen a *Levelek* kiadása révén. Kostyál István *Kulcsár István levele Festetics Györgyhez* című írásában³⁹ teszi közzé Kulcsár Istvánnak Festetics Györgyhez közvetlenül a kiadás után intézett köszönőlevelet, melyben a nagy mecénásnak a *Leveleskönyv* kiadásában vállalt szerepére derül fény: „Ime megjelennek Méltóságod előtt, azon levelek, melyeket a szeretésből napfényre segített kegyelmével [...]. Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismertetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Míglén tehát nyilvánban kijelenthetem azt az elfelejthetetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szívében érezheti a gyönyörűséget, melyet a jótétemények s a valóságos érdemek szok-

³³ Hrváth Károly jegyzetei szerint „Czinke Ferenc nyelvész volt, tudósnak nem nagy, de jó pedagógus...” – Vörösmarty Mihály *Drámai művei*. Kiad. Horváth Károly. Bp. 1998. 1041.

³⁴ Czinke Ferenc művei közül jó néhány erről árulkodik: *A magyar nyelv dicsérete egy órában* (1789), *Beszéd a magyar nyelv ügyében* (1804, 1810), *Az ifjú szószólók gyűlése a magyar nyelvnek ügyében Mohács mezején* (1818).

³⁵ Dr. Márki Sándor: *i.m.* 45.

³⁶ Uo. 46.

³⁷ Tóth Péter: *i.m.*

³⁸ Kostyál István: *Kulcsár István levele Festetics Györgyhez*. ItK LXIV(1960). 475–476.

³⁹ Uo.

tak okozni még akkor is, ha titokban maradnak...⁴⁰ Ugyanitt Kostyál István egy a Festetics család keszthelyi levéltárának 1794. évi protokollumába március 17-én bejegyzett szöveget is közöl: „Professor Kultsár István Ur egész köszönettel megküldi azon Török Országi Leveleket, mellyek Ő Nagysága adakozásából, napfényre segítették. Nevezetesen egy exemplart frantzia compacturában, 12töt pedig kötetlenül.”⁴¹

Festetics György nem lojális főúr, 1790-ben tagja volt annak a magyar tisztí társaságnak, amely a magyar ezredeknek békeidőben Magyarországon való tartozkodását kérvényezi, valamint azt, hogy a szolgálati nyelv magyar legyen. Következésképpen „a Haditanács [...] július 15-én Bécsbe idézte. Július 21-én kihallgatták, majd augusztus 6-án az uralkodó meghozta a döntést: kétheti fogság és áthelyezés a belgiumi Latour-dragonyosezredbe. Innen Milánóba vezényelték át, mígnem 1791. május 30-án engedélyezték a leszerelését.”⁴² Ezután keszthelyi birtokára vonul, és a Zala vármegyei rendi ellenzék egyik vezetője lesz, s így továbbra is veszélyes embernek számít: Martinovics Ignác 1793. május 18-i titkosrendőri jelentésében ő az egyik, akit megfigyelendő személynek tart.⁴³ Kamarási méltóságától 1797 után fosztják meg, és ekkor el is tiltják a bécsi udvartól.

A fiatal Kulcsár is többször megfordul Bécsben, s az ottani irodalmi élet íróival, szerkesztőivel kapcsolatba kerül. Szívvel-lélekkel vállal részt a nemzeti-irodalmi mozgalomban. A kiadáshoz elengedhetetlenül fontos volt a kiadónak Mikes kilétééről meggyőződni és a megfelelő adatokat megszerezni. Kulcsár ezért a megjelenés előtt, 1794 elején levelet ír Erdélybe gróf Mikes Jánosnak (a Mikes család iratainak regesztruma szerint), „melyben kéri abbéli tudósítást: hogy Mikes Kelemen, a ki a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek Fő Udvari Tisztje vala, hol és mitsoda Atyáktól származott? Vannak é még most – is élő Atyafiai? Ő maga hol, és mikor halt meg? Mivel egy Török Országi Levelekből álló kézirat akar ki nyomattatni a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdosó Magyaroknak Történetei Nevezete alatt az említett Történeteknek Írója Erdélyben Született Mikes Kelemen nevezetű.”⁴⁴ Zabolai Mikes János gróf unokája volt annak a zabolai Mikes Ferencnek, akivel Mikes Kelemen együtt gyermekeskedett. Ugyanakkor testvére volt Mikes Istvánnak, akivel a bujdosó író 1759-ben levelet váltott. Mikes János pedig éppen 1794-ben lett tagja a szintén zágoni Aranka György alapította Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak. Nem tudunk Mikes János válaszleveléről, de azt tudjuk, hogy Aranka György ezt írja ekkor: „Gr. Mikes Jánosnál Mikes Kelemen levelei és más kézírások vannak.”⁴⁵ Aranka ezúttal Mikes misszilis leveleiről szól, melyek a Mikes erdélyi rokonaival, a Huszár (Boér) családdal való kapcsolatfelvétel révén kerültek elő, valamint *A keresztnék királyi útja* című fordításának másolatáról. Mivel azonban a Mikes-kutatások ezen ága más művek sorsát érinti, ennek a kapcsolatrendszernek a körüljárásától most eltekintünk.

„Mint tudjuk, a távoli Rodostóból 1786-ban előkerült páratlan irodalmi levelezés kézirata 1789-ben a bécsi magyar írók-szerkesztők körében bukkant fel, amiről a Hadi és Más

⁴⁰ Uo. 476.

⁴¹ Szilágyi Márton: *i.m.* 401.

⁴² Uo.

⁴³ Idézi Hopp Lajos: *A Törökországi levelek első kiadása*. Magyar Könyvszemle CXI(1995). 1. sz. 38–39.

⁴⁴ Uo. 39.

⁴⁵ Uo. 38.

Nevezetes Történetek hírt adott.”⁴⁶ Az első híradás előtt tehát már három évvel Bécsben volt a kézirat. Ezért úgy gondoljuk, érdemes bevonni a hálóba a bécsi Magyar Mercurius és a bécsi Magyar Kurír című újságok szerkesztőit is. Az előbbi ugyan csak 1793-ban indul, ám erdélyi származású, lapját kifejezetten erdélyi olvasóknak szánó szerkesztője, a mérai születésű Pánczél Dániel számára nem lehetett érdektelen a kézirat, annál is inkább, mert lapja indulása előtt már Bécsben volt, és a Magyar Kurír segédszerkesztőjeként tevékenykedett, valamint a magát D. W.-nek aláíró cikkíró is az ő újságja számára szolgáltatott információt a kézirat kapcsolatban. A Magyar Kurír (1786–1790) főszerkesztője a szintén erdélyi származású Szacsvey Sándor, aki pályája elején ugyan erősen jozefinista, és a nemesi előjogok és adómentesség felszámolását indítványozó II. Józsefet dicsőítő szellemiség hatja át lapját, de később magáévá tudja tenni a nemesi-nemzeti mozgalom alap gondolatait. Ezt figyelembe véve talán ő sem zárható ki teljesen az ügy érdekében szövődött kapcsolathálóból. A Magyar Kurír és melléklapjának, a Magyar Múzsának szerkesztését 1793-tól Decsy Sámuel (1742–1816) veszi át, 1798-tól pedig Pánczél Dániellel együtt szerkesztik. Decsy Sámuel nemzeti elkötelezettségére s a szóban forgó kézirat iránti érdeklődésére művei és az irodalmat, könyvkiadásokat saját jövedelméből támogató tevékenységéből következtethetünk.

Mindezek tudatában a Thaly-féle elmélet szerint a *Törökországi levelek* kiadását célzó kapcsolatháló szociogramja, ha először csak a *Leveleskönyv* kiadásában ezen elmélet szerint valamilyen formában szerepet vállaló aktorokat tüntetjük fel, a célgráf ilyen képet mutat (lásd 1. ábra a Mellékletben).

Mivel az általunk elért forrásokból, tanulmányokból szerzett információk alapján azonban, ahogyan fentebb már tárgyaltuk, ennél több azon személyek száma, akik valamilyen úton-módon kisebb vagy nagyobb valószínűséggel részesei lehettek e folyamatnak, a fentebbi szociogramba bevonjuk Péteri Takács József, Sándor István, Czinke Ferenc, Kresznerics Ferenc, Szily János püspök, Zarka Károly, Grienschek Ignác, Decsy Sámuel, Szacsvey Sándor személyét is mint hiányzó kapcsolatokat. Ezen azt értjük, hogy bár mindenképpen szorosabb vagy távolabbi ismeretségi kapcsolatban álltak Kulcsár Istvánnal vagy egymással, tudomásunk szerint nem játszottak közre a *Levelek* kiadásában. Ezért nem kötjük semmilyen vonallal az őket jelző számokat a kapcsolatháló többi szereplőjéhez. Mivel azonban részvállalásuk nem kizárt, fontosnak tartottuk feltüntetni őket, így jelezve a még kiaknázandó lehetőségeket a cél érdekében. Czinke Ferenc és Kresznerics Ferenc tudós tanárok ugyan nem részesültek fegyelmi megróvásban „gyanús kapcsolatok” miatt, életművük arra enged következtetni, hogy nem lehettek közömbösek Kulcsár István terve iránt, amennyiben tudtak róla. A Faludi Ferenc kézirateit is őrző Szily János püspök levelezéseiben, magánirataiban ugyanúgy lappanghatnak Kulcsár István kapcsolataira utaló adatok. Decsy Sámuel, Szacsvey Sándor, Zarka Károly és Grienschek Ignác nevét is ugyanilyen megfontolásból tüntettük fel, nem beszélve a bécsi magyar kör két tagjáról, Péteri Takács Józsefről és Sándor Istvánról (lásd 2. ábra a Mellékletben).

⁴⁶ Jelentősebb művei: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Bécs 1790; *A magyar Szent Korona és az ahoz tartozó tárgyak története*. Bécs. 1792; *Osmanografia, az az: A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapotjának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása*. Bécs. 1788–89; *A mezei gazdaságot tárgyazó jegyzések*. Bécs. 1800–1801 (Pánczél Dániellel). Figyelemre méltónak tűnik a török birodalom iránti érdeklődése, és nem tartjuk kizártnak, hogy ismerte br. Tóth Ferenc fentebb már említett, hasonló témájú művét, melyről később szólunk részletesen.

A feltüntetett kapcsolatok száma $22(22 - 1) = 462$. Ebből eddig dokumentált bizonyítékokkal az ügy érdekében csupán 18 realizálódott. A Kulcsár István neve köré alakult sztárgráf (csillag)⁴⁷ magától értetődő, hiszen ő az a csomópont, melyben a cél megvalósítása érdekében az információknak össze kellett gyűlniük. Az $I \leftrightarrow J \leftrightarrow K$ kölcsönös kapcsolatokból szövődött klikk arra a szoros kapcsolategyüttesre hívja fel a figyelmet, mely Kulcsár István, Révai Miklós és Festetics György között volt, s az ügy érdekében való közreműködésükben is realizálódott. Bonyolult, szinte átláthatatlan gráfot eredményezne az ügy érdekén kívüli kapcsolatfelvételek ábrázolása, ezért ettől eltekintettünk. Például a Görög Demeter–Révai Miklós-, a Festetics György–Révai Miklós-, Péteri Takács József–Révai Miklós-, Sándor István–Péteri Takács József-, Sándor István–Festetics György-relációk elemeiről tudjuk, hogy azonos kör tagjai lévén, ismerték egymást, s a nemzeti nyelv ügye kötötte össze őket elsősorban. A Czinke Ferenc–Festetics György, Czinke Ferenc–Révai Miklós, Kresznerics Ferenc–Révai Miklós, Sándor István–Kresznerics Ferenc, Sándor István–Czinke Ferenc, Mészáros–Sándor István, Mészáros–Festetics György, Pánczél Dániel–Révai Miklós, Pánczél Dániel–Festetics György stb. kapcsolatok mind lehetséges, de eddig nem kutatott vagy általunk a maguk teljességében nem ismert relációk, és mindegyik megannyi, témánkban célravezető lappangó információlehetőséggel bírhat. Az ábrán láthatjuk, a gyenge kötések⁴⁸ célhoz vezető erejét: a csillaggráf hat kapcsolódó eleme közül három (Mikes János, Siess Antal és Rietaller Mátyás) kifejezetten gyenge kötéssel kapcsolódik a centrumhoz, és az ábra összes aktoráról (a Mikes Kelemen és Mikes János közötti relációt nem számítva) elmondható, hogy csak ismerőse vagy barátja egymásnak és Kulcsár Istvánnak.⁴⁹ (A Mikes Kelemen–Mikes János-kapcsolat erőssége is természetesen megkérdőjeleződik, hiszen annak ellenére, hogy rokoni szárlról van szó, nem tudunk arról, hogy (legkevesebb) leveleztek volna, bár Mikes János biztos információk birtokában volt Mikes Kelemen kilétéről rokoni kötődése révén.) A gyenge kötésekről Szántó Zoltán szavaival elmondható, hogy „nagyobb valószínűséggel létesítenek összeköttetéseket [...] az egymáshoz erős szálakkal kötődő személyek lokális csoportjai (klikkjei) között. A gyenge kötések ereje tehát abban rejlik, hogy az efféle relációk a társadalmak fragmentált részei között teremtsenek kommunikációs vagy egyéb kapcsolatot [...]. Minél több hídszerű gyenge kötés létezik az adott csoportban vagy szervezetben, annál magasabb lesz a közösség kohéziója és annál inkább lesz képes a csoport vagy szervezet közös célok elérésére irányuló összehangolt cselekvésre.”⁵⁰ Ilyen gyenge kötéseknek köszönhető tehát általában egy csoport céljának elérése. A *Törökországi*

⁴⁷ Sztárgráf jön létre az ábrán, ha egy szereplő minden más taggal kapcsolatban áll, a többieknek ellenben csak vele van összeköttetésük, egymással nincs közvetlen kapcsolatuk. (Lásd Kürti Zsófia: *A társadalmi kapcsolathálóelemzés módszertani alapjai*. 2005. 670. www.socialnetwork.hu Mi, úgy tűnik, csak torzítva használhatjuk a sztárgráf elnevezést, hiszen a H – J – K kapcsolatok közvetlenül élő összeköttetések voltak, csupán a kiadás érdekében felvett esetleges kapcsolatuk nem felfedett még: Görög Demeter és Kerekes Sámuel kapcsolatfelvétele a szóban forgó ügyben és Mikes János, Siess Antal József, valamint Rietaller ilyen céllal létesített összeköttetéséről sem tudunk, és ez utóbbi nem is valószínű. Ezért nem jelöltük az ábrán a kör tagjai közötti kapcsolatokat is.

⁴⁸ Mark Granovetter szerint „egy személyközi kapcsolat (»kötés«) erőssége a minimális ismeretségtől az elmélyült barátságon keresztül a szoros rokoni kapcsolatokig terjedhet. Némileg leegyszerűsítve a kérdést: a gyenge kötések az ismerősi, az erős kötések pedig a rokoni kapcsolatoknak felelnek meg”. Szántó Zoltán: *i.m.* 655.

⁴⁹ Esetünkben relevánsnak tartjuk a baráti és távoli ismerősi kapcsolatok közötti különbségre való odafigyelést, hiszen e kétféle kapcsolat vizsgálata különböző módon segíthet eredményre: az előbbiekkörében rejlő információkra a szorosabb kapcsolat miatt, az utóbbiban esetlegesen lappangókra pedig a hangsúlyozott gyengességükben rejlő lehetséges erejükből fakadóan.

⁵⁰ Szántó Zoltán: *i.m.* 655–656.

levelek kéziratörténetének kutatásában immár bevett szokás az ismerősi kapcsolatokon belül is többnyire az azonos körhöz tartozó baráti, közeli ismerősi kapcsolatokra koncentrálni (ami érthető is, hiszen ezt az irányt diktálják az eddig ismert dokumentumok és feltételezések, és bizonyos fokú erősségük sem vitatható),⁵¹ ugyanakkor megfeledekezünk a központhoz (látszólag vagy eddigi tudásunk szerint) távoli vagy csak kollegiális, mindenképpen nem feltétlenül baráti szálakkal kötődő alanyok szerepének kutatásáról. Gondolunk itt például az ilyen szempontból eddig még nem kutatott, de fentebb már említett Zarka Károlyra, akiről nem tudjuk, hogy baráti szálakkal kapcsolódott volna a központhoz, de így is hozzájárulhatott a csoport sikeres célba éréséhez, vagy a már szintén említett Szily János püspök személye körüli vizsgálódásra. Ugyanakkor megfontolandó, hogy bár Granovetter a gyenge kötések erejére hívja fel a figyelmet, bizonyára érdemes volna a kiadásban részt vevők rokonai szálait, a tulajdonképpeni erős kötések is megvizsgálni. A 2. ábrán hiányzó kapcsolattal rendelkező Péteri Takács József és Sándor István vagy Kresznerics Ferenc a központhoz baráti szálakkal fűződnek, hiszen az előbbi kettő a bécsi kör tagja volt, s a Péteri–Kresznerics-kapcsolat esetében láttuk, akár a kiadás idején is fennálló szorosabb relációra is gyanakodhatunk, csupán a kiadás konkrét előmozdításában játszott szerepükről nem tudunk még. Hogy a hiányzó kapcsolatok sorában tüntettük fel őket, hangsúlyozzuk, azt jelzi, lehetséges kapcsolataik kutatásra érdemesek. A gráfon, ahol logikusan kölcsönös kapcsolatot feltételeztünk, kettős nyíllal jeleztük. Az I→L kapcsolatot azért tüntettük fel egyoldalúként, mert Mikes János válaszleveléről nem tudunk. A bécsi magyar kör kapcsolathálóját viszont az összes, akkor Bécsben megforduló tagjának kapcsolatai ismeretében lenne érdemes felvázolni.

*

Mindezek után sokkolóan hatnak dr. Tóth Ferenc⁵² legújabb kutatásainak eredményei. Egy egészen új, alapos dokumentáció révén részben felfedett kapcsolathálóra hívja fel a figyelmet már említett *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kéziratörténetéhez* című tanulmányában.

Dr. Tóth Ferenc Toldy Ferenc 1861-es elméletét próbálja bizonyítani, miszerint a kéziratok franciaországi közvetítéssel kerültek haza, mégpedig báró Tóth Ferenc (François de Tott) magyar származású francia tüzértiszt révén.

A szóban forgó báró Tóth Ferenc édesapja az a Tóth András, aki közvetlen résztvevője volt a Rákóczi vezette szabadságharcnak, és emigrációba kényszerült. 1698. március 20-án született a felső-magyarországi Nyitrán (nyolc évvel volt fiatalabb Mikes Kelemennél), és a szabadságharcban a fejedelem apródjaként szolgált, akárcsak Mikes annak idején. 1713-ban Törökországba menekült, még a fejedelem odaérkezése előtt, ő ugyanis nem követte Rákóczi Ferencet Lengyelországba és Franciaországba. 1720-ban Franciaországba ment, ahol beállt a Bercsényi-huszárezredbe, és gyakran teljesített diplomáciai, illetve katonai megbízatást az

⁵¹ Ezzel szemben a *Keresztnek királyi útja* című Mikes-fordítás történetének kutatása, lévén, hogy a rokonokhoz még Mikes életében hazakerült, az erős kötések berkeiben való vizsgálódást látszik elsődlegesen kijelölni.

⁵² Legfőbb kutatási területei: a magyar emigráció Franciaországban a 18. században, magyar diplomaták és ügynökök a francia külügyi szolgálatban a 18–19. században, François de Tott diplomáciai tevékenysége Európában a 19. században, a franciaországi huszárezredek története, valamint a kora újkori magyar katonai gondolkodás európai kapcsolatai.

Oszmán Birodalom területén török és tatár nyelvtudásának köszönhetően. „Tóth András több ízben is járt Rodostóban a magyar emigránsok között [...] ő maga is küldött Franciaországba a konstantinápolyi francia követség diplomáciai futárcomagjában fontos magyar vonatkozású iratokat, például Rákóczi fejedelem levelezéseit.”⁵³ Fia, François de Tott 1733. augusztus 17-én született Franciaországban. Kilencéves korától tagja volt a francia Bercsényi-huszárezrednek, melyben „ekkor még a legénység jelentős része magyarajkú volt, és a vezényszavak is ezen a nyelven hangzottak el. Így François is megismerhette ősei nyelvét.”⁵⁴ A francia kormány 1755-ben apjával együtt Konstantinápolyba küldi, hogy a konstantinápoly-perai tolmácsképző iskolában felkészüljön apja pályájának követésére. Itt kötött évekre szóló barátságot Vergennes gróffal, Franciaország akkori konstantinápolyi nagykövetével, akinek diplomáciai levelezésében gyakran előfordul Mikes Kelemen neve. 1755-ben Tóth András titkos küldetéssel érkezik Törökországba fiával együtt a rodostói magyar emigránsokkal kapcsolatban: el kellett mennie Rodostóba, hogy felvegye a kapcsolatot Csáky Mihály gróffal, a magyar kolónia akkori básbugjával, hogy információkat gyűjtsön a magyarországi eseményekről. Tóth András jelentéseiből viszont az derül ki, hogy a rodostói magyarok nem tartottak szoros kapcsolatot magyarországi rokonaikkal, „náluk jobban bíztak a franciaországi magyar emigránsokban, elsősorban Tóthban”.⁵⁵ Ez érthető, hiszen Tóth András egykori harcostársuk volt, s haláláról fia így ír *Emlékirataiban*: „Atyám Rodostóban hunyt el Csáky gróf karjaiban, a honfitársai körében.”⁵⁶ Lábjegyzetben pedig megjegyzi, hogy „A különféle megbízatások, miket néki adtak, gyakorta visszavezették valaha volt bajtársai közelébe, s velük körülvéve hunyt el 1757-ben. Csáky gróf csupán nyolc nappal élte őt túl, s midőn atyám halálhírért vette, nem beszélt többé.”⁵⁷

Dr. Tóth Ferenc kutatásainak eredményei sem tudják kielégítően feloldani a *Törökországi levelek* köré szövődött talányt, hiszen csak egy újabb, bár sok szempontból talán követésre érdemesebb irányt mutat a kutatóknak: a rodostói emigráns magyarok szoros kapcsolatait a korabeli franciaországi emigráns magyarokkal a francia diplomáciai levelezésekben feltatált információk – tehát megbízható dokumentumok – alapján bizonyítja. Ezek szerint annak idején az idős Bercsényi Miklós fia, Bercsényi László, valamint annak unokája, Bercsényi Ferenc Antal s ez utóbbi mostohatestvére, Esterházy Bálint László voltak a francia emigráció markáns alakjai, akik az 1790-es évek elején (a *Levelek* Bécsben való felbukkanása idején!) megfordultak Bécsben. Bercsényi Ferenc Antal 1793-tól Bécsben tartózkodott.⁵⁸ Igaz ugyan, hogy a *Törökországi levelek* kéziratáról már 1789-ben hírt ad a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztősége, ám ez még nem zárja ki a lehetőséget, hogy a franciaországi magyar emigránsok egyikének köszönhetjük a *Levelek* hazaérkezését. A francia forradalom idején ugyanis „többben emigráltak őseik hazájába, ahol többnyire császári kegyelemért folyamodtak”.⁵⁹

⁵³ Tóth Ferenc: *i.m.* 562.

⁵⁴ Dr. Tóth Ferenc: *i.m.* 7.

⁵⁵ Tóth Ferenc: *i.m.* 564.

⁵⁶ Dr. Tóth Ferenc: *i.m.* 113.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ A korabeli Magyar Hírmondó 1793. február 13-i száma erről be is számol: „Itt vagyon gróf Bercsényi is, ki egy Frantzia Huszár regimentnek vala tulajdonosa. Tanítót vett fel magyar nyelvben, melyből már azelőtt is tudott valamit, minthogy sok született magyar tisztek voltak regimentjében, akik által néminemű esméretére jutni a maga Elei nyelvnek különös gyönyörűségnek tartotta.” Idézi Tóth Ferenc: *i.m.* 564.

⁵⁹ Uo.

Kulcsár István a *Törökországi levelek* 1794-es kiadása előbeszédében idézi br. Tóth Ferencnek a rodostói magyar kolóniára vonatkozó szavait, melyek szerint Mikes Rákóczi József, Csáki és Zay halála után a magyarok bászbugyájává lett, de a halála után „az egész bujdosó társaság eloszlott. Ez a bizonyítás annál hitelesebb, mivel az említett Generális Ur, Tót Andrásnak Bertsényi Tisztjének fia, akkor már, mint Frantzia Pattantyús Hadnagy, Konstantinápolyban volt, most pedig a királyhoz való hűségétől viseltetvén Frantziából kijött, és tavál Sz. Mihály havának 22dik napján Tartsán N. Vas Vármegyében 62 esztendő korában meghalt.”⁶⁰ Dr. Tóth Ferenc kutatásai szerint a báró valóban a magyarországi, Vas megyei Tarcsafürdőn élte élete utolsó éveit „gróf Batthyány Tódor vendégeként”⁶¹ és így az ekkor Szombathelyen élő Kulcsár István közvetlen szomszédjaként.⁶²

Báró Tóth Ferenc apja, mint fentebb már volt szó róla, két évre rá, hogy fiával Konstantinápolyba érkezett, 1757-ben Rodostóban meghalt. Dr. Tóth Ferenc hangsúlyozza: elképzelhetetlen, hogy Tóth Ferenc ekkor ne utazott volna Rodostóba, és ne találkozott volna a magyar kolónia akkor még élő tagjaival, köztük Mikes Kelemennel, akivel írói ambícióiról is beszélhetett, hiszen dr. Tóth Ferenc szerint bizonyíthatóan ő is levélgény formájában tervezte kiadni emlékiratai első törökországi útját megörökítő emlékeit, s írói szándéka éppen ebben az időben ébredett. Mindezek tudatában új megvilágításban látjuk azt a tényt is, hogy Mikes utolsó (fikatív) levelét 1758. december 20-ról keltezi, holott csak 1761. október 2-án halt meg, s misszilis levelet haza erdélyi rokonaihoz 1759-ben, 1760-ban és halála évében, 1761-ben, március 19-én is írt. Ezen újabb adatok birtokában nehéz nem gondolni arra, hogy esetleg már akkor, 1758 végén Tóth Ferenc báróra bízta fikatív leveleit. Hiszen „Tóth András nyilván megosztotta a rodostói magyar emigráció titkait fiával, és valószínűleg felkérte, hogy folytassa az általa megkezdett tevékenységet, vagyis hogy a rodostói emigránsok iratait a francia diplomáciai futárpostával időről időre francia foldre juttassa”.⁶³ Mindezek tudatában nem tudunk nem arra gondolni, hogy talán biztosabb megoldásnak tűnhetett br. Tóth Ferencre bízni a Mikes vágyaként amúgy is kiadásra szánt levélgyűjtemény kéziratát (neki lehetősége lehetett hazacsempészni, esetleg idegen földön kiadni is), mint az öreg, ebben az időben 79 (!) éves Horváth Istvánra megörzés végett. Báró Tóth Ferenc „maga is szépírói pályára készült már Mikes életének utolsó éveiben is. E szándékában megerősítették a konstantinápolyi francia műveltség környezetében élő írók és művészek, és talán a franciás műveltségű Mikessel folytatott levelezések vagy beszélgetések is.”⁶⁴ Dr. Tóth Ferenc nem tartja kizártnak azt sem, hogy Mikes Kelemen kapcsolatban lehetett „a francia nagykövet perai rezidenciáján tartózkodó írókkal, drogmárokkal (tolmácsfordítókkal) és művészekkel is. [...] Valószínűnek tarthatjuk, hogy olvasta a francia királyi megrendelésre készült keleti munkák fordításainak kéziratait, és talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel merített is belőlük.”⁶⁵ Rákóczi Ferencnek a francia diplomáciával

⁶⁰ Idézi dr. Tóth Ferenc Kulcsár Istvánt. Lásd Dr. Tóth Ferenc: *i.m.* 559–560.

⁶¹ Dr. Tóth Ferenc: *i.m.* 12. Hopp Lajos is megjegyzi, hogy „Egy közlemény azt állítja, hogy »Tóth Ferenc számára a Vas megyei tarcsai uradalom gazdája, Batthyányi Tivadar gróf eszközölte ki a hazatérési engedélyt 1792-ben.«” Lásd Hopp Lajos: *A Mikes-hagyomány...* 291. A gróf neki építtette a Boszorkányház (Hexenhaus) néven ismertté vált házat, ahol a pincében kémiai laboratóriumot rendezett be a különböző kísérletek végzésében kedvét lelő Tóth báró, tudjuk meg Tóth Ferentől a báró Tóth Ferenc emlékiratának kiadásához szánt bevezetőben.

⁶² Tarcsafürdő ma Ausztria része (Badtatzmandorf).

⁶³ Tóth Ferenc: *i.m.* 563.

⁶⁴ Uo. 565.

⁶⁵ Uo. 562.

tartott nemcsak baráti, de az akkori Európa politikai helyzetét is érintő kapcsolatairól César De Saussure emlékirataiból⁶⁶ tudunk. A Thaly Kálmán gondozásában megjelent műből értesülünk ugyanis arról, hogy „Rákóczi fejedelem udvarában s környezetében [...] különösen nagyszámú francia, kiváló képzettségű haditisztek és diplomaták is éltek”.⁶⁷ A rodostói emigrációnak a francia diplomáciával való kapcsolattartása történelmi tény, ugyanakkor jóval korábbi és mélyebb szálak együttese, melyek tovább éltek-alakultak a fejedelem halála után is: Mikes a későbbi konstantinápolyi nagykövettekkel is jó kapcsolatban volt, köztük, már említettük, Vergennes gróffal is.⁶⁸ Dr. Tóth Ferenc szerint Tóth báróhoz hasonlóan más franciaországi magyar emigráns is kulcsszerepet játszhatott a levelek hazakerülésében. Amennyiben valóban egy Franciaországba emigrált kuruc leszármazott révén érkeztek haza a kéziratok (Mikes Kelemen fordításkéziratait is beleértve), kétszeresen is érthető a hallgatás a hazakerülés körülményeiről, sőt így a Thaly-féle elmélet, mely szerint a kézirat „egy ismeretlen boszniai pasa ajándékként váratlanul”⁶⁹ került Bécsbe, sokkal inkább csak figyelemelterelő fikciónak tűnik. Annál is inkább, mert míg Kulcsár István kiadása előszavában mecénását féltve, annak neve említésétől az előbeszédben teljesen eltekint, addig a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői figyelemfelkeltő hangsúllyal szólnak a szolnoki Mészáros kilétéről: „Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk eránta való háladatosságunkat...”⁷⁰

A rodostói magyar emigráció, a konstantinápoly-perai diplomata- és művészközösség, valamint a franciaországi magyar emigráció sok tagjának neve előttünk ismeretlen,⁷¹ s a kapcsolathálót csak úgy vázolhatjuk, ha mindezt figyelembe véve ezúttal nem egyének kapcsolatát, hanem az említett csoportosulásokat tekintjük aktoroknak. Szem előtt kell tartanunk ugyanakkor azt is, hogy a célba érés érdekében a bécsi magyar kör (mintegy 40-50 fős értelmiségi csoport) összes, ez idő tájt Bécsben járó tagjának fennmaradt dokumentumait vizsgálat alá kellene venni.⁷² Nem utolsósorban pedig Batthány Tivadar és a körhöz közel álló, nagy könyvgyűjtő Széchenyi Ferenc neve is érdekes vonatkozások feltárásához segíthetne egy ilyen szempontból történő beható vizsgálat által. Ugyanakkor itt is érdemesnek tartjuk a rokoni szálakat is figyelembe venni, hiszen nem kizárt, hogy a Bercsényi Ferenc Antal, Esterházy Bálint László, valamint Batthány Tivadar rokoni kapcsolataiban található a kéziratközvetítő (lásd 3–7. ábra). Batthány Tivadar nevét azért tüntettük fel az ábrán, mert a róla rendelkezésünkre álló információ nem csak feltételezés, és érdemesnek tartottuk a figyelmet felhívni rá.⁷³

⁶⁶ Thaly Kálmán: *De Saussure Czézár, II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései Rákócziról 1740-ből*. Bp. 1909.

⁶⁷ Uo. 9.

⁶⁸ Tóth Ferenc: „*Habent sua fata libelli*”. *D'Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen*. Vasi Szemle LXII(2008). 6.szám.

⁶⁹ Uo. 567.

⁷⁰ Hopp Lajos: *A Mikes-hagyomány...* 285. Bár ez azzal is magyarázható, hogy 1789-ben engedékenyebb volt a politika, míg 1794-ben már szigorúbb cenzúra szabályozta a gondolatok közlését.

⁷¹ Tüskés Gábor Mikes-kutatással kapcsolatos problémákat összegző tanulmányában hívja fel a figyelmet többek között Mikes török kapcsolatainak tisztázására, „a törökországi életút állomásainak felmérésé”-re, s megnyugtatólag jelzi, hogy Seres István isztambuli levéltári kutatásainak eredményeit közlő forráskiadványa készülöben van. Vö. Tüskés Gábor: *Mikes problémák*. ItK CXIV(2010). 307.

⁷² S többnyire az eddig kevésbé kutatottakét.

⁷³ Mikes Vergennes gróffal való kapcsolatát is bizonyítja Tóth Ferenc, ám az ő szerepét a konstantinápolyi diplomata- és művészközösség tagjaként értelmezzük, ezért nem jelöljük külön az ábrán.

Points Revealed and Yet to be Revealed in the Network Woven around the Homecoming of a Manuscript

Keywords: Kelemen Mikes, periodical, manuscript, military officer, emigrants, interpersonal connections, sociogram, 18th century, France, Turkey, Rodostó

There are two theories of the way the manuscript of Kelemen Mikes's *Letters from Turkey* arrived home from Tekirdag (Rodostó). According to the first one, the manuscript was brought home as a present from a Bosnian pasha by a man named Mészáros from Szolnok and handed to the editors of the 18th century periodical *Hadi és Más Nevezetes Történetek* in Vienna: Demeter Görög and Sámuel Kerekes. According to the second theory they were brought to Hungary by baron François de Tott, a French military officer of Hungarian origin, son of András Tóth, a former kuruc freedom fighter, comrade to Kelemen Mikes and the other Hungarian emigrants. The question being still unanswered represents one of the most intriguing ones in the history of Hungarian literature, as key-pieces of information were carefully hidden in the time to avoid the attention of authority.

This study tries out one of the methods generally used by social network analysis. The method is that of the sociogram (the graphic representation of social links showing the structure of interpersonal relations in group situations.) With the help of this type of representation the study tries to shed light on more possible interpersonal connections of the time that could help today's researchers find the route on which the manuscript in question arrived home. The study deals with relationships that might have or undoubtedly played a part in the process of sending the text home and preparing it to be published, while it draws attention to literary, historical or (seemingly) less important figures who haven't been examined yet in this respect. All these are done based on old and new studies, yet most importantly with the help of the new discoveries of Ferenc Tóth, contemporary historian and researcher in the field of 18th century Hungarian emigration in France and Turkey.

Miskolczi Ambrus

Kazinczy-értelmezések történész szemmel

Ha három olyan írástudót kellene megnevezni, akik Kazinczy Ferencről valami lényegre világítót írtak, akkor az én triászom a következő lenne: Horváth János, Hatvany Lajos és Sinkó Ervin. Arra pedig, hogy meglátásaikkal miként igazítanak el, a következő példákkal és magyarázatokkal szolgálnék.

Horváth János útmutatása

Legnagyobb irodalomtudósunk, Horváth János szerint Kazinczy jelentősége abban rejlik, hogy „az új filozófia hirdetése helyett az abból következő új kultúrát mutatta be irodalmi alakban”, és amikor a maga „különösségeiben” tetszelgett, olyan, „mintha Voltaire lépten-nyomon egy Rousseau-t fedezne fel magában büszke ujjongással”.¹ Amennyire igaz az állítás első része, annyira félrevezető a második, hiszen Voltaire gyűlölte Rousseau-t, bár Kazinczy lelkében általában jól megfértek egymással, ha nem is olyan jól, mint a Panteonban. Csakhogy a ferney-i pátriárka nem szívlelte az ermenonville-i remete kultúrkritikáját, hiszen ennek fényében az általa magasztalt kozmopolita civilizáció erkölcsi hanyatlásnak, a szalonélet pedig unalmas frivolitásnak minősül. A romlott európaiak nyelvei nem is alkalmasak a szabadságra, „díványon való hanczázshoz készültek” — írta a nyelvek eredetéről szóló értekezésében.² Rousseau demokratizmusa is radikálisan kizárta a felvilágosultnak vélt uralkodó-diktátorok körüli jellegzetes értelmiségi sündörgést. A *Julie* intimitáskultuszának komplexitása mellett a *Candide* lapos tanmese. „Voltaire-rel – írja Goethe – vége a régi világnak. Rousseau-val új világ veszi kezdetét.”³ Rousseau eszmevilágában is az utópia mint a követelmények világa és a tapasztalati világ elválik egymástól – „olyannak veszem az embert, amilyenek és a törvényeket, amilyenek lehetnének” — hangzik a *Társadalmi szerződés* első mondata –, de ez és minden mondata azt sugallja, hogy a politikai gyakorlattal feloldható az eszmény és való ellentmondása, új világ teremthető. Az önmaga identitását kereső hontalan csavargó alighanem valamennyi kortársa közül a legnagyobb szerepet játszotta az új egyéni és kollektív identitások kialakításában. Kazinczyban pedig nem Voltaire fedezte fel lelkendezve Rousseau-t, hanem – élnézését a szemtelenségért és nem előzmények nélkül⁴ – jómagam, méghozzá olyan helyeken is, ahol az ember nem gondolná, ama bizonyos – Horváth János által említett – „irodalmi alakban”.

Például az öszülő Kazinczy büszkén emlékezett arra, hogy gyermekkorában, amikor megszomjazott, anyja gyümölcsöt akart adni, de ő azt nem fogadta el, csak vizet kért, és anyja hiába verte, ő „kifáradt a verésben, én nem a szenvedésben”. A visszatekintő büszkeségének az oka: az eset „a gyermek Cátóra emlékeztetheti az olvasót”. A tanulság: „Jaj annak a gyermeknek, aki nem makacs; elég, ha azt idővel az ész fékezi.”⁵ Ez a kijelentés Rousseau-antropológiája. Eszerint az észnek kell megfékeznie az ösztönéletet. Így alakul ki a lelkiismeret, amely ma-

¹ Horváth János: *Irodalomtörténeti munkái*. II. Szerk. Korompay H. János, Korompay Klára. Bp. 2006. 819.

² Jean-Jacques Rousseau: *Essai sur l'origine des langues, où il est parlé de la Mélodie, et de l'Imitation musicale*. 1781. 63. http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html

³ Jean d'Ormesson: *Une autre histoire de la littérature française*. II. Paris 1997. 75.

⁴ Hencze Béla: *Kazinczy és a francia felvilágosodás*. Bp. 1928.

⁵ Kazinczy Ferenc: *Az én életem*. Szerk. Szilágyi Ferenc. Bp. 1987. 43.

gának az észnek is diktál. És ha így van, akkor – a történelem tanúsága szerint – új világ kezdődik, mert az ember a maga belső szabadságát külsővé akarja tenni, és a sajátját csak a másik szabadságának tiszteletben tartásával biztosíthatja. Embert emberrel pedig – Rousseau utópiájában – a részvét köt össze, a részvét, amely a társadalmi kohézió legfontosabb eleme. Kazinczy *Erdélyi levelei* egyikében be is számol arról, hogy amikor kocsiját Torda mellett mezeten cigánygyerekek vették körül, pénzt kértek, és a pénz reményében cigánykereket hánytak a kocsi körül, akkor kocsisa milyen „embertelen” módon járt el, mert akkor buzdította az egyik gyereket, amikor előre látta, hogy a gyerek bele fog esni egy útszéli pocsolyába. Kazinczy ezek után: „Mint a spártai atya vivé gyermekét a marhává részegedett helóta szemléletére, úgy éreztetem én most az enyémmel [mármint vele utazó lányával], mely különbség van köztünk s embereim közt, s mely kínos érző léleknek az emberiséget ezen elaljasodottságban látni, s mily illetlen abban találni örömet, ami másnak fáj, ami mást aláz.”⁶

Az „érző lélek” Rousseau iskolájában nőtt fel. Rousseau-t olvasva tette magát túl Kazinczy a Holbach-féle primitív materializmuson, és az ész kísértéseivel szemben engedett a lelkiismeretnek. A lelkiismeret hatalmát Rousseau is, Kazinczy is megszenvedte, de egyikük sem bánta meg. Mindketten valamiféle esetlegesnek tekintett fejlemény „áldozatai”. 1749 egyik őszi napján Rousseau éppen barátjához, Diderot-hoz tartott a börtönben amikor egy újságban megpillantotta azt a pályázatot, amelyre megírta a pályamunkáját, és elindult üldöztetésekkel teli pályáján. Harminc év múlva Kazinczy Tornán, Kassa mellett egy kastélyban patvaristaként vacsorai hitvitába bocsátkozott a helyi katolikus pappal, akit bibliai idézeteivel le is pipált, a disputát olyan magánbeszélgetés követte, amelynek során a katolikus pap megingatta a patvaristának a kálvini predestinációról szóló tanításba vetett hitét. Később úgy emlékezett Kazinczy az őt megvilágosító tornai katolikus papra, mint „a savoyardi vikárius”-ra.⁷ (Bár emlékezhetett volna Szent Ágostonra is, akinek egy belső hang azt súgta, hogy olvassa el az ölében fekvő papírtekerceset.) Tudjuk, a szavojai vikárius Rousseau *Emiljének* a prófétája, aki a deizmussal összefonódó természetvallásból elméket és szíveket évtizedek múltán is magával ragadó hitvallást nyilatkoztatott ki. Amikor az 1780-as évek derekán ezt olvasta Kazinczy,⁸ ő is azt érezhette, amit Emil, Rousseau hőse és modelembere a szavojai vikárius hitvallásának hallatán: „Azt hittem, hogy az isteni Orfeuszt hallom, amikor első himnuszait éneklí, és az embereknek megtanítja az istenek kultuszát.”⁹ Az ilyen fogékonyság mindig meglévő alapokra épül. Az ifjú Kazinczy lelkében is készen volt a vallásos hit és elkötelezettség lelki struktúrája. A predestináció dogmája maga is az egyéni csalhatatlanság meggyőződését táplálta, hiszen annak, aki átéli, azt jelenti, hogy Isten kiválasztotta, cselekedetei Isten rendelését teljesítik ki.¹⁰ A felvilágosodás harcosa számára az isteni elrendelés élménye a természet hívó szavának felel meg, a lelkiismeret és az ész parancsának. A gondolkodás struktúrája azonos, az átmenet mégis radikális jellegű.

A megtérés élménye prófétai vonás. Kazinczy az általa oly sokat emlegetett Fénynek a prófétája lett. A szavojai vikárius azt tanította neki, hogy életelvei a szívből jönnek, ahova a természet írta be őket. Ezért az ész gyakran megcsalhat, de „a lelkiismeret soha, ez az ember igaz

⁶ OSZKK, Quart. Hung. 4053. 66.

⁷ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Szerk. Lengyel Dénes. Bp. [1943.] 71.

⁸ Kazinczy Ferenc *levelezése*. VIII. Szerk. Váczy János. Bp. 1898. 589.

⁹ Jean-Jacques Rousseau: *Émile ou de l'éducation*. Paris 1966. 383.

¹⁰ Roy Porter: *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World*. London 2001. 50.

vezetője, olyan a léleknek, mint az ösztön a testnek”.¹¹ Kazinczy számára ezt Rousseau élete is példázta, mert ő „még botlásaiban is a lelkiismeret szent szavát követte”.¹² S nemcsak ő, az általa megjelenített Zrínyi Miklós, a szigetvári hős is azt tette. Ennek dicsőítését így vezette be: „Akinak lelkét eltöltötte a kötelesség szava, vagy valamely szent érzés, valamely nagy gondolat, az ebben él egyedül, ennek áldozza erejét, nyugalját, örömeit, s kész veszni érte, ha kell. [...] A hideg szofista, melyet észnek szeretne nevezetni, és okosságának galádság, hiába igyekszik elhitetni magát és másokat, hogy árvíz ellen úszni nem nagylelkűség, hanem kábaság és elmétlen gög; hogy első tisztünk magunk eránt van, nem mások eránt; hogy a honszeretet, hogy az a haza csak cifra szó és üres hang; hogy az ember világ polgára, nem ez vagy amaz földé; hogy boldoglétet tömött erszény és csillogás ad, nem ez vagy amaz érzés és képzelet; hogy akik éltekkel keveset gondolnak, nem ismerik a dolgok becsét, s csak lármás halált keresnek. A természet a gyalázatos szofista csevegései ellen egy sugallót ada keblünkbe, mely többet ér, mint az a csélcsep minden fényvesztésével.”¹³ Ez a „sugalló” a lelkiismeret. Ez az az én, amely Kantnál noumenális jelleget ölt. És bár Kazinczy szabadkozott, hogy Kant filozófiáját nem igazán érti, mert hogy értse, ahhoz évekig kellene tanulmányoznia, de a lényegét érezte. Kant is Rousseau-ból merített, teóriájának Rousseau regényvilága volt az empirikus bázisa.

Hatvany Lajos intése

Különös játéka a sorsnak, hogy ugyanabban az időben, 1931-ben, amikor a magyar irodalmi és eszmei önelvűség logikáját fürkésző Horváth János egyetemes kontextusban érezte Kazinczy jelentőségét, a kozmopolitizmussal is vádolt Hatvany Lajos, aki német írónak is sikeres volt, magyar fejlődéstörténeti vonulatban találta meg a széphalmi mester helyét: „Ő nem csupán irodalmunk ősapja, nem csupán ábrándos dilettáns, hanem egész ember a talpán, ki hét-éves börtönének szent szenvedéseivel vált a Széchenyiek, Kossuthok, Petőfik századának úttörőjévé.” Ezzel csak azt mondta el, amit sokan tudtak, de sokan át akartak értelmezni. És nem is ez a lényeg, hanem a következő: „Aki különválasztja az író a politikustól, Kazinczy szobrát repeszti széjjel, és dönti le talapzatáról.”¹⁴ Ez a szobor jelképes szobor, a lelkünkben van, mert a valóságos szobrok inkább csak szobrocskák. Azok is nehezen készültek el. Et statua habent sua fata... 1859-ben országosan ünnepelték a széphalmi mester századik születésnapját,¹⁵ de szobrára lassan gyűltek az adományok. Jellemző, hogy a bécsi „magyar technicus ifjúság” kezdeményezett, amikor 130 forintot küldött a Pesti Naplónak, és ezzel indította el a gyűjtést. A legnagyobb összegek az ünnepélyek során folytak be, és olyan különböző közösségektől érkeztek, mint „a pesti izraeliták”, a „nagyváradai polgárok”, Bács-Bodrog megye „egyik faluja”, és ami meglepő, csak egyetlen arisztokrata adakozott, az erdélyi gr. Haller Ferenc.¹⁶ Végül felállították a Kazinczy-mellszobrot a Múzeum-kertben, aztán készült egy másik is. De amíg

¹¹ Rousseau: *Émile*. 38–42, 99, 328, 372–373.

¹² *Kazinczy Ferenc levelezése*. IV. Szerk. Váczy János. Bp. 1893. 469.

¹³ Kazinczy Ferenc: *Zrínyi Miklós Szigetvárait*. Hébe. 1825. 5–6. A kézirat megmaradt részét közli Békési Gábor, Sváb Antal: *Kazinczy Zrínyi-jegyzetei*. Széphalom. 1999. 286–288.

¹⁴ Hatvany Lajos: *Irodalmi tanulmányok*. II. Bp. 1960. 54–55.

¹⁵ Margócsy István: *Magyarok Mőzese*. (Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról). = *Kegyelet és irodalom*. Szerk. Kalla Zsuzsa. Bp. 1997. 201.

¹⁶ OSZKK. An. 2973.

az első szobor egyesített, a második szobor megosztott. Ezt az 1910-es években Érsemjénben állították fel, és miután az úgynevezett dzsentri világ karolta fel Kazinczyt, a szoboravatás alkalmával pedig a szabadművészeket szidalmazták, Ady Endre úgy érezte, hogy „a klerikális nacionalizmus számára sajátították ki”¹⁷ azt, akit korábban jozefinista forradalmárként magasztalt. Az érsemjéni szoboravatás nyomán népidegen dzsentrit csinált Kazinczyból. A vád ismert: „...Kazinczyék eldobtak egy gyönyörű nyelvet ugyanakkor, amikor egy nyelvet akartak bolond apostolsággal megjavítani”, és így „a magyar nyelvből egy álmagyar nyelv” lett.¹⁸ Ady kinyilatkoztatásának nyomán Németh Lászlónál Kazinczyból pedig a magyarság legnagyobb hibbantója,¹⁹ más szóval: echt-hígmagyar lett. Talán ez is hozzájárult, hogy Szabó Dezső a „Mélyikém!” kezdetű nyílt levelében az eredetiség hiányát rója fel „tanítványának”.²⁰

Sinkó Ervin felismerései

Az imígyen összepiszkolt szobrot Sinkó Ervin tisztította meg, miután az 1960-as években megszervezte az újvidéki magyar tanszékot, és irodalomtörténetével (Sinkó Ervin: *Magyar irodalom*. I. Novi Sad 1963) bizonyította azt, hogy író az íróról nemcsak frázisokat és szépen hangzó közhelyeket tud gyártani, vagy hol hódoló, hol az egekbe emelő, hol kissé vállvergető vallomásokat. A nagy kijelentések azonban egyéniek. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső vagy Szabó Magda veretes vallomásai már életművük része, és fölötté állnak az egyszerű tudománynak. Súlya van annak, ha Babits Mihály hangsúlyozza azt, hogy a nyelvújítás előtt — „a magyar nyelv híg volt, körülíró és szószaporító; s ahol híg a nyelv, ott bizonytalán híg a szellem is. Hasonlítsunk össze egy Kazinczy előtti és egy Kazinczy utáni magyar szöveget: minden bizonytalán az újabb szöveg a tömörebb, a kevesebb szóval többet mondó.”²¹ Ki tagadná, hogy emberi és írói hitelességgel ilyen igazán csak egy Babits írhat. Kosztolányi vallomása is inkább az ő személyiségéhez visz közelebb, mint Kazinczyéhoz, de felülmúlhatatlanul jól hangzik: „Körötte úgyszólván minden elveszett, megsemmisült, de áthasonult életté, bennünk él, liuktet tovább. Nincs remekműve. Élete a remekmű.”²² A legszebb Szabó Magda vallomása: „... szeretem.”²³

Mégis Sinkó Ervin talán azért állhat a legközelebb hozzánk, mert úgy olvas Kazinczy sorai között, ahogy mi olvashatunk az ő sorai között. A rejtőzködők sorsközössége érvényesül térben és időben. A széphalmi mesternek – fejtegeti Sinkó – a börtön után „inkognitóban kell maradnia”, „életének és művének [van] egy rejtett szövege is, mely a maga tragikus sokrétűségében még megfejtésre vár”.²⁴ Az egész nem azért megfejtethetetlen, mert Kazinczy tudatosan tartoztatta meg magát a Rousseau-féle *Vallomások* példájától, hiszen Rousseau is csak félrevezette gyónásával az olvasót. (Gyermekei lelencházba adásáról írt, miközben nem biztos, hogy egyáltalán lehettek gyermekei, és ha igen, akkor ő volt az apa.) Az emberi én megfejtethetetlen,

¹⁷ Ady Endre: *Jegyzetek a napról* (Az érsemjéni botrány). 1906; *Jegyzetek a napról* (A Petőfi-ház). 1908. CD Arcanum

¹⁸ Ady Endre: Van-e magyar nyelv? *Ady Endre a magyar irodalomról*. Szerk. Vezér Erzsébet. Bp., 1956. 313–314.

¹⁹ Németh László: *Kisebbségben*. I. Bp. 1942. 16.

²⁰ Szabó Dezső: *A Mélymagyarhoz*. Ludas Máttyás kiadás, 1942. május, 78. sz.

²¹ Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Nyugat, 1939. 8. sz.

²² Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni*. Bp. 1940. 136.

²³ Szabó Magda: *Kívül a körön*. Bp. 1980. 109.

²⁴ Sinkó Ervin: *Magyar irodalom*. I. Novi Sad 1963. 187, 189.

az inkognitóban való fellépés viszont olykor kiismerhető, főleg ha némileg ismerjük a kort, és némi betekintésünk van a szabadkőműves világba.

Kazinczy Ferenc 1784-ben lépett be a miskolci „Erényes kozmopoliták az égő bokorhoz Kelet felé” nevű páholyba, ahol az Orfeusz nevet vette fel, talán Rousseau hatására is. Jellemző, hogy a nyilvánosságnak szánt *Pályám emlékezetében* szó sincs a miskolci páholyról, viszont Borsod megye apoteózisának lehetünk a tanúi: „A Tisza két partján nem vala megye, mely egyidőben annyi jó fejjel bír.” Ezek a jó fejek viszont mind szabadkőműves testvérek, akikről ezt nem árulta el, de azt elmondta: „Világot teremtének Miskolcon, mely az egész tájra, mely az egész honra kilövelé jöltevő sugárait.” Tehát ez a világ azt tette, amit Kazinczy szerint egy páholynek tenni kell: terjeszteni a Fényt.

A páholy szék mestere Török Lajos, aki egyben az egész tiszai tankerület főigazgatójaként működött, és Kazinczy főnöke volt, majd 1804-ben apósa lett. Kazinczy szíve még az 1820-as években is megdobbant, amikor emlékezett: „Ki vala boldogabb, mint én, midőn Miskolcon 1784. január 16d. arcomra nyomá első csókját!”²⁵ Csak éppen megint azt nem mesélte el Kazinczy, hogy ez a csók a beavatási szertartás része volt, ezzel került be a titkostársasági demokratikus kultúrába. Nem ismerjük pontosan a páholy működését. De kétségtelen, hogy olyan szellemi műhely volt, amely a csoportkohéziót erősítette. Éltetnie kellett a magyar Szabadság Rend alkotmányát, ez pedig a polgári átalakulás indító programjának tekinthető. Igaz, a miskolci páholy alkotmánya tiltotta a politizálást, de kérdés, mit tekintettek annak. Paradoxonként hathat, hogy a páholy egyik felügyelője az a Vay József volt, aki az 1790-es évek reformmozgalmának egyik sűrű eminenciásaként tevékenykedett, majd a diéták vezére gyénisége lett, és 1817-ben az érdekegyesítés programjának szükségességét jelezte. Az egykori miskolci szabadkőművesek a paraszti sors javítását célzó kezdeményezésekkel tűntek ki. Mindenekelőtt Berzeviczy Gergely, a kor legfáradhatatlanabb reformtervezője²⁶ és mellette Máriássy István és Ragályi István diétai követek, akiknek javaslatai nem kerültek be a diétai irományok közé, ezért a történeti emlékezetbe sem. Gazdasági racionalitás és felvilágosult humanitarizmus fonódott össze ezekben a törekvésekben. A páholy az új világ utópiájának térben és időben szűkre szabott valósága, az ember nembeli egyenlőségét példázta. Kazinczy ennek kötelezte el magát. 1790 körül erdélyi páholy alakításának céljával készített kátét, amelynek egyik kitétele: „A szabad ember, hasonló a királyhoz; a fejedelemnek és a koldusnak – ha ezek erényesek – a barátja.”²⁷ Két évtized múlva *Gróf Dessewffy Józsefhez* intézett verses levelében így jelenik meg a gondolat:

*A cím csak báb; csak hang az a nemesség.
Deukálionnak népe mind rokon faj.
Nincs pór közöttök, nincs nemes; s ha van,
Bár trónuson ül, pór a kába: de
A bölcs, ha pórban fekszik is, – Király.*

²⁵ MTAKK, Kazinczy Ferenc: [Pályám emlékezete.] Tört. 4–70. 78–80. A történetet emlékiratai egyéb változataiban is olvashatjuk.

²⁶ *Berzeviczy Gergely színérváltozásai. (Adalékok az állam, a társadalom, a hadsereg reformterveihöz és reformelképzeléséhez).* Századok 143. évf. 2009. 3. sz. 515–563.

²⁷ Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc szabadkőműves kátéja.* Megjelenés alatt.

Ez már majdnem felségsértés. Halálra is ítélték. Mentségére legyen mondva, sokat tett azért, hogy a halálbüntetést kiérdemelje, ha másért nem, azért, mert bírait – enyhén szólva – bárgyúnak nézte, olyanoknak, akik nem értenek a szóból. Írásbeli vallomásába is belefoglalta, hogy távol álljon tőle ártatlanok véreinek ontásával új alkotmány bevezetésére törekedni. És óvott attól, nehogy annak a filozófusnak a mondása váljon valóra, mely filozófus írásaiból sokan – anélkül hogy alaposan elolvassák – a demokrácia járványos lázát – mintegy Pandora szelencéjéből – származtatják. „Libertas! sanctum nomen! inquit ille, quod in tantis labiis profanatur! omni carior auro! caro tamen pretio redemta, si vel unius innocentis vita veneas!”²⁸ (Szabadság! mondta ő, szent nevezet! melyet oly sok száj profanál! minden aranynál drágább! mégis drága árat fizetünk érte, ha akár egyetlen ártatlan életébe kerülsz!) Később, 1805-ben egyik levelében kárhoztatta a gögőt a némileg saját megnyilvánulására emlékeztető magatartásban: „ha az egész emberi Nemzetet csak egy igazságtalan cselekedet által lehetne is megmenteni, vesszen inkább, mint hogy elkövetessék, cifrán és kevélyen hangzó igazság, de sokszor merő igazságtalanság.”²⁹ Idézett vallomásában pedig az a bizonyos *ille* sokak számára Rousseau-t jelenthette. És a vádlott Kazinczy legfeljebb abban bízhatott, hogy a vérszomjas főügyész nem veszi észre azt sem, hogy vallomását záró hitvallása milyen kétértelmű: „...nem az a szabad állam, ahol százak vagy ezrek uralkodnak, hanem az, ahol a törvények szerint egyetlen”: „juxta legem unus”. Ez az egyetlen Rousseau *Társadalmi szerződésében* a souverain, maga a nép, amely átruházhatja a főhatalmat a tisztségviselőre, de a szuverenitást nem. Az elidegeníthetetlen. Az uralkodó tehát nem Isten kegyelméből uralkodik, hanem törvény szerint, a törvény pedig az általános akaratot fejezi ki. Kazinczy, a *Társadalmi szerződés* fordítója nem tagadta meg magát, rejtőzködött, és felfedte valódi énjét. Egész életében ezt tette: inkognitóban is hivalkodott, igaz óvatosan, és a filológiai térben húzta meg magát, és mindent megtett, hogy az protoideológiai csatamezővé váljon.

A filológiai tér kényelmesebb volt, mint a politikai, de Kazinczy nyelvújító szövegeinek rejtett szövege is a politikum hordozója. És hogy a filológia mennyire protoideológia, azt Kemény Zsigmond jelezte a legvilágosabban: „Akik [...] az eszmék történetével foglalkoznak, már rég átlátták a szoros kapcsolatot, mely a nyelvújítást a politikai változtatásokkal összefűzi. Ahol egy korhadt vagy fejletlen nyelvet megrohan a neologizmus, és nagy küzdelmek közt gyökereken átalakít, ott már a politikai haladás vagy tespedés kérdése a filológiai forradalom sikerében eldőltve van.”³⁰ Nálunk is „a győzedelmeskedő neologizmus magával hozta szükségét és diadalát az állami és társadalmi reformoknak”.³¹ A folyamat persze bonyolultabb. A nyelvújítók maguk is kemény belső harcokat vívtak, és ezekben már a politika logikája vezette őket, hol akkor, amikor a jó és rossz küzdelmének részeseiként léptek fel, hol pedig akkor, amikor alkalmi vagy tartós szövetségeket kötöttek egymással egymás ellenében. A dichotómia a politika lényeges strukturáló mozzanata. A két pólus a komikum szférájában találkozott, itt találkoztak a szélsőséges és balszerencsés újítók, akik érthetetlen szavakat koholtak, és a makacs maradiak, akik minden új szót „bolondgombának” tartottak, és a nyelv tisztasága mellett kardoskodtak.³²

²⁸ *A magyar jakobinusok iratai*. II. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1952. 349.

²⁹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. III. Szerk. Váczy János. Bp. 1890. 291.

³⁰ Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. = Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Bp. 1982. 396–397.

³¹ Kemény Zsigmond: *Tanulmányai*. I. Pest 1870. 326.

³² Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Bp. 1966. 294.

Kazinczy problémája Rousseau problémája, pontosabban a modernitásé, csak ezt Rousseau öntötte a legtökéletesebb formába elméleti és irodalmi síkon egyaránt. A lényeg: az egyén szabadságát a törvény biztosítja, ha magát és kivétel nélkül mindenki magát alárendeli a törvénynek, amely az általános akarat kifejezője. Csakhogy ennek az akaratnak jónak kell lennie. A jó akaratnak pedig – Kant szerint – nincs szüksége legitimációra. Papíron minden tiszta és szép, de a való életben? Rousseau nagy regénye, a *Julie* arisztokratikus környezetben érzékelteti a demokrácia követelményét és érvényességét. Julie, amikor nem szerelméhez Saint Preux-höz megy férjhez, hanem a tisztas és becsületes Wolmar báróhoz, így alárendeli magát az általános akaratnak, az erény áldozata lesz, és bár tisztas családi életet él, abban a reményben távozik az életből, hogy egykori szerelmével majd az örökkévalóságban egyesül, ugyanakkor gyermekei nevelését rábízta, talán abban a reményben, hogy más törvények világában fognak élni. A törvény a közvéleményhez igazodik, a közvélemény pedig nincs és nem is lehet nyilvánosság nélkül. Kazinczy olykor a nyilvánosság elé vitte még balszerencsés ötleteit is, és amit nem tűrt, az az volt, hogy bárki – legyen az egyén vagy csoport – a maga véleményét normává tegye. Amikor aztán egyre jobban elszigetelődött, és még harcostársa, Kölcsey Ferenc is rászólt, hogy elég a nyelvtusákból, és kifejtette neki, hogy nem mi csináljuk a nyelvet, hanem a nyelv csinálja önmagát, akkor 1818–19-ben az ellentétes álláspontokat egyeztető tanulmánnyal békét és egyetértést hirdetett. Ez a mű az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*. Ebben úgy jellemezte a nyelvet, hogy egyben helyzetjellemezést adott, és további programot kínált: „A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékával. Elbontja a szép játékot, aki a színeket a magok nemeire akarja osztani. Hadd játsszák játékokat itt is a törvény, szokás, analógia, eufónia, ízlés, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság s poétai szállongás, s hagyjuk a cirkalmat és lineát máshová.”³³ Így lehetett a filológia „kísérleti terepe [...] az érdekegyesítés programjának” – mint azt Kerényi Ferenc hangsúlyozta.³⁴ Amikor Kazinczy idézett munkáját írta, akkor öncenzúrája jól működött, törölte az áthallásra alkalmat adó, veszélyesnek tűnő részeket. Egy másik hasonló jellegű munkáját nem is tette közzé. „A nyelv – fejtegette – az egész nemzet birtoka, s így fejenként mindenikünk is, kik a nemzethez tartozunk; s a visszaélés rettenetese nem tilthatja, hogy eszmélettel ne merjünk, s még a hasznost se merjük. A hatalom itt az írók és olvasók közt fel van osztva: azoknak mereni s parancsolni, azaz példát adni s tanítani; ezeknek ítélni, engedni vagy nem engedni, azaz a példát javalni vagy nem javalni s követni vagy nem követni szabad; de a parancsolásnak s az ítélésnek távol kell lenni minden erőszaktól s kényszerítéstől, mert ez a Lelki Köztársaság nem ismer erőltető s büntető hatalmat.”³⁵

Jellemző, hogy ez a lelki köztársaság kifejezés levelezésében sem fordul elő, és nem is használta szívesen, pedig a Rousseau-féle logikának nagyon is megfelelt volna, talán túlon túl, és ezért ejtette el. Túl erősen érvényesült az öncenzúra. A költői ihlet azonban már megkerülte az öncenzúrát. A nyelvvitákat követően írt *A mi nyelvünk* című költeménye váratlan fordulattal ér véget a különböző nyelvek dicsérete után, mert miután az „olasz s lengyel, hévvel nyögdeli szerelmét”, mintha nemzeti szabadságharcok tanúi lennének: „Hull a lánc, közelít az idő, s mi közöttetek állunk.” A szabadságára törő ember tehát nemzetével együtt lépett ki abból a hely-

³³ Kazinczy Ferenc: *Válogatott művei*. II. Szerk. Szauder József. Bp. 1960. 209.

³⁴ Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Bp. 2003. 25.

³⁵ Kazinczy Ferenc: *A magyar nyelvről; annak természetéről, mostani koráról, szükségéről*. MTAKK, M. Nyelv. 4–43.

zetből, amelyet a *Társadalmi szerződés* (első fejezetének első mondata) így jellemez: „Az ember szabadnak születik, és mindenütt vasra van verve.”

Ha ilyesmit olvasunk, felvetődik a nemzeti demagógia gyanúja, de aligha kell bizonygatni, hogy Sinkó Ervin okkal emelte ki az egykori nyelvújító nemzetfogalmának „immanens forradalmiságát”.³⁶ Kérdés viszont, hogy akkor miként lett Kazinczy az 1970-es évek magyar történetírásában a feudális nacionalizmus ideológusa, a forradalmi változást és polgári reformot elutasító nemesség szócsöve.³⁷

A feudális nacionalizmus zsákutcájában

A fogalom Szekfű Gyula leleményének terméke (akárcsak a felvilágosodott rendiség); az 1930-as évek derekán a *Magyar történetben* látott napvilágot, és azt volt hivatott jelezni, hogy a nemesség a maga érdekeihez igazította a felvilágosodás és a nemzeti ébredés eszméit, azokkal legitímálta hatalmát, anélkül hogy a fennálló viszonyokon lényegesen változtatni akart volna. A konstrukció Szekfűnél alapvetően a Széchenyi-mítosz része. Ennek lényege: Széchenyi István a teremtő és ébresztő reformer, ő a mérce. Minél sűrűbb sötétből lép elő, annál jobban fényeskedik. Ennek a látszatnak az érdekében Szekfű olyan finoman írt az apa, Széchenyi Ferenc reformjavaslatairól, hogy aki nem figyelt oda, az a reakciós apa és a haladó fiú ellentétpárját valló tévképzet hordozója lett.³⁸ Szekfű szerint „a rendi nacionalizmus egész korszakában, melyet 1830-ig, Széchenyi nagy nemzeti reformprogramja, a *Hitel* megjelenéséig kell számítanunk, a nemzeti gondolat tiszta formájában, rendi salaktól mentesen szinte kizárólag ebben a nyelvi és irodalmi talajban gyökerezik.” Igen, de ha 1830-ban következik be az áttörés, akkor csak kellett valami rendi salaknak is rátapadnia a tiszta gondolat hordozóira. Nem is marad el a figyelmeztetés: „Nem szabad azt hinnünk, mintha e költők, elkezdve Kármán Józseftől és Batsányi Jánostól az igazi vezéren, Kazinczy Ferencen át, világos nézetekkel bírtak volna a nemzetállam és nemzeti társadalom fogalmairól, vagy pedig hogy ezekben a dolgokban nézeteik lényegesen eltértek volna a nemesi rendekétől.”³⁹ Tehát ők lennének a rendi nacionalizmus ideológusai? Ezt Szekfű nem állította, csak némileg sugallta, de aztán, amikor az 1930-as évek végén és 1940 elején a *Rövid magyar történetben* összefoglalta a nagy *Magyar történet* tanulságait, módosította ítéletét. Ekkor Kazinczy már az „új nacionalizmus irodalmi törekvéseit” vezette, „egész munkásságával [...] megtámadta [...] a rendi nacionalizmus szellemét”. Mert: „Ebben a fél században, amikor a politikusok s velük a költők és írók nagy része szűk körű rendi nacionalizmust érzett, Kazinczy és társai a nemzeti nyelv és irodalom tudatos művelésével egyúttal a szélesebb körű, igazi nacionális életet készítettek elő, nemcsak a nagy költők, Vörösmarty, Petőfi, Arany számára, hanem az államférfiaknak, Széchenyinek, Deáknak, Kossuthnak is.”⁴⁰ Lehet, ha Szekfű Gyula még egyszer visszatér a korhoz, akkor a rendi nacionalizmust is kiiktatta volna fogalmi eszköztárából. De nem tette,

³⁶ Sinkó: *Magyar irodalom* 245.

³⁷ Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország*. Századok 1971. 3. sz. = Uő: *Napóleon és Magyarország*. Bp. 1977. = Uő: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp. 2001. 163–286.

³⁸ Miskolczy Ambrus: Az „ismeretlen” Széchenyi Ferenc „ismert” munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról. *Levéltári Közlemények* 2006. 2. sz. 13–53.

³⁹ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Bp. 1936. 152.

⁴⁰ Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet*. Szerk. Soós István, Pótó János. Bp. 2002. 252–253, 287.

és a fogalom, anélkül hogy hivatkoztak volna szülőjére, élte a maga életét. A Kazinczyval évtizedeken át perlekedő Csetri Lajos is élt vele, amíg a rendszerváltozás után el nem szakadt a cérna, és a periodizációs problémákat összegezve így nyilatkozott a rendi nacionalizmusról: „Ez jellegzetesen a fogalmi nonszenszek, a fából vaskarikák közé tartozik: a rendi náció ugyan is a nemesség *natio hungaricája*, míg a rendi nacionalizmus Szekfűnél is, későbbi és többnyire marxista használóinál is épp a rendi keretek között jelentkező etnikai nacionalizmust óhajtáná megnevezni.”⁴¹ Pontosabban: azt a nacionalizmust, amelyben a nemzetnek még mindig csak a nemességet tartották volna, a magyar nemzeti eszmét felkaroló nemest, aki csak ilyen társát tekinti a nemzet részének. Ez a jelenség Werbőczy nacionalizálása. Kérdés, hogy ez mennyire jellemző és kire. Az a képzet, hogy Kazinczy feudális nacionalista lett volna, csak Szekfű Gyula szövegének félreértése nyomán született.

De vajon van-e valami forrásfedezete a rendi nacionalizmusnak? Látszólag van: – de szerintem – a látszat.⁴² Először is kellene egy ideológus, mert ilyen korszakos szellemi irányzatot és magatartásformát nehéz elképzelni ideológus nélkül. Viszont aki szóba jöhetett volna, az főleg latinul írt, és a nemességhez latinul szólt, mint Ócsai Balogh Péter. (Ő az, aki a széles nemesi rétegekhez szóló rendi alkotmánytervben a társadalmi szerződés elméletét a nemesség és az uralkodó viszonyának jellemzésére alkalmazta, és így – hangsúlyozza Szekfű Gyula – „Verbőczy Rousseau-tól kölcsönzött ruhába öltözik, s mint egykor a II. Ulászló korabeli párt-harcokban, most is sikerrel teríti le a királyi, főnemesi és városi hatalmat a köznemesség érdekében.”⁴³ Más szóval újra hanyatlást és anarchiát hozott a köznemesség hegemoniája. Aztán – ugyancsak Szekfűtől – megtudjuk, hogy ugyanez az Ócsai Balogh Péter 1792-ben a köz-igazgatási diétai bizottságban olyan országgyűlési reformot javasolt, amely – bár Szekfű nem hangsúlyozza, mégis – radikálisan újnak bizonyult. A felső táblai tagságot cenzushoz kötötte, tehát már nem jelenhetett volna meg minden arisztokrata automatikusan az országgyűlésen. Az alsó táblára a megyék népességük arányában küldhettek volna követeket, és a szabad királyi városok is. Valamennyi követ szavazati jogot kapott volna. Holott addig és még sokáig a szavazatokat ponderálták, tehát a tekintélyes megyék követeinek véleménye volt a mérvadó, a városok követei pedig összesen egyetlen szavazati joggal rendelkeztek. Szekfű nem hasonlította össze a reformjavaslatot a valóságos helyzettel. És nemcsak a hallgatással bagatellizálta ezen javaslat jelentőségét. Úgy ítélte, hogy „az országgyűlés és a királyi hatalom jogkörének elhatárolásában a frazeológia felvilágosodási: legislatíváról, executíváról, polgári társaságról beszélnek, de a valóságban a két hatalomnak a rendi dualizmus során kifejtett viszonyán lényeges változtatásokat nem akarnak eszközölni”.⁴⁴ Márpedig látható, hogy a népszuverenitás eszménye és eszméje nem csak elvontan van jelen a javaslatban. Igaz, korlátozottan, de a rendszer nyitottabb, a „felvilágosodási frazeológia” sem csak külsőség, ahogy Szekfű ítélete sugallta. Ócsai Balogh például barátjának, Pászthory Sándornak – mint szabadkőműves a szabadkőművesnek – levélben is részletesen beszámolt a javaslatáról, és jelezte annak lehetőségét, hogy egyszer majd a városi követek száma meghaladja a megyeiekét, ezért – mint írta – tervezete

⁴¹ Csetri Lajos: *Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban. = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései)*. Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996. 167.

⁴² Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítotttság? Egy magyar történelemszita anatómiája*. Bp. 2007.

⁴³ Szekfű: *Magyar történet*. V. 57

⁴⁴ Szekfű: *Magyar történet*. V. 79.

„messze vág”, „de ha észre nem veszik ezen kiható dolgot, én a világ Gondviselőjére hagyom; légyen meg egyszer, amit a közigazság kíván”.⁴⁵ Aztán Ócsai Balogh is alkalmazkodott a politikai széljáráshoz, igyekezett megfelelni az udvarnak is, amit Kazinczy fel is rótt neki, amikor így jellemezte: „Szerencsés beszélő, és ahol nem rettegett vagy nem óhajtott, mindig a jó félért. Híve a jónak, de mikor a szükség kívánta, azt mindig kész vala megtagadni.”⁴⁶ (Tehát elfordult a nemzeti törekvésektől.)

Szekfü nem nevezte meg a rendi nacionalizmus ideológiáját, de olyan látszatot teremtett, mintha mégis akadt volna ilyen, méghozzá Kazinczyhoz közel. Éspedig a rendi nacionalizmus jellemzésére „Kazinczy barátjának”, Pálóczi Horváth Ádámnak 1814-ben írt tankönyvéből idézett, és a barátság hangsúlyozásával olyan benyomást kelt, mintha egy húron pendülnének. Az 1817-ben megjelent tankönyv szerint a honfoglalás korában: „Az egész nemzet mind nemes volt, és kötelességeképpen katoná. Akik most jobbágyoknak neveződnek, azok akkor mind szolgák voltak, kiknek számok utóbb némely meghódolt tartományok lakosiból szaporodott, de ezek a nemzet neve alatt soha sem értetődtek, hanem csak a nemesek vagy katonák.” Szent Istvánnal csak az államszervezet változott: „Ettől fogva tehát az ország polgári igazgatása új rendbe hozódván, közös lett annak gyakorlása a királlyal és a nemzet előjáróival, monarchica-aristocratica, sőt annyiban a néppel magával, monarchico-democratica, hogy a nemzetet csak a nemesség tette, akinél vagy utóbb ennek képviselőinél volt a törvényhozó hatalom.”⁴⁷ Pálóczi mindezt tényként közli; és ki tagadná, ez a fennálló rendiség ideológiája. De ő nem ennek az ideológusa, hanem a felvilágosodás örökségének éltetője a maga módján. Amikor 1815-ben egyik kedves ismerőse katonának állt, akkor így próbálta eltántorítani döntésétől: „...nemcsak mostani hajlott időmben, de még a Tiedhez hasonló koromban se tudtam volna magamat bármely tüzes vérmérsékletű létemre is, egy olyan, akár élet nemére, akár a hiú dicsőség lajtorjájának csaknem legbizonyosabb és igen szembetűnő fogára reá szólni, mely azonban a filozófiai halhatatlanságnak csak egy-két századjával is alig biztathat, amilyen már ma a vitézlő rend.” Viszont „már ma ott is több kell ész, mint erő, a tudomány pedig mindenre hasznos, mint az Evangéliom mondja a kegyességrül; noha azt is bátran állíthatom, hogy sem az öregbik Cyrus, sem Xenophon, sem Caesar nem a tulajdonképpen való filozófiának, annyival inkább nem a morálnak s nem is a polgári alkotmányok belső isméréteinek vették hasznát a táborban, hanem az ész és tudomány oly valamely másszabású fellengős nemének, mellyel a Jánus bezárt templomában, akár a Tóga alatt, akár anélkül, sokkal nagyobb hasznót tettek volna az emberi nemzetnek, mint egy-két nyert harcral, sőt világhódolattással is.” Ami az ifjú katonát illeti, képességei „nem arra hívnak, hogy fegyverrel győzd le, hanem hogy erkölcsiesen boldogítsd embertársaidat, nem öldökölni, hanem formálni, nem semmisíteni, hanem teremteni”.⁴⁸ Ami a teremtést illeti, Pálóczi igyekezett, nem lett nagy író, legnagyobb érdeme talán népdalgyűjtése és az, hogy egyik úttörője lett a magyar nők egyenjogúsági mozgalmának.⁴⁹ Az 1810-es évek folyamán pedig meg-

⁴⁵ MOL, P 643 Szögyén-Marich család, Ócsai Balogh Péter levele Pászthory Sándornak, Pest, 1792. nov. 15. 30. cs. 311.

⁴⁶ Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Szerk. Abafi Lajos. Bp. [é. n.] 285.

⁴⁷ Horváth Ádám: *Magyar Országának belső ismérte vagy egy kis rövid statistica az iskolák számára*. Weszprém 1817. 6–7.

⁴⁸ OSZKK, Levelestár, Horváth Ádám Sümeghiez

⁴⁹ Pálóczi Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek*. Szerk. Bartha Dénes, Kiss József. Bp. 1953. 14.

gyűlt a baja a rendi világgal, vizsgálatot indítottak ellene, mert gúnyverset írt a devalváció ellen,⁵⁰ 1819-ben hosszabb költeményben gúnyolta a vármegyei tisztújítást a szavazatokkal való üzérkedés miatt.⁵¹

A rendi nacionalizmus olyan fogalmi lelemény, amely a fogalomalkotási kényszernek és a fogalomalkotás tehetetlenségének, valamint lehetetlenségének szüleménye és annak jelzése, hogy nehéz a mi történelmünkkel mit kezdeni. Az 1900-as évektől úgy tűnt, hogy sem a nyugati, sem a keleti sémák nem alkalmazhatók a magyar nemzetté válásra. A magyar nacionalizmus nehezen találja helyét a nacionalizmusok modern szakirodalmában. A legkülönbözőbb érzékenységek aknázzák alá a historiográfiai tájat. Ha az I. Tóth Zoltán-féle tipológiával élünk,⁵² mely szerint az azonos etnikumú és lojalitású nemességgel és arisztokráciával rendelkező népek teljes társadalmat alkotnak, a csupán paraszti tömegekből és vékony értelmiségi réteggel rendelkező népek pedig csonka társadalmat alkotnak, és ezzel próbáljuk magyarázni, hogy ez a helyzet milyen módon határozza meg az egyes nemzeti mozgalmak jellegét, akkor egyes szomszéd népek történészeinek reakciójára méltán lehet számítani. Igaz, bizonyos fokig kapóra jött a nacionálkommunista szemléletnek, mert a magyarral szemben a megfelelő nem magyar nemzeti mozgalmak demokratikus jellegét lehetett hangsúlyozni, de ezt óvatosan kellett tenni, mert a szomszédos országok államterrorizmusa el volt foglalva saját burzsoáziájának likvidálásával, akárcsak nálunk. A fő problémát az jelentette ezzel a tipológiával, hogy ennek láttán felötlik a régi történelmi és történelem nélküli nemzetek régi képze, amely részben Marxtól, de főleg Engelstől ered, és az osztrák ausztrómarxizmusnak a nemzeti kérdéshez való hozzáállását jellemezte. H. W. Seton-Watson régi és új nemzetek-tipológiája⁵³ sem arathatott nagy sikert ebben a világban, ahol a nagymorva és dák ősökre kezdtek apellálni. Egyébként az ifjú Seton-Watson apjától eltérően nem nagyon érdekelték a keleti reakciók, nem akart részt venni a keleti népek emancipálásában, mert már felismerte, hogy ez Nyugat számára csak újabb problémák forrása.⁵⁴

Nem tudni, hogy I. Tóth Zoltán miként fejtette volna ki téziseit, mert 1956-ban mártírhalált halt. A magyar történetírás viszont, ha a kelet-európai helyzetet elemezte, akkor a magyar nemzeti mozgalomra csak utalt, de nem próbálta beilleszteni az összképbe. Messze vezetne ennek okait nyomon, de tudjuk „senki sem próféta saját hazájában”, és talán hazánk historiográfiai tája egyszerre volt a legveszélyesebb és a legkényelmesebb. Egy igazán magyar és nem magyar közös történelem született, Makkai László *Magyar-román közös múltja*, amiért aztán háborús bűnösnek kérték ki a szerzőt. Tehát kényelmesen megírta a művet, és megúsza a román börtönvilágot, amelyet történészekkel is benépesítettek.⁵⁵ Jellemző, hogy M. Hroch nem is próbálta csak az ún. elnyomott nemzetek [=csonka nemzetek] mozgalmait összehasonlítani, amit a magyarokról ír, csak érintőleges, mintha a magyar helyzet túl bonyolultnak bizonyult volna. Ugyanakkor álláspontja megszívlelendő, mert amit nacionalizmusnak nevezünk, az nála folyamat, nem állapot, és bölcsen nem használja a nemesi vagy arisztokratikus nacionalizmus félrevezető fogal-

⁵⁰ Vörös Károly: *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*. Bp. 1955.

⁵¹ Degré Alajos: *Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás*. Zalai Gyűjtemény 2. 1974. 43–69.

⁵² I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok*. Bp. 1966.

⁵³ Hugh Seton-Watson: *Nations and States*. London 1977. 6–11.

⁵⁴ Miskolczi Ambrus: *Barát vagy ellenség? Scotus Viator és Macartney Elemér*. Holmi 1994. 10. sz. 1502–1512.

⁵⁵ Makkai László *Magyar-román közös múlt*. Bp. 1948. 1998.

mát.⁵⁶ A Csehszlovákiából elszármazott E. Gellner nagy művében a Habsburg-monarchiabeli tapasztalatait átstilizálja, és azok alapján fiktív birodalmat állít elének, Ruritániát, hogy ebben mutassa be, miként járt a modernitással a nemzetek és a nacionalizmus kialakulása.⁵⁷

A tipológiák gyanúsak, mimetikus vágyakat strukturálnak és tesznek meg eszmévé, az eszmék érzelmek szimbólumai,⁵⁸ az érzelmek és a szenvedélyek pedig zavarosak, és alapvetően arra törekednek, hogy valamiféle értékhierarchiát állítsanak fel, ahogy a helyzet megkívánja. Az adott esetben a nagy problémát a magyar nemesség és annak tagoltsága jelenti. A francia forradalom óta pedig az antiarisztokratizmus összeurópai szenvedély, különböző fajelméleti és osztályharcos spekulációkkal terhes. Az antiarisztokratizmus különböző változatai és az úri Magyarország harci képzete beépültek a tudományos absztrakciók világába. Hiába írta Marczali Henrik, hogy „Egyáltalában nem a zsirosszájú magyar nemes, nem az, ki más nyelven nem is tud, legfőlebb deákul, a magyarosodás hirdetője és apostola. Ugyanazokkal találkozunk itt, kik, mint a renden és felekezeten felülálló nemzeti öntudat előharcosai, már előbb is szemünkbe tűntek, kik az akkori európai felvilágosodás hívei, és annak eredményeit akarták hazájukban is meghonosítani.”⁵⁹ Más szóval: a nacionalizmus mint a polgári nemzet igénye és programja politikai vallás, tudjuk, bonyolult teológiával. Ennek olyan művelői, mint Rousseau, Kant, Herder – a protestáns teológia történetében is előkelő helyet foglalnak el.⁶⁰ Van olyan nacionalizmuselmélet, amely Kanttól eredeztet mindent,⁶¹ és természetesen akad, aki szerint ez már majdnem blaszfémia.⁶² A lényeg: a nemzetté válás ideológusa kiművelt emberfő, más szóval: a társadalmi és politikai táj fölé emelkedni tudó értelmiségi, aki aztán úgy lehet sikeres politikus, ha hallgatósága nyelvén is tud beszélni. Tehát éppen úgy lehet arisztokrata, mint szerény anyagiakkal rendelkező értelmiségi. Magyarországon a helyzetet bonyolítja, hogy ez az értelmiségi csoport arisztokraták, középnemesek, birtoktalan nemesek, honoráciorok és polgárok soraiból került ki, tehát a funkció, a közös eszmények szolgálata és a politikai racionalitás oldotta a státus és pozíció feszültségét, amikor oldotta. A modern osztályharc ideológiájából visszatekintő szemet elvakították szenvedélyei. Olyan kifinomult elme, mint Szabó Ervin Kossuthot a demagóg dzsentri ideáltípusának előhírnökeként próbálta megjeleníteni. A demokratikus képzetekkel járó antiarisztokratizmus harci eszköze volt azoknak a magyarellenes nemzeti mozgalmaknak, amelyeknek vezetőrétege nagyrészt a parasztságból vagy kisenemességből emelkedett ki. Olyan történeti elbeszéléseket alakítottak ki, amelyekben Werbőczy népével igyekeztek azonosítani a magyarságot, és ebben segítette őket a magyar antiarisztokratizmus is, miközben némi érzelmi kettősség is érvényesül: egyfajta távolságtartó tisztelet és irigység. Az utódállamok demokratái szívesen tettek szert egykori magyar kastélyokra. . .

Paradox módon kelet- és közép-európai előítéletek nélküli kutatók reálisabban, ellenérzelmek terhétől mentesen látják a helyzetet. C. A. Macartney Monarchia-történeténél jobbat nem írtak. Charles Tilly tipológiája – állammal rendelkező nacionalizmus és állammal rendelkezni akaró nacionalizmus –, bár emlékeztet a korábbi tipológiákra, a múltat jellemzi, és nem a jelent.⁶³ A nyugati

⁵⁶ Miroslav Hroch: *Real and constructed: the nature of nation. = The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism.* Cambridge 1999. 91–106.

⁵⁷ Ernest Gellner: *Nations and Nationalism.* Oxford 2006.

⁵⁸ Eric Voegelin: *History of Political Ideas.* VIII. Columbia, London 1999. 81.

⁵⁹ Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés.* I. Bp. 1907. 371–372.

⁶⁰ Karl Barth: *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert.* Zürich 1947.

⁶¹ Elie Kedourie: *Nationalism.* Oxford 2000. 13–26; K. R. Minogue: *Nationalism.* New York 1967. 62.

⁶² Ernest Gellner: *Nationalism.* London 1998. 69.

⁶³ Charles Tilly: *European Revolutions, 1492–1992.* Oxford, Cambridge 1996. 47.

történelem ismerete jobban hozzásegít a kiegyensúlyozott helyzetjellemzésekhez. Például a francia forradalmat átértékelő A. Cobban Magyarországot arra hozza fel példának, hogy miként fonódnak össze a nemzeti politikai és kulturális törekvések. Nála Magyarország az angol és francia típusú középkori nemzetállam egyetlen túlélője, tragédiája pedig az, hogy a török és a Habsburg-uralom miatt nem járhatta azok útját, ezért nem tudta asszimilálni az együtt élő népeket, és így míg a többi közép-európai nép kulturális nemzetiségét politikaivá akarta konvertálni, független állami létre törve Magyarország az ellenkező irányban próbálta a politikai egységet kulturálissá tenni.⁶⁴ Egyébként az 1930-as években némileg hasonlóképpen írta le a múltat A. Vaida-Voevod román politikus a királyhoz intézett történeti áttekintésében,⁶⁵ miközben egy olyan történész, mint N. Iorga olykor saját nemzetmisztikájába bonyolódott bele, magával rántva oda az olvasót, vagy fordítva, annak igényeit akarván kielégíteni. John Breuilly pedig mintha a vulgáris antiarisztokratizmusra válaszolna, hangoztatta, hogy 1848-ban „csak Magyarországon tudták a lázadók intézményesíteni a forradalmi hatalmat”, és éppen a nemesi elitek részvétele biztosította „az ellenforradalomnak való ellenállás sokkal szilárdabb alapját”. Európát ugyanis éppen a derevolúció jellemezte. A magyar forradalom kivétel. „A kivétel erősíti a szabályt.”⁶⁶ Különös paradoxona a magyar modernitásnak, hogy annak egyik atyja, Marx korántsem művelte azt a historizáló antiarisztokratizmust, amelynek hatásai még ma is groteszk formában fel-felbukkannak. Egyes hazai történeti írásokban és történész megnyilatkozásokban a magyar nemes vagy egy-egy nemesi csoport egyfajta bűnbakká válik, felróják neki a létét, azt, hogy miért nem viselkedett olyan nyugati polgárként, aki egyébként Nyugaton sem létezett, másrészt – a verbális historiográfiában, tehát pletykaszinten – ki akarják irtani, mondva, az lett volna a jó, ha úgy jár, mint a cseh nemesség, mert akkor ma itt lenne a Kánaán... Ez már az öngyűlölet és sok egyéb gyűlölködések összejátszásának az eredménye, büfében, könyvtári folyosón, kocsmában, kávénál a nagyotmondás szándékának ígézetében tör fel, és jele annak, hogy múlt és jelen miként fonódnak össze. Mulatságos, de nem ártatlan játék, mert legitimál; az önlegitimálástól a legkülönbözőbb törekvéseket és igényeket.

Mindezt történeti tudatunk zavarainak szoktuk nevezni, de valójában mindennapi tudatunk zavarainak folyamánya. És ilyenkor nem teszünk mást, mint Szekfü Gyula, aki, ha észlelte, hogy leegyszerűsítősei hová egyszerűsödnek, ellenszerként a tudomány elsőbbségét hirdette meg. De tudományunk olyan, hogy olykor egy tehetséges literátor többet lát meg, mint bibliográfiai cédulák halmazán trónoló szaktekintély. Sinkó Ervin úgy értelmezte Kazinczyt, hogy előtte sokat olvasott tőle, ami a feudális nacionalizmus tézisének felelevenítői esetében nem jellemző. Viszont azért sem lehetett – talán nem is volt célszerű – itthon Sinkó Ervinre a kellesténél többet hivatkozni, mert Újvidéken olyat is leírt, ami Pesten '56-ra emlékeztetett: „Ellenforradalom idején bukott forradalom hőseiről csak kevesen mernek úgy beszélni, mint Kazinczy tette.”⁶⁷ A széphalmi mester ugyanis Hajnóczyt valósággal idealizálta. Kazinczy nemcsak azért neheztelt Széchényi Ferencre, mert a fogságból való szabadulása után a gróf elzárkózott előle, emellett úgy vélte, csak hiúságból alapított könyvtárat, és elégedetlen volt annak katalógusával, mert az eltiltott munkák címeit nem adta meg.⁶⁸ Fájjalta, hogy Hajnóczy kézíratait sem tüntette fel, nemcsak

⁶⁴ Alfred Cobban: *The Nation State and National Self-Determination*. London 1969. 37.

⁶⁵ Arhivele Naționale, București, Fondul Alexandru Vaida-Voevod; Alexandru Vaida-Voevod: *Memorii*. 5.

⁶⁶ John Breuilly: *1848: Connected or Comparable Revolutions? = 1848 A European Revolution? International Ideas and National Memories*. Szerk. Axel Körner. London 2000. 41–42.

⁶⁷ Sinkó: *Magyar irodalom 192*.

⁶⁸ Hubay Iлона: *Kazinczy Ferenc a könyvbarát*. Magyar Könyvszemle 1946. 41–43.

hogy nem olvashatók.⁶⁹ (Az érem másik oldala, hogy ha nagyobbra verik ezeknek a kéziratoknak a hollétét, könnyen eltűnhettek volna, például ellopják, vagy egyszerűen elkobozzák.) A feudális nacionalista Kazinczy viszont jól beleillett az 1956 utáni hazai nemzetellenes, szociális érzékenységgel manipuláló vulgármarxizáló, kicsit nihilista, kicsit haszonleső diskurzusba. És mivel az ilyen diskurzusok szerkezete dichotomikus, a Szekfü-féle feudális nacionalizmust félreértelmező álláspontban Kazinczy mint a feudális nacionalizmus ideológusa Berzeviczy Gergellyel mint az 1790-es évek jakobinus hagyományát folytató haladó reformerrel állított szembe.

Mindezzel, amit előadtam, ismételten állást foglaltam történetírásunk egyik jellegzetes vitájában, amelynek a fő kérdése az, hogy az 1790-es évek derekán megszakadt-e vagy sem a felvilágosodás és a szabadelvűség közötti folyamatosság. Van, aki a megszakíttóságban látja a magyar történelem sajátosságát, van, aki a folytonosságban.⁷⁰ A vita még nem zárult le.⁷¹ Bizonyos fokig érvényes rá a közhely, hogy aki folyamatosságot keres a történelemben, éppen úgy megtalálja, mint az, aki a megszakíttóságot. Azt viszont senki sem állította, hogy az 1790-es évek reformtörekvései változatlanul folytatódtak volna, bár minden diétai reformmunka feltétele a régi operátumok elővétele volt, amire csak az 1825–27-es diéta után kerülhetett sor, de azt már többen hangoztatták, hogy a felvilágosodás nagy eszményei bizonyos társadalmi csoportok körében és közegében tovább éltek, és mérceként szolgáltak. Van, aki a folyamatosság érzékeltetésére „cenzúrázott Magyarországról” ír,⁷² van, aki bűvópatakról.⁷³ Ezek szép és a lényegét érzékeltető metaforák. Ezekhez kapcsolódva a demokratikus kultúra paradigmikus formáival próbáltam jellemezni a folyamatosságot, azt írva le, hogy a szabadkőművességtől a nyilvánosságig ívelő folyamatokban a titkostársasági kultúra és a magántársasági demokratikus kultúra paradigmikus formáiban miként élt a felvilágosodás egészen a nyilvánosságig, hogy aztán ott a politikai liberalizmussal hatott továbbra is. Kazinczy élete és működése is ezt példázza. A kérdés, hogy miként.

Kazinczy nacionalizmusa és a hungarus tudat

A választ Kazinczy nacionalizmusának elemzése adhatja. És ezzel egy másik vitához érkezünk, és egy másik dichotomikus elképzeléshez. Ebben a – bemutatásra kerülő – konstrukcióban Kazinczy a rossz fiú, a kizárólagosságra törekvő nacionalista, szemben a nemzetekfölötti türelmet képviselő Berzeviczy Gergellyel és annak olyan szellemi rokonaival, mint Rummy Károly György, Csaplovics János és Széchenyi István.⁷⁴ Nem véletlen, hogy ez az ellentétpár Bécsben született. Hiszen osztrák szomszédságunkban már előtérbe került a Habsburgmonarchia nemzetek fölötti jellegének kutatása, és így a hungarus tudatra irányult a figyelem. A hungarus tudat – mint Molnár Erik hangsúlyozta – „lényegében a mai állampolgárság feudá-

⁶⁹ Kazinczy: *Az én életem* 277.

⁷⁰ Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakíttóság? Egy magyar történelevita anatómiája*. Bp. 2007.

⁷¹ Vermes Gábor készül vitacikket írni.

⁷² Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Bp. 2008. 27.

⁷³ Szabad György: *Az antiabszolutizmus hagyományai a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés keresztjében*. = *Előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Közgyűlési előadások*. 1999. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 2000. 28.

⁷⁴ Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien 1981. 167–168. (Moritz Csáky: *Die Hungarus-Konzeption. Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II.* Szerk. Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Adam Wandruszka. Wien, 1982. 71–89.)

lis formája”,⁷⁵ az állam nemzetileg semleges, nyelve mindenki számára idegen és mégis közös: a latin. Berzeviczy Gergely eredetisége abban rejlett, hogy a nyilvánosság elé lépve követelte a feudális rendszer lebontását, ugyanakkor a feudalizmus nyelvének, a latinnak a használat mellett állt ki. 1817-ben a latin hivatalos nyelv kiterjesztését javasolta a monarchia egészére. „Ez az államnyelv az államnemzetet fejezné ki, és előmozdítaná az államnacionalizmust, amelyet előnyben kellene részesíteni a nyelvi nacionalizmussal szemben, ez az önimádat az államnak és a kormánynak ritkán használ, gyakran árt, és mindig akadály az állam magasabb és nemesebb céljai, valamint az állam által boldogítandó emberiség előtt.” A nemzetiség fogalmát ugyanis nem szabad összekötni a nyelvvel és az eredettel; a nemzetiség államjogi fogalom. „A kormányzat, a közigazgatás egysége a szokások, a törvények és a gondolkodás egyformaságához vezet, és ez teszi a különböző népeket államnemzetté, még akkor is, ha különböző nyelveken beszélnek; és ezzel a nemzetiséggel beérhetjük, mivel az eredetét elvesztettük.” Hiszen az európai nemzetek és népek korábbi nemzetek és népek összeolvadásából születtek.⁷⁶

Ezzel szemben Magyarország népei saját nyelvhasználatra törekedtek, az általános legitimációs érv: anyanyelven lehet a kultúrát elsajátítani, mint ezt a nyugati országok példája bizonyítja. És ki tagadhatta volna: az anyanyelv az önkifejezés nyelve és eszköze, fejlettsége beszélőinek szellemi és erkölcsi minőségére vall? A nyelvi nacionalizmus nem a perifériák rossz fiúinak szüleménye, hanem az idő hozta magával, a fejlődés és annak igénye. Rousseau-nak a nyelvek eredetéről szóló értekezéséből az utolsó mondat a kelet- és közép-európai nyelvi nacionalisták hitvallása is lehetne:

„Márpedig azt mondom, hogy olyan nyelv, amelyen nem tudjuk magunkat megértetni az összegyűlt néppel, szolgálgyelv, lehetetlenség, hogy egy nép szabad legyen, és ezen a nyelven beszéljen.”⁷⁷

Kazinczy Rousseau nyelvén beszélt, még akkor is, amikor azt hitte, hogy eredeti, és magának a következőt jegyezte le. „Magyar népnek deák törvény olyan, mint a Caligula magas oszlopokra szegzett törvénytáblái, hogy senki ne olvashassa. *Flagitante populo Romano proposuit quidem legem, sed et minutissimis litteris et angustissimo loco, ut ne cui describere liceret.* Sveton. Calig. XLI. (Magam gondolatja és nem mástól vett.)”⁷⁸ A kérdésre, hogy milyen nacionalista volt Kazinczy, a válasz: tüzes, mint önmaga gyakran nyilatkozta, és a helyzetnek

⁷⁵ Idézi Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969. 82.

⁷⁶ Gregor von Berzeviczy: *Etwas über Nationen und Sprachen*. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 1817. jún. 60–11. 287–289. A cikk fogalmazványainak lelőhelye: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), P 53 Berzeviczy család, 130. cs. 128. sz.

⁷⁷ Jean-Jacques Rousseau: *Essai sur l'origine des langues*, 64. <http://www.uqac.quebec>.

⁷⁸ MTAKK, K 633/I. Kazinczy Ferenc: *Az én Pandectám*. 176.

Suetonius: *Caesarok élete* Caligula-életrajzában (40–41.) a következő olvasható: „Az új, azelőtt ismeretlen adókat előbb adóberlők útján, de minthogy ezek túlzott hasznot húztak, később testőrsége tisztjei és tribunusai útján hajtotta be; minden holt tárgyat, minden eleven embert megadóztatott. A Rómában eladott összes élelmiszerek árából bizonyos részesedést szabtak meg a kincstárnak; országszerzte minden bírósági ügy és pereskedés céljára pedig a perelt összeg két és fél százalékát; de ennél magasabb összeget róttak ki büntetésül, ha valakiről kiderült, hogy adósával kiegyezett, vagy elengedte követelését; adóra a teherhordó munkások napszámának egynolcadát vonták le, az utcalányok keresetéből pedig naponta egy szeretkezés árát. A törvényt még ki is egészítették: eszerint meg kell adóztatni a hajdan volt kéjnlöket és kerítőket is; még a házasságokra is adót vetettek ki. [41.] Ezeket az adórendeleteket Caius kihirdetés útján ismertette, de írásba nem foglalta; így az emberek, minthogy az írott szöveget nem ismerték, sok vétséget követtek el; ezért végül is kifüggesztették a törvény szövegét, de egészen kis betűs írással és olyan gyér forgalmú helyen, hogy jóformán senki el nem olvashatta.” (Internet, MEK, Ford. Kis Ferencé.) A 41. fejezet idézett része az eredetiben: *Eius modi uctigalibus indictis neque propositis, cum per ignorantiam scripturae multa commissa fierent, tandem flagitante populo proposuit quidem legem, sed et minutissimis litteris et angustissimo loco, uti ne cui describere liceret.*

megfelelő, alkalmazkodó, de nem elvtelen. II. József nyelvrendeletét elfogadta, tanfelügyelőként a lehetőségeket próbálta kihasználni, a felvilágosodást terjesztetni, egyben persze a megyei hivatal unalmától is a többit nyújtó állami közszolgálatot választva. Aztán a józsefi politika bukása után, 1790-ben a nyilvánosság előtt szokatlanul türelmetlen módon sürgette a magyar hivatalos nyelvet, hogy az legyen a „kenyé nyelv”, mert így csak az érvényesülhet, aki tud magyarul, „az idegen vagy magyarrá lesz köztünk, vagy éhel hal”, míg a latinnal „örökösen bezárjuk a tudományok elterjedése előtt az utat”, sőt „elő az idegenek özöne s nemzetünk korcszűrzavar lesz”.⁷⁹ Hasonlóképpen érvelt – ékes latin nyelven – a hungarusnak tartott Hajnóczy is, az, aki elfogadta azt, hogy Martinovics Magyarországot nemzeti autonóm területekre osztva föderelizálja:

„Ha a honi nyelvet tesszük a hivatalok nyelvévé, akkor valamennyi osztályhoz tartozó ember – mint más országokban – nagyobb kultúrához jut, a szabadság szelleme áthat minden rendű és rangú embert, a polgári egység (unio civilis) erősebb lesz – és mivel a külföldiek nehezebben parancsolhatnának nekünk – mindig egyre biztosabbá válik.”⁸⁰

Kétségtelen, Hajnóczy megnyilatkozásának erősebb a társadalmi töltete, míg Kazinczy kemény kijelentései erősen öngazoló jellegűek. Így akarta feledtetni, hogy hivatalnokként József császár politikájához igazodott, és ezért a nemesi ellenállás hevületére jakobiniztikus nyilatkozattal licitált rá. Magánleveleiben nem találunk ilyen éles kirohanásokat. Az ízlés és a politikai belátás is aztán szerepet játszott abban, hogy Kazinczy a fentebb idézethez hasonló kategorikusan magyarosító kijelentést ne tegyen, és kerülje a nyelv és nemzet radikális azonosítását.⁸¹ 1791-ben például a „józan okosságot és logikát” hiányolta Decsy Sámuel könyvéből,⁸² amelyet a modern magyar nacionalizmus egyik alapművének lehet tekinteni.⁸³ 1795-ben immár fogságában Kazinczy azt vallotta be, hogy a Reformátorok Kátéja fegyverfogságra szólított, és „pannoniai köztársaság felállítására az amerikai köztársaság mintájára”.⁸⁴ (A kátében egyébként csak szövetséges köztársaságról van szó, ami arra utal, hogy Kazinczy továbbgondolta a káté programját, és nem utasította el az ország belső föderalizálását, és azt is jelezheti az amerikai modellre való utalás, hogy esetleg magánkörben beszéltek ilyesmiről.) De a széphalmi mester vitába csak akkor bocsátkozott, amikor úgy érezte, hogy megfellebbezhetetlen erkölcsi parancs. Ezért válaszolt a tübingai pályázatra, amelyet az udvar azért hirdetett meg, hogy a magyar nemzeti nyelvi törekvések céljait és érvelésének minőségét megismerje. És ő volt az egyetlen, aki Berzeviczy ellen nyíltan fellépett.

Kazinczy nemzetszemlélete nem feudális, nem rendi szemlélet, hanem kriptopolgári szemlélet. A francia modell finomított formájához és Herder népszemléletéhez igazodik az ő nemzetfogalma. Amint ez utóbbi Nagy Károlynak vetette szemére, hogy kiirtotta a bárdok költészetét, Kazinczy Mátyás királynak róttá fel, hogy elhanyagolta a magyar nyelvet, nem jegyeztette fel a nép énekeit, hanem idegen könyveket vásárolt.⁸⁵ A magyar államemzet eszméje és eszménye a francia testvére. Tudjuk, a francia forradalom kemény hadjáratot folytatott a nyelvjá-

⁷⁹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. II. Szerk. Váczy János. Bp. 1892. 45–47.

⁸⁰ *A magyar jakobinusok iratai*. I. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1957. 86.

⁸¹ Bíró Ferenc: *Nyelv, „tudományok”, nemzet*. Holmi 2005. 580–594.

⁸² *Kazinczy Ferenc levelezése*. II. 186.

⁸³ Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv*. Béts 1790.

⁸⁴ *A magyar jakobinusok iratai*. II. 348.

⁸⁵ Fried István: *Herder történefilozófiai nézeteinek nyomában*. Ethnographia 1985. 552.

rásoknak nevezett nyelvek ellen, amelyeket ellenforradalmiaknak tartott. Kazinczy a tübingai pályaműben azt hangsúlyozta, hogy a „szláv, román és német magyarok” magánügyeikben élhetnek a nyelvükkel. „Az elzászi Strassburgban családi körében németül beszél és a francia emigráns Berlinben németül, de az előbbi francia, az utóbbi német, amikor a nép tagjaként jelenik meg”, mert „egy népnek csak egyetlen civilnyelve lehet”, mármint államnyelve, és ez a magyar.⁸⁶ Ez a kijelentés kizárólagosságra vall, és nemzeti önzésre. De melyik magyarországi nemzet nem törekedett ilyesmire? A legnagyobb erővel és a leglátványosabban a magyar nemzeti mozgalom érvényesítette igényeit, mert ez volt a legkedvezőbb helyzetben, nemessége révén övé volt a dicső múlt és nagyrészt a jelen. A kérdés az, hogy ki mennyire akar erőszakot alkalmazni, és hajlik-e kompromisszumra és milyenre. Kazinczy esetében a kérdés némileg értelmetlennek tűnik, mert nem bocsátkozott nemzetpolitikai fejtegetésekbe. Nem is volt igazán alkalma, pontosabban került az alkalmat is, mert félt a börtöntől. Egyszerre volt elvont és konkrét. A tübingai pályaműben nem említette a nemességet.

A *Társadalmi szerződés* egykori fordítója gondosan került a *citoyen* lehetséges magyar megfelelőit, viszont mégis olyanul élt: hazafi és ennek szinonimájával: magyar. Egyébként ő, aki a hazafit az állampolgár szinonimájaként használta, a túlzó nacionalizmus számára új szót alkotott: hazafizmus.⁸⁷ Élesen elutasította az etnicitás kultuszát, a törzsi hivatkozást és hegemoniát. „A magyarok népe, amely a 9. században Baskíriából vonult ide, itt nagy nemzetet alapított. Az itt talált leigázott nép a szlávok és a románok”, a németek bevándorlók. „A magyaroké a magyarok (die Ungarn der ungarischen Zunge)” alkotják a „legnépesebb kasztot”⁸⁸ — fejtegette a tübingai pályázatban, míg a Kis Jánoshoz írt összefoglalójában kaszt helyett osztályról írt.⁸⁹ (Kaszt, osztály emlegetése arra utal, hogy Kazinczy nem akarta használni a rendi terminológiát, ugyanakkor érzékeltetni akarta azt, hogy a hazai társadalmi világ mennyire töredezettnek minősül, ha a követelmények rendszeréből tekintünk rá. Erre utal a hazafi szóhasználat is az egyébként kézenfekvő polgár helyett, amelyen egyaránt értettek városi polgárt és politikai jogokkal felruházott nemeseiket.)

Kazinczy állásfoglalásának sajátosságát és humanitárius jellegét akkor látjuk jobban, ha összehasonlítjuk azzal, ahogy a Hazai Tudósítások nemzetfelfogását bírálta. Kulcsár István lapja 5 millióra tette a magyarok számát a mintegy 8 milliós össznépességéből.⁹⁰ „Ha ez a szám eltűlzött – ismerteti Kazinczy a fenti számhoz fűzött értékelést a Hazai Tudósításokból –, akkor is biztos, hogy a magyaroké a nép az első, a legkiválóbb, az uralkodó nép Magyarországon.” Ezzel a szemlélettel szemben Kazinczy véleménye: „Nem! Itt senki sem az első, a legkiválóbb, az uralkodó. A nép egy és ugyanaz, amikor alkotó tagjai eredet és nyelv szerint egymástól különböznek. Mindenki, aki az országban él, *hazafi* [írja a német szövegben magyarul Kazinczy, zárójelben pedig németül is megadta, hogy mit jelent a hazafi: Sohn des Vaterlandes] vagy idegen, e kettőn kívül nincs harmadik. Mindazok, akik itt születtek vagy többéves itt-tartózkod-

⁸⁶ Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve a magyar nyelvről. Szerk. Heinrich Gusztáv. Bp. 1916. 68–69. A pályamű egy másik változatába „civilnyelv” helyett „polgárnyelv” áll. MTAKK, Vegyes 2–32. 53.

⁸⁷ Farkas Gyula: *A magyar romantika*. Bp. 1930. 158.

⁸⁸ Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve 67.

⁸⁹ KFL VI. 43.

⁹⁰ Rát Mátyás a 7 milliós össznépességéből 3,5–4 millióra becsülte a magyarok létszámát. Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1983. 68–69.

dással, birtokkal vagy hivatali szolgálattal a nemzet tagjaivá lettek, hazafiak, magyarok. E két megnevezés szinonima.

Minden hazafi a közjólétnek részese: ezért köteles az egésznek áldozattal szolgálni, amelyet a közjó megszerzése vagy fenntartása megkövetel. A különbözőség jogára hivatkozni, amikor az egész javáról van szó, csalárdság és bűn.”⁹¹

A tübingai pályaműben talán azért is nacionalizálta az állampolgárt, mert még ebből lehetett a legkisebb baj. A hazafi a polgári nemzet aktív polgárának felel meg: vagyona vagy egyéb érdemei a többi lakos fölé emelik, választójoggal rendelkeznek, tehát a politikai közéletben való részvétel lehetőségével. Teljes egyenlőségről Rousseau ugyan álmodhatott, de alkotmányterveiben, mint a lengyelországi alkotmánytervében nem javasolta tényleges kivitelezését, csak előkészítését. Mozgósítani persze lehetett az ember nembeli és törvény előtti egyenlőségével. 1794 májusában a *Marseillaise*-ről meg is jegyezte Kazinczy: „Ha álom is, szép álom.”⁹² Az álmok kora azonban lejárt. Rousseau – a jakobinus alkotmány kivételével – egyetlen francia alkotmány szerint sem kapott volna választójogot, mivel nem volt vagyona és diplomája sem.

Az álmok korával a tervezések kora is lejárt Kazinczy számára. Viszont óhatatlanul szembe került kora fáradhatatlan tervezőjével, Berzeviczy Gergellyel, amikor ennek egyik könyvéből azt olvasta ki, hogy Magyarország önállóságát feláldozná az összbirodalmi piachoz kapcsolódó megváltó reményei fejében, és mélyen megrázta az, ahogy a régi barát a parasztság nyomorának ecsetelését nemesség-, sőt országcritikájával kötötte össze. De Berzeviczy elleni kirohanása is inkább defenzív. Cáfolta, hogy a parasztság helyzete annyira rossz lett volna, védte a nemességet, miközben elismerte a kritika jogosságát, és hangsúlyozta, hogy nem mindent mondhat el, amit gondol. És minden oka megvolt az óvatosságra. Kazinczy vagy nem tudott Berzeviczy titkosrendőrségi kapcsolatairól, vagy pedig – eddigi leveleinek tanúsága szerint – írni sem mert azokról. Berzeviczy ugyanis az 1810-es években a maga módján maga is publicistája lett a tervezett posztjosefinista puccskísérleteknek. Írásaiban annak a bűvészműtávnak lehetünk tanúi, ahogy a reakciós abszolutizmus és a fennálló rendi alkotmányosság ellenében új alkotmányosságot igenelt, és miközben a változást a felvilágosodás azon eszményeivel legitimálta, amelyeket az abszolutista uralkodó kör csak elutasíthatott. Berzeviczy nem hitt abban, hogy a magyar diéták képesek a reformra, ezért politikája az oktrojált alkotmányos abszolutizmus vagy abszolutista alkotmányosság. Ezzel szemben és emellett Kazinczy a monarchikus republikanizmust képviselte. Ugyanakkor Berzeviczy 1809-ben – abban a hitben, hogy Napóleon feldarabolja a monarchiát – a francia császárnak a független Magyarország alkotmányára tett javaslatot, és immár nyíltan is kifejtette a jobbágyfelszabadítás követelményét, útját-módját pedig oly módon jelezte, ahogy azt a későbbi reformellenzék maga is elképzelte és 1848-ban kivitelezte. A különbség tehát alapvetően az, hogy Berzeviczy a felvilágosodás Voltaire–Holbach–Diderot vonalát képviselte, olyan uralkodó-diktátort keresett, akinek súgthat, más szóval ideológusa lehet. Kazinczy ezzel szemben a társadalom belső megújulási képességét akarta erősíteni, ahogy azt Rousseau lengyel alkotmánytervében is fejtegette. Időigényes előkészületre van szükség: „a felszabadítani akart jobbágyokat képessé kell tenni a szabadság fenntartására.” Tehát: „ne szabadítsatok fel testüket, anélkül hogy lelküket felszabadították vol-

⁹¹ Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve 68.

⁹² KFL II. 359.

na.”⁹³ Voltaire ezzel szemben azt hangoztatta, hogy a parasztokat nem kell megtanítani olvasni, mert valakinek dolgoznia kell.⁹⁴ (Tehát ha a rendi nacionalizmus logikájához igazodunk, akkor ő a rendi kozmopolitizmust képviselte...)

Rousseau ideológiai radikalizmusa okos haladást célzó pragmatizmussal párosult. Ugyanakkor – ha kellett – a monarchizmust is republikanizálta, és a republikanizmust monarchizálta, mert szerinte „minden legitim kormányzati rendszer republikánus”, és így „maga a monarchia is republika”,⁹⁵ ha társadalmi szerződésre épül. Az ifjú Kazinczy, a *Társadalmi szerződés* fordítója gondosan megsemmisítette fordítását, mielőtt elfogták volna, de aligha felejtette el Rousseau idézett kijelentését és művének szellemét. Időnként felébredtek jozefinista nosztalgiái: „Brutus ugyan azt mondja Plutarchnál, hogy a római még jó fejedelemnek sem engedelmeskedik, s meg kell vallani, hogy szabad kéjtől [márminnt önkénytől] függeni irtóztató dolog: de más részről igaz, hogy a legjobb neme a közadminisztrációnak az, midőn egynek kezében van az uralkodó pálca, csak hogy az az egy igazán jó és nagy légyen, igazán a nép javát keresse.”⁹⁶ De posztjozefinizmusát is háttérbe szorította monarchista republikanizmusa. Ezt persze bujtatta. Nem is mindenki vette észre. Pázmándi Horvát Endre például magára vette azt, ahogy Kazinczy elvetette a „párducos Árpád” kultuszát, és válaszként rögtön megpróbálta kifigurázni Kazinczy 1823-ban megjelent – *A fegyvernök* című – versét.⁹⁷ Horvát mérgében persze nem vette észre annak politikai üzenetét, azt, ahogy a Kazinczy-vers a monarchikus republikanizmust juttatta kifejezésre, a népszuverenitást a patriarkálisnak tetsző uralkodókultusszal ötvözte — kimondatlanul, ám egyértelműen: a társadalmi szerződés jegyében:

*Árpád, a pálca tiéd, tied a kard és az érc paizs;
Szabad nép adta, s önkényt, azt kezédbe,
Magáért, s nem magadért.
Viseld, fia és atyja néki, és a szép örökbe
Etelyénk hagyá azt reánk – te légy vezérünk.*

Ez a vezér választott vezér, elnök, országkormányzó szabad nép választotta, másképpen szólva szabad emberek közössége, és „magáért” ruházta rá a hatalmat, amely jellegéből adódóan visszavonható, ahogy azt hajdan Rousseau tanította. Azon lehet vitatkozni, hogy a költeményben Kazinczy elismeri-e a hadüzenetet uralkodói felségjognak vagy sem. Leveleiben bírálta Vay Józsefet, mert nem tette, itt pedig mintha mellé állna. De nem csak ennyi maradt a *Társadalmi szerződés* gondosan megsemmisített fordításából. A királyokról sem volt jó véleménye. Jellemző, ahogy Horatiusnak azt az idézetét forgatta, mely szerint bolond királyok és népek szenvedélyeinek vagyunk kiszolgáltatva. 1815-ben Berzsényinek így vallott: „Az öreg Wesselényi, midőn Zsibón voltam, azt tudakozta, hogy palotájának festésére micsoda gondolatot tudnék adni a M. Történetekből. Megvallottam, hogy semmit, és neked is ezt felelem. A mi történeteinkre is el lehet mondani: Stultorum regum et populorum continet aestus. Csuda, hogy

⁹³ J.-J. Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Garnier, Paris [é.n.] 359.

⁹⁴ Robert Darnton: *George Washington's False Teeth*. New York 2003. 5.

⁹⁵ Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Garnier, Paris [é.n.] 259.

⁹⁶ KFL IV. 435.

⁹⁷ Dajkó Pál: „midőn majd esztendő mulva a betűk hasításaiba macska méz fakad”. = *Klasszikus magyar irodalom-történet*. Szerk. Dajkó Pál, Labádi Gergely. Szeged 2003. 102–103.

ez a lelkes nép soha sem tehete semmit. Kérdeed miért? Erre felelj magadnak, mert könnyű felelni. — Nem engedték, hogy nagy legyen, s önmagát rontaták vele.”⁹⁸ A hallgatólagos ellen-szer: a reform, és az, hogy egy nemzet csak belső reform révén újulhat meg. Ehhez a reformhoz ő maga a nyelv reformjával járult hozzá, és az 1820-as évek derekán többször is hangsúlyozta, hogy már lezárult a nyelvi reform, holott új szavak még jócskán születtek, igaz, alapvetően az ő ízlésének megfelelően, mint maga a reform szó a reformációból vagy a tény és az irodalom. Kazinczy pontosan jóslott: „El lévén készülve a nyelv, ki lévén irtva az út, egy tized alatt csudákat fogunk látni.”⁹⁹ Így is történt. A nyelvi reformot társadalmi és politikai reformmunka követte.

A széphalmi mester gondosan kerülte a politikai teret. Viszont tudatosan nevelt a politikai és társadalmi reformokra. Ezt tette erénydiskurzusával, ízléskultuszával, esztétizmusával. Öntudatos középnyemes volt, tartotta magát a pozíciók hagyományos megosztásához: a megyei tisztségek elsősorban a birtokos nemességnek járnak, az országosak az arisztokratáknak, nem vette jó néven, ha gróf alispánnak választatta magát, de örült, ha megyei nemes vagy értelmiségi magas hivatalba jutott. Népevelő terveit sem adta fel, de úgy érezte, ha igazán hatni akar, akkor arisztokrata sarjakat kell cselekvésre nevelnie, hiszen ezek vannak a hatékony cselekvést biztosító státus és pozíció birtokában. Desseffy József fiaival nem volt szerencséje, mert nem értek fel apjukhoz. Széchenyi Istvánnak az apját nem szerette, hiú, ájtatoskodó gróf tévképzetet hagyta az utókorra, mert nem ismerte reformot célzó kéziratait, melyekről a fiú is hallgatott saját mítoszát építő igyekezetében. Wesselényi Miklós viszont az ő tanítványának is tekinthető, nem véletlen, hogy egyszerre biztatta és fékezte az ifjú bárót. Ugyanakkor eszménye a Vay József-típusú, hallgatólag, ám hatékony és különböző álláspontokat egyeztető politikai típusa volt. Különös játéka a sorsnak, hogy „a habcsillapító”-nak nevezett Vay József¹⁰⁰ fia besúgó lett a főispáni állásért, míg az egyeztető vonalat Deák Ferenc vitte tovább, maga is a monarchikus republikanizmussal kezdve pályáját, mert – egyik életrajzírója szerint – nála is „ami felségjog, az a nemzetnek a felségre ruházott joga”.¹⁰¹

Míg Berzeviczynél a reform kerete és eszköze (Magyarország vagy az összbirodalom, osztrák császár vagy francia császár) változott, Kazinczynál a nemzet az, a külföldi példákra figyelő nemzet. Nem az univerzalizmust partikularizálja, hanem a kor univerzális értékeit adott partikuláris keretekben akarja érvényre juttatni. A széphalmi mester a Berzeviczyvel való vitát a nemzeti identitás kérdései felé terelte, és azt fejtegette, hogy „egy nemzet felbomlasztása politikai gyilkosság”, „nemzetem, a nacionalizmus számomra kedvesebb az aranyból”, és „még a sírban is keservesen fogok forgolódni, ha fiam németül és nem magyarul sirat”.¹⁰² Az arany célzás arra, hogy Berzeviczy a világkereskedelem liberalizálásától várta a megváltó gazdasági fejlődést, és egyben akaratlanul Berzeviczy végrendeletére is utalhat. Ez ugyanis azt hagyta meg fiának intelmeiben, hogy gazdag bécsi kereskedő lányát vegye feleségül, szeptesi árulerakkal kapcsolódjék be a világkereskedelembé, „egyszerre legyen hungarus és bécsi nagykereskedő”,¹⁰³ mert „a gazdagság ebben a romlott világban megkerülhetetlenül szükséges

⁹⁸ KFL XII. 315.

⁹⁹ Kazinczy Ferenc: *Könyv-becslés*. Felső Magyar Országai Minerva 1826. 2. sz. 701.

¹⁰⁰ *Helikoni virágok*. Szerk. Kazinczy Ferenc. Buda 1791.

¹⁰¹ Ferenczy József levele Torma Miklósnak, Bp. 1918. aug. 27. OSZKK, Levelestár

¹⁰² *Kazinczy Ferenc levelezése*. XX. Szerk. Váczy János. Bp. 1910. 148–150.

¹⁰³ MTAKK, MIL 4-11.

eszköz, hogy jót lehessen tenni”.¹⁰⁴ Kazinczy viszont állandóan azt hangoztatta, hogy a széppel lehet a jót is elérni. A folyószabályozó és új mezőgazdasági technikákat bevezető Vay Miklósnak is fejtegette, hogy „az ügynevezett szolidus tudományoknak is a poézis és társai készítik el az utat”, de a gyakorlatias generális „fonák dolognak mondá festésekről és faragásokról gondoskodni, míg jól épült házaink nincsenek”.¹⁰⁵ Ugyanakkor a szép és jó fogalmába tartozott a türelem is, a felekezeti és nemzeti egyaránt. Kazinczy tudatosan törekedett arra, hogy ezt ápolja, miközben maga is kötődött a hungarus hagyományhoz. A nagyváradi Samuel Vulcan püspök Kazinczy számára példa volt. Mélyen azonosult azzal, amit a román püspök főpapi székébe iktatásakor mondott: „a keresztények minden vallása a bűn és véték nélküli élet.” És ezt Kazinczy terjesztette magánlevélben¹⁰⁶ és a nyilvánosság előtt is:¹⁰⁷ Vulcan hitvallásában saját vallására ismert. Cserey Farkashoz intézett verses episztolájában pedig megörökítette, hogy atyja, id. Cserey Farkas szerepet játszott Grigore Maior balázsfalvi görög katolikus püspök börtönből való szabadulásában, a börtönbe ugyanis az ellenfelvilágosodás hívei juttatták hamis vádjaikkal.¹⁰⁸

Hogy Kazinczyt mennyire kapcsolódik a hungarus hagyományhoz, és mennyire éltette azt, arra éppen a hungarus Romy Károly Györggyel való viszonyának és barátságának néhány mozzanata világíthat rá. Az egykori barát – mármint Romy – 1845-ben a maga jegyzeteivel közzétette Kazinczynak Lukijan Mušicki szeremi kolostori apátnak írt levelét 1812-ből. Ebben a széphalmi mester köszöntötte a szerb papköltőt, aki Herder írásait is ismeri, és aki maga is igyekszik a fátum „által elsüllyesztett nemzeteket felemelni”. Mert: „Az én patriotizmusom nem ellenkezik a kozmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását óhajtom, midőn azt, amennyire tőlem kitelik, elősegélni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy más nyelveknek károkka virágozzék az én nyelvem.” Végül: „Vedd berekesztésül vallásomat: az igazság minden nemzettel, minden felekezettel közös, s a jók s bölcsek fellelik egymást különböző feleken is. Jaj annak a nyomorultnak, kinek szemei felakadnak a ruhán és a hangzaton!” Romy több fontos észrevétellel kísérte a levelet. Megemlítette, hogy a szerb költő megfeddte Vitkovics Mihályt, mert „nem szerb anyanyelven, hanem magyar anyanyelven költött”. Ezzel szemben viszont azt hangoztatta Romy, hogy Vitkovicsnak „két anyja vala, szerb édes anyja s [...] Eger, vagyis, ha tetszik, a magyar nemzet, mint ápoló anyja”. És „jó lett volna mindkét nyelven költeni”. Kazinczy hitvallását pedig így értékelte: „Ezen tiszta s igazságos nyilatkozat is Magyarországon, hol annyi sok nép, különböző nyelv és egyházi felekezet létezik, figyelemre méltó.”¹⁰⁹ Korábban pedig azt hangsúlyozta, hogy Kazinczy „hozzám és másokhoz írt barátságos és bizodalmas levelei patriotizmust és kozmopolitizmust lehellenek, s a patriotizmusnak

¹⁰⁴ MOL, P 53 79. cs. An und für meinen Sohn Titus Eduard Berzeviczy (fogalmazvány) 457.

¹⁰⁵ Kazinczy: *Válogatott művei*. II. 198.

¹⁰⁶ *Kazinczy Ferenc levelezése*. XV. Szerk. Váczy János. Bp. 1905. 536.

¹⁰⁷ *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. morális katekismus nevű munkájára írt recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve*. Béts 1818. 98.

¹⁰⁸ S ím itt Erdélynek két püspökjei: / Bajtay s Major. Tündöklő nagy nevek! / A nemzet-becsülő fejedelem / Azt mesterévé tette Józsefének; / Ezt hosszas, kínos szenvedése után, / Munkácsnak foglyukából főpapi / Székre ülteté, s a sorsnak érdemetlen / Veréséért elhalmozá kegyével. / S az, a ki a foglyot rongyolt öltözetben / Elébe vitte imádott aszszonyának; / Az, a ki szívéit irgalomra hajtá, / Neked, barátom, nemzód volt. Örülj / Tündöklő származásodon, s kövesd / Atyádnak tisztán fénylő nyomdokit, / S haladj megfutni kezdett úton. / Fényt bírn, s a fényt érdemelni, dísz... Vö. Kazinczy Ferenc: *Összes költeményei*. Szerk., Gergye László. Bp. 1998. 381.

¹⁰⁹ id. *Kazinczy Ferenc levelezése*. IX. Szerk. Váczy János. Bp. 1899. 275–277.

kozmpolitizmusval való összekapcsolásában példám vala és marad”.¹¹⁰ Annál is inkább, mert Kazinczy a nyilvánosság előtt is hangoztatta, hogy „a nacionalizmus lelket emelő érzelmeit a kozmpolitizmus lelket szelídítő érzelmei által kell megneemesítenünk”.¹¹¹

Amit Kazinczy nacionalizmusnak és kozmpolitizmusnak nevezett, az az 1830-as években a nemzet és emberiség jelszavá emelt fogalmának felelt meg. „Legszentebb vallás a haza s emberiség” — írta Vörösmarty, aki barátaival az öreg Rummyból – szinte szó szerint – bohócot csinált. Nem kétséges, olykor komikusan hatott a 18. századból ittfelajított polihisztor, aki olykor – szinte szó szerint – tücsköt-bogarat is összeírt, de megszívlelendő módon képviselte a hungarus ideológiát. Az egyre erősebb magyar nemzeti közvélemény ellenében a harmincas évek elején azt fejtegette, hogy a magyar nem honi nyelv: „A honi nyelv (lingua patriae) mint az anyanyelv egy vagy más országban többféle lehet.” Mert: „A nép (populus, gens) és nemzet (natio) szók között is különbség vagon. Magyarországon sok nép lakik, de csak egy a magyarországi nemzet (natio hungara). Mikor pedig valamely honi nyelv, mint p. o. a magyar, status vagy országnyelvvé felemeltetett, akkor ezt nemzeti nyelvnek lehet mondani. Tehát a magyar nyelv most kétségkívül országi nyelv, de nem kirekesztő honi nyelv!”¹¹² 1840-ben olyan rugalmas és integratív nemzetfogalmat vázolt fel, amely közelített az 1849-es nemzetiségi dekrétum és az 1868-as nemzetiségi törvény nemzetfogalmához: „Én Magyarországon csak egy nemzetet, t. i. a magyar nemzetet vagy (a kétértelműség eltávoztatása okáért) a magyarországi nemzetet és nemzetiséget, nem pedig többféle nemzetiségeket (úgy mint tót, német, oláh, orosz, szerb vagy rác, zsidó, cigány) ismerem, de ugyan több, Magyarországon lakó népeket és népségeket különféle nyelvekkel. A nemzet és nyelv, nemzetiség és népség pedig nagy különbség [...] Kívánatos volna ugyan több tekintetből, hogy Magyarországon is [...] csak egy nép s nyelv létezne (valamint jó, midőn a nemzet csak egy vallással bír), de mivel ez nem úgy van [...], s mivel vétek volna más népeket anyanyelveiktől erőszakkal megfosztani (minden nép ragaszkodik az anyanyelvhez, mint a valláshoz), meg kell elégednünk, hogy Magyarországon valahára a hivatalos és országos nyelv egy élő nyelv, s pedig a magyar nyelv légyen, nem pedig a holt deák nyelv, [...] s alkalmas és szelíd módokkal azon kell igyekeznünk, hogy a magyar nemzeti nyelv tudása a többi magyarországi népek között mindig jobban terjesztessék el. [...] A nemzeti egység jó országalkotás mellett ott is létező, hol több nép lakik s több nyelv divatoz, mint Nagybritanniában, s több nép egy országban az erőt nem osztatja, mint azt Magyarországon Mária Terézia uralkodása alatt mutatta.” Szent István pedig „széles politikus vala [...] midőn azt írta: *Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est*”.¹¹³

Rummy példája azt is jelzi, hogy a hungarus ideológia is milyen sokszínű lehetett, milyen sokféle magatartásforma jellemzi. És ez a sokszínűség hasonló a modern nacionalizmus összetettségéhez. Mindkettőn belül érvényesülhetett valamiféle egyensúlyra törekvés, és pedig a különböző magatartásformák összebékítésének vágya. A közös magas műveltség integráló erővel hatott. A műveltek világában, mint valami szabaddóműves páholyban, nincsenek nemzeti ellentétek. A közös eszmények mintha áthidalnák a valós nemzeti törekvések közötti lehetséges ellentéteket. A műveltség és az állampolgári tudat közösségének integráló erejére jellemző, hogy a hungarus Rummy Károly György, aki élete során sok mindenkivel összeveszett, Kazinczyval

¹¹⁰ Rummy Károly: *Válasz Tóth Lőrincz urnak*. Hírnök 1840. szept. 7. 72. sz.

¹¹¹ *Muzárium* 1829. IV. k. 155.

¹¹² Rummy Károly: *Tanuló ifjak játékszíni gyakorlása Esztergomban*. Hasznos mulatságok 1833. II. aug. 7. 11. sz. 84.

¹¹³ Rummy Károly: *Válasz Tóth Lőrincz urnak*. Hírnök 1840. szept. 7. 72. sz.

való barátságát töretlenül őrizte. Kazinczy elméleti radikalizmusa, rousseau-i homogén nemzetvíziója kizárja a hasonló nem magyar törekvést, és a hungarustudatot is. Gyakorlatias mérséklete azonban megszelídítette a teóriát, és mindvégig összetartotta a hungarus Rummyal a szintén hungarus Berzeviczy ellenében. A tipizáló sémák szerint Rumynak a német kispolgári racionalizmust kellene képviselnie, de láttuk, nem tette. A nacionalista Kazinczynak pedig Rummyal kellett volna meghasonulnia. Ez sem következett be.

A hungarustudatot nem a magyar nacionalizmus számolta fel, hanem valamennyi hungarus nép nemzeti értelmiségi rétegének nacionalizmusa. Paradox módon olykor még a magyar nacionalizmus éltetett a legtöbbet s leghatékonyabban a hungarustudatból. A hungarustudat – mint állampolgári tudat, mint a közös haza iránti lojalitás – belesimult a magyar nemzeti tudatba, ha az alkotmányvédelem hatotta át. 1848-ban ezért is tartottak ki a magyar szabadságharcban nem magyarok – egészen a vérpadig. 1849-ben a magyar nacionalisták pedig le tudtak mondani az egy és oszthatatlan nemzet igényéről, és országgyűlési határozatban elismerték a nem magyar nemzetiségek szabad nemzeti fejlődéshez való jogát. Ezt először 1849 júliusában Kossuth Lajos érvényesítette a román emigránsokkal kötött államszerződés jellegű „Kibékülési terv”-ben. Ennek jegyében született a törvényerejű nemzeti dekrétum, amelyet Szemere Bertalan öntött végső formába és fogadtatott el az országgyűléssel. Mindkét alapdokumentum a hungarus ideológiából is tovább éltetett valamit, többet, mint a nemzeti egyenjogúság demagógiának bizonyuló szólama vagy a reá hivatkozó nem magyar nemzeti törekvések. Egyesíteni tudta ugyanis a korszerű alkotmányosságot a korszerű nemzeti igényekkel. Az 1868-as Deák-féle nemzeti törvény is az egységes politikai nemzet fogalmával a hungarustudatra is akart építeni, miközben a magyar nacionalizmus helyzeti előnyénél fogva a hungarustudat egyes elemeire építhetett. Eötvös József elméleti munkái magasabb szinten folytatták annak a problémának a megoldását, amelyet Berzeviczy Gergely a maga módján rövidre zárt. Demokrácia és nemzeti tolerancia Kossuth 1851-es alkotmánytervében nyerte el a legátgondoltabb formát. Összegezve: a reformkori magyar szabadelvűek viszont az egy és oszthatatlan nemzet ígézetében kárhoztatták Szent Istvánt, míg Kossuth az istváni felfogáshoz közelebb álló egy és oszthatatlan ország tézisével karolta fel, Deák Ferenc pedig a kettőt próbálta ötvözni. Természetesen nem azért, mert Rumyt olvasták, vagy az egykori magyar jakobinusok amerikai modelljét tanulmányozták volna, hanem onnan a hasonlóság, hogy politikai racionalizmusokat meghatározó értékeszményeik közősek voltak, tapasztalataik és igényeik, valamint a kihívások is hasonlóak. A felvilágosodás eszményeinek továbbélése, nagyjaink értékűsége és a realitásokra tekintő helyzetérzékelés biztosította a magyar nacionalizmus rugalmasságát.

A magyar politikai paletta olyan, amilyenek Kazinczy a nyelvet jellemezte: szép szívárvány – egy-egy természeti katasztrófa előtt vagy után. Dichotomikus ellentétpárjaink – rendi nacionalista és posztjakobinus reformer, türelmetlen nacionalista és nemzetek fölötti hungarus – alapvetően hamisak. Kazinczy feudális vagy türelmetlen nacionalistának minősítése csak ideológiai hancúrozás a széphalmi mester szobra körül. Mégis, ha fel kell tenni a kérdést, hogy milyen nacionalista volt Kazinczy, akkor egy szóval: modern. Berzeviczy radikális, nemzetek fölötti államnacionalizmusával vagy állampatriotizmusával szemben a soknemzetiségű valóssággal szemben toleráns magyar államnacionalizmus és állampatriotizmus híve, hordozója és ideológusa.

Kazinczy-vitáink taszítanak, műveinek rejtett szövege viszont vonz, persze a maguk módján a viták is vonzanak, hiszen a historiográfiai lámpvilág ezen részében most éppen büntetlenül

lehet kalózkodni. De nem ez a lényeg, alapvetően csak arra akartam felhívni a figyelmet, amit – mondhatnánk – úgy írt, hogy kezét Rousseau szelleme és logikája vezette. Rousseau öntötte a legtökéletesebb formába a demokratikus kultúra dilemmáit és azok feloldási mozzanatait. Rousseau-nak sincs 17. századi gondolkodókéhez hasonló merev rendszere, de rendszeresen gondolkodott saját axiómáinak érvényét nyomozva, nem olyan kaotikus és közelről sem olyan cinikus, mint Voltaire. Ez utóbbi Holbachkal Kazinczyt a materializmus felé sodorta, míg Rousseau megállította, és Kazinczynak ezáltal az olykor emlegetett „bennünk lakó Istent” fedte fel. Rousseau szabadította fel Kazinczyban az embert, ez pedig embertársait akarta felszabadítani, életüket megnemesíteni a körülményekhez alkalmazkodva és a körülmények ellenében. A „bennünk lakó Isten” maga a lelkiismeret, és alapvetően ez diktálta a rejtett szöveget, amelynek megfejtése örök feladat, mert ahányszor kézbe vesszük egy-egy írását, az emberi világ gazdagságának egy-egy újabb mozzanata tárul fel előttünk.

A széphalmi mester bölcsessége

A széphalmi mester bölcsessége átsugárzik téren és időn, mint Kosztolányi hangsúlyozta. Példa rá Hatvany Lajos börtönvallomása is. 1919-ben ugyan a kommün elől önkéntes száműzetésbe vonult, Bécsbe, de a huszas évek második felében a honvágy hazahozta, vállalva a következményeket: a nemzetárulási pert és a börtönt. Kapott is egy dorgáló levelet egy pozsonyi ügyvédtől. Ez kegyetlenül hangzik:

„Egy hazug magyar világ Önt úgy nevelte, hogy a zsidóság csak felekezett, és minthogy a felekezet idejét múlta valami, hát felvett egy »okosabb« felekezetet. Szóval Ön egy 4000 éves szenvedő kultúrközösségből dezertált egy kényelmesebb közösség irányában, más szóval: Ön rúgott egyet a fajtáján.

Báró Úr arról beszélt védelme során, hogy az egyik fajtából a másikba mily nagyszerűen át lehet olnadni, hogy Ön tanújele ennek. Én pedig a fajta elhagyását egyrészt nem hallottam még dicsőíteni, másrészt úgy találom, hogy Ön éppen tanújele annak, hogy mégsem lehet beleoltni, nem szólva arról, hogy ezen téveszme ellen tiltakozik több millió »tilalomfa«.”

Erre Hatvany válasza igaz hűségnyilatkozat, éspedig önmagához és önmagáról szóló hűségnyilatkozat:

„Író ember vagyok, csak a magyar életről tudok írni. Tíz évig éltem Bécsben. Ez a tíz év kiveszett életemből. Még az osztrák vagy német zsidóról sem tudok semmit. Kritikus is volnék, vagy mi? Nagy Goethe-olvasó, nagy Balzac-olvasó. De bármennyire tudjam is Goethe vagy Balzac nagyságát, a magyar író könyve, ha kisebb íróé is, jobban izgat. Több asszociációt kelt, élénkebben mozgatja fantáziámat, mert ide tartozom, ide való vagyok, szóval mert magyar vagyok s a magyar író arról ír, amit életem 48 éve óta látok-tudok-tollal-érezek. Az én *érzékléseimet* fejezi ki. Minden vonatkozását, még a ki se mondott vonatkozásokat is megértem, s ami még annál is több, *megérezem*. A fogházban Kazinczy 21 kötet levelét olvasom, immár két hete folytonos szívét-dobogtató öröme és lelkesülések közt. Ez a Kazinczy bennem testvéri ragaszkodást kelt. Az ő ügye még ma is az én ügyem.”¹¹⁴

Ezt Hatvany Lajossal Horváth János és Sinkó Ervin is elmondhatta volna. És ma is van némi aktualitása.

¹¹⁴ MTA KK, Ms. 392/51 Bartolomej Tomaschoff levele Hatvany Lajosnak. Bratislava 1928. júl. 24.

Tudjuk, a három férfi nem szerette egymást. Világnézetiileg, alkatilag is erősen különböztek. Horváth János visszahúzó tudós volt, reformkonzervatív, olyan, aki olykor erősen megbánhatta, hogy a Nyugat magyartalanságairól értekezve lovat adott azok alá, akikkel semmiféle közösséget nem vállalhatott, de a „sorsobéogatástól” – hogy az ő kifejezésével éljünk – mindig viszolygott. Művei ma is példázzák azt, hogy miként fonódik össze a tudás biztonsága az útkeresés nyugtalanságával. Sinkó Ervin talán élete végéig a magyar kommunizmusban élt, krisztianus zsidóként is, és bár soknyelvű író volt, és volt idő, amikor a cionizmusban kereste a kiutat, igazi hazája a magyar nyelv maradt. Életműve Magyarország feldarabolásának és nemzetünk szétszórtásának viszonylagos hasznait példázza. Újvidéken inkább írhatott azt, amit akart, megúsza a historiográfiai és ideológiai kioktatást, mert itt a pesti Fehér Házban azt sem vették volna jó néven, ahogy a Kazinczy–Csokonai „vitában” állást foglalt: „A nyelvújító Kazinczy a rációba vetett hitével megmaradt a felvilágosodás emberének, hitte, hogy a fentebbi ízlés nevében a ráció a nyelvnek is diktálhat (»...nem azt akarom mutatni, mint szólanak a magyarok, hanem azt, hogy a csúcsra jutandó magyarnak mint kell szólania«); Csokonai azonban költői érzékének és esztétikai érzékenységének ösztönével megérzi a nyelv mágikus korokba visszanyúló, szerves életét.”¹¹⁵

Hatvany Lajos, a bőkezű nagypolgár egyszerre volt az antiarisztokratizmus, az antiszemitizmus és a polgárelenenség célpontja. De az egykori oktobrista megnyugtathatta magát azzal, hogy az őszirózsás forradalommal sikerült elkerülni az azonnali polgárháborút, aztán ő írta a legjobb revizionista könyvet „a sebzett ország”-ról, és amíg tehetette, finanszírozta a magyar irodalom színe-virágát, még azt is, aki az ő pénzén vett aranyfoggal mart belé. Élvezte az életet, de kutatóalkat is volt, aki Kolozsvárt lelkesen sietett a könyvtárba, ott fedezte fel Bölöni Farkas Sándort, híret is keltve a székely nemesnek, aki felfedezte a demokráciát — hogy tanulmánya címének parafrázisával éljünk, közben egy-egy kiadatlan reformkori napló is lázba hozta, és Wesselényi 1821-es naplójának egyik kifakadásában felismerte, hogy „ez már forradalom”,¹¹⁶ ami a hazai feudális nacionalizmus hirdetőinek nem nyerhette volna meg a tetszését.

A három férfi nézeteinek különbsége jó példa arra, hogy Kazinczy élete és műve – amely annyiféle egymásnak feszülő szenvedélyt csigázott fel, és amelynek annyi egymásnak ellentmondó értelmezése van, volt és lesz – bizonyos szinten egyesít, vertikálisan és horizontálisan egyaránt. Kazinczy élete és műve, annak értelmezése által közelebb kerülünk öseinkhez, öseink nagyságához, és jobban tudjuk szublimálni kortársi parányiségünk. És még akkor is, ha nehéz kortársnak lenni, az arányokra vigyáznunk kell. Kazinczy tapasztalata szerint: „A bölcsesség középen áll, nem szélén.” (*Gróf Dessewffy Józsefhez*). Kérdés: hol van az a közép, hogy ne legyen belőle szélsőséges, agresszív középszerűség? Mindenesetre a középre tartás a modern nyilvánosság és a parlamenti demokrácia fejleménye.¹¹⁷ Ennek igényét jelzi Kazinczy bölcsessége is, amely Hegel bölcsességére emlékeztet: Minerva baglya pirka-dás előtt kell szárnyra.

¹¹⁵ Sinkó Ervin: *Csokonai életműve*. Újvidék 1965. 271.

¹¹⁶ Hatvany Lajos: *Báró Wesselényi Miklós naplója*. Századunk 1927. 386.

¹¹⁷ Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Kvár. 2008. 15.

Kazinczy-Interpretations

Keywords: Ferenc Kazinczy, Hungarian national consciousness, history, literature, modern marxistic historiography, rythm, Jean-Jacques Rousseau, Gergely Berzeviczy, democratic trends, latin language, Vienna

Kazinczy Ferenc, the symbolic founding father of the modern hungarian literature, is one of the most contested figure of the Hungarian national consciousness. A bewildering variety of highly controversial opinions characterizes the interpretations of his activity. Even the representants of the democratic trends are divided in their judgements. Ady Endre one of the greatest poets considered him, as a destroyer of the good hungarian language, on the other part the friend of Ady, Hatvany Lajos praised him as an outstanding figure of the hungarian democracy. For the antiwestern orientation he remained the first ennemy. In the hungarian modern marxistic historiography of the '60-70-es he became the bad boy, an ideologue of the so called feudal nationalism or that of the intolerant linguistic nationalism, the good boy is Berzeviczy Gergely, who professed a supraethnic state-nationalism, and the hegemony of the latin language. Their debat was really a prologue of the modern liberal nationalism. Their debate put an end to their friendship. Nevertheless the binary model is wrong too. The research in the archives led to the following alternative: Berzeviczy made an option for the dictatorship of the reforms, whereas Kazinczy argued in favour of a balanced, but slowly reform on constitutional base. Berzeviczy had dubious relations with certain political cercles in Vienna, from which Kazinczy had a quite a strong phobia. His life is a story of the fidelity to the values of the enlightenment. The dialectics of his ideas is that of Rousseau. One can detect influences of Rousseau on Kazinczy, and there are some parallels and coincidences in their views concerning the problem of the rythm of the social change and the process of the nation building. In Hungary after 1956 the appreciation of Kazinczy was distorted by the new official antinational trend, whereas in Újvidék (Novi Sad) and Kolozsvár (Cluj) the presentation of his work and life was less contaminated by the official communist ideology.

Szegedy-Maszák Mihály

Babits nemzetfelfogása

Babits nemzetfelfogásának alakulásában meghatározó szerepet játszott Julien Benda (1867–1956) *La trahison des clercs* (1927) című könyve. 1928-ban közölte a Nyugat azt a tizenhét részes eszmefuttatást, amely címével is kiemelt hangsúllyal kapcsolódott a francia kötethez. Mivel az ismertetés szokásos kereteit messze meghaladó terjedelemben foglalkozott a méltatott könyvvel, némely olvasó könnyen arra következtethetett volna, hogy a költő maradéktalanul osztotta az idegen szerző véleményét. Alighanem ezt akarta elkerülni azáltal, hogy a következő jegyzetet mellékelte a közlemény első lapjához: „Itt a küszöbön jelzem már, ami ez írásból ki fog tűnni: hogy távolról sem azonosítom magam a Benda könyvével, s annak egyes állásfoglalásaitól teljesen szabad vagyok.”¹

Benda és Babits is abban a korszakban nevelődött, amelyben sokan hittek a tudomány mindenhatóságában, és derülátóan gondoltak a jövőre. „Valójában egyetlen hatalom fogja kormányozni a világot, a tudomány szelleme.” Az az okfejtés, amelyből ez a mondat származik, 1863-ban keletkezett és 1906-ban Magyarországon is megjelent franciául,² így Babits is ismerhette. Szerzőjét, Ernest Renant (1823–1892) 1859. december 16-án a Magyar Tudományos Akadémia is tagjává választotta. Nem csak hivatalos kapcsolatainak voltak Magyarországgal, hiszen arra is volt példa, hogy magyar tudóssal levelet váltott.³ Abban a beszédben, amelyet 1885. április 23-án tartott a szuezi csatornát megtervező Ferdinand de Lesseps (1805–1894) párizsi akadémiai székfoglalója után, azt állította, hogy az emberiségnek „a világ észelvű és tudományos földértésé”-t („l'exploitation rationnelle et scientifique”) kell megvalósítania. E nemzetközi célt „a Nyugat magasabbrendűsége” jegyében fogalmazta meg, abban a hitben, hogy „a barbár mindig gyerek”, s példaként arra hivatkozott, hogy „Egyiptomot mindig a civilizált népek összessége fogja kormányozni”.⁴

A gyarmattartó országokra jellemző szellem természetesen nem vonatkozatható Babitsra, de az európai művelődést ő is vitathatatlan mércének tekintette. Renan jellemzése *Az európai irodalom történetében* arra enged következtetni, hogy e szerző munkássága különösen közel állt a magyar költőhöz: „alapjában vallásos lélek volt, tele tisztelettel a múlt iránt. [...] Taine és Renan nagyszerű írók is voltak, a tiszta, világos francia stílus mesterei. De Renan a költészet nagyobb és finomabb hatalmának is birtokában volt. Egy-egy tájrajza, jellemzése, elmélkedése magukban is költői remek, s könyvei egészükben is az esszéirodalom legremekebb alkotásaihoz sorakoznak.”⁵

A *tudomány jövője* című értekezés, amelyre Babits irodalomtörténete is hivatkozik,⁶ Julien Benda önéletrajzi művében is megkülönböztetett szerepet kapott. Saját nevelődéséről ezt írta: „Berthelot és Renan tanítványaként, apámat elfogultság jellemezte, hitt abban, hogy egy szép

¹ Babits Mihály: *Az írástudók árulása*. Nyugat 1928, 21. II. 335–376.

² Ernest Renan: *Les sciences de la nature et les sciences historiques*. Kiadta Kármán Mór. Lampel R. könyvkereskedése. Bp. 1906. 18.

³ Király Pál: *Renan és Árpád*. Vasárnapi Ujság 1892. 39. 734.

⁴ Ernest Renan: *Discours et conférences*. Deuxième édition. Calmann Lévy, Paris 1887. 21, 24. (A továbbiakban Renan 1887)

⁵ Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Nyugat, Bp. é. n., 617.

⁶ *I.m.* 717.

napon a tudomány minden nehézségre megoldást hoz.” E meggyőződést „a korszak egész polgárságára jellemző”-nek vélte, és később is Renant említette elsőként azoknak sorában, akiket „lángelmének” tartott.⁷

Renan munkásságának egyik legismertebb darabja egy 1882. március 11-én, a Sorbonne-on elhangzott, a nemzet mibenlétével foglalkozó előadás. Arra a kötetre, amelyben e szöveg megjelent, a tizenkilencedik század végének legjelentősebb magyar ismerettára is utal.⁸ Noha nincs adatom annak bizonyítására, hogy Babits olvasta ezt az előadást, a benne foglaltak feltűnő párhuzamosságokat mutatnak a magyar költő érvelésével. Nem arra a kérdésre szeretnék választ adni, mennyiben származtathatók Babits nemzetre vonatkozó nézetei Renan olvasásából. Inkább azt próbálom megvilágítani, mennyi a hasonlóság kettejük álláspontja között. E vizsgálódást az is indokolhatja, hogy Renan hatása akár Benda könyvének közvetítésével is érvényesülhetett.

Renan kiinduló állítása szerint súlyos hiba, ha valaki „összekeveri a fajt a nemzettel”. Ezt a figyelmeztetést Babits is megfogalmazta, sőt azt a felfogást is osztotta, mely szerint a faj „létrejön és szétbomlik”, egy nemzet viszont „szellemi kútfő, mely a történelem mély bonyolultságainak eredménye”.⁹ „A nemzetek nem örökkévalóak. Létrejöttek és meg fognak szűnni.” Ilyesféle állítást a tizenkilencedik század magyar szerzőinél is lehet találni, és ebben a tekintetben Babits is hasonlóan gondolkozott. Renan azt a véleményt képviselte, hogy Nyugat-Európa „Nagy Károly birodalmának fölbomlása óta tagolódik nemzetekre”.¹⁰

„Az igazság az, hogy nincs tiszta faj, s az etnikai elemzésre támaszkodó politika agyrémre épít.” Ez a kijelentés közel áll Babits szemléletéhez, ám annak a pozitivista természettudománynak a szellemét tükrözi, amely azt sugallta, hogy „az emberiség zoológiai eredete mérhetetlenül korábbi, mint a kultúra, a civilizáció s a nyelv eredete”,¹¹ s amely örökségtől a magyar költő igyekezett eltávolodni.

Nem kizárható a lehetőség, hogy Babits azért nem hivatkozott a *Mi egy nemzet?* című előadásra, mert ugyanolyan ellentmondást látott benne, mint Benda könyvében. „A francia, német kultúra előtt létezik az emberi kultúra.” A nemzetek fölötti eszménynek ilyen föltételezése nincs teljes összhangban olyan kitételekkel, amelyek némi elfogultságra engednek következtetni. Ezeket természetesen lehet azzal magyarázni, hogy Renan egy háború és Elzász-Lotaringia elvesztése után némileg közeledett a francia nemzetiességhez.¹² „Szent István koronája alatt a magyarok és szlávok éppúgy elkülönülnek egymástól manapság, mint ahogy elkülönültek nyolcszáz évvel ezelőtt.” Nemcsak ezzel a sommás ítélettel lehetne vitatkozni. Az írek évszázados függetlenségi törekvéseivel szembeállítható a kijelentés, mely szerint „Anglia, Írország és Skócia egyesülése uralkodóház jegyében megtörtént”, és történeti tények hasonló elhallgatása vehető észre a francia történelemre vonatkozó okfejtésben. Igaz, ez utóbbi olyan hagyományra is visszavezethető, mely a nyelvek közös mélyszerkezetét tételezi föl: „Becsületére válik Franciaországnak, hogy nyelvét sosem igyekezett kényszerítő

⁷ Julien Benda: *La jeunesse d'un clerc*. Gallimard, Paris 1936. 184, 34, 15, 79. (A továbbiakban Benda 1936)

⁸ A Pallas Nagy Lexikona XIV. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp. 1897. 476.

⁹ Renan 1887. 278, 296, 305.

¹⁰ *I.m.* 308, 279.

¹¹ *I.m.* 294, 179.

¹² *I.m.* 301.

intézkedésekkel egységesíteni. Nem lehet-e ugyanazokat az érzéseket és gondolatokat birtokolni, ugyanazokat a dolgokat szeretni különböző nyelveken?”¹³

Való igaz, hogy Babitsot is megkísértette a nyelvi egyetemesség eszméje, s az ő gondolataiban is észrevehetőek ellentmondások, amelyek nála is jórészt a történeti változásokra vezethetők vissza. Aligha kell bizonyítani, hogy az 1920-ban kötött békeszerződés következményei még súlyosabban voltak, mint a poroszokkal vívott háború utáni francia területvesztés.

A vizsgálódást nehezíti, hogy Babits műveinek összkiadása még befejezetlen, s a cenzúra maradandó kárt tud okozni valamely életmű hagyományozódásában. Babits *A háború háborúja* című 1939-ben keletkezett cikke csak 1967-ben kerülhetett a közönség elé, mert annak idején a hatóság kihúzott belőle, s a szerző végül elállt a közlésétől. 1978-ban, amidőn érkező prózájából kétkötetes válogatást jelentettek meg, több szövegét is megcsonkították; a már halálos betegen írt, *Gondolatok az ólomgömb alatt* címmel 1935. december 25-én a Pesti Naplóban kinyomtatott rövid cikket például három kihagyással vették föl ebbe a gyűjteménybe.¹⁴ 1973-ban a *Könyvről könyvre* rovat anyagából három részt iktattak ki, és hét évvel később a *Beszélgetőfüzetek* sem hiánytalanul jelent meg.¹⁵ A kifogásolt részek többsége Magyarországnak 1920-ban elveszített területeire utalt, így a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* Babitstól származó eszme-futtatásából a következő mondatok nem olvashatók az eddigi legteljesebb és máig széles körben használt gyűjteményben: „Ez a »szent korona területe«, egységes és változhatatlan, ezer esztendő óta. Más nemzetek növelhetik, vagy elveszíthetik birtokaikat. Magyarország olyan, mint egy eleven test, melyet sem vagdálni, sem toldani nem lehet.”¹⁶

Babits érkező munkáinak még nem jelent meg hiteles kiadása. Fönmaradt leveleinek kiadása is csak folyamatban van. Nemzetfölfogásáról ezért csakis ideiglenes mérleget lehet készíteni. Őt szempont alapján próbálkozom e kérdéskörnek vázlatos megközelítésére. Jórészt megfelelnek olyan kulcsszavaknak, amelyek következetesen előfordulnak eszme-futtatásaiban. Faj és osztály általa adott értelmezését saját és idegen, illetve Kelet és Nyugat viszonyának magyarázata követi, s a történetiség szerepének vizsgálata zárja e rövid gondolatmenetet.

1938-ban Babits „szellemi kötelék”-ként határozta meg, és a faj, illetve az osztály érdekközösségével állította szembe a nemzethez tartozást, két évvel korábban pedig Széchenyi Istvánra hivatkozva az emberiség, a nemzet és az egyén gazdagításáról értekezett.¹⁷ 1937-ben arra hivatkozta, hogy először a Fogarason töltött időszakban, tehát 1908 és 1911 között szembesült a nemzetnek a sajátjától lényegesen eltérő értelmezésével: „Én a magyarságban kultúrát láttam, de lehetetlen nem volt éreznem, hogy más nézőpontok is vannak.”¹⁸ Változott-e felfogása az idők folyamán? Már 1927-ben, tehát évekkel Hitler uralomra jutása előtt elutasította a fajelméletet, melyet a tizenkilencedik század „materialista és determinista világnézetének egy sajnálatos maradványa”-ként tartott számon.¹⁹ Fiatalkorában ő is használta a faj megjelölést, fogarasi tanársága

¹³ *Im.* 285, 299.

¹⁴ Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Összegejtötte, a szövegeket gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Belia György. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1978. 2. kötet 595–599. (A továbbiakban Babits 1978)

¹⁵ *Babits Mihály beszélgetőfüzetei 1938*. A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Belia György. Szépirodalmi, Bp. 1980. 90. (A továbbiakban Babits 1980a)

¹⁶ Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Bp. 1939. 70.

¹⁷ Babits 1978. 2:569, 507.

¹⁸ Babits Mihály: *Keresztülkasul az életemen*. Nyugat, Bp. 1939. 43.

¹⁹ Babits 1978. 2:174.

idején például az „indoeurópai faj”-ra hivatkozott.²⁰ Való igaz, hogy már 1913-ban emlékeztetett arra, hogy a magyar nép „számtalan apró fajtöredéknek egyetlen erősebb törzsbe való beolvadásából keletkezett”,²¹ de el kell ismerni, hogy az első világháború előtt ő is komolyan vette magyar írók származását, vagyis olyan szempontot érvényesített, amelyről 1939-ben, Németh Lászlóval folytatott éles vitájában már azt állította, hogy „voltaképp egyetlen szót sem érdemelne”, mert „balkáni tünet”.²² 1913-ban viszont még így érvelt: „a józanság nagy képviselői a magyar irodalomban többnyire a legtisztább fajú magyar írók (Arany, Deák); a szalmatűz képviselői kevésbé tiszta magyar fajból származók (Petőfi, Kossuth).”²³ Ez a megkülönböztetés lényegében nem különbözik olyan minősítésektől, amelyeket Babits utóbb kifogásolt a *Kisebbségben* című röpiratban. Németh László kizárólag az apától örökölt vezetéknev alapján tekintette szláv származásúnak Babitsot. *Magyar irodalom* című áttekintésében a fiatal Babits hasonló szempontot érvényesített, amidőn német ajkú anyja miatt a magyarságtól majdnem elkülönítette azt az értekezőt, akit korai éveiben saját elődjeként tisztelt: „Az irodalmi esszé és kritika nálunk majdnem mindig igen szűk és egyoldalúan nemzeti szempontokat követett, s jellemző, hogy az egyetlen írónk, akire e jellemzés egyik részében sem illik, Péterfy Jenő, nem magyar származású.”²⁴

Közismert, mennyire nem rokonszenvezett Babits a zsidóellenességgel. Álláspontját nyilvánvalóan árnyalták a politikai változások. „A *Velencei kalmár*-t, ha akarom filoszemita, ha akarom antiszemita darabnak fogom fel” – írta 1909-ben.²⁵ Fönntartásokkal élt a gyorsan magyarrá lett zsidó írók nyelvhasználatával szemben. Nemcsak Balázs Béla és Lukács György korai munkáinak bírálatában érzékelhető ez, de abban is, ahogyan Gábor Andor egyik fordításában az általa mesterkéltnek érzett szófordulatokat azzal hozta összefüggésbe, „amit Tóth Béla rabbinusmagyarságnak nevezett”.²⁶

Hiba volna elhallgatni, hogy nem rokonszenvezett a Vasárnapi Kör törekvéseivel. Kun Béla rendszerében „rajongó és okoskodó zsidók” tevékenységét is látta. „Tabula rasát akartak csinálni” – állította,²⁷ s e kifogását pontosan az teszi érthetővé, hogy a nemzetet nem azonos származásból eredeztette, de közös emlékezetként határozta meg. Renan is azt hangsúlyozta, hogy „egy haza azokból áll, akik megalapították és akik a folytonosságot képviselik”.²⁸

Tagadhatatlan, hogy Babits ezt az örökséget a magyar köznemesség hagyományaival azonosította, mégpedig nemcsak a Németh Lászlóval 1939-ben folytatott vita alkalmával. Már 1915-ben így válaszolt a saját maga által föltett kérdésre: „s a nagy szellemi erőket nem ez az osztály adta-e országunknak? Ez az osztály, melyben a nemzet *lelke* él, az ép nemzeti lélek. S ez az osztály pusztul.”²⁹ 1919 tapasztalata kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy „közös lelki ősök”-re vezesse vissza a nemzethez tartozást, és arra hivatkozzék, „származása arra jelölte ki”, hogy az

²⁰ Babits 1978. 1:51.

²¹ Babits 1978. 1:395.

²² Babits 1978. 2:605–606.

²³ Babits 1978. 1:405.

²⁴ Babits 1978. 1:413.

²⁵ Babits 1978. 1:58.

²⁶ Babits 1978. 1:454.

²⁷ Babits Mihály: *Magyar költő kilencszázötvenkilencben*. Nyugat, Bp. 1919. 926. (A továbbiakban Babits 1919)

²⁸ *Séance de l'Académie Française du 23 avril 1885: Discours de Réception de M. F. de Lesseps. Réponse de M. Ernest Renan.* Calmann Lévy, Paris.

²⁹ Babits 1978. 1:425.

egykori nemesség gondolkozásmódját őrizz meg.³⁰ Érthető, hogy szemlélete feszültségbe került azoknak az értékrendjével, akik a paraszti kultúrát vélték a művelődés alapjának. A halállal küzdelmet folytató költő 1940-ben tett elszólása – „nekem most csömöröm van minden népiestől”³¹ – magától értetődően következett már 1912-ben vallott meggyőződéséből, mely szerint „az egyetlen voltaképpeni különbség, amit népköltés és műköltés között felállíthatunk, az, hogy a népköltészet irodalmilag műveletlen egyének költészete”.³² Ha nem tévedek, az eddigi értékelések nem vagy legalábbis nem eléggé hangsúlyozták, mennyire szöges ellentétben állt *A magyar jellemről* készített eszmefuttatása Kodálnak ugyancsak a Szekfü szerkesztette kötetbe készített esszéjével, hiszen a költő megismételte negyedszázaddal korábban hangoztatott véleményét: „a parasztkultúra nemzetközibb a magas kultúránál”.³³ Nem tagadnám e nézetben rejlő részigazságot, de aligha hallgathatom el, hogy Babits föltehetően nem értette meg, hogy a magyar népzene korai eredetű rétege lényegesen különbözik a környező népekétől. *A Kisebbségben* elfogultságaival szembeállított véleménye, mely szerint „a magyar kultúra eredetében és ősi alkotásában nem paraszti, hanem nemesi kultúra”,³⁴ aligha kevésbé egyoldalú, s mindenképpen értetlenséget árul el sok huszadik századi művésznek az úgynevezett primitív kultúrák iránt megnyilvánuló érdeklődésével szemben. Nemcsak *Az európai irodalom története* tanúsítja ezt, hanem például *Az írástudók árulása* is, mely – összhangban Benda véleményével -- a primitív kultúrákhoz vonzódást olyan törekvés-ként ítéli el, amely „valami testi és szinte állati művészetben” keres ösztönzést.³⁵

Kosztolányi halála alkalmával Babits azt írta: „egy kicsit én is meghaltam vele.”³⁶ Tagadhatatlan, hogy Babits nyelvszemlélete mutat rokonságot Kosztolányiéval, bár elsősorban a korai években. „Gondolkodni és beszélni: voltaképp egy. [...] Miért beszélnek az emberek ily sokféle módon? Mert sokféle módon gondolkodnak.”³⁷ Ez az 1909-ben tett kijelentés akár *A szegény kisgyermek panasza*i szerzőjétől is származhatnék. A két költő szemlélete azonban hamarosan különvált. 1910-ben közölte a *Nyugat a Bergson filozófiája* című tanulmányt. A francia bölcselelő már 1889-ben kiadott és Babits által is tanulmányozott első jelentős munkájában azt állította, hogy a nyelv nem tud mit kezdeni a belső étellel, a lényegi én-t „nem tudja megragadni anélkül, hogy meg ne merevítene mozgékonyágát”. Bergson egyáltalán nem tagadta a nyelv hatását, de már-már akadályt látott benne, mely „érzékelésem és tudatom közé ékelődik”. E nyelvvel szemben tanúsított bizalmatlanság arra a fölvetésre vezethető vissza, hogy „tudati állapotaink mozgalmak (dynamique) és fölözthatatlan folyamata”, a „belső, a tudat által érzékelt időtartam” „olyan minőségi változások egymásutánja, melyek [...] pontos körvonalak nélkül hatolnak egymásba”, „úgy szerveződnek, mint egy dallam hangjai”.³⁸

A folyamatszerű „durée” meghatározásakor az ismételt hivatkozás a zenére egyetemességet sugall, mely zárójelbe teszi a nyelvek közötti eltéréseket. Föltételezhető, hogy Babits szemléletére

³⁰ Babits 1919. 912, 925.

³¹ *Babits Mihály beszégetőfüzetei 1940–1941*. Összegyűjtötte, a szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1980. 251. (A továbbiakban Babits 1980b)

³² Babits 1978. 1: 266.

³³ *l.m.* 2:637.

³⁴ *l.m.* 2:621.

³⁵ *l.m.* 2:227.

³⁶ *l.m.* 2:516.

³⁷ *Uo.* 1: 88.

³⁸ Henri Bergson: *Oeuvres*. Textes annotés par André Robinet. Introduction par Henri Gouhier. Seconde édition. Presses Universitaires de France, Paris 1963. 85, 87, 83–84, 72, 70.

döntő hatást tett Bergson fölfogása, melyből arra lehetett következtetni, hogy a tudat működése független a nyelvtől. „A bergsoni filozófia »szabadító« eszményének korai s legszemléltetőbb példája az *Esti kérdés*” – írta Rába György az 1909-ben megjelent költeményről.³⁹ Sem Bergsonról, sem Babitsról nem állítja a szakirodalom, hogy zeneértő lett volna, de kétségtelen, hogy a fölöszt-hatatlan időtartam eszményére vonatkozó idézett állítás összefügsbe hozható a romantikusoknak a szerves formára és az *ut musica poesisre* vonatkozó örökségével.

A magyar irodalomról 1917-ben kiadott, ám szerzője állítása szerint négy évvel korábban készült áttekintés nyelvre vonatkozó kijelentései kettősséget mutatnak. Babits egyfelől kiemeli: „Mindenhez az irodalomban, ami nem külsőleges és technika, köze van a nyelv géniuszának – és lefordíthatatlan”, másrészt viszont a művelődés és a gondolkodás nemzetközi irányainak rendeli alá az általa mérlegre tett örökséget, s ennyiben már a későbbi évtizedekben többször is kifejtett véleményét vetíti előre: „Az irodalom mindig kultúrának a kifejezése a szó legtagabb értelmében: érzelmi és gondolati kultúrának és a világirodalom kifejezője annak, ami több nemzet kultúrájában közös, valamely nagy internacionális kultúrfolyamatnak.”⁴⁰ A kis nyelvi közösségek eltűnésével ő is számolt, de végső soron beletörődött ebbe az előre sejtett változásba -- szöges ellentétben az Antoine Meillet-vel vitatkozó Kosztolányival. Az első világháború kitérésének az évében így fogalmazott: „A provinciák, a kis különbségek, népek, nyelvek pusztulnak, s remélnünk kell, hogy az új, nagyobb egységek, melyek elnyelik őket, jobb eszközei lesznek az emberiség haladásának.”⁴¹ A mondat második felében körvonalazott lehetőség a művelődés egyetemes eszményére vonatkozik, és ennyiben hasonlít Renan föltevéséhez, viszont kibékíthetetlen ellentétben áll a Kosztolányi által eléggé következetesen képviselt nyelvi viszonylagosság gondolatával, melynek az a lényege, hogy minden nyelv külön világot teremt, s hiánya ezért pótolhatatlan veszteség.

1919 és 1920 tapasztalatai azután megrendítették az egyetemes haladásba vetett hitét. Közelebb került ahhoz a szemlélethez, amelyet a huszadik század második felének egyik jelentős szerzője így fogalmazott meg: „a haladás eszméje csúfot űz az értelemből.”⁴² A harmincas években Babits is leírja a sokak által szóba hozott s le is járatott föltevést, hogy „egyedül vagyunk a világon, s a legkönnyebben feláldozhatók”,⁴³ ám ez a figyelmeztetése ekkor közvetlenül az akkori európai politika helyzetére s nem a nyelvre vonatkozik. 1919-ben tartott egyetemi óráin tesz olyan nyilatkozatot, amely nyelv és művelődés különválasztására enged következtetni. „Oly közös jellemző vonást, mely egyé tudja fogni a francia irodalom tömegét – nem találtunk” – hangoztatja, majd általánosít: „Bármelyik irodalomnál ugyanaz az eredmény.” Magyar példát is felhoz vélt igazának megerősítésére: szerinte *Az ember tragédiája* „formailag közelebb áll *Faust*-hoz és tartalmilag a XIX. század pesszimistáihoz (Byron, Leopardi, akiket pedig talán nem is ismert), mint a magyar irodalom reprezentánsaihoz, mondjuk Aranyhoz”.⁴⁴ A nyelvtől elvonatkoztatás az egyik nyelvből a másakra átültetésről vallott nézetein, sőt fordítói gyakorlatán is nyomot hagy. 1917-ben megfogalmazott föltevése, mely szerint „az új formába átültetés voltaképp nem fordítás többé,

³⁹ Rába György: *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Szépirodalmi, Bp. 1981. 315.

⁴⁰ Babits 1978. 1:362, 368.

⁴¹ *I.m.* 1:422.

⁴² Emil Cioran: *De l'inconvénient d'être né. = Oeuvres*. Gallimard (Collection Quarto), Paris 1995. 1353.

⁴³ Babits 1978. 2:460.

⁴⁴ *I.m.* 1:576, 579.

hanem inkább ugyanazon tárgynak egészen más költői művé való feldolgozása”,⁴⁵ akár úgy is tekinthető, mint a *Modern költők* bírálata.

„Ha irodalmunk nagy szellemeinek igazi hagyományait követni akarjuk, magyarság és európai kultúra sohasem lehetnek szemünkben ellentétek”⁴⁶ – ez az 1927-ben leírt mondat olyan elv megfogalmazása, melyhez Babits mindig igyekezett ragaszkodni.

1909-ben Schopenhauert és Kemény Zsigmondot együtt említette a lángelmékről adott általános jellemzése alkalmával,⁴⁷ és európai irodalomtörténetében is szüntelenül arra próbálta emlékeztetni olvasóját, mennyire szervesen illeszkedtek magyar alkotások nemzetközi folyamatokhoz. A Nyugat szerzői között már az első világháború előtt észrevehető jelentős véleménykülönbségek egyikét bizonyítja az óvatos bírálat, mellyel Babits 1912-ben a nemzeti bezárkózás miatt illetve Móriczot, a következőképpen érvelve: „S mert a nemzetnek, mint mindennek a világon, mennél nagyobb önérvényesítés és elkülönülés a törekvése, mindig érthető az oly írók hatása, akik kizárólag (mintegy tisztán és szűzen) a saját népük formai (ritmus-, nyelv- és mesebeli) kincsével élnek. A mai magyar írók közül kétségkívül a leginkább ilyen Móricz Zsigmond.”⁴⁸

Ha önellentmondás érzékelhető Babits nézeteiben, részben a pozitívizmus következtelen megtagadására vezethető vissza. Egészen feltűnő a biológiai szemlélet hatása például a következő, 1930-ban kelt megnyilatkozásban: „Életerős fajok kívülről házasodnak, s a magyar kultúra története egész folyamán kiváltképpen és szükségszerűen exogám természetű.”⁴⁹ Másféle tizenkilencedik századi örökségtől származtatható a *Magyar irodalom* című okfejtés kiinduló kérdése: „Milyen lehet a magyar irodalom *kívülről tekintve*? melyek azok a vonások, melyek a külső szemlélőnek rajta azonnal szemébe tűnnének, számára újak és érdekeseek volnának?” Az áthallás ezúttal Széchenyi István munkáihoz irányíthatja az olvasót, kinek idevágó gondolataira a mintegy két évtizeddel később, a Szép Szó fölkerésére írt esszé hivatkozik is.⁵⁰ A bökkenő abban rejlik, hogy a Hitel szerzője inkább lehetett abban a helyzetben, hogy kívülről is próbálja szemlélni a magyarságot, és végső soron mégis úgy vélekedett, még az ő számára sem lehetséges a kétféle távlat érvényesítése.

„A destrukció nem mindig rossz dolog: néha rombolni kell, hogy építhessünk.” Ezt az 1922-ben megfogalmazott mondatot minden bizonnyal azok a támadások kényszerítették ki Babitsból, amelyek nemzetietlennek tüntették föl. Hat évvel később is alighanem ezért tartotta szükségesnek leszögezni, hogy „Szereti hazáját hibáiban is, de szó sincs róla, hogy *hibáival együtt* szeretné!”⁵¹ Köztudott, hogy háborúellenes versei sokakat fölháborítottak, s ezért tarthatta szükségesnek, hogy önmagát igazolja 1919 őszén, a nemzethez intézett szavaival: „gyilkosnak neveztelek háborúdban! [...] – nekem ahhoz is jogom volt! mert én és te egyek [sic!] vagyunk!”⁵² A történész megállapíthatja, hogy a magyar írók s művészek többsége nem érezte magáénak az Osztrák–Magyar Monarchia államát – ellentétben az osztrákokkal, akik Traktól Musilig bevonultak katonának. Példaként az 1874-ben született, tehát 1914-ben már nem katonaköteles korú Schönberg

⁴⁵ *I.m.* 1:182.

⁴⁶ *I.m.* 2:173.

⁴⁷ *I.m.* 1:50.

⁴⁸ *I.m.* 1:267

⁴⁹ *I.m.* 2:281

⁵⁰ *I.m.* 1:385, 2: 504

⁵¹ *I.m.* 1:718, 2: 215

⁵² Babits 1919. 923.

1950-ben kelt visszaemlékezéséből lehet idézni: „Amikor elkezdődött az első világháború, büszke voltam arra, hogy behívtak, és egész katonai szolgálatomat úgy teljesíttem, mint aki őszintén hitt a nyolcszáz éve bölcsen kormányzó Habsburg-házban és az uralkodó élettartamában, melyhez képest minden köztársaság rövidebb ideig létezik.”⁵³

Ha volt közös cél, mely a Nyugat szerzőinek többségét vezette a folyóirat létrehozásakor, az minden bizonnyal a más nyelvű irodalmak iránti kíváncsiság lehetett. A második évfolyamban Babits egyértelműen azzal érvelt, hogy „ami külföldi, az új!”, s csak az első világháború után értékelte át visszatekintő távlatból e korai időszakot, azt állítván, hogy „bizonyos szempontból a Nyugat irodalma inkább visszetérés volt az ősök szabadabb, bátrabb, magasabb, európaibb szelleme, mélyebb, önismerőbb, fájdalmasabb magyarsága felé”. A húszas években a proletárdiktatúra és a békeszerződés, illetve az avantgárd is védekezésre készítette, s már arra a következtetésre jutott, hogy „Gyulaiék szigorúsága a sovinizmus túlkapásai iránt” mintegy saját tevékenységének előzménye volt.⁵⁴ Az efféle értékörzés ellenhatásként jelentkezett saját tevékenységében a tízes évek nemzetköziességhöz képest. 1917-ben a Világ hasábjain még azt hangoztatta, hogy „a filozófiának, ha tudomány, éppoly kevés a köze nemzeti szellemhez, mint akár ahogy nem lehet »nemzeti matematika«, mert az igazság csak egy”, s 1918 szeptemberében, az Európa Lovagjai kiáltványának általa készített változatában annak az álláspontját vallotta magáénak, akinek „[i] gazságérzete minden önzésen felül áll. Faj, nemzet vagy osztály önzésén is.”⁵⁵ Noha hasonló elvontság későbbi értekezéseiben is előfordul, ekkor már inkább csak szemléletének történeti hiányosságaira enged következtetni, ha alkalomadtán arra próbál hivatkozni, hogy „az áldozat csak akkor lehet hasznos, ha az igazságnak hozzájuk és az igazság nevében”.⁵⁶

Fölfogásának egyik sebezhető pontja abban a különbségtevésben lelhető meg, melynek alapján „egészen más a világirodalmi érték, és más a nemzeti”. Az ördög a részletekben van, s az általa felhozott példákat mai távlatból meglehetősen kérdéses hitelűnek lehet minősíteni: „Matthew Arnold és még inkább Wordsworth, az angol kritikusok ítélete szerint, kétségkívül az angol lírikusok legelső vonalában állanak, és ha az angol irodalmat csak mint *angol* irodalmat tekintjük, valóban oda kell őket helyezni. De mint *világirodalmi* jelenségek csak megközelítőleg sem jöhetnek oly süllyal számításba, mint például Shelley, Keats vagy akár csak Rossetti vagy Swinburne is.”⁵⁷ Nem pusztán arról van szó, hogy ezek az ítéletek a mai, szintén esendő távlatból elavultnak mondhatók -- ma aligha akad olvasó, ki Dante Gabriel Rossetti vagy akár Swinburne verseit nemzetközi távlatból jelentősebbnek vélné Wordsworth költeményeinél --, de sokkal inkább arról, hogy Babits éppúgy nem riadt vissza attól, hogy hamisítson, mint az általa elmarasztalt Németh László. „Az angol költészet dicsősége Chaucerrel kezdődik, az olasz importtal” -- olvasható a *Pajzs* és *dárdával* című indulatos kifakadásban.⁵⁸ Azt még lehet ismeret hiányával menteni, hogy a *Le Roman de la Rose* angol változatának elkészítőjét az itáliai művelődés utánzójaként említi, hiszen ebben van részgazság, de a teljes óangol költészet mellőzése már nehezebben elfogadható. Különösen azért, mert Babits az angol irodalmat tekintette mintaszerűnek.

⁵³ Arnold Schoenberg: *Style and Idea: Selected Writings*. Ed. Leonard Stein. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1984. 505.

⁵⁴ Babits 1978. 1: 36; 2: 133; 1: 714

⁵⁵ *I.m.* 1: 500–501, 542.

⁵⁶ *I.m.* 2: 433.

⁵⁷ *I.m.* 1: 381, 366.

⁵⁸ *I.m.* 2: 609.

Ezt az elfogultságát nem szabad feledni annak, aki azokat az ellenérzéseket mérlegeli, amelyeket Babits Lukács György és Balázs Béla műveivel szemben hangoztatott. A „ködös és sokszor magyatlan modern metafizikát”, „affektált német terminológiát”, „metafizikus elvontságokat, misztikus életrezdüléseket” elítélő szavak⁵⁹ némileg előrevetítik a harmincas években már nagyon is indokolt németellenességét, amely még arra is ösztönözte, hogy úgy vélje: „Trianont is a német szövetségnek köszönhetjük.” A „homály”-lyal „a francia józanságot és *clarté*-t” állította szembe, ám „a román és germán faj szellemének szembenállása” csak addig foglalkoztatta, míg a német gondolkozásmódnak a magyartól idegen voltát igyekezett bizonyítani. Abban a pillanatban, amikor önmagában vizsgálta a franciák magatartását, bírálta „deduktív és formális” hajlamukat, sőt már 1912-ben „megértésre alig képes sovinizmus”-t tulajdonított nekik.⁶⁰ Még az általa egyébként meglehetősen túlértékelt Julien Bendát is megróta azért, mert „az »európai nemzet« nem is tudja másként elképzelni, mint a racionális francia nyelv tökéletes vehikulumával élve”.⁶¹ Az a tény, hogy *Az európai irodalom története* sokkal nagyobb súllyal foglalkozik Swinburne, mint Mallarmé műveivel, szorosan összefügg annak hangoztatásával, hogy „Anglia minden nagy forradalomban megelőzte a franciákat”, a Viktória-kor derűlátásának magasztalásával, mely „optimizmus valami transzcendens demokratizmuson alapul”, a föltevessel, mely szerint az angol nyelv „szótára gazdagabb, mint bármely más nyelv a görög óta”, s az angol nemzet „a legmodernebb, éppen azért, mert a legkonzervatívabb: legősbibb erejét tudja jövőbe vinni. Egy nemzet, mely az Emberiség és Haladó Kultúra reprezentánsa, mint hajdan a római volt.”⁶² Jellemző, hogy röviddel halála előtt, a kórházi ágyon is kifejezést ad annak a bizonyosságnak, hogy az angol költészet „a legnagyobb a világon”.⁶³

Babits nemzetfölfogásának meghatározó sajátossága, hogy Széchenyihez és néhány tizenkilencedik századi szabadelvű szerzőhöz hasonlóan Angliát tekintette mintaszerűnek.

Miközben a francia észelvűségénél és a német metafizikánál többre becsülte a tapasztalati (empirikus) hagyományt, nem gondolt arra, hogy Viktória királyné birodalma elválaszthatatlan volt a gyarmati elnyomástól. Nem igazán lehettek közvetlen élményei a szigetország életmódjáról. Ennek ellenére gyakran Angliára vonatkoztatott, amidőn kijelölte a magyarság helyét.

Az általa legnagyobbnak tekintett magyar költő *Zrínyi* című költeményének kezdő sorait annak igazolására szerette idézni, hogy Vörösmarty megérti a magyar „tragikumot, mely a Nyugatra és Keletre való örök nézdelésben rejlik”.⁶⁴ Attól az időtől számította a nemzet történelmét, amikor a Kárpát-medencében letelepült közösség maga mögött hagyta a pogányságot és a rovásírást: „Evvél a felejtéssel kezdődik az európai magyarság kultúrája”, sőt egyenesen úgy vélte, „nálunk a nemzeti irány tulajdonképpen egy világáramlattal jön létre”,⁶⁵ és Balassit nevezte „az első nagy »nyugatos«-nak, olyan „nemes irány” megteremtőjének, „melyhez legnagyobb költőink szegődtek”.⁶⁶ Szemléletének összetettségéről tanúskodik, hogy ugyanakkor egy másik örökséghez is kapcsolódott, úgy gondolván, hogy a magyarság „keleti lelke tarkaságra vágyik”, „hajlamunk van a fatalizmusra”, s a „keleti flegmá”-ban, a „flegmatikus és mégis tü-

⁵⁹ *Lm.* 1:159, 344.

⁶⁰ *Lm.* 2: 428; 1:350, 351, 327, 275.

⁶¹ *Lm.* 2:432.

⁶² *Lm.* 1:182, 288; 2: 530, 532.

⁶³ Babits 1980b. 58.

⁶⁴ Babits 1978. 1:217.

⁶⁵ *Lm.* 2:186; 1:579.

⁶⁶ Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Belia György. Magyar Helikon, Bp. 1973, 89. (A továbbiakban Babits 1973)

zes, ázsiai lélek”-ben, „nagy folyamatok közt és végtelen sztyeppéken kinyílt realiztikus szemlélet”-ben, „szemlélődő nemtörődömség”-ben vélte utóbb megtalálni a német terjeszkedéssel szemben tanúsítható ellenállás esetleges forrását.⁶⁷

Aligha tekinthető eredetinek az a gondolata, hogy a magyarság „történelmi jelenség”, s ezért „lényege csak teljes időbeliségében ragadható meg”.⁶⁸ Óhatatlanul is következett ebből az előfeltevésből az a meggyőződés, hogy a költőnek az értékörzés a föladata, „csak úgy hozhat igazában újat, ha legteljesebben megélt minden régít, ha minden régi élte benne magát újjá”.⁶⁹ Költőként nem törekedett arra, hogy saját történetfelfogást alakítson ki. 1919 után lényeges vonatkozásokban átvette Szekfű Gyula tételeit. Mivel nem teljesen tagadta meg a pozitívizmust, magától értetődőnek tekintette, hogy éles különbség tehető tények és ábrándok (téveszmék) között, s ennyiben nem érvényesített Nietzsche örökségéből levonható következtetéseket. Nem gondolt arra, hogy a tények mindig értelmezés függvényei, s a történész mindig saját előítéletei alapján válogat a számára hozzáférhető anyagból. Talán még azt a föltevést is meg lehet kockáztatni, hogy újklasszicizmusának is a *Magyar történet* lehetett egyik ösztönzője. Az avantgárd és a népi mozgalom elutasítását az a gondolat vezérelte, mely szerint „könnyű belerohanni az új rosszba, de nehéz megtartani a régi jót”.⁷⁰ Noha az újklasszicizmus szót a többi művészet s az irodalom történetében is némileg félrevezető módon használják, amennyiben általában korábbi – sokszor egymástól különböző -- írásmódok fölidézését jelölik vele, Babitsnál annyiban indokolt ez a szóhasználat, amennyiben a görög és latin művelődésben látta a nemzetieskedések ellenszerét.

„A klasszikus nyelvek és ismeretek lassú kiirtása az iskolákból – ez a közös gyökértől való egyre bevallottabb elszakadás – egyik legjelentősebb és legszomorúbb tünete századunknak.” Ez a mondat abból az 1928-ban megjelent eszmefuttatásban található, melyet Julien Benda *La trahison des clercs* című könyve ösztönzött.⁷¹ „Nekem vakáció, ha latint vagy görögöt olvasok” – írta Babits 1933-ban –, „kiszökní ebből a modern világból.”⁷² 1918 szeptemberében, az Európa Lovagjai kiáltványának megfogalmazásakor hajlamot mutatott elvont igazság létének történetietlen föltételezésére, *Az európai irodalom történetének* megírásakor vonzónak találta az eszményt, amely szerint a nagy szerzők korokon át kezét nyújtanak egymásnak, és a Nyugat Könyvről könyvre rovatában is folyamodott olyan megfogalmazáshoz, amely már-már a történetiség zárójelbe tételét sugalmazza: „Egy hónap éppoly keveset változtat a világ folyásán, mint hatszáz év vagy ezerkilencszáz év. Ha Dantét olvasom, vagy mondjuk Horatiust, megdőbbsz, hogy mennyire nem változik semmi lényeges: az ember szellemi vágyai, félelmei, hitei és szektái lényegileg egyformák maradnak.”⁷³ Németellenességét nyilván erősíthette Benda említett könyve, melyben olyan vitatható állítás is olvasható, mely szerint „a nemzeties (nationaliste) írástudó lényegében német találmány”.⁷⁴ Babits érdeklődését e francia szerző iránt az is fölkelthette, hogy Benda is a klasszikus ókort tartotta a műveltség zálogának. „Mestereim nagy hatással voltak rám azzal, hogy nyilvánvalóan előnyben részesítették a régieket a moderneikkel

⁶⁷ Babits 1978. 1:21, 713, 396; 2:185, 650.

⁶⁸ Babits 1978, 2: 628, 637

⁶⁹ Babits 1919. 925.

⁷⁰ Babits 1973. 163.

⁷¹ Babits 1978. 2:225.

⁷² Babits 1973. 164.

⁷³ *I.m.* 172–173.

⁷⁴ Julien Benda: *La trahison des clercs*. Bernard Grasset, Paris 1927, 71.

szemben.” „Tanáraink XIV. Lajost, Napoleont, sőt a Harmadik Köztársaság vezetőit a római konzulok utódainak tekintették.” Ezek a mondatok, melyekkel a Charlemagne középiskolában szerzett tapasztalatát összegezte, legalábbis részben érthetővé teszik, hogy Benda a „querelle des anciens et des modernes” néven ismert több évszázados vitában a modernnek ellen foglalt állást. Büszke volt arra, hogy „hihetetlenül kevés kortárs művet” tartott a könyvtárában, több könyvet írt az irodalmi modernség ellen, és meg volt győződve arról, hogy „Európa csakis akkor mentheti meg magát, ha visszatér a görögség és a kereszténység eszméihez”.⁷⁵

Babits is föltételezte, hogy a klasszikus ókor eszményének fönntartásával ellensúlyozni lehet a nemzeti elfogultságokat. Azért bocsátotta előre a korábban idézett jegyzetet *Az írástudók árulása* közlésekor, mert minden bizonnyal sértették az általa méltatott szerző franciás elfogultságai, melyekről azt gondolhatta, összefügghetnek az 1920-ban kötött békeszerződés létrehozóinak felfogásával. A francia középiskolában elsősorban nemzeti történelmet tanítottak. Benda szavaival: „ha véletlenül szóba került a svájciak, németek, oroszok, magyarok történelme, legfőljebb annyira figyeltem, amennyire illik olyanokkal törődni, akik nem részei művelt világnak.” A *La trahison des clerc* írója ismerte Georges Clémenceau-t, kiről így nyilatkozott: „csodáltam, amint ez az ember szabadjára engedte a vad függetlenségét, a csak önmagára hagyatkozást, a képességét arra, hogy célhoz érjen anélkül, hogy zavarná az érzelmesség s törődnék a kutyák ugatásával.”⁷⁶ A klasszicizmus föltétlen csodálata olykor a tekintélyelvű politika elfogadásával is párosulhat. „Julien Benda egész írói pályafutása egyetlen rögeszméhez ragaszkodott: a modern bölcseletet és irodalmat a fölvilágosodás észelvű és egyetemes igénye nevében cáfolta” – ahogyan egy huszonegyedik századi méltatója állapította meg, miközben emlékeztetett arra, hogy ennek az eszménynek a hirdetője „1945 után a kommunisták játékszerre lett”, „helyeselte a prágai hatalomátvételt és a budapesti pöröket”.⁷⁷

„A magyarság élete nem egy és folyamatos élet: minduntalan meghal, és makacsul föltámad.”⁷⁸ Ez az 1927-ből származó észrevétele tanúsítja, hogy torzítás volna eltúlozni a történeti szerepét Babits felfogásában. Tény, hogy olykor Németh Lászlóhoz hasonlóan ő is hallgatott jelentős történeti jelenségekről. Amikor Kazinczy szerepét azzal az érvvel próbálta kiemelni, hogy föllépése előtt „a magyar nyelvű irodalom majd egy évszázad óta jóformán szünetelt, s a magyar nyelv irodalmi használata valóban naivnak és ügyefogyottnak látszhatott”,⁷⁹ nyilvánvalóan mellőzte az utalást Mikes és Faludi általa bizonyára méltányolt munkáira, és felekezeti elfogultság miatt kisebbitette Bethlen Kata jelentőségét. Az idézett minősítésnél lényegesebb a föltevés, hogy a magyarság a legnagyobb „szolgálatot akkor teszi a világnak, ha megőrzi nemzeti sajtóságait [...]. Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre.” A Szekfű szerkesztette kötet számára megfogalmazott végkövetkeztetés rokon az 1939. január 18-án a Baumgarten-díjak kiosztásakor körvonalazottakkal, melyek szerint a föladat „a nemzeti kultúra folytonosságát és tisztaságát óvni az idők minden változásai és veszélyei között”.⁸⁰ Ez az álláspont olyan szemléletet tükröz, amely a művészetet a kultúrának rendeli alá.

⁷⁵ Benda 1936. 87, 82, 88, 90.

⁷⁶ *I.m.* 84, 160.

⁷⁷ Antoine Compagnon: *Les antimodernes de Joseph de Maistre à Roland Barthes*. Gallimard, Paris 2005. 290, 292, 355.

⁷⁸ Babits 1978. 2:191.

⁷⁹ *I.m.* 2: 609.

⁸⁰ *I.m.* 2: 665, 600–601.

Közelebb áll a Viktória-kor angol költőinek, mint olyan huszadik századi költőknek a véleményéhez, akik fiatalkorukban rokonszenveztek valamely avantgárd mozgalommal. „A művészet nem kultúra.” Babits olyan német kortársának szavait idézném összehasonlításként, aki különbségtevését azzal indokolta, hogy a kultúra hordozója „hisz a történelemben; pozitivista. A művészet hordozója statisztikai értelemben társadalomidegen, alig tud valamit arról, ami előtte s utána van, csak a saját belső anyagának él, gyűjti a hatásokat, s addig szívja magába őket, amíg nyugtalanná vált anyaga nem kényszerül arra, hogy fölszínre törjön. A művészet hordozóját nem érdekli a terjesztés, a fölszíni hatás, a fogadtatás, a kultúra.”⁸¹

Ez a szemlélet összefüggésbe hozható a művészet a művészetért oly sokszor eltorzított eszményével. Babitsnak is tulajdonítottak hasonló értékrendet, de teljesen alaptalanul. Nemzetfölfogása verseire is rányomja a bélyegét. Ezért vélhették némely fogarasi románok a *Vásár szerzőjét* „véres magyar sovínisztának”,⁸² emiatt nem engedélyezték a román hatóságok 1935-ben a beutazását, és tiltották Csehszlovákiában az *Ezüstkor* terjesztését.⁸³ 1919 és 1920 Babitsot is mélyen megrázta, akár magyar kortársai túlnyomó többségét. „Amit gyűlöltünk, azt most sajnáljuk és visszasírjuk.”⁸⁴ Ez a mondata fájdalmas önvizsgálatra enged következtetni. Ugyancsak a harmincas évek végéről származik a következő kijelentése: „nem is tudok pontosan visszaemlékezni a csonkaország formájára, holott milyen tévedhetetlenül látom magam előtt ma is a régi, nagy Magyarországot!”⁸⁵

Már 1909-ben „történelmi emlékezet”-ként határozta meg a nemzetet. Bő negyedszázaddal később azt írta, Széchenyi Istvánról „bajos lenne más arcképet adni, mint hamisat. Hacsak többet nem adnék egy helyett: hogy az ellentmondások egymástól nyerjenek plasztikát.”⁸⁶ Úgy sejtem, Babitsról hasonló módon vélekedhet az utókor.

Mihály Babits on the Concept of the Nation

Keywords: Mihály Babits, Hungarian poet, concept of the Nation, Ernest Renan

The Hungarian poet Mihály Babits was brought up on the ideas of Ernest Renan (1823–1892). The French thinker was elected a member of the Hungarian Academy of Sciences in 1859, and his ideas on the nation became the common currency of Hungarian culture by the end of the nineteenth century. Throughout his career Babits accepted Renan's distinction between race, based on ethnicity, and nation, determined by collective memory. In other respects his views changed after 1920. Before 1914 he was critical of the Austro-Hungarian Monarchy, and towards the end of World War I he became overly optimistic about international progress. The Peace Treaty of Trianon signed in 1920 convinced him that his hopes had been misguided. In 1928 he published a long essay on *La trahison des clercs*, a book by Julien Benda (1867–1956), a follower of Renan. In this text the Hungarian poet drew a comparison between the loss of Alsace and Lorraine after the Prussian-French war of 1870 and that of two thirds of the territory of Hungary after World War I. His later essays have two main characteristics: on the one hand, they express a nostalgia for the past, the world before 1914, on the other hand, they present the legacy of Classical Antiquity as an antidote to the rise of nationalism.

⁸¹ Gottfried Benn: *Soll die Dichtung das Leben bessern? = Gesammelte Werke in acht Bänden*. Hg. Dieter Wellershoff. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1975. 4:1147–1154.

⁸² Babits 1939. 44.

⁸³ Babits 1980a. 430, 436.

⁸⁴ Babits 1939. 18.

⁸⁵ *I.m.* 18, 180.

⁸⁶ Babits 1978. 1:94, 2:509.

Antal Balázs

Formálódó jelenlét

Irodalmi folyóiratok az interneten

Olvasási szokásaink talán legradikálisabb átalakulását vitte végbe az internet megjelenése a könyvnyomtatás kezdete óta. Egyszersmind már-már a reneszánszba illően robbanásszerűen növelte meg az olvasó emberek számát (szándékosan nem használom itt az 'olvasók' szót). A nyolcvanas-kilencvenes években felnövekvő leginkább a tévét bámulták – ma a tinédzserek jóval többet olvasnak, persze nem könyvet és folyóiratot, hanem az interneten fellelhető szövegeket. Mert bárki bármit is gondoljon erről a médiumról, tartalmának jelentős része – különösen a magyar tartalmaké – ma még szöveges. Persze korántsem mindegy, hogy az a szöveg milyen is. Nos leginkább nem szépirodalmi.

Az irodalmi lapok s a szépirodalmi könyvkiadók nem különösebben mozgékony szerzetek, nemkülönben sok esetben maga az anyag is meglehetősen ellenálló: míg egy zenealbumot digitalizálni a számítógépen CD-ről gyakorlatilag egy-két perc, bakelitlemezről vagy kazettáról pedig maximum annyi idő, mint amennyi a hangfelvétel lejátszási ideje; egy egész estés film digitalizálása néhány óra, de ebből a digitalizálóknak alig pár perc munkája van, utána a számítógép mindent maga old meg, vagyis a folyamat teljesen automatikus, ahogyan a zeneanyag digitalizálásánál is, addig egy könyvet emberpróbáló munka oldalanként digitalizálni, nincs benne semmi automatizmus, s ráadásul maga a könyvtárgy is sérülhet a szkennelés folyamán. S aztán persze még következik, hogy a digitalizálással létrejött új fenomén mennyire felhasználóbarát. Egy bedigitalizált könyv vagy folyóirat a képernyőn végül is megszokható, minősége azonban ingadozó – hiába olvasunk több tíz oldalt kényelmesen, ha a sokadik lap véletlenül rosszul lett szkennelve, vagy tévedésből éppen átlapozta a szkennelő – már fújhatjuk a nyugodt olvasást. Ugyancsak gondot okoz, ha a beszkenelt anyagot további vele való munka érdekében karakterfelismerő programon „eresztjük át”, hogy szövegszerkesztőben olvasható formátumúvá alakítsa. Az így kisebb-nagyobb nehézségek árán létrejött dokumentum még alapos korrektúrázásra szorul – amint arról számos kilencvenes-kétezres évekbeli újrakiadásunk árulkodik, mint pl. az Unikornis Kiadó Jókai- vagy Verne-sorozata: díszes kötés, drága kiadás, belül pedig korrektúrázatlanul hagyott beszkenelt karakterfelismerős anyag, ahol a program a régi kiadás elmosódott/sérült vagy egyszerűen csak valamilyen módon a mai standardtól eltérő karaktereit rosszul „azonosította”, s korrektorra meg nyilván nem tellett már. A régi nyomás szövegromlása jól azonosíthatóan „átcsúszik” a karakterfelismerőn – e hibák roppant kellemetlenek, s hihetetlen sok aprómunkát bírnak okozni.

Az újabb kiadványok esetében ez a sok munka persze már megkerülhető: az olyan elterjedt számítópes tördelő/kiadványszerkesztő programok, mint a Quark, az InDesign vagy a Corel eleve a gépen is esztétikusan kinéző, könnyen megnyitható és jól olvasható PDF-fájlokat állítanak elő – a legtöbb esetben a nyomdába is ebben a formátumban juttatják el a szerkesztőségek és a kiadók az anyagot, úgyhogy egypercnyi különmunkát nem kíván a munkatársaktól. Más kérdés, hogy a PDF igazából még nem az internet világa – inkább csak amolyan átmenet, a nyomtatott anyag „reprodukciójának” tűnik (noha éppen az ennek a reprotója), s leginkább arra való, hogy az ember kinyomtassa magának otthon, ne pedig a képernyőről olvassa. A web világában másféle típusokra és formátumokra van szükség, melyek dinamikusabban olvashatók – különösen, ha egy magazin két-három hasábos

elrendezésére gondolunk, melyek egy PDF-fájlt olvasva állandó kellemetlen föl-le görgetésre kényszerítik az olvasót –, gyorsabban töltődnek be, és könnyedebben váltogathatunk közöttük. Nota bene, olyan formátumokra van szükség, melyek az új médium adta esetleges plusz lehetőségekkel (mozgóképek, hang) is tudnak élni, nem beszélve a szövegben való keresés lehetőségéről, melyre a PDF nem vagy csak nehézkesen alkalmas – tekintve, hogy a számítógép nem mint szöveges, hanem mint képtartalmat értelmezi. A képen pedig lehetetlen (vagy csak külön programmal, PDF esetében pl. az acrobat readerrel lehetséges) szavakat keresni, akkor is, ha ezt a „képet” szavak alkotják – legalábbis a Google-től e téren nem várhatunk csodát, az nem keres a neten fellelhető PDF-fájlok szövegében, mert képnek látja őket.

A folyóiratok/kötetek PDF-es jelenléte a weben természetesen fontos az ismert terjesztési viszonyok között, hozzáférhetetlen anyagokat lehet közzétenni, távoli városokból, országokból is letölteni/megszerezni, tudományos dolgozatok írásakor gyakorlatilag ugyanúgy használható, mint a könyvtárgy formátum (gondolok itt arra, hogy ugye az oldalszámok is ugyanazok, nyilván, mint a print kiadványban, míg az igazi webes tartalmak esetében nem is értelmezhető az oldalszám kifejezés, így másképpen kell hivatkozni rájuk). Mégis a korral való haladás, az új médium szabványai s az olvasói elvárások változást sürgettek, s sürgetnek még ma is. Mint kiderült, nem csak a formátum, hanem a műfaj területén is.

Az elmúlt öt-tíz évben a szépirodalmi folyóiratok azért lassan megtelepedtek az interneten, s ma már a szakmában egyáltalán nem a luxus vagy a rongyrázás kategóriába tartozik ez a felület. Pár éve az NKA szépirodalmi kuratóriuma a folyóirat-támogatási pályázat keretében az internetes (a továbbiakban online) lapokat is támogatja már, még hozzá abban az esetben is önálló pályázat alapján, ha egy papíralapú folyóirat szeretne online oldalának támogatást szerezni (vagyis ugyanannak a folyóiratnak két teljesen külön pályázatot kell benyújtania a printelt és az online formátumáról, mintha két teljesen különböző lapról volna szó). Ez pedig, mármint hogy nem „kiegészítés”, hanem önálló fórum, jelez valamit a téma súlyából. Vannak szerkesztőségek, amelyek papíralapú anyagaikat töltik fel PDF-ben vagy HTML-ben, azaz a böngészőben közvetlenül olvasható (és a Google-ban kereshető) formában, vannak, amelyek közlik a papíryanagot, s mellette olyasmit is, ami csak a weben jelenik meg, s néhány – egyre több – olyan kezdeményezés is van, amely csak online folyóiratként üzemel, nincs papíralapú kiadása – s persze olyan folyóirat is akad még, amelynek nincs online felülete, pénz vagy hozzáértés hiányában, és talán egy-kettő olyan is, amely makacsul nem kíván tudomást venni az új kihívásról. Mert az online valamennyire az. Mielőtt rátérnék írásom tárgyára, azaz a folyóiratok neten fellelhető kiadásainak áttekintésére, összegezném, melyek is ezek a kihívások.

Nos a következőket tudnám kapásból sorolni, melyek természetes igényként jelentkeznek egy akármilyen weboldallal való találkozáskor: áttekinthetőség, esztétikus kinézet, gyors működés, kereshetőség, interaktivitás, intermedialitás, aktualitás – és ingyenesség. Bár a szépirodalmi folyóiratok nem a piacról élnek, időnként jól jön az eladásokból befolyó bevétel. Az internetes jelenlét gyakorlatilag a bevételekről való teljes lemondást jelenti. A magyar weben eddig életképtelennek tűnik bármilyen döntően írott sajtótermék pénzes kiadása (vagyis hogy csak előfizetés árán lehet olvasni – bár olyan tudomány-népszerűsítő lapot már láttam, ahol csak a nyomtatott változat előfizetői nyithatják meg a cikkeket az oldalon), hát még a standokon minimál árakon is nehezen eladható irodalmi folyóiratoké! Nem is tudnék mondani példát ilyen irányú kísérletre. Az egyetlen bevételi forrás a reklám lehetne, de folyóirataink legnagyobb része ilyenminek a printváltozatokban sem enged teret. Bár általában a kis pénz is nagy pénz egy folyóiratnál, mégis egy átlagos irodalmi webhely látogatottsága olyan kicsi reklámbevételt jelentene egy-egy hirdetés kirakásával, hogy annyiért nem

éri meg „elcsúfítani” az oldalt. Ha egyáltalán akadna hirdető. Ezzel szemben a felület elkészítésének és működtetésének költsége akár rettentő magas is lehet, különösen ha nem akad a szerkesztőség közvetlen munkatársai között legalább alapos felhasználói szintű informatikai ismeretekkel rendelkező személy. Egy gyors tárhely átlagára Magyarországon 10-20 ezer forint között van éves szinten. Vannak ingyenes tárhelyek is, ezek vagy lassúak, vagy hirdetésekkel szabdaltak, de semmiképp sem köti masszív szerződés őket a laphoz, vagyis pl. bármikor gondolhatnak egyet, és megszüntethetik a tárhelyet.

De ez a kisebbik probléma. Maga az oldal elkészítése és karbantartása nagy gondot és esetenként költséget igényel. Minél kevésbé értenek egy szerkesztőség munkatársai a számítógéphez és a programozáshoz, nyilván annál egyszerűbben és automatizáltabban szeretnék végezni a munkát. Egy olyan rendszer elkészítése, amely ezt az óhajt messzemenően kielégíti, akár millió forintos is lehet,¹ és sok konzultációval jár a programozó és a munkatársak között. Ideális esetben azonban el lehet jutni addig, hogy a szerkesztőknek már csak fel kell tölteniük a cikkeket, képeket, lapszámokat, más dolguk nincs. De még így sem fogják megúszni, hogy megtanulják valamennyire a dolgot. Ha akad hozzáértő a munkatársak között, vagy olyan, akinek van ideje pár hétig kísérletezgetni, akkor viszont gyakorlatilag ingyenesen is meg tudja oldani az online kérdését. Az internet világában számos nagyon profi, könnyen kezelhető és teljesen ingyenes tartalomkezelő rendszer (angol nevének rövidítéséből az internetes zsargonban CMS-ként ismertek) található, amelyek éppen arra hivatottak, hogy a programozni nem tudók is könnyen, esztétikus felületen közzé tudják tenni a neten szövegeiket, képeiket stb. A legismertebb ilyen rendszerek pl. a wordpress, a Joomla vagy a Drupal, melyekkel gyakorlatilag magyar nyelven is elérhető, majdnem hogy szövegszerkesztő felületen bonyolíthatjuk a publikálást és a tartalomszolgáltatás egyéb akcióit. Az ingyenes rendszer talán kicsit több munkát ad a felhasználóknak, mint egy programozó által kéz alá optimalizált szoftver, megeshet, hogy az álmaink weblapjáról le kell mondanunk, de ahogy fentebb írtam, biztos felhasználói szintű ismeretekkel és a rendszer néhány hetes tesztelgetésével biztosan meg tudjuk valamennyire közelíteni ideáinkat mind kinézet, mind működés tekintetében.

Szoftver és tárhely problémáinkhoz már csak pár adalék: amit egyszer kinyomtatnak (mármint manapság), az mindig ott lesz, a folyóirat bármikor fellelhető, a bibliográfiai hivatkozás hűsz vagy éppen száz év múlva is érvényes marad (most tekintsünk el a megsemmisülés, bezúzás stb. eshetőségétől). Ezzel szemben a neten nemhogy az anyagunk nem örök, és egy gondolattal eltűnhet onnan, de a hivatkozási hely is meglehetősen gyorsan és egyes esetekben akár észrevehetetlenül is változhat. Jelen sorok szerzője összesel szemtanúja volt egy online irodalmi folyóiratok számára rendezett érsekújvári konferencián, hogy egyik neves folyóiratunk nem kevésbé neves főszerkesztője a helyszínen, előadása megkezdésekor szembesült a ténnyel, hogy folyóirata weblapja többé nem található meg a régi címén/helyén – sem máshol. Nem is tudta bemutatni a lapot, mert egyszerűen nem volt már elérhető. Ugyanezen a konferencián több szerkesztő beszámolt arról, hogy a tárhelyszolgáltató – a szerkesztőségtől teljesen független és az iparági szabványokkal való lépéstartás miatt rá nézve mindenképpen kötelező – frissítési/karbantartási munkái következtében időnként el-elvesznek tartalmak a weblapokról, amelyeket vagy sikerül visszaszerezni, vagy nem. Hogy értsük, miről is van szó, gondoljunk az egyre újabb kiadású szövegszerkesztőkre, amelyek egyre

¹ Egészen pontosan 1,2 millió forintról hallottam, melyre egyik vezető folyóiratunk pályázott az NKA-nál, hogy elkészíttethesse tartalomszolgáltató rendszerét, s nem hasraütés-szerűen beszéltek az összegről – melyen *felül* jelentkeztet még a szerkesztők s a szerzők honoráriumára. Azt hiszem, nem kapták meg a töredékét sem.

kevésbé akarnak együtt dolgozni a régi fájljainkkal. Ez is ilyesmi, csak terjedelmes oldal esetében alig is vesszük észre. Ugyancsak a frissítés, de akár kedvezőbb feltételeket kínáló új szolgáltató választása (ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy az oldalunk anyaga fizikailag egy másik merevlemezre kerül valami másik hűvös szoba mélyén) esetén is változhat oldalunk – utóbbi esetben a költözés itt sem egyszerűbb, mint amikor a szerkesztőség költözik az összes cókómkójával együtt a város egyik végéből a másikba. Ilyenkor azért a felhasználó nem észlel különösebb változást, viszont ha dolgozatunkban hivatkoztunk egy olyan internetes forrás írására, amely „helyet változtatott” a weben, jó eséllyel nem fogjuk megtalálni a cikket a régi címén. Ha minden klappol, a szerkesztőség túlélte a frissítéseket és a költözéseket, már csak arra kell figyelnie, hogy folyamatosan bővülő anyagainak egyre több meg több tárhelyet béreljen, és annak díját pontosan befizesse. Ellenkező esetben törlik a szolgáltató merevlemezéről.

A kinyomtatott lapok a szerkesztőségek megszűnése után is elérhetőek. Ott vannak a könyvespolcokon a régi számok, és e lapszámok – ahogy mondani szokás – már „nem kérnek enni”. Ha egy online folyóirat szerkesztősége megszűnik, és nem lesz, aki fenntartsa a tárhely bérletét, a szolgáltató előbb-utóbb visszavonhatatlanul törli a rendszerből szőröstül-bőröstül, hiába gondolja mindenki akár az internet Nyugatjának az adott fórumot. Azonban annak, hogy valami nem örök, megvannak a jó oldalai is az internet világában. Többnyire pofonegyszerű javítani pl. a hibás szövegeket – akár a korrekturális hibákat, de még a tárgyi tévedéseket is, vagy mondjuk újabb felismerések belátása esetén lehet frissíteni/aktualizálni az egyes írásokat. Az interneten közvetlenül olvasható szövegek bármikor tovább is írhatóak, megváltoztathatóak, interaktív oldalak esetében akár maguk az olvasók is felhívhatják a szerző figyelmét bizonyos tévedéseire, amit ő, a szerző akár figyelembe is vehet és javíthat, vagy esetleg egy adott íráshoz kapcsolódóan vita is kibontakozhat a hozzászólók között „élő egyenes adásban” az internetes felületen, többnyire az írások alatti felületen. Ekkor aztán bekövetkezik a sohasem lezáruló szöveg jelensége.

A legtöbb szerkesztőség tehát ma már kötelezőnek tekinti, hogy számait felvigye az internetre vagy a letölthető nyomdai formában (vagyis PDF-ben), vagy a böngészőben is megnyithatóan (azaz HTML-ben). Ez a gyakorlatban úgy néz ki, hogy egy szám bizonyos idő elteltével a megjelenésétől, általában az új szám megjelenésekor – amelynek legfőljebb csak tartalomjegyzékét és egy-két írását teszik elérhetővé azonnal – teljes egészében elérhetővé teszik az előző számot. A teljesség igénye nélkül így működik pl. a Holmi, a Jelenkor, az Élet és Irodalom, az Új Forrás, a Hítel, a Tiszatáj, a Forrás, az Irodalomtörténeti Közlemények stb., Erdélyben a Helikon, a Várad vagy a Korunk online felülete.

Filológusok számára kincset érőek a retrospektív anyagok, már amelyiknél megtörtént e visszamenőleges feldolgozás, de ahogy telnek az évek, gyakorlatilag egész könyvtárnyi anyagok érhetőek el e lapok jóvoltából a neten. Döbbenetes anyag található a Korunk honlapján (www.korunk.org) – 1926-tól minden lapszám fönt van, még hozzá kereshető formátumban, igen jól áttekinthetően. Ezzel a hatalmas anyaggal, nekem úgy tűnik, mindenképp listavezetők ma az irodalmi folyóiratok között a weben, ismereteim szerint nem nagyon jár más a nyomukban, legalábbis a maga erejéből (lásd később). A Tiszatáj (<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/current/>) 1992-től kiadott lapszámait teljes egészükben letölthetőek, ami megint hatalmas és fontos anyagot jelent – de ez az adatbázis nem kereshető. 1995-ös számaitól van fönt az Új Forrás (http://www.jamk.hu/ujforras/9501_02.htm), amelynek új szerkesztősége önálló online felület indítását tervezi (jelenleg csak a printet tükrözi az oldal), és bár belülről nem kereshető, a Google és egyéb webes keresők indexelik az anyagaikat. Az Élet és Irodalomnak (www.es.hu) 1998-as száma is elérhető, de csak

a 2002-es évfolyamtól van fönt minden egyes lapszáma teljesen kereshetően. Az Irodalomtörténi Közlemények (itk.iti.mta.hu) 2001 és 2005 közötti számai PDF-ben elérhetőek, az újabbak olvasáshoz regisztrálni kell magunkat az oldalon, mely regisztráció jelen pillanatban ingyenes, s nyilván valamiféle szorosabb kapcsolattartásra szolgálja a szerkesztők és az olvasók között. Nem tudom, milyen sikerrel zajlik ez a kísérlet, de az ItK mindenképpen jól áll a szigorúan vett szaktudományos lapok között, hiszen pl. az Irodalomtörténetnek (It) nincs működő weboldala, az Irodalomismeretnek is csak az 1998–2002 között megjelent számai érhetőek el (<http://www.c3.hu/~iris/>), új oldala (irodalomismeret.wordpress.com) félkésznek tűnik, és nem is üzemel, a Literatura pedig a Balassi Kiadó oldalán keresztül érhető el (<http://www.balassikiado.hu/BB/NET/LITERATURA/>), 2004 és 2009 közötti egyes számai letölthetőségével, míg a (budapesti) Helikonnak egyelőre csak tartalomjegyzékét lehet megtalálni a világhálón (http://www.matarka.hu/szam_list.php?fsz=744).

Míndez azt is jelenti, hogy a szaktudományos lapok anyagai közül, még ami fent van is az interneten, a Google számára láthatatlan (minden PDF-ben van).

A Jelenkor (www.jelenkor.net) 2002-től van fönt, teljes egészében kereshetően, több szempont alapján is. A Holmi (www.holmi.org) csak 2004-től, nyomdahűen, azonban nem kereshetően – cikkeinek csak igen kis része található meg HTML-formátumban. A Hítel (www.hitelfolyoirat.hu) 2006-tól kezdődően megjelent számai PDF-ben letölthetőek, a 2002–2005 közti számoknak pedig a tartalomjegyzékét közli az oldal. A (kolozsvári) Helikon (www.helikon.ro) oldala példaeértékűen követi a nyomtatott lap kinézetét, jól kezelt, esztétikus, kereshető és 2006 óta minden fönt van. Míg a Magyarországon elérhető online irodalmi adatbázisok (pl. az 1961 és 2006 között megjelent anyagok tekintetében borzasztóan hasznos és tulajdonképpen egyedüli, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által gondozott adatbázis [<http://database.fszek.hu:2007/irodopt/irod0402.htm?v=irod&a=start&a1=>], amelyet sajnálatos módon 2007 eleje óta már nem frissítenek – viszont a katalógusukban azóta külön lehet keresni az irodalmi bibliográfia adatbázisban, amely szintén rendkívül alapos) valami miatt többnyire nem dolgozzák föl az erdélyi lapok anyagait, e folyóiratok saját adatbázisai egyenesen létfontosságúak. Bár a Székelyföld (www.hargitakiado.ro) számainak tartalomjegyzéke 2006-tól elérhető, nincs feltöltve minden írás a lapszámokból, ugyanúgy ugyanez áll a nagy múltú és szintén nagy fontosságú debreceni Alföld (www.alfoldfolyoirat.hu) helyzetére. A Kalligram folyóiratnak (http://www.kalligram.com/index.php?cl=casopis_container&iid=1) csak tartalomjegyzéke található meg az interneten, s az is csak 2007-től. Mindehhez kiegészítésként feltétlen hozzátartozik még az OSZK honlapján elérhető Egyetemes Periodika Adatbázis (epa.oszk.hu), amely olyan lapokat is feldolgoz vagy teljes terjedelmükben, vagy csak tartalomjegyzékük tekintetében, amelyek önálló weblappal akár nem is rendelkeznek – és persze az is megesik, hogy az EPA-n egy-egy laptól több minden található meg, mint a lap saját oldalán. Hogy például egy igazi kincsesbányára hívjam fel az olvasó figyelmét: az EPA-n az ItK lapszámjai 1891-től (nem, nem elírás!) megtalálhatóak egészen 2005-ig, PDF-ben, azaz formahűen (de ahogy már kedves olvasóm nyilván tapasztalta, nem kereshetően).

Összességében elmondható, hogy a föntebb tárgyalt lapok, amelyek tehát online felületükön egy az egyben visszadják a print változatok anyagait, ahhoz keveset vagy leginkább semmit sem tesznek hozzá. Maguk az oldalak többnyire tartalmaznak anyagokat a folyóiratok történetéről, a szerkesztőségről és a szerkesztőkről, néhol van szerzői adatbázis is, de a szövegközlések nem élnek a web intermediális lehetőségeivel: nincsenek mozgóképanyagok vagy hanganyagok, a szövegekben nincsenek ún. hiperhivatkozások (azaz más, hasonló témájú szövegekhez vezető linkek), sőt azok a lapok, amelyek anyagaikat nem PDF-ben, hanem HTML-ben közlik, többnyire az adott lapszámokat

díszítő illusztrációkat is elhagyják. A fentebb tárgyalt oldalak között nem akad interaktív, azaz az olvasók nem tudnak közvetlenül hozzászólni az egyes írásokhoz (aminek megvan a maga előnye és hátránya is, lásd majd a későbbiekben).

A folyóiratok második csoportját felosztásomban olyan lapok alkotják, amelyek alapvetően print formátumúak, de online felületükön csak ott megjelenő anyagokat is közölnek, amellett, hogy tartalmuk jelentős részét a nyomtatott változat anyagai alkotják. Ilyen lapok pl. a Bárka, újabban a Műút, Erdélyben a Látó, de ilyen volt a Nagyítás, és csak kisbetűkkel jegyzem meg, hogy jelen sorok írójának kenyéradó gazdája, A Vörös Postakocsi is ezek közé a lapok közé tartozik.

A Bárka online magazinja (www.barkaonline.hu) külön szerkesztő keze alatt formálódik, önálló rovatokkal. Míg folyamatosan kerülnek fel a nyomtatott szám anyagai (melyek amellett, hogy kereshető formában kerülnek fel egyesével, írásonként, addig egyben, nyomdahű PDF változatban is megtalálhatóak az oldalon), a hírek, az irodalmi eseményekről szóló beszámolók, a csak az online-on létező tárcarovat, a mininterjúk, az itt vezetett irodalmi blogok vagy az olvasónaplók együtt naponta új olvasnivalót kínálnak, mint egy irodalmi napilapban. Míg a nyomtatott szám anyagai változatlanul kerülnek fel, az online-ra készült írások közölnek képeket, a szerzők szándékától függően akár mozgókép vagy hang is szerepelhet bennük (de nem valami gyakori jelenleg), valamint hozzá is lehet szólni az anyagokhoz, legalábbis az olyan olvasók számára, akik regisztráltak az oldalon. Nota bene, úgy tűnik, nincsenek sokan. Alapvetően az olvasók jelentős része nem szeret regisztrálni még ingyenesen sem, nem szívesen adja meg adatait, nem veszi a fáradságot, stb., ezért komoly különbségek mutatkoznak azon oldalak interaktivitása között, amelyek regisztráláshoz kötik a hozzászólást, s azok között, amelyek nem – az utóbbiakon akkor is jóval több a hozzászólás, ha kevesebben látogatják az oldalt. A regisztrálás, azt gondolnánk, megvéd a rosszindulatú hozzászólóktól, de egyes esetekben a jóindulatút is eltántorítja. Tapasztalatom szerint egy napi pár száz olvasót regisztráló internetes irodalmi folyóiratnál nem okoznak gondot azok, akik csak beszélogatni járnak az internetre, a nagy látogatottságú oldalak (pl. a későbbiekben tárgyalandó litera.hu), még ha regisztrációhoz kötik is a hozzászólást, akkor sem kerülnek el az ún. trollokat (az internetes zsargonban azokat nevezik így, akik csak káromkodó, rosszindulatú megjegyzéseket fűznek a cikkekhez, mindegy, azok miről is szólnak) – hiszen ingyenes regisztráció esetén pillanatok alatt létre lehet hozni egy szintén ingyenes e-mail címet, amely mellett felismerhetetlen marad az ember. Ugyanakkor a regisztráció megvéd a spamektől, melyekkel mindenki találkozott már, akinek van e-mail címe, s amelyek hozzászólásokban is próbálnak kényszerűen reklámanyagokat elhelyezni mindenféle oldalon – de ezek könnyen kivédhetők másképpen is, belső szűrőprogramokkal.

A Bárka felületén található, csak az online-on olvasható anyagok már műfaji problémákra is rámutatnak, amelyekkel minden, önálló online anyagot közlő szerkesztőség szembenéz: más az olvasó tőrésaráta e szövegekkel szemben – legelőször is terjedelmi szempontból, még akkor is, ha nyilvánvalóan nagyjából ugyanaz a megcélzott olvasóközönség, mint a printelt folyóiratok esetében: a rövidebb szövegekre jobban vevők a képernyőről olvasók. Megfigyelhető ez a Látónál is (www.lato.ro). Önálló online tartalmaik többnyire rövid hírek, a rendezvényeiken készült képgalériák, blogbejegyzések. A folyóirat lapszámai 2005-ig visszakereshetőek, ráadásul megjelenéskor egyből felteszik a teljes számot, s bár ez a szerkesztők elmondása alapján eleinte képezett némi vitát közöttük (miért kell egyből az egészet feltenni, hátha így nem veszik meg a lapot, stb.), végül is éppen ellenkező, sikeres hatást váltott ki: többet adnak el a lapból azóta.

A miskolci Műút (www.muut.hu) folyóirat az idei év elejéig úgy működött, mint az előző csoportban tárgyalt lapok, régebbi számaik teljes egészében elérhetőek voltak, az újabbak meg

részleteikben. Emellett a szerkesztők a kezdetektől vezetnek egy blogot (muut.blog.hu), mely a lap körüli, a kéthavi megjelenéseknél némileg intenzívebb (irodalmi) élettel foglalkozik. Idén januárban pedig új formátumot vezettek be, amely a hazai lapkínálatban korábban talán csak a Balkon folyóiratnál volt ismeretes: képzőművészeti társlapot indítottak, amely csak az internetes kiadásban érhető el, ott azonban nyomdakész formátumban. A keresztségekben a Dülő nevet kapott lap első száma Tandori Dezső *Toulon* című munkájából közöl részleteket a lapszám teljes egészében, 22 oldalon. A társlap a „főlaphoz” hasonló esztétikus kiállításban jelenik meg, izgalmas kísérletnek tűnik.

Miközben lassan elérkezik a csak online formában létező lapokhoz, meg kell említeni még a Prae című lapot, amelynek nyomtatott változata mellett teljesen jogosan lehet beszélni a tökéletesen önálló prae.hu című portáljáról is – bár a webes felületen elérhető a nyomtatott szám, az oldal nem eköré épül, hanem teljesen önálló, ráadásul az irodalom mellett egyéb művészeti ágakat is átfogó tartalommal bír, önmeghatározásában is az áll: általános művészeti portál. Anyagai között hírek, recenziók, interjúk mellett nagy hangsúly helyeződik a különböző művészeti és kulturális eseményekről szóló beszámolókra, társlapjai, partnerei, szatellitblogjai révén pedig valóságos portálcsaládról lehet beszélni.

És ezzel elérkeztünk a csak a weben elérhető folyóiratokhoz, amelyek skálája napról napra nő, és bizonyára beláthatatlan, ezért a már az eddigiekre is fenntartott *teljesség igénye nélküli áttekintés* itt még fokozottabban érvényesül. Ma már ott tartunk, hogy fiatal írógenerációk, amelyek számára a nyomtatott laphoz való jutás pénz híján lehetetlen, az interneten rém egyszerűen tudnak összehozni saját fórumot, amely aztán remekül üzemel hosszú éveken át – rendszeres frissítésük okán kvázi-folyóiratokként. Ilyenek (voltak vagy ma is azok) a Telep-csoport (telep.freeblog.hu), az Előszézon-csoport (eloszezon.freeblog.hu), az Apokrif (apokrifonline.wordpress.com), a Kulter (www.kulter.hu), a Körhintakör (www.korhintakor.hu), a Hajtúkanyar (hajtukanyar.blog.hu), az Új Hormon (ujhormon.freeblog.hu), vagy Erdélyben a Másnapos Irodalmi Kör oldalai (masnapos.eu) – most természetesen csak azokat a csoportokat említtem, amelyek szerzői jelen vannak az irodalmi élet más fórumain is, vagyis az önjelölt írókkal, dilettáns csoportokkal nem, ami persze nem azt jelenti, hogy amit itt nem említettem meg, azt annak gondolnám, egyszerűen csak most nem jutnak eszembe, vagy ami nagyon is elképzelhető, még magam sem találkoztam velük. Ezek rendszeresen frissülnek a csoport tagjainak írásaival (vagy általuk kedvelt más szerzők írásaival), amelyeket műhelymunka-szerűen kommentálhatnak az esetenként a világ túlfelén tartózkodó társak vagy persze teljesen idegenek is; közlik, hogy a csoport tagjai mikor, hol lesznek láthatók, olvashatók; egyéb magukkal kapcsolatos híreket stb. Meg kell jegyezni, hogy a Debrecenben szerkesztett Kulter nem teljesen ilyen, mert bár érezhető mögötte egy nemzedéki baráti szerveződés, e lap sokkal inkább általános kiritikai oldal, mint a szerzők saját műveinek fóruma, műhelye.

Vagy ha műhely, egyértelműen kiritikai. Idősebb generációk sajnálhatják, hogy valamikor ilyen fórum nem állt rendelkezésükre.

Sajátos műhely a dokk.hu, a legismertebb versadatbázis, amelyet valamikor a már akkor is neves két fiatal költő, Jónás Tamás és Lackfi János hozott létre számukra kedves versek állandóan frissülő „antológiájaként”. Azóta a portál elképesztően sok szöveget tartalmazó óriássá változott, ahol a költők adatai is olvashatók, a verseket az olvasók bírálhatják, dicsérhetik, pontozhatják – nagy olvasottságát kétségtelen annak is köszönheti, hogy tulajdonképpen bárki feltölthet bármilyen verset, a legtöbben nyilván saját irományaikat. Ezeket a szerkesztőség idővel elolvassa, s vagy át-emeli saját anyagai közé (melyet MaradanDOKK néven neveznek), vagy nem (s a MúlanDOKKba kerül/marad), de akkor is olvasható, pontozható stb. marad, amennyire észleltem. Ezzel egy újabb

fontos pontjához érkezünk a webes olvasócsábításnak: tömegek képesek arra mozdulni, hogy rólok is szólhat a weboldal. Közhely, hogy verseket kevesen olvasnak, ellenben – legalábbis olyasmit, amit annak gondolnak – több tízszer annyian írnak. És égnek a megmutatás vágyától. Természetesen a legtöbben helyükön tudják kezelni a maguk hobbiját, de sokan vágnak irodalmi babérokra, hozzáértők megszólalására stb. S aztán meg sokan, persze, megsértődnek, vagy ordenáré hangnemben fakadnak ki, ha megjön a várva várt, de csöppet sem kedvező bírálat.

A litera.hu mint a legolvasottabb irodalmi portál is nyitott a feltöltésekre, bár a kezdeti lelkesedés után, gondolom, a hasonló rossz tapasztalatok okán a *Hadd szóljon!* rovat inkább csak csendesen működik a főoldal „mögött”, sosem szívárog be semmi sem a főoldalra ennek tartalmából. A litera naprakész, sőt naponta többször is frissül. Híreket, interjúkat, helyszíni szemléket közöl, rendszeresen írók és művészek vezetnek rajta naplót heti váltásban, van tárca- és kritikarovata, foglalkozik külföldi irodalmi hírekkel, és afféle központi tájékoztatói pontként is funkcionál: hírt ad folyóiratok új lapszámairól, az ingyen reklmáért cserébe pedig mindössze az adott lapszám szépirodalmi anyagaiból kér mutatóanyagot; ugyanígy friss könyveket is ajánl, ha abból egy rövid részlet színesítheti a lap irodalmi anyagát – ilyen módon gyakorlatilag megkerülhetetlen, népszerűsége töretlen, bár ehhez persze az is kell, hogy olvasóbarát szövegeket közöljön, és tekintsen el a mélyebb, vajt fülűbb tudományosságtól, ám mindezzel együtt mégsem érheti a szakmaiatlanság vagy az olcsóság vádja. Indulásakor (a portál 2002 óta üzemel) még saját szépirodalmi anyagai is voltak, illetve hosszabb tanulmányok/esszék közlésére is vállalkozott, mára azonban szembesültek a netes olvasóközönség rövidség iránti igényével, s eltekintenek ettől. Ellenben az egyre komolyabb intermedialis követelményeknek megfelelően mozgóképes tartalma is van (a litera tv), minden kommentelhető (regisztrálás után), valamint sok a kép is.

A portál körül szintén lapcsalád is épül. A Könyvesblog (konyves.blog.hu) kritikákat, recenziókat közöl döntően friss megjelenésekről. Az írólap projekt (irolap.hu) keretében kortárs szépíróknak hoztak létre honlapot. Jelen pillanatban 17 író webes jelenlétét gondozzák, köztük olyanokat, mint Nádas Péter, Esterházy Péter, Konrád György, Kemény István, Garaczi László, Darvasi László, Parti Nagy Lajos, Spiró György, Tolnai Ottó stb. A Hungarian Literature Online (www.hlo.hu) már a magyar irodalom iránti külföldi érdeklődőknek szól. Itt angolul olvasók találnak anyagokat magyar íróktól, magyar írókról. Különösen nagyszabású vállalkozás a Könyvkolónia (www.konyvkolonia.hu), amely a közösségi oldalak (iwiw, facebook) mintájára próbál közösségeket építeni, csak ezúttal nem feltétlen személyes ismeretség, hanem közös olvasmányélmények, kedvelt írók, művek alapján. Működési elve hasonló a másik, szintén nagyon népszerű magyar könyves közösségi oldaléhoz, a moly.hu-hoz. Egyrészt óriási könyvadatbázist tartalmaz mindkettő, címekkel, borítókkal, kiadási adatokkal, fülszövegekkel, szerzői adatokkal. Az oldal felhasználói megjelölhetik, mit olvastak, mennyire tetszett nekik, a program pedig sorra megmutatja nekik, a többi felhasználók közül kik azok, akik szintén kedvelik e műve(ke)t. Naplózhatják jelenlegi olvasmányaikat, recenziókat írhatnak, vagy közzétehetik azt is, mit szeretnének elolvasni, s ha esetleg nem férnek hozzá, talán akad a felhasználók között olyan, aki szívesen kölcsön- vagy eladná neki saját példányát. Szóval igen sok funkciója van ezen könyves közösségi oldalnak, s ennek megfelelően sok a felhasználó is. E felhasználók némelyike pedig (többnyire nem irodalmár vagy kritikus, hanem tanár, könyvtáros vagy tökéletesen más végzettségű/képzettségű) e közösség révén olyan olvasott blogot vezet az interneten, amelynek látogatottsága tútesz komoly irodalmi folyóiratok felületein. Rengetegen vezetnek könyvekkel foglalkozó blogot, sokan olvassák ezeket, tehát irodalomra, könyvre van igény, de ez sokszor nem találkozik a szakma ízlésével, ami nyilván jó is, meg rossz is – és nem feltétlen

lehet úgy kategorizálni ezen oldalakat, hogy az egyikben a szakma, a másikon meg a szórakozás dolgai zajlanak.

Ezek közül kiemelném az Olvasóterem címűt (www.olvasoterem.com), amely igényes és ízléses, és több moly.hu körüli olvasó közös vállalkozásának tűnik. Haszna irodalmárok számára is lehet.

A fontos portálok között meg kell említeni a Revizort, az NKA kritikai portálját (www.revizoronline.hu), amely az Alap által támogatott mindenféle művészeti képződmény felmérésére jött létre (tehát többféle művészeti ággal foglalkozik), de manapság már olyan dolgokat is szemlél, amelyeket egyáltalán nem támogat az Alap, mellesleg pedig kultúrpolitikai kérdésekben is megszólalnak a szerzői. Szintén többnyire kritikákkal jelentkeznek, kisebb részben interjúkat és híreket is közöl az origo.hu könyves melléklete, a Kötve-fűzve (<http://www.origo.hu/kotvefuzve/index.html>), amely az elmúlt év legizgalmasabb kezdeményezésének tűnik. Írói a könyves világból jönnek, hatalmas úrt pótolnak a világirodalom naprakész híreivel, eseményeivel, még úgy is, hogy csak egy-két cikkel frissül esetleg naponta.

A Spanyolnátha folyóirat (www.spanyolnatha.hu), bár a kezdetektől csakis online formában létezik, mégis úgy működik, mint egy print folyóirat. Negyedévente jelennek meg új számai, két szám megjelenése között az oldal csak csekély mértékben frissül hírekkel, aktualitásokkal, képgalériákkal. Negyedévente viszont bőséges anyagot zúdít az olvasóra. Több, nagyszabásúnak tűnő művészeti akciót szerveznek munkatársai állandóan, amelyeket az oldalon dokumentálnak, ma már könyvsorozatok is van. Érdekes módon a lap írásaihoz semmilyen módon nem lehet hozzászólni, s film- vagy hanganyagok is igen visszafogottan vannak jelen a portálon, ha egyáltalán vannak.

Mindenképpen üde színfolt az Irodalmi Centrifuga folyóirata (elofolyoirat.blog.hu). Egyrészt irodalmi, másrészt kulturális, harmadrészt polgárjogi kérdésekkel is foglalkozó – ha biztos lennék benne, hogy nem sértődnek meg, azt is megkockáztatnám, hogy feminista – portál, amely azonban egyáltalán nem csak nőkkkel foglalkozik, nem csak róluk/tőlük/nekik közölnek írásokat.

A Vajdaságban, Zentán szekerstítik a zenta.org webfolyóiratot már 1999 óta. Rendszeresen frissül, és érdekes, izgalmas szövegek olvashatók benne, azonban mintha áttekinthetőség tekintetében adódnának némi gondok. Kárpátalján, úgy tűnik, számos blogján (pl. bdk.blog.hu vagy az ungparty.net, amely egyfajta rendszerezést is nyújt a költő és köre online jelenlétéről) leginkább Balla D. Károly költő vállalta magára a régió webes irodalmi jelenlétének fenntartását. Kassa központtal szerkesztik Rovart címmel a Rovás Alkotócsoport Netújságját (www.rovart.com), amely csoportot képzőművészek alakították, de ma már irodalmárok is tagjai, így netújságjuk is bővült irodalmi rovattal. Érdekeség, hogy a weboldal híján lévő Palócföld című Nógrád megyei irodalmi folyóirat anyagai ezen a fórumon jelennek meg a világhálón.

Az Erdélyben szerkesztett, Erdélyhez kötődő online folyóiratok közül az egy időben újra megújra lendületet vevő Erdélyi Terasz (erte.freeblog.hu, illetve www.erte.ro), majd az online-ná vált, utóbb ott is megszűnt A hét (www.ahet.ro) voltak a legismertebbek – mindkettő elérhető még, de már évek óta nem frissültek. A maiak közül a printből online-ná vált Irodalmi Jelen (www.irodalmijelen.hu) említendő mindenképp, amely egyike a legolvasottabb magyar irodalmi online oldalaknak, s amely, ha jól értem, ugyan már nem jelenik meg nyomtatva az újságárusoknál, azonban az oldal anyagaiból válogatott, a korábbi kézbe vehető lap kinézetét továbbvivő PDF-fájlból még mindig él a nyomtatott formátum – csak már otthon kell kinyomtatni. Az IJ igyekszik naprakész, igényes anyagokkal ellátni nap mint nap olvasóit, akikre három-négy hasábon is zuhog az információ, ha megnyitja az oldalt. Szintén számon tartható s az NKA által is támogatott az Előretolt Helyőrség (www.irodalom.org/eloretolthelyorseg/), de az oldal még eléggé félkésznek tűnik a külső szem számára.

Mint mondtam, ezen áttekintés nem vállalhatja magára a teljesség igényét, hiszen az internet naponta változik: új oldalak jelennek meg, régiek tűnnek el. A műfajok átalakulóban vannak, vagy talán már át is alakultak. A bevett szépirodalmi műfajok közül a tárca vagy a recenzió tökéletesen működőképes a neten, és nagy népszerűségnek örvendenek a versoldalak. Az olvasók kedvtelve vitáznak, hosszasan és megfontoltan, annak ellenére, hogy akár vissza is vonható, amit mondanak, illetve az anonimitás még a megfontolatlanságnak is teret engedhet.² A hosszú elbeszélések, esszék, tanulmányok azonban már kifutnak a türelmi időből, amivel a weben böngésző rendelkezik – a lábjegyzetelt tanulmányok meg aztán még külön is megpróbálják az olvasót, akkor is, ha jól van optimalizálva az anyag.

Az internet nyitottsága, demokratikussága persze vadhajtásokat is eredményezhet. Túlburjánozhat a divat, egy jól működő, profin kinéző és megépített weboldal akár még a rajta közölt szövegek sebélyességéről is elterelheti a figyelmet, nemkülönben egy kezdetleges oldalon a briliáns írások is észrevétlen maradnak – de ez az utóbbi kitétel persze ugyanígy érvényes a nyomtatott folyóiratokra és könyvekre is. A szakmának nincs oka pánikra, egyedül a nyomdák és a terjesztők aggódhatnak, de még ők sem nagyon. A szerkesztők, a szerkesztőségek, a műhelyek ebben a dömpingben is kitűnnek szakértelmükkel. Az irodalom terén az írásom bevezetőjében tárgyalt digitalizálási nehézségek miatt a filmeknél, hanglemezeknél tapasztalt kalózkodás elenyésző (különösen a szépirodalmi és a szaktudományos anyagokat illetően), ellenben egyre több könyvkiadó kínál letölthető könyveket – amelyeket a mifelénk még alig hozzáférhető kicsi kütyük, az elektronikus formátumú dokumentumokat olvasható, hordozható e-readerekhez is optimalizálják akár –, írói honlapokon pedig meg lehetőségek gyakori a régebbi kiadású, hozzáférhetetlen kötetek ingyenes letöltési lehetősége.

És ezzel még korántsem merítette ki a szakma az internet mai lehetőségeit. Valami azt súgja, nagyon jó dolgok is várnak ránk a jövőben az irodalmi kultúra online jelenlétét illetően. Amely kultúrát érzésem szerint az internet legfeljebb csak annyiban veszélyezteti, mint mondjuk a színház vagy a film. Azért persze csak legyünk ésszel, az sohasem árt!

Forming Presency Literary Reviews on the World Wide Web

Keywords: Hungarian online literary reviews, magazines, literary blogs, genres, text-types

In my essay I tried to show the main structure of the Hungarian online literary reviews, magazines and the most important literary blogs. First of all, I counted the problems of making online forms out of paper books, like the complex method of the book digitalization, difficulty of the use of character recognizer softwares etc. There are three types of online literary reviews: websites including only a glint of the printed version; sites belonging to printed reviews with some actual online content; and the last in the queue: online magazines, journals, blogs without any paper form. I wrote about the quandary about registered or free users, interactive pages, *intermedia* contents (moving pictures and sound in the hypertext flow), and differences between *.pdf* and *.html* extension files. Online publication needs new genres, new text-types. Longer narratives or essays are no longer readable in the world of Internet, because the methods of reading went thorough changes in the era of new media realization. Internet needs short, mostly actual news and reports, short stories, briefer narratives and poems. The most popular literary sites (like *litera.hu* or *dokk.hu*) know that the readers like to see their own writings next to the 'professional writers'. Of course, there are a lot of other questions coming up and around online publishing – and my work only wants to be a little review over this day by day renewing scene.

² Végig igyekeztem kerülni az írásban saját „házam táját”, de most e lábjegyzetben mégiscsak az általam is szerkesztett folyóirat egyik anyagát szeretném megmutatni, mely az ismert költő, k.kabai lóránt képregénysorozata körül kibontakozott vitát mutatja meg az alábbi elérhetőségen: <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/01/01/kocka-es-a-haverok/>

MŰHELY

Benda Mihály

Aragon boulevard, avagy Illyés Gyula *Hunok Párisban* című regényének városleírásai

Vannak városok, melyek irodalmi jelentőséggel bírnak, és művek egész sorát ihlették és ihletik meg. Michel Butor szerint minden nemzet készíthetne egy listát az irodalmában leggyakrabban előforduló városokról, amely lista a különböző népeknél más-más várost hozna ki győztesnek.¹ Szerintünk a magyar irodalomban egy ilyen listán minden bizonyosan Párizsnak előkelő helye lenne. Számos magyar író ihletett meg a francia főváros Szomorótól kezdve Adyn át Illyésig.

Illyés több évet élt a városban, és több helyen megemlékezett nevelődésének helyszínéről.² Leghosszabban *Hunok Párisban* című regényében beszél róla. E regénye írásakor három dolgot tartott szem előtt, vallja egy 1970-ből származó írásában. Meg akart rajzolni egy korszakot, felidézni egy közlelkiállapotot és nem utolsósorban egy helyszínt bemutatni. Ez a helyszín az európai szellemi élet legfrissebb keringésű gyülekezőhelye, Párizs volt.³

A helyszín jelentőségét, azt, hogy a regény írója „Párizst írja le ízes magyar szavakkal”,⁴ a korszak kritikája is észrevette. Vannak olyanok, akik a Párizsról szóló könyvek fontos állomásának érzik Illyés Gyula „elképesztően józan és világos könyvét”, és remélik, hogy úgy olvassák, mint „Szomoró Dezsőnek legcsodálatosabb, legfélejtethetlenebb [...] tündöklő írását”.⁵ Tverdota György írásában szintén abban látja Illyés regényének fontosságát, hogy jelentősen átfর্মálja a századelő Párizs-képét. Szerinte Illyés „Aragon *Párizs parasztjából* tanulta látni a Passage de l’Opérat vagy a Butte Chaumont-t”.⁶

De nézzük meg egy kicsit közelebbről, hogyan látja egy magyar emigráns a francia fővárost. Philippe Hamon a leírásokban kétfajta nézőpontot különböztet meg.⁷ Hagyományos formájuk, amikor egy mozdulatlan narrátor vagy szereplő szemszögéből látjuk a tájat vagy az utcarészletet. Ilyenkor egy szereplő vagy a narrátor könyököl, ül vagy áll, és letekint egy magaslatról. De az is előfordulhat, hogy séta közben megáll, hogy le tudja írni a körülötte lévő világot. Ez a fajta leírás nagyon gyakori a Zola-regényekben, és ezzel magyarázható a sok nyitott ablak, ajtó, hall, üvegház, kirakat a naturalista írónál.

Hamon a mozdulatlan nézőponttal szembeállítja a másik fajta leírást, amely során egy sétáló narrátor vagy szereplő szemszögéből látjuk a mozdulatlan tájat vagy utcarészletet. Úgy

¹ Michel Butor: *La ville comme texte*. = Uő: *Répertoire V*. Les Éditions de Minuit, Paris 1982. 33.

² Illyés Gyula: *Magyarok*. Bp. 1938. 401.

³ Illyés Gyula: *Hőseink sorsa*. (Utóirat 1970-ből.) = Uő: *Regények II*. Osiris, Bp. 2003. 603.

⁴ k.l. : Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. Szabad Szó 1946. dec. 22. 7.

⁵ Gogolák Lajos: *Illyés Gyula Párisa*. Új Magyarország 1947. febr. 1. 11. 1

⁶ Tverdota György: *Párizs nem ereszti el*. Élet és Irodalom XLVIII. évf. (2004. máj. 14.) 20. sz. 15.

⁷ Philippe Hamon: *Qu’est-ce qu’une description?* Poétique 1972, N° 12. 468–469.

érzem, hogy az általa szembeállított kétfajta leírás nem áll szöges ellentétben egymással, és a közöttük létezik néhány átmenet.

A sétáló leírás a 19. század második és a 20. első felében válik népszerűvé, amikor megjelenik egy új „táj” is, a város,⁸ amely tökéletes terepe a sétáknak. Sőt Walter Benjamin szerint a sétáló ember típusát egyenesen Párizs teremtette.⁹ Szerinte az országút ereje más annak, aki járja, és más annak, aki repülőgépen száll fölötte. Ugyanúgy, ahogy a szöveg ereje is más, ha valaki olvassa, vagy ha lemásolja: csak aki járja az utat, tud valamit uralmáról, „csak a lemásolt szöveg kommandírozza annak a lelkét, aki vele ekkép foglalatoskodik, míg a pusztá olvasó soha nem ismeri meg bensőjének új oldalait úgy, ahogy ezeket a szöveg, az út nyitja meg az újra és újra elburjánzó belső ösvadonon át: mert az olvasó figyelme azt követi, amiként énje mozog álmodozása szabad légtérben, a másoló azonban hagyja, hogy mozgását kommandírozzák. A kínai könyvmásolás ezért szavatolta összehasonlíthatatlanul az irodalmi kultúrát, és ezért szavatolta összehasonlíthatatlanul az irodalmi kultúrát.”¹⁰

Balzac is sétáltatja szereplőit a városban, de nála még nem igazán beszélhetünk „mozgó leírásokról”. A realista francia író módszerét, amely már más 19. századi regényekben is létezett, Debray-Genette „közelítő nézőpontnak” (perspective en approche)¹¹ nevezi. Ilyen leírással kezdődik a *Goriot apó* is. Itt a narrátor egy sétáló ember segítségével mutatja be Párizsnak „a legyisszatasztóbb kerületét”,¹² ahol a Vauquer-ház található. De amint elérkezünk a penzió bejáratához, a narrátor nézőpontot vált, és egy mozdulatlan szemszögből írja le a ház külsejét. Ugyanígy jár el Stendhal is a *Vörös és fekete* elején. Nála egy utazó szemszögből ereszkedünk le Verrières-be, és lépünk be a városkába.¹³ Se Stendhal, se Balzac nem használja máshol a környezetleírásnak ezt a fajtáját. Csak akkor folyamodnak ehhez a megoldáshoz, ha az egyik helyszínről átvezetik olvasójukat egy másikra.

Robert Ricatte határozottan elkülöníti a „mozgó leírást” (description ambulatoire) a megálló és úgy körültekintő nézőponttól. Szerinte az előbbi nem hagyja magát megállítani egy dolgozni, hanem átadja magát „a fél szemmel bizonytalanul látott dolgok káprázatának”.¹⁴ Ricatte

⁸ Pierre Citron: *La poésie de Paris dans la littérature française de Rousseau à Baudelaire*. 1. Les Éditions de Minuit, Paris 1961. 250.

⁹ Walter Benjamin: *Passzázok*. Ford. Szabó Csaba. = Uő: *A szírének hallgatása. (Válogatott írások)*. Osiris, Bp. 2001. 216–217.

¹⁰ Walter Benjamin: *Egyirányú utca*. Ford. Szabó Csaba. = Uő: *A szírének hallgatása. (Válogatott írások)*. Osiris, Bp. 2001. 166.

¹¹ Raymonde Debray-Genette: *Traversée de l'espace descriptif*. Poétique 1982, N° 51. 289–344.

¹² „A ház, amelyben a családi penzió virul, Vauquer-né tulajdona. Ott áll a Neuve-Sainte-Geneviève utca alsó részén, ahol a kövezet oly meredeken lejt az Arbalè utca felé, hogy lovas kocsival bajos közlekedni rajta. Ezért olyan csendesek a Val-de-Grâce-templom és a Panthéon közötti szűk utcák. Ez a két műemlék megváltoztatja a környék légkörét, sárga tónusokat vet belé, és homályossá teszi kupolájának komor árnyékával. Itt száraz a kövezet, a lefolyókban se sár, se víz, a falak mentén fű burjánzik. Aki erre jár, lenne bár a leg gondtalanabb ember, kedvét veszti itt; egy kocsis robogása errefelé esemény, a házak mogorvák, a falak börtönre emlékeztetnek. Az erre vetődő párizsi csak polgári penziókat látna itt, vagy középpületeket, nyomort vagy unalmat, haldokló öregséget, munkára kényszerülő vidám ifjúságot. Nincs Párizsban visszatasztóbb kerülete, de mondjuk ki, ismeretlenebb sincs.” (A kiemelés tőlem származik. B. M.) Honoré de Balzac: *Goriot apó*. Ford. Lányi Viktor. Európa, Bp. 1983. 6–7.

¹³ Stendhalnál egy utazó nézőpontjából közelítjük meg a tájat: „Amint valaki a városba ér, rögtön belekábul egy zajos és látszólag félelmetes gépezet csattogásaiba. [...] Bármilyen rövid időre áll meg az idegen Verrières-ben, a Dobs partjától a hegy tetejéig emelkedő főútcán egészen bizonyosan megpillant majd egy magas, elfoglaltnak látszó, fontoskodó férfit. [...] De ha a látogatónk folytatja sétáját, száz lépéssel feljebb elég szép házat pillanthat meg.” Stendhal: *Vörös és fekete*. Ford. Illés Endre. Európa, Bp. 1976. 7–8.

¹⁴ Robert Ricatte: *La Création romanesque chez les Goncourt 1851-1870*. Armand Colin, Paris 1953. 280.

szerint az első „mozgó leírást” Victor Hugo a *Nyomorultak* című regény második részének negyedik könyvében találhatjuk.¹⁵ Habár itt is „közelítő nézőponttal” van dolgunk, de a szüntelenül mozgó nézőpontból érzékeljük a környezetet.

Illyés a *Hunok Párisban* című regényében viszonylag ritkán él az álló nézőpontból történő leírásokkal. Egyik helyen a narrátor az Orleans-i rakparton lógatja a lábát többedmagával, és innen figyeli a Szajnát, a partját és a Saint-Louis-szigetet:

„Lógó lábunk alatt, lent a kőfal aljában, a még sekély víz kiütköző tégláin horgászok gugoltak és álltak, s tartották horogvesszőiket olyan órákra vállalt mozdulatlansággal, mintha előttük a Sárga-folyam s nem a Szajna csillogott volna, ugyancsak időtlen mozdulatlansággal. Szívembe béke költözött, a lakást illetően is: állandóbbnak éreztem az eddiginél, majdnem véglegesnek. A szigetből, mint egy jó összemarok tenyérből, biztatás áradt felém, valami olyasféle, hogy közöm van hozzá, valami hazai nyugalom. [...] A Tournelle híd közelében ültünk. A csonka kőpilléren fa volt a tartó gerendázat, fa a járda.”¹⁶

Egy másik helyen szintén egy híd készleti hőnököt, hogy megpihenjen és álmodozzon. Ezúttal a Szajna-hídon ül le, és írja le az eléje terülő látványt:

„Mihelyt magamra maradtam, az éber álmodozás azonnal úrrá lett rajtam még abban az időben is. A Szajna-hídon túl agyam – szinte függetlenül attól, hogy lábamat közben merre siettettem – egy vágykép vonalain dolgozott, tájképfestői részletezetéssel.”¹⁷

Ezek a fajta leírások nem gyakoriak Illyésnél, sokkal inkább egy sétáló ember szemszögéből ismerjük meg a várost. Persze az is előfordul, hogy a narrátor egy hosszú séta után megáll és körültekint:

„A Templom utca végén kijutottunk a Köztársaság térre. A Turbigó utca sarkán álltunk. Át kellett kelnem a téren. A hosszúkás négyszög alakú, hatalmas tér valósággal őrzöngött és dühöngött, de nem mint ember, hanem mintha az elmebaj egyszerre egy tavon tört volna ki, mintha egy eszelős tó toporzékolna, üvöltene s dobálná százezer karját a levegőbe. Ilyen lehetne az is, ha egy óriási bikakarámot lepne meg a téboly. A négy hatalmas körútból, a jobb part itt kereszteződő négy főúteréből s az idetorkolló tíz utcából bögve és hörögve, motorjaik belének rettenetes durranásaival, fékjeiknek idegtépő visztásával rohantak ki a közlekedési szabályzatot még alig ismerő járművek, s kavarohtak, kerültkék egymást négy-öt irány szerint is. Ez az óra volt a forgalom ideje.”¹⁸

¹⁵ „Negyven évvel ezelőtt a magányos sétáló, aki bemelegszkedett a Salpêtrière elátkozott tájkára és a körúton át elment egészen az Itálie sorompóig, olyan vidékre érkezett, ahol – bátran el lehet mondani – vége volt Párizsnak. Nem volt ez pusztaság, hiszen voltak járókelők ; az utcákon olyan kerékvágások voltak, mint az országúton és felverte őket a fű ; nem is volt falu, ahhoz a házak túlságosan magasak voltak. [...] A lóvásártér ódon városnegyede volt ez. Ez a sétáló, ha ennek a lóvásártérnek düledező négy falán túl merészkedett, sőt ha rászánta magát, hogy túlmegy a Petit-Banquier utcán, miután jobboldalt elhagyott egy magas fallal kerített kertecskét, aztán egy rétet, amelyen cser kazlak emelkedtek, mint óriási hód-kunyhók, aztán egy bekerített telek mellett, amely teli volt ácsolt gerendával, tuskókkal, fűrészporral és forgáccsal, amelyeknek a tetején hatalmas kutya ugatott, aztán végigment egy düledező hosszú fal mellett, amelyet tavasszal felvert a virág, aztán pedig a legelhagyottabb helyen elment egy omladozó, szörnyű építmény előtt, amelyen nagy betűkkel ezt olvasta: HÍRDETÉSEK FELRAGASZTÁSA TILOS, akkor ez a vakmerő sétáló elért a Vignes-Saint-Marcel utca sarkára, erre a meglehetősen ismeretlen térségre.” Victor Hugo: *A nyomorultak*. 1. Ford. Lányi Viktor, Révay József. Európa, Bp. 1959. 393.

¹⁶ Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. = Uő: *Regények II*. Osiris, Bp. 2003. 317.

¹⁷ Uo. 330.

¹⁸ Uo. 414–415.

A narrátornak az utcán való séta egyenlő a szabadsággal. Egy helyütt valóságos ódát zeng hősünk a barangolás örömeiről. A könyvkötőműhely bezártságából való kiszabadulás valóságos kincs volt:

„Milyen ízt kapott az a néhány tíz-tizenöt perc, amikor hónom alatt egy-egy hazaszállítandó könyvvel kifordultam az utcára! Még az a néhány perc is kincs lett, amennyivel reggelente korábban érkeztünk a Pigalle térre, s amelyet arra fordíthattunk, hogy kényelmes léptekkel haladjunk a műhely felé, szemügyre véve még egyszer a meredek Germain-Pilot utca járdáira kirakott szemetesládákat, az elhajított cigaretták aranyos vagy szíjfesték-pirosította csutkait, a kémények virágcserep lakú nyílásait.”¹⁹

Nála is a főhős leginkább mozog, és így „több nézőpontból ismerjük meg ugyanazt a helyet”.²⁰ Ahhoz, hogy tudjuk jellemezni Illyés mozgó szemszögből történő leírásait, beszélünk kell a Michel Raimond felosztásáról is.²¹ Aszerint, hogy mi a szándéka a sétáló hősnek, meg lehet különböztetni négyfajta mozgó leírást. Ha a szereplő meghatározott célból egy meghatározható hely felé tart, beszélhetünk egyszerű utazásról. Ha viszont a hősnek ugyan meghatározható céljai vannak, de nem tudja, merre tart, keresésről van szó. A harmadik csoportba az üldözés és a menekülés, a negyedikbe a cél nélkül bolyongó hősök tartoznak. Ez utóbbi fajtája a városleírásnak Baudelaire óta létezik,²² és nagyon sok regénynek fontos mozgatórugója, Flaubert *Érzelmek iskolájától* Robbe-Grillet *Labirintus* című regényéig.

Illyésnél az utcán való sétának a legtöbb esetben célja van. De néhány esetben cél nélküli bolyongással is találkozhatunk. Az előbbire jó példa, amikor hősünk szálláskeresés miatt indul útnak:

„Dolgom volt. Ahogy összeismerkedtünk, nyomban el is váltunk. Megindultam; hátratekintve megnéztem még egyszer Látí Pista himbálódzó, jellegzetes járásának ebbe az idegenbe költözött kísértetét. Aztán kanyarodtam le a Miasszonyunk-székesegyház felé, ereimben az átélt izgalmak szesz pezsgésével.

Az volt a dolgom, hogy sürgősen ellenőrizsem egy régebbi értesülésemet. Azt, hogy egész Páris területén hónapszámra kiadó szobák legolcsóbban a drága város szíve közepén, rögtön a Miasszonyunk templom háta mögött, a Szent Lajos-szigeten kapni. S hogy általában az egész városban ott a legolcsóbb minden; állítólag még a kenyér és a tej is.[...]

Az utcát és környékét, amely nekem ettől a naptól fogva néhány évig Párisban, az erdőben, külön visszavonulási területem volt – odaillő medvebarlanggal –, Balzac adónagybérlok hullaszigetének nevezi. Ha végigment rajta, lelkére ideges mélabú telepedett. Ezt az ormóttan nagy házak, a sivár paloták komor elhagyatottságának tulajdonította. Mikor én először végigmentem az utcán, a komor, nagy paloták jó része már nem volt elhagyatott. A hajdan sivár, nagy házak kapuin és kapui között a megzavart hangyaboly elevenségével áramlott ki és be s föl és le a nép, néha oly sűrűen, hogy valósággal összeolvadt a körül a néhány gépkocsi és gyümölcsstalliga körül, amely tapasztalat híján bemerészkedett, és így hamarosan beszorult a párisi méretre is szűk utcába.”²³

¹⁹ Uo. 536.

²⁰ Így jellemzi Michel Raimond a mozgó leírást. Michel Raimond: *Le Roman*. Armand Colin, Paris 1988. 163.

²¹ Uo. 169–170.

²² Lásd Walter Benjamin: *Párizs a XIX. század fővárosa*. = Uő: *Kommentár és prófécia*. Gondolat, Bp. 1969. 88.

²³ Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. = Uő: *Regények II.* Osiris, Bp. 2003. 296–297.

Az is előfordul, hogy a narrátor a Monge utcai vendéglőből sétál haza,²⁴ vagy többedmagával hazatérnek a Petőfi-ünnepélyről megtárgyalva útközben az eseményeket.²⁵ A narrátor sokszor kíséri haza szerelmét, Orosz Annát is. A város mindkettőjüknek „öserdő”, és eleinte mindketten riadalommal, de aztán könnyel tájékozódnak benne.²⁶ A leghosszabb sétát a narrátor Miller nevezetű barátjával teszi, aki elkíséri egy darabon a szervezetbe. A sétát öt lapon keresztül írja le a narrátor,²⁷ amelynek során a Marie hídján távoznak a Saint-Louis-szigetről a Marais negyedbe, hogy a Köztársaság téren elváljanak az útjaik. A „*középkori csend után hirtelen éktelen lármába*” érnek „*a legújabb korbá*”.²⁸ Itt megállnak, amelyet a narrátor a következő módon indokol:

„*Ösztönösen álltam meg, nem akartam Millert az átkelésre csábítani: az olyan ős bal partinak, mint ő, már a Szajna is határ volt. A tér tájékozó tengerén túl ridegen emelkedtek a kültek bérkaszármáyakkal sziklás halmai.*”²⁹

Ez a példa az Illyés-leírások egyik fontos tulajdonságára is felhívja a figyelmet. Az író azon túl, hogy olyan tárgyilagos, mint egy rendőrségi tényfeltevő jelentés,³⁰ mindig igyekszik megragadni a városrészek „lelkét”³¹ is, amelyet az ott élő társadalmi osztályok határoznak meg. Bizonyos helyeken az „*azonos geográfiai adottságok nyomban működni kezdtek*”,³² hogy egy fajjá gyúrák az ott élőket. A város nem nélkülözi a „*bizonyos járasszékhelyi hangulatot*”.³³ Így válik a Saint-Louis-sziget a szegény bevándorló emberek szimbólumává, „*ahol az ember kiesik Európából, és ismét nomád lesz*”.³⁴ Ez a sziget egy hajó a tenger közepén:

Az a Párisban is még jöttment nincstelenség, amely a vidék mélynyomorának közlekedő-edényein át mintegy a csatornákból tör fel, s árasztja el a fővárosok egy-egy gyengébb pontját. A szűkölködésnek ez a talajvize, amely rejtelmes átszüremkedései után is annyi vidéki színt és illatot, hogy úgy mondjam, annyi üdeséget hozott mocskos buborékjai közt is magával, akkor még csak a sziget főutcáján verte hajjait, a Szajnána az azon a kis szigetén, amely a Cité, a Miasszonyunk szigete mögött úgy lebeg a folyón, mint a hajó után a mentőcsónak. Egy kis híddal – Szent Lajos hídjával, melyet a szigetbeliek azonban csak Vörös hídnak neveznek – csaknem a székesegyház farához kötve.”³⁵

Itt lakó társait is csak úgy emlegeti Illyés, mint „szigetlakók”, és szembeállítja őket a város többi részével, „a város tengerével”.³⁶

A szervezet helyszíne, a Köztársaság tér környékét csak „proletár Velenceként” emlegeti:

²⁴ Uo. 324–325.

²⁵ Uo. 329–331.

²⁶ Uo. 335, 428, 436, 508–513.

²⁷ Uo. 411–416.

²⁸ Uo. 414.

²⁹ Uo. 414.

³⁰ Így jellemzi Illyés regényében akkori saját novellájának realista törekvéseit. Ebben a novellában az Annával való megismerkedése egyik mozzanatát írja le. Szigorúan néven nevezi az utcát, a házat, az ismerősöket. Uo. 430.

³¹ Henri-Frédéric Amiel beszél kedélyállapotról (l'état de l'âme) az ilyen típusú városleírások kapcsán. Raphaël Lafhail-Molino: *Les Beaux Quartier*. (Notice.) = Luis Aragon: *Œuvres romanesques complètes* II. Gallimard, Paris. 2000. 1297.

³² Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. = Uő: *Regények* II. Osiris, Bp. 2003. 374.

³³ Uo. 373.

³⁴ Uo. 301.

³⁵ Uo. 297.

³⁶ Uo. 383.

Átmentem a téren; egy szempillantással búcsút vettem az elmaradt világ utolsó emléketőjtől, a Grisette édeskészségével oly háborzongató szobráról, s egy perc múlva már abban a megható és lelkesítő proletár Velencében haladtam, amelyet a Szent Márton-csatorna, a Szajjának ez a megtagadott és giliszta módjára el-elmetélt ága varázsolt zsilipjeivel, uszályaival, csordultig telt vizével és mocskos gyermekeivel a Valmy és a Jemmapes rakpartokra. A zaj elült mögöttem. Az emelkedő utca csaknem néptelen volt. A Szent Lajos Kórház, az új bélpoklosságok, vérbajok óriási gyógytelepének csupasz-szürke kőkerítése mellett igyekeztem fölfelé. Hogy ideillett, csakis ide, a szürkességével, a riasztó hírével, középkori borzalmával! Harang csengett, oly hidegen, kísértetiesen, mint egy Hugo Victor regényben: lélekharang volt. A kerítéssel szemben, az utca másik oldalán a kis ivókban a kórházban haldokló öreg prostituáltak hozzátartozói, kiaszott, aggastyánsorba jutott selyemfiúk ittak, s rázták a kocka szarupoharát. Nyugodtan, ráérősen, új alkalmazást várva. Feljebb, egy hosszú zsákutca mélyén, csaknem a föld alól villogtatta lámpáit s haragját a mérsékelt szocialisták ellen a szélsőbal szakszervezeti központ. Az emelkedés tetejére igyekeztem, a Combat térre.

Ez volt akkor a szabadság tanyája. Rideg volt, viharjárta, mint egy sasfészek, szinte néhány tűskés ágból összehányt. De ez csak növelte komor tekintélyét; majdnem terjedelmét is.”³⁷

Illyés regényében az egyes városrészek szembe is állíthatók egymással, aszerint, hogy milyen társadalmi csoportok lakják. Így a városrészek néhány leírásban inkább az ott lakó emberek, társadalmi osztályok által különböznek, ami meghatározza a házakat és az utcákat, a hely szellemét:

„A város északi felén a legnagyobb pompa ül a legnagyobb nyomor mellett. Ha az ember könyv módjára, hosszában összehajtja Páris kiterített térképét: a Monceau park csaknem a Buttes-Chaumont-ra fordul; a felső arisztokrácia az alproletárságra. A két világ határa a közepén, a Csarnokok és a Montmartre-tető közt merőlegesen halad; ezek a kispolgárság puha lapályai. A fellegrak ezek fölött nézik messziről is keményen egymást.”³⁸

A hely szellemének a megragadásában nagy szerepet játszik az ott élő emberek leírása. Ezek az emberek „éppúgy hozzátartoztak a város látványosságaihoz, akár a Vendôme oszlop”.³⁹ Ezért Illyés hosszan elidőzik a Saint-Louis-szigeti tüntetés résztvevőin⁴⁰ és a Dôme kávéház környékének furcsa turbános, lepedős hinduin, prostituáltjain, pénzhamisítóin.⁴¹

Persze nem mindig egy meghatározott hely felé megy a hősünk, mint már említettem. Előfordul, hogy lődörög. Még akkor is, ha megy is valahová, szeret le-letérni az útról:

„Reverdy-nek, a költőnek könyveit is mi kötöttük, ott lakott a harmadik utcában! Valójában lustálkodásból mentem gyalog. Eltűnt – naponta tünedezett az az érzés, hogy vendég vagyok a városban. Lődörögtem, ott álltam meg, ahol akartam. Vettem egy újságot. Bementem egy állóivóba, megittam (vacsoraképpen) egy bögre kávét [...] Akartam inni még egy kávét? Két utcával arrébb megittam még egy kávét, sőt csokoládét, és megméredkedtem egy utcai mérlegen.”⁴²

³⁷ Uo. 417–418.

³⁸ Uo. 418–419.

³⁹ Uo. 481.

⁴⁰ Uo. 314–315.

⁴¹ Uo. 482–483.

⁴² Uo. 537.

De nemcsak akkor lődörög a narrátor, amikor már ismeri a várost, hanem már rögtön megérkezése után tesz egy sétát a Saint-Louis szigetén.⁴³ Nyakába veszi a várost akkor is, amikor konfliktusba kerül munkástársaival, és ekkor újra idegenné válik a város.⁴⁴ Bortól elnehezülten járja Millerékkel az utcákat a Zola által is megörökített „város gyomrában”.⁴⁵ E két utóbbi barangolás során a város inkább egy labirintusra emlékeztet, és a korábbi lakályosságát teljesen elveszti Párizs.

A sétáló figurája Walter Benjamin 1930-as években írt Baudelaire-tanulmányai nyomán vált a modern művész szubjektivitásának az irodalomtudományban közismert metaforájává, és mint ilyen egyben kulcsfigurájává is annak az új irodalmiságnak, amely a nagyvárosi környezet egy sajátos reprezentációs stratégiájához kötődött a 19. század második felében. Benjamin volt az, aki a 19. századi nagyváros utcáin lődörgő kószálót a modern nagyvárosi környezet „megfejtésére”, „olvasására” irányuló figurává emelte.⁴⁶

Elemzésünk szempontjából sokkal fontosabb Michel Butor gondolata, aki szintén összekapcsolja a városban való sétát az olvasással. Szerinte, amikor megérkezünk egy városba, egy sereg könyv és szöveg is elkísér minket, amelyeket olvastunk vagy olvasni fogunk a városról.⁴⁷ Illyés is, amikor megérkezik Párizsba, már könyvekből ismeri a várost. Sőt olvasmányai győzték meg, mint egy helyütt bevallja, hogy egyszer el kell ide jönnie. Ő is úgy képzeli el a várost, ahogy Petőfi, és abba a városba vágyott, amelyikbe ő.⁴⁸ A címben a Párizs régies írásmódja Batsányi versére, *A franciaországi változásokra* utal, és ezt az írásmódot később Ady Endre is alkalmazta.⁴⁹ Illyés ezzel a gesztussal utal arra, hogy hagyományhoz kíván kapcsolódni, a Párizsról szóló művek sorához.

Minden nagyváros tele van különböző feliratokkal, amelyek valósággal lerohanják a sétálót.⁵⁰ Illyés is találkozik ilyenekkel. Őt leginkább az utcatáblák érdeklik, és azt próbálja megfejteni, hogy honnan eredhet egy-egy régi utcanév, és mit jelent.⁵¹ Persze másfajta szövegekkel is szembesül barangolásai során. Illyés szüntelenül összeveti olvasmányainak élményeit a látottakkal. Így városleírásai nyüzsgönek az irodalmi utalásoktól. A narrátor olvas a város utcáiban, és egy-egy városrész egy sor könyvet idéz fel benne. Rögtön a legelső, a Saint-Louis szigetén fellelt utcaképet összeveti a Balzac *Ferragus* című regényében olvasottakkal:

„Az utcát és környékét, amely nekem ettől a naptól fogva néhány évig Párisban, az erdőben, külön visszavonulási területem volt – odaillő medvebarlanggal – Balzac adónagybérleők hullaszigetének nevezi. Ha végigment rajta, lelkére ideges mélabú telepedett. Ezt az ormótlan nagy házak, a sivár paloták komor elhagyatottságának tulajdonította. Mikor én először végigmentem az utcán, a komor, nagy paloták jó része már nem volt elhagyatott.”⁵²

⁴³ Uo. 298–299.

⁴⁴ Uo. 570–573.

⁴⁵ Uo. 586–594.

⁴⁶ Horváth Györgyi: *Kószáló nők a régi Budapesten*. (Nagyvárosi térhasználat és női művészlét – Kaffka Margit Állomások.) = Nő, tükkör, írás Ráció, Bp. 2009. 165.

⁴⁷ Michel Butor: *La ville comme texte*. = Uő: *Répertoire*. V. Les Éditions de Minuit, Paris 1982. 33.

⁴⁸ Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. = Uő: *Regények*. II. Osiris, Bp. 2003. 348–349.

⁴⁹ Domokos Mátyás: *Kiadói útószó*. Uo. 851.

⁵⁰ Michel Butor: *La ville comme texte*. = Uő: *Répertoire*. V. Les Éditions de Minuit, Paris 1982. 34.

⁵¹ Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. = Uő: *Regények*. II. Osiris, Bp. 2003. 412.

⁵² Uo. 297.

Párizs kerületei vagy akár egy épület is olyan neveket idéznek fel benne, mint Voltaire, Gautier, Villon, Appolinaire, Verlaine, Baudelaire. Emiatt a regény olyan lesz helyenként, mint egy kézikönyv, amely a város és az irodalom összefonódását kívánja bemutatni. A narrátor „fölvverte a bennszülöttnek legmélyebbre ásott kocsmapincéit, benyitott minden udvarba (hogy nem lakott-e ott Rodin vagy Pascal), benézett az épp zárva talált hálószoba kulcslyukán (mert ott meg hátha Gambetta vagy Mallarmé lakott), elkönyökölte a helyet az utcai ivó pultján, fölment, és lenézett az Eiffel-torony tetejéről, ahol bennszülött a nagy kiállítás óta nem járt.”⁵³

Nemcsak a múlt írói érdeklik, hanem meg akarja ismerni az „elérhető költői nagyságokat” is, hogy ne vethesse aggastyánként a szemére, hogy nem látta kora Voltaire-jét. Ezért elmegy Sauvage Marcelhoz, Cocteau-hoz, Éluard-hoz, Max Jacobhoz, Pascal Piához.⁵⁴

Illyés leírásaiból úgy tűnik, hogy minden párizsi épületet már korábban valamely irodalmi mű megörökített. Gyakran e művek leírásai segítségével láttatja a helyszínt. A Szent-Louisziget északi partján áll számos „hótel”, amelyben „egykor Baudelaire-ék mesterséges édenkertje (az *Hôtel Primodon*), a délin pedig azzal, amelyben Mickieviczék óta mindenkori lengyel honfibu talált tanyát”.⁵⁵ A Marais negyed őrizte meg leginkább a régi regényekben megörökített arcát:

„A zegzugos utcák változatlanul úgy kanyarogtak, hogy Rabelais és Sévigné ma is hazatalált volna régi lakóházába. Az ember lépésről lépésre követhette az útvonalat, amelyen a »sovány Suger a Szajna felé loholt«; majd azt, amelyen a Capet-k udvara – libasorban – kivonult Vincennes-be, úgy, ahogy Apollinaire visszaálmotta a Szent Merry muzsikuskában.”⁵⁶

Máshol fontosnak érzi leírását megtoldani egy Victor Hugo regényben olvasott passzussal: „Harang csengett, oly hidegen, kísértetiesen, mint egy Hugo Victor regényben: lélekharang volt.”⁵⁷ Időnként nemcsak a leírásoknál hagyatkozik olvasmányaira, hanem a cselekmény bonnyolításakor is:

„Körülményes lenne elmondanom, miért is érkeztem aznap reggel Párisba úgy csomag nélkül, látszólag egy szál ruhában – mint akit csak a sétáló kedve vezetett épp erre. Így keltem át a francia határon is. Thionville-nél az előző nap hajnalán, egy helyi munkásvonat bóbiskoló utasai közé ékelődve. Ehhez el kellett volna mondanom az egész aubouéi kalandot is, az ottani tervbe vett bányásztrájkot, a francia csendőrök durva butaságát, a luxembourgi határőrök angyali ostobaságát – mindezt, amit Sinkovicsnak sem mondtam el. Oly naturalista eseményso-rozat volt, s egyben oly romantikus: annyira Jack London-i, századvégi; annyira irodalom!”⁵⁸

Máskor a főhősnek Kassák-regények jutnak eszébe, amikor Orosz Annával az Arzenál körülötti utcákat járja:

„Majdnem úgy beszélgettünk, mint Kassák ekkoriban fogant regényének fiataljai; arról például, hogy a gyarmati imperializmus mennyire késleltetheti a kapitalizmus összeomlását, hogy mit követett el Noske, hogy társadalmilag is milyen fontos és hasznos két ilyen különemű, de

⁵³ Uo. 371.

⁵⁴ Uo. 351.

⁵⁵ Uo. 298.

⁵⁶ Uo. 413.

⁵⁷ Uo. 418.

⁵⁸ Uo. 305.

egyformán felszabadult fiatal lénynek a kispolgári érzelgősség vagy beszédmalackodás elkerülésével: az erotika örök csapdájának áthágásával komoly dolgokról eszmét váltaniok.”⁵⁹

Cocteau-val való találkozását Montesquieu *Perzsa levelek* című művével jellemzi:

„Nem a nyelv, maga a francia lélek diplomata. A költő első pillantásra felismerte bennem a városba érkezett perzsát, felteszem, hogy Montesquieu-ét. Belekezdünk a kelet-nyugati diplomácia hajbókolásába; nem is kerültünk ki belőle.”⁶⁰

E perzsa hasonlat a búcsúzásukkor is visszatér:

„Álltam hát egy darabig, némán és méltóságosan, mint egy igazi perzsa, fejem felett azzal a látomással, amelyet egy rokonszenves francia hölgy Magyarországról kivetít magából.”⁶¹

Egy helyen Lafontaine segítségével írja le a nyarat: „A nyár – színesen, zsúfoltan is – egy pillanat volt. A lafontaine-i tücsök hosszú, de emléktelen pillanata.”⁶² Más helyen, hogy jellemezze a magyar emigránsok párizsi helyzetét, Adyhoz fordul, és így fogalmazza meg az akkori viszonyokat:

„Erdőben vagyunk, Ady Bakonyában: ez volt az egyik legtüneményesebb megfogalmazás, ami kikerült e zseniális költőnk tolla alól. Bakonyban vagyunk, úgy is, mint a szerencséből élő szegénylegények.”⁶³

A város és az olvasmányok fokozatosan feltámasztják a főhősben az írás vágyát. Először csak egy írógépet szeretne venni, majd egy lehetséges költemény gondolata is megfogalmazódik benne. Az írás éppúgy, mint az olvasás, összekapcsolódik az utcán való sétával.

Az írás összekapcsolása az utcán való sétával nem új gondolat. Michel de Certeau szerint a sétáló nemcsak olvassa, de egyben személyes döntéséből fakadó véletlenszerű vándorlásával írja is a várost.⁶⁴ Az írás és az utcán való barangolás a szürrealisták gondolkodásában is összekapcsolódott, akiknek műveit Illyés is jól ismerte. Ezért nézzük meg egy kicsit részletesebben.

A szürrealistáknak Párizs nemcsak életter, ihletforrás is volt. A mozgalom írói az utcán keresik s találják meg a kalandot. A város több megmozdulásnak is a helyszíne. Elég sok írás jelenik meg magáról a városról is. Breton csoportjának két lapjában is cikkek jelentek meg a történelmi műemlékekről,⁶⁵ és a harmincas években születik Salvador Dali cikke is a szecesszióról, amely Brassai metrókijáratokról készült fotóival kiegészülve jelent meg.⁶⁶

Aragon *Párizs parasztjának* lapjain is párizsi séta elevenedik fel. A séta a Buttes-Chaumont parkjában, 1924-ben történt. A sétában részt vett Breton, Marcel Noll és vezetőként Aragon.⁶⁷ Nem ez az egyedüli műve Aragonnak, ahol a főváros ilyen fontos szerephez jut. Párizs nagyon sok művében jelen van. Szinte egész életét itt töltötte, és Bretonnal ellentétben, aki szeretett

⁵⁹ Uo. 336.

⁶⁰ Uo. 357.

⁶¹ Uo. 359.

⁶² Uo. 450.

⁶³ Uo. 495.

⁶⁴ Michel de Certeau: *L'invention du quotidien* I. (*Arts de faire.*) Gallimard, Paris 1990. 149.

⁶⁵ *Quelques préférences.* [Néhány kedvenc.], amely a *Littérature*-ben látott napvilágot 1922-ben (nouvelle série 2. 1–4.) és a „*Recherches expérimentales: E. Sur certaines possibilités d'embellissement irrationnel d'une ville.*” [Kísérleti kutatás: E. Néhány irracionális szépiítési lehetőség egy városban], amelyet *Le Surréalisme au service de la Révolution* 6. (1993. 18–20.) adott közre. Kiyoko Ishkawa: *Paris dans quatre textes narratifs du surréalisme.* (Aragon, Breton, Desnos, Soupault.) L'Harmattan, Paris 1998. 11.

⁶⁶ „De la beauté terrifiante et comestible, de l'architecture modern style”. *Minotaure* 3/4. (1933. 69–76.) Uo. 11.

⁶⁷ Henri Béhár: *Paysages surréalistes.* = *Le génie du lieu.* (*Des paysages en littérature.*) Imago, Paris 2005. 288.

visszavonulni feleségével, Simone-nal Fontaine utcai lakásukba,⁶⁸ Aragon lelkesen vetette bele magát az éjszakai életbe is. Szerette a főváros divatos szórakozásait, a mozikat, a kávéházakat és a dzsesszklubokat.

Sok barát beszélt Aragon különleges képességéről, hogy átalakította az általuk ismert utcákat. Breton szerint még a legsemlegesebb helyek is, ahol elhaladtak, felkeltették Aragon érdeklődését, és nagy mesélőkedvvel alakította át, akár egy kirakatot, akár egy utcasarkot. Fantáziája nem ismert határokat.⁶⁹

Ez a féktelen fantázia elevenedik föl a Buttes-Chaumont parkjában tett séta során is. Habár Aragon jól ismeri a Barrillet-Deschamps és Alphand által III. Napóleon uralkodása alatt, 1864 és 1867 között épített parkot,⁷⁰ a kirándulás résztvevői ugyanúgy cél nélkül indulnak útnak, mint a korábbi alkalommal. Végül taxiba ülnek, amely a Secrétan sugárúton, a Buttes-Chaumont bejáratánál teszi ki őket a ködben. A költők e sétától remélik életük és sorsuk gyökeres átalakulását.⁷¹ Aragon részletesen beszámol a sétáról.

A szürrealisták a város helyszínei közül az utcát kedvelik a legjobban, és előszeretettel kóborolnak a párizsi bulvárokon, sikátorokban. Gondolkodásukban a véletlenszerű séta a városban az automatikus írásnak egy formája. Az utca fehér lap, amelyet a toll és a láb egyaránt bejárhat. A séta és az írás összefonódását jól mutatja a *Szürrealista Kiáltvány* is, amely rengeteg helyváltoztatással, térbeli mozgással kapcsolatos szót, kifejezést használ. Helyezkedjenek el a legpasszívabb állapotba, amelyben tudnak, mondja a *Szürrealista Kiáltvány*. Talán az sem lehet véletlen, hogy Breton első esszéjének a címe *Les pas perdus* [Eltévedt lépések]. Ez a mű értelmezhető úgy, hogy eltévedve jutunk el az utazáshoz. Ezt az értelmezést erősíti meg a *La Confession dédaigneuse* (Becsmerlő vallomás) kötet első írása, amely párhuzamba állítja a jelentést és az útirányt.⁷²

Illyés irodalomról szóló írásaiban nem találtam nyomát, hogy vallotta volna a szürrealisták elképzelését a város és az írás kapcsolatáról, de korai verseinek gyakran témája a vándorlás,⁷³ és a *Hajnali fény* (1927) című verse különleges találkozásról ad számot, ami a „*Váci út és Hungária körút szögében, egy kis utcában, melyen hajtószíjak és csövek folynak át, melynek most minden kijáratát elzárta az éj, egy nyomorúságos szegény közben*”⁷⁴ történt meg. Ezekben a versekben azonban a városi séta nem kapcsolódik össze az írással. Viszont a *Hunok Párisban* című regényében többször megtaláljuk a kettő összekapcsolódását. Illyés e regényében Tzara fogalmazza meg az írás és az utcán való kószálás hasonlóságát. A költészet neki kaland, és a vers csak menekülés.⁷⁵ Így nem is csodálkozunk, amikor felolvasott versében „*a ház az aranyorrlíku / hibátlan mondatokkal van tele*”.⁷⁶ Tzara verse a főszereplőt a következő gondolatokra inspirálja:

⁶⁸ Kiyoko Ishkawa: *Paris dans quatre textes narratifs du surréalisme*. (Aragon, Breton, Desnos, Soupault.) L'Harmattan, Paris 1998. 114.

⁶⁹ André Breton: *Entretiens*. Gallimard, Paris 1953. 44.

⁷⁰ Louis Aragon: *Le paysan de Paris*. Gallimard, Paris 2004. 204.

⁷¹ Uo. 203–204.

⁷² André Breton: *Œuvres complètes* I. Gallimard, Paris 1988. 196.

⁷³ Lásd *Száműzetésem első keserű éneke* (1926); *Száműzetésem második keserű éneke* (1927); *Újra föl* (1927). Illyés Gyula: *Összegyűjtött versei* III. Szépirodalmi, Bp. 1993. 387–388; 393; 394–398.

⁷⁴ Uo. 394.

⁷⁵ Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. = Uő: *Regények* II. Osiris, Bp. 2003. 362.

⁷⁶ Uo. 363.

„Az [a vers megértése] tőlem is erőfeszítést kért ugyan, de valóban milyen szép lépcsőnek mutatta az emelkedés útját: egy szép erőfeszítéssel mégis elérem az értelemnek ezt a még felsőbb fokát, túlléptem, akkor én leszek egy pillanatra érthetetlen a világnak, én kényszeríték másokat erőfeszítésre, hogy utolérjenek engem, s ezzel már túl is lépjenek rajtam.”⁷⁷

A vers olvasásának, értelmezésének összekapcsolása a járással máshol is megjelenik a regényben. A mozgalomnak írt vers sorkezdő betűi „a sorélen felülről lefelé haladva, Orosz Anna teljes nevét lehetett kiolvasni”.⁷⁸

Tzaránál tett látogatásakor döbben rá a narrátor, hogy ő még nem írt semmit. Tzara kér tőle fordítanivalót, és akkor megvallja, hogy napjai – művészi szempontból – emésztődéssel teltek, és képtelen volt mondatait megszabadítani az értelem súlyos homokszájkaitól.⁷⁹ Az elválás után, hazafelé tartva, az utcán Illyés megpróbálkozik a versköltéssel. Nehezen dolgozik és „már egy jó kilométert bejárnék [am] a versbe”, majd a bátorsága lassan „felragadta a földről”.⁸⁰ Jól látható, hogy a Tzarával való találkozás milyen fontos változásokat hoz létre mind a történet, mind a szöveg szintjén. Hősünk verset ír, és ezt az aktust mozgást jelentő igékkel jeleníti meg. A történet ezen pontjától az írás gyakran az utcán való séta metaforája lesz.

Így máshol az írást a „kitérés örök pocsolójaként” nevezi meg: „Az örök csapdába, a kitérés örök pocsolójába én is beléptem: írtam én is.”⁸¹ A hős egy novellát ír Orosz Annának. A mű egy szerelmi vallomás: nem lehetett félreérteni. Illyés szerint azonban e „vallomás a tengerentúli kerülővel negyvennégy nap alatt jutott el a Szent Lajos szigetéről a szomszédos Szent Antal negyedbe. A szerkesztőség folytatásokban közölte a vallomást. Átjött a habokon az utolsó részlet is.”⁸²

Néhány lappal később a szóról filozofál a főhős, és összekapcsolja a körötte lévő utcával. A szavak, amelyek ki tudnák fejezni szerelmét, nem jönnek a szájára. Némán sétálnak Annával Párizs utcáin. Szerinte, míg a betűnek „kő kell; a szó a növényi lét rokona. Ha már mindenképpen írunk kell, e téren is a szerelmesek jó ösztönét követve, fára kellene írunk, elevenre. Itt veünk egyszerű kezdőbetűi is egy életre valót mondanak, sőt egyre nőnek, maguktól is.”⁸³

A szöveg szintjén a járás, lépés egyre gyakrabban az írás metaforájaként jelenik meg: „Elbeszélés közben az ember, ahogy az események útvonalán ballag, akaratlanul is sok minden részletet elhagy, mint megannyi szívességéből vállalt apróbb-nagyobb csomagot.”⁸⁴

Nemcsak ír Illyés séta közben, hanem szöveget is szerkeszt. Karácsony, az egyik magyar munkás drámákat ír. Ezeket a darabokat az esti sétákon gyúrnák át.⁸⁵ Mintha a séta és az írás elképzelhetetlen lenne egymás nélkül. Végül a narrátor végre megveszi az írógépet, amelyre már úgy vágyott, és ez a gép „dübörgően harsogta, hogy itt előbb-utóbb írói pálya veszi kezdetét”.⁸⁶

Ezekből a példákból is kitetszik, hogy a *Hunok Párisban* az íróvá válás története is. A gazdag francia olvasmányélménnyel megérkező fiatalember a séták közben, a várost olvasva ked-

⁷⁷ Uo. 364.

⁷⁸ Uo. 433.

⁷⁹ Uo. 364.

⁸⁰ Uo. 367.

⁸¹ Uo. 430.

⁸² Uo. 431.

⁸³ Uo. 435.

⁸⁴ Uo. 483.

⁸⁵ Uo. 562.

⁸⁶ Uo. 453.

vet kap az írásra. Először csak fordításokkal próbálkozik, majd maga is ír verset és novellát. Ebben a kontextusban értelmezhető az utolsó pár sor úgy is, hogy nemcsak a párizsi emigráció története ért véget, de az íróvá válás folyamata is lezárult, és most már lehet történeteket írni. A havas járdán nyomot hagyó narrátor is felfogható az írás metaforájaként:

„A járda egyre fehérebb lett. Hó volt ez. Párisban! De a lépések annál feketébb nyomot hagytak benne. Gyenge hó volt, egy érintésre elolvadt.

Egy éve voltam el hazulról.

Igen, mindez nagyjából egy év leforgása alatt fordult így körbe (hogy aztán az én fejemben már megállíthatatlanul forogjon), s most már kezdődhetnek a történetek.”⁸⁷

Aragon Boulevard or the Description of the Town in his Novel *Hunok Párisban* [Huns in Paris]

Keywords: Paris, Gyula Illyés, Hungarians, emigration 1919, urban literature, flâneur, atmosphere, 1840, wiew, walk

Gyula Illyés, Hungarian poet, fiction writer, essayist and dramatist, emigrated to Paris after the fall of the Hungarian Republic in 1919. There, he came into contact with the working class movement as well as with surrealist circles. Strongly influenced by modern French writing, Illyés nevertheless adopted realism in his novels. He reflects upon his emigration times in Paris in his novel, *Hunok Párisban* [*Huns in Paris*]. The present paper focuses on the following main issues in relation to this novel: types of description, panoramic views, walks, atmosphere of certain districts, the stylistic characteristics of the descriptive sequences. Illyés's description of Paris is a classic example of a type of urban literature that was pioneered in Paris of the 1840s, and was used to celebrate the diversity and dynamism of the modern city. At the center of his description was the figure of the *flâneur*, or urban stroller, who embodied and represented the quintessential qualities of urban modernity.

⁸⁷ Uo. 602.

Bura László

Pakocs (Pakots¹) Károly

Az írói életmű és az alkotó személyisége kutatásának és értékelésének néhány kérdése és szempontja

Életpályája, életműve négy évtizede lezárult,² írói-költői alkotásai immár irodalomtörténet. Személyét és munkásságát – írói-költői munkássága, közéleti-irodalomszervezői tevékenysége a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom, illetőleg a korabeli erdélyi valóság tényei – a kutatók ma már kellő távlatból és tárgyilagosan, teljességében s mindenféle világnézeti-politikai megfontolás mellőzésével vehetik számba és értékelhetik. Szükségesnek érezzük, hogy az életműve és személyisége kutatására, értékelésére vállalkozó(k) figyelmét a következőkben néhány nem elhanyagolhatónak tartott kérdésre és szempontra felhívjuk.

A 74 éves korában elhunyt író-töltőt Szatmár megyéhez köti születési helye (Nagykároly), valamint a szatmári, római katolikus egyházmegyében kifejtett három és fél évtizedes lelkesítő tevékenysége. Hivatása, foglalkozása ihlette írói munkásságát is.

Írói munkásságában – ez minden területére, a szépírói, világnézeti, lelki, irodalmi stb. írásaira egyaránt vonatkozik – korszakhatárt jelent a második világháború befejezése utáni magyarországi tartózkodása, illetőleg a Romániába való visszatérése.

Az első időszak alkotásainak ihletői a szülőföldjéhez, tanulmányai színteréhez való kötődés, papi pályafutásának és közéleti szereplésének élményei és állomásai. Papi pályájának első negyedszázadnyi idejében több mint egy évtizedet a szatmárnémeti püspökségen különböző irodai beosztásokban dolgozott, majd vidéken plébános. (Egy ideig ezzel párhuzamosan még püspöki irodaigazgató is.) Az irodalmi közélet tevékeny résztvevője, szervezője.³

1939-ben Magyarországra szökött, ugyanis attól félt, hogy letartóztatják,⁴ 1940 szeptemberében tért vissza, októbertől behívott országgyűlési képviselő. 1941. október 1-jétől a szatmári egyházmegye kormányzásával megbízott erdélyi egyházmegye püspökének, Márton Áronnak helynöke, ugyanezt a tisztséget tölti be 1942-től dr. Scheffler János püspöksége idején is.

Az első, nyomtatásban megjelent munkája⁵ világnézeti kérdésekkel foglalkozott, az utolsó, 1946-ban megjelent írása drámai költemény.⁶

Szépirodalmi munkássága, költői, írói alkotásai – legalábbis a nyomtatásban megjelent művek szintjén – gyakorlatilag lényegében két évtizednyi időszak termékei. A két világháború

¹ Családnévét a régies Pakots formában is említik/írják (vö. *Magyar Katolikus Lexikon* X. Bp. 2005. 430.). A családnév szlovák eredete (vö. *Magyar Nyelvőr* LVIII(1929). 156; LXI(1932). 112.) valószínűleg valamelyik felmenőjének etnikumára utal. A szl. *pokušat'* 'ingerel, bosszant; a bibliai nyelvhasználatban: kísért, kísértésbe visz (rosszra gerjeszt)' – Vö.: *Szlovák-magyar kézikötés*. Szerk. Stelczer Árpád és Vendég Imre. Bp. 1973. 442. Hasonló jelentésű a lengyelben is (Varsányi István: *Lengyel-magyar szótár*. 1966. 385.).

² Életpályáját, megjelent műveit és a vele foglalkozó irodalmat közli a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* 4. Kvár 2002. 360–361.; Bura László: *A második évszázad 1904–2004. A szatmári római katolikus egyházmegye kislexikona*. Csíkszereda 2003. 182–183.; *Magyar Katolikus Lexikon*. X. Bp. 2005. 430–431.

³ Az Erdélyi Irodalmi Társaság tagja (1926), az Erdélyi Katolikus Akadémia egyik alapítója (1929), a Szent István Akadémia (III. osztályának) tagjává választják (1933); az Erdélyi Katolikus Nagygyűlések résztvevője, előadója.

⁴ Kapcsolatba hozták a Rongyos Gárda elnevezésű szervezkedéssel.

⁵ *Nemcsak kenyérrel él az ember*. Világnézeti kérdések. IV. Szatmárnémeti 1919.

⁶ *A teremts éneke*. Bp. 1946.

közi két évtizedben termékeny, műfajilag sokoldalú alkotónak bizonyult, hét verskötete,⁷ három kötet elbeszélése,⁸ két regénye⁹ jelent meg, kísérletezett színművel¹⁰ is. Saját költői alkotásait műfordítással is megtoldotta, az olasz Savonarola verseit¹¹ fordította magyarra.

Szépirodalmi munkássága mellett háromkötetnyi konferenciabeszédet, elmélkedést és szentbeszédet¹² is megjelentetett, egyháztörténeti tanulmányt is írt.¹³ A könyvekben megjelent munkái nem merítik ki írói-költői tevékenységét, elbeszéléseket és verseket írt az *Erdélyi Szent Család Naptár* több évfolyamába,¹⁴ számos versét, novelláját, vallásos elmélkedését az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Irodalmi Szemle, a Hírnök, a Keleti Újság, a Pásztortűz, a Vasárnap hasábjain is megjelentette, s a *Hozsánna* című énekeskönyv hat énekének is szövegszerzője. Írói munkásságához hozzátartozik lapszerkesztői tevékenysége, 1929–1930-ban a Szatmárnémetiben megjelenő Katolikus Élet belső szerkesztője, 1942–1943-ban felelős szerkesztőként jegyezte a Katolikus Élet, 1944 elején a Nagybánya és Vidéke című lapot. Ez utóbbiakkal párhuzamosan (1942-től) belső munkatársa a Lélek Szava című budapesti lapnak.

A második világháború befejeződését Szatmárnémetiben élte át, majd 1945 nyaratól és 1946-ban (tizenöt hónapot) Magyarországon, Budapesten tartózkodott. Romániába való visszatérését megelőzően még verse jelent meg a Novemberi Mécsvilág¹⁵ című lapban. Hazatérését költői – írói életpályája első korszakát lezáró időhatárnak tekinthetjük.

A Szatmárnémetibe való visszatérését követő időszakban a romániai társadalmi-politikai viszonyok nem ösztönözték a költői-szépírói alkotómunkát, gyakorlatilag korlátozták a szépírói tevékenységet, vallásos tárgyú munkák közlése pedig egyáltalán nem volt lehetséges. Pakocs Károly lelkeszi életpályájának alakulására is valószínűleg visszaható hatású volt.

1946-tól továbbra is püspöki helynökként működött, és dr. Scheffler János püspök állami felfüggesztését követően ő írta alá a püspök intézkedéseit. 1949. december 17-én letartóztatták, a Belügyminisztérium és Jilava föld alatti börtönében volt vizsgálati fogságban,¹⁶ 1950. október 14-én szabadult.¹⁷ Kiszabadulása után az állammal való kiegyezés szorgalmazója lett, s ebből eredeztethetően szembekerült egyházmegyéje törvényes vezetőivel. A román kormány 1951 őszén teológiai tanárnak nevezte ki az állam által egyedülinek elismert római katolikus egyházmegye székhelyén, Gyulafehérváron létesített teológiára. A teológia dékánja volt Márton Áron kiszabadulásáig. 1956. novemberétől a iași-i teológián tanított, de 1957-ben

⁷ *Forró szavak.* Szatmár 1924; *Lélekország.* Szatmár 1927; *Jöttem Isten városából.* Szatmár 1929; *Istent kiált a tenger.* Nagyvárad 1934; *Költemények.* Actio Catholica 1941; *A lélek indul.* Bp. 1941.

⁸ *Hazafelé.* Nagykároly 1926; *A lélek visszatér.* Bp. 1940; *Különös emberek.* Bp. 1943.

⁹ *Lélek-zuhanás.* Bp. 1928; *Édua áldozata.* Bp. 1934.

¹⁰ *Judás misztérium.* Kvár 1938; *A tékozló fiú.* Nagybánya 1939.

¹¹ *Savonarola versei.* Kvár 1939.

¹² *Örömet akartok?* Nagybjóti konferencia. Bp. 1932.

¹³ *A szatmári egyházmegye története.* = *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene.* Dicsőszentmárton 1925. 425–476.

¹⁴ *Erdélyi Szent Család Naptár.* V (1930); VIII (1932). évf.

¹⁵ A betiltott Lélek Szava című lap helyett 1946. november elején megjelent kiadvány.

¹⁶ Vö. Pakocs Károly: *Háromszáz nap a föld alatt* (kézirat) 10, 76. – *A Vizsgáljuk meg ezek okát!* címmel a Státus Kiadó gondozásában megjelent tanulmánykötetemben erről közölt helymegjelölés – Pitești – (vö. i.m. 250. 14. lapalji jegyzet) téves. A téves adat forrása: Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966.* Bp. 2002. Vö. i.m. 200.

¹⁷ *Küzdelem a lelki vakság ellen* című kéziratában közli. A Tempfli Imre–Sípos Ferenc: *A szatmári római katolikus egyházmegye írói papjai* (Otthonom Szatmár megye 10., Szatmárnémeti 2000) című könyvben közölt időpont – 1951. október 17. – téves.

letartóztatták,¹⁸ elítélték, 1963-ban szabadult ki, utána a Bukarest melletti popești-leordeni-i apácakolostor lelkésze volt 1966-ban bekövetkezett haláláig.

Az első alkotói korszakában oly termékeny Pakocs Károlyt életének a második világháborút követő időszakában az események, a megváltozott társadalmi-politikai helyzet, a bebörtönzések, az egyházpolitikai küzdelmek eltéríthették az alkotómunkától, esetleges (kéziratban őrzött) műveit a rendőrhatalóságok elkobozhatták.¹⁹

Az időszak írói terméke két emlékirata, az 1950–1955 közötti egyházi tevékenységét értelmező-magyarozó, tulajdonképpen ellenfeleivel csatázó (1953–1955 között megírt) terjedelmes vitairata, a *Küzdelem a lelki vakság ellen* és az első bebörtönzéséről írt *Háromszáz nap a föld alatt*. A vitairat egy-egy (gépírással) példánya²⁰ megtalálható a szatmári római katolikus egyházmegye püspöki levéltárában és a gyulafehérvári érseki levéltárban, utóbbi őrzi másik emlékiratát is.

Ugyanebben a korszakban – a világháború végén (1945-ben), illetőleg az 1950-es években, majd 1964-ben – a politikai közélet hazai és külföldi vezető beosztásában működő személyiségeihez, illetőleg a vatikáni diplomácia vezető személyiségeihez, sőt magához a pápához címzetten – több (magyar és latin nyelvű) levelet írt, ezek politikai, közéleti, illetőleg egyházi vonatkozásúak, számbavételük, értékelésük szerzőjük személyiségéről és törekvéseiről tájékoztat.

Alkotásainak elemzésekor megválaszolásra váró kérdések és szempontok

A fél évszázada lezárult életpályájának és írói-költői munkásságának elemzésére valamikor vállalkozó, a történeti háttérrel és a költő-író közéleti-politikai megnyilvánulásait tárgyilagos távlatból szemlélő irodalomtörténésznek két fontos kérdésre kell majd választ keresnie:

1) A költő-író Pakocs Károly szépírói munkáinak, vallási tárgyú írásaink hol van a helye a magyar irodalomban, ezen belül az ún. katolikus irodalomban, illetőleg vallási-világnézeti irodalomban?

2) Hasznosítható (történeti) forrásértékű-e az egyháztörténeti vonatkozású emlékirata, illetőleg forrásértékűek-e a levelei?

Az első kérdés vonatkozásában, amint ez ismeretes, Pakocs Károly alkotásaiban megnyilatkozó szemléletmódjáról, a költő és író nyelvi eszközeiről az 1920-as években több kortársa is írt. Líróját illetően magát a költőt idézik. Ő azt vallotta, hogy lírája Rabindranath Tagore hatása alatt alakult ki.²¹ A Páasztortúzból megjelent méltatás²² Mécs Lászlóval hasonlítja össze, de nála zártabbnak találja, papköltő társánál nyelvi eszközeiben is szegényesebbnek, s idegen tőle annak metafizikai játéka is. Legszebbik költői tulajdonságának a hitet találja. Prózáját méltatva

¹⁸ A magyarországi eseményeket követően Romániában is megindult leszámolási hullámnak esett áldozatul. Indíték lehetett a francia nagykövetséggel tartott kapcsolata, de akár a magyar forradalommal kapcsolatos költői megnyilatkozása is, a csak szóbeli utalásból ismert *Dávid és Góliát* című verse.

¹⁹ Iași-ban történt letartóztatásakor elkoboztak minden, a szobájában található könyvet, dokumentumot.

²⁰ Az öngazolásul írt (több példányban legépel) munkát Pakocs Károly mind a szatmári, mind a nagyváradi egyházmegye több személyiségének eljuttatta. A legtöbben elégették. A szatmári püspöki levéltárban megtalálható példányon Révész Gábor kézírásos megjegyzései olvashatók.

²¹ Vajon mi hatott rá? A Brahma Szamádzs függetlenségi mozgalmat támogató Nobel díjas értelmiségi? Tagore sokműfajúsága? Hindu misztikája és filozófiája? Regényeinek, drámáinak moralizáló szentimentalizmusa?

²² Molter Károly: *P. K. : Jöttem Isten városából*. Erdélyi Helikon 1929/7. Uő: Páasztortúz 1929/9.

úgy érzi, hogy elbeszélései, regényei vallásos moralitását követve nemegyszer vész el alakjaik realitása. Lélektanilag nem hitelesek, indoklásai a romantika kódéba vesznek – állapítják meg a szemlélő kritikusok.²³

A Pakocs Károly irodalmi alkotásainak elemzésére, újraértelmezésére, költői fejlődésének értékelésére vállalkozó irodalomtörténésznek, irodalomkritikusnak azonban több, a költő korában még háttérbe szoruló irodalomelméleti és esztétikai, alkotáslélektani kérdésre és szempontokra is figyelnie kell. Egyrészt nem kerülhető ki azt a tény, hogy az 1920–1940-es években a magyar katolikus irodalomnak minősített alkotások tekintélyes részét konzervativizmus jellemezte, pasztorációs irodalom volt, papi célzattal. Ez rányomta a bélyegét ennek az irodalomnak a recepciójára is. A kutatónak arra is választ kellene adnia, hogy Pakocs Károly az ún. katolikus irodalom melyik áramlatához tartozott. A népi vallásosság hagyományos érzéseit, ünnepeit, szociális igazságérzetét öntötte versebe és írta meg prózájában? Igen fontos szempont annak a feltárása, hogy a költő/író életében milyen konfliktusok, belső lelki problémák készítették alkotásai megformálására. Nem kerülheti ki a kutató azt sem, hogy Pakocs egyházszemléletére a II. Vatikáni Zsinat szellemiségében is (fel)figyeljen.

A költészetben és a szépprózában elfoglalt helyének megállapításakor a katolikus költő, illetőleg író fogalmának pontatlansága miatt, úgy vélem, kerülni kellene ezt a minősítést. A költészetben (szépirodalomban) ugyanis nem katolikus költő/író van, hanem költő/író, aki katolikus: életében és hivatásában egyaránt, olyan, aki alkotásaiban a szépség eszközeivel munkálkodik. A katolikus művészet (költészet) forrása, kritériuma és belső törvénye nem a sajátos tárgyválasztás, hanem a katolikus megélés: természetnek és embernek, életnek és problémáknak az a látása, megszenvedése, alakítása, amelyet csak a katolikum ad hittételeiben és liturgiájában, eucharisztiajában, szentségi életében és egyházában. A katolikus megélés alapja pedig: hit és kegyelem, mégpedig a Krisztus titokzatos testével való közösségből. A költőnek-írónak, aki katolikus, túl kell lépnie a vizenyősség és problémátlanág jellemezte sekrestyeirodalmon, ugyanakkor az olvasói iránti erkölcsi felelősség tudatában kell alkotnia.

A Pakocs költészetét és prózáját tanulmányozó kutatónak arra is figyelnie kell, hogy korábbi alkotásaiban felfedezhető-e valamilyen sajátos lelki előzmény, amely összefüggésbe hozható életpályájának több, 1939 ősze – 1946 ősze közötti eseményével, élményével,²⁴ s ha igen, akkor a későbbiekben ezek milyen módon függ(het)nek össze Pakocs Károly (élet)szemléletének alakulásával, illetve alkotásaival.

A második kérdés nyomtatásban meg nem jelent kéziratos emlékiratának történeti forrásértéke. A kutatóra vár a munka műfaji besorolása, ugyanis az 160 oldal terjedelmű, *Küzdelem a lelki vakság ellen* című kézirat a szerző egyházpolitikai felfogását és törekvéseit tárja az

²³ A vele foglalkozó írásokat lásd *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* 4. 361.

²⁴ A konkrét események: 1939. X. 14-én Magyarországra szökök, mert úgy érzi, letartóztatás fenyegeti. 1940. X.10.: a Romániától visszacsatolt területek országgyűlési képviselőit a magyar kormány jelöli ki; öt hívják be Szatmár képviselőjéül. 1941-ben a Nemzetvédelmi Kereszt kitüntetést kapja. 1942-ben a magyar kormány püspökjelöltje a szatmári egyházmegye számára. (Tudott róla és konkrétan készült a püspöki kinevezésre.) 1945 januárjában Debrecenben személyesen keresi meg a magyar kormány miniszterelnökét, majd több levélben tájékoztatja Erdei Ferenc belügyminisztert, egyúttal az egyházmegye Magyarországon maradó részének vezetőjéül jelentkezik. A megyéspüspök nem küldte, Magyarországra távozása saját kezdeményezése volt. A püspök (Pásztor Ferenc nagyszöllősi esperesnek, 1945. április 4-én írt levelében) közli: magánemberként él Magyarországon. 1946 márciusában Szegváron a csöcselék megtalálta a szociális nővérek otthonát, a kápolnába menekülve szemtanúja az eseménynek. Miután téves hírek bizonyult, hogy ő a megüresedett győri püspökség várományosa, 1946. december 15-én hazatért Szatmárnémetibe.

olvasó elé, vitairatnak is tekinthető, ugyanis megírásának szándéka az állam egyházpolitikájáról és a maga felfogásáról másként vélekedők meggyőzése volt. Erre vall, hogy az írógéppel írott kézirat egy-egy példányát többeknek, az adott időszakban működő kortárs lelkészeknek megküldte.²⁵

A levéltárban (illetőleg magántulajdonban is) található munka azért keltette fel erdélyi és magyarországi (világi) szakemberek érdeklődését, mert néhány éve (2002-ben) egy külföldön élő szerző²⁶ felhasználta a Pakocs Károlyról és koráról írott munka háttérét.²⁷ A túlméretezett terjedelmű munka központi szereplője Pakocs Károly, aki a társadalmi-történelmi eseményeknek (a szerző szerint tévedhetetlen) szereplője, tanúja, végül mártírja.

A szerző külföldi munkásságának, munkamódszereinek elemzése (itt) nem célunk, ezekre utaltunk már (bár nem a teljesség igényével) az *Írói életút és korrajz* című tanulmányunkban (Korunk 2003/7. 121–8.). A kérdéssel foglalkozni kívánó kutató(k) figyelmét azonban fel kívánjuk hívni arra, hogy a Pakocs Károlyra jellemző olvasmányos stílusban megírt emlékirat (az egyházkormányzás problémái mellett) számottevő tényanyagot nyújt a költő személyiségének, gondolkodásmódjának, törekvéseinek megismeréséhez és szaktanulmányokban hasznosítható tényanyagot nyújt több szaktudomány: a nyelvtudomány s ezen belül a stilisztika és a szövegnyelvészet, a kommunikációelmélet szakemberei, valamint a pszichológia számára.

Az emlékiratában/vitairatában elének táruolt bonyolult személyiség-lélektani jelenség a vizsgálódót arra készítheti, hogy elgondolkodjék: elemei, ellentmondásai nem voltak-e jelen csíráikban Pakocs Károly egész megelőző irodalmi pályáján.

Az életpályáját bemutató fentebb idézett munka közli Pakocs Károly több, 1956–1966 között (latinul, németül) írt levelét. A vezető beosztású egyházi személyiségeknek írt leveleknek nincsen irodalmi, irodalomtörténeti vonatkozásuk, a kutató számára azonban támpontokat nyújthatnak az idős Pakocs Károly közéleti és egyházi szemléletmódja körvonalazásához.²⁸

Ellentmondásos, mindenképp tragikus eseményt²⁹ követően (néhány, kórházban eltöltött nap után) 1966. október 20-án halt meg.

²⁵ Egyházjogi vitájának felelevenítését idejémtúlt jelenségnek, ma teljességgel értelmetlennek tartjuk.

²⁶ Dr. Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora. 1892–1966.* Bp. 2002.

²⁷ Ugyanakkor Pakocs Károly több levelét is közli, amelyeket különböző (külföldi) egyházi tisztségviselőkhöz, illetőleg magához a pápához írt.

²⁸ Megértésükhöz a kutatónak feltétlenül ismernie kell az adott korszak (egyházi vonatkozású) eseményeit.

²⁹ 1966-ban túristaútra mehetett Magyarországra. Életrajzírója, aki láthatóan nem ismeri a korabeli állapotokat, körülményeket, azt írja, hogy az autóbusz két órával a kítűzött időpont előtt hazaindult. Ez azonban elképzelhetetlen, hiszen az említett időszakban minden külföldi román turistáját akár órákat is várt a visszaindulás időpontjában az autóbusról hiányzó (késő) utasokra, ugyanis (a lemaradót/disszidálót) számon kérték az autóbust kísérő belügyi alkalmazottól. Pakocs Károly állítását (a busz korábbi visszaindulását) a román követségen természetesen nem hitték el. Életrajzírója szerint három napig ott tartották, a Securitate emberei verték, az egyik szemére megvakult, így hozták haza. Sokkal valószínűbb, hogy tartózkodási engedélyt nem kapott, a magyar határrendészeti hatóságok kiutasították, és a magyar–román határon átadták a román határrendőrségnek. Ekkor az ügyintézés menete szerint a román határrendészettől a Securitate vehette át, ők szállíthatták vissza bejelentett lakhelyére, Popești-Leordeni-be. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy a román hatóságok emberei átvétele és hazaszállítása közben bántalmazhatták, akár a fejét is megüthették. Az ilyen bántalmazás azonban nem mártírium.

Pakocs (Pakots) Károly Questions and Viewpoints Regarding the Research of the Poet-Writer's Life-work and his Personality

Keywords: Károly Pakocs (Pakots), poet-writer, Hungarian religious literature

The study sketches out the poet-writer Pakocs Károly's life-work written between 1924 and 1946. (He was born in Nagykároly, on 17th November, 1892 and died in Bucharest, on 23rd October, 1966.)

The study raises two important questions which could help the literary historian in the analysis of Pakocs's prolific oeuvre – both as a writer and a poet (7 volumes of poems, 3 volumes of short stories, 2 novels, an experiment on playwriting, volumes of literary translations, editor). These questions suggest that the poet-writer's historical background, public life and political manifestations need to be approached from an objective point of view:

The literary historian dealing with these works 1) has to find the place of Pakocs Károly's poetry, prose fiction and religious writings in Hungarian literature, as well as in the Catholic and religious-ideological literature. 2) He has to show the literary value of Pakocs's two memoirs, and in the case of the one with ecclesiastical concerns he has to answer the question whether or not it has relevant (historical) source-value.

As far as the first question is concerned, the writer draws our attention to the fact that literary historians and critics who undertake the analysis and reinterpretation of Pakocs Károly's literary works and that of the development of his poetry, have to be attentive to questions of different concerns: theory of literature, aesthetics and psychology of creative powers have to be the new viewpoints in this respect, which in Pakocs's time were not paid the appropriate amount of attention to. This way the question of literary reception and that of the connections of the poet-writer to the literary trends of his age become unavoidable. According to the study the revelation of the inner psychic problems and conflicts which made the poet-writer create, is of utmost importance.

Pakocs wrote his two memoirs in his characteristically readable style after his first imprisonment. According to the study these works are sources of valuable information about the poet's personality, way of thinking and ambitions. What is more, it serves with important fact-data for the experts of stylistics, text linguistics, communication theory and psychology.

Bartha Katalin Ágnes

Szabédi és az Unitárius Kollégium

Szabédi László költői útját tekintve meghatározóak voltak a kolozsvári unitárius kollégiumi évek. Az alábbiakban a családi és az iskolai környezet vázolója mellett elsősorban önképzőkori tevékenységére koncentrálok. Minthogy a Szabédi-recepcióból kimaradt a költői zsengek átfogó vizsgálata, a korai költői műhelymunka belső működésére igyekszem rávilágítani. Korai verseinek vizsgálatakor Harold Bloom hatásiszony elméletét tekintem értelmezési keretnek.

Családi környezet (az irodalmi hagyományozódás apáról fiúra szálló története)

Szabédi Székely László szűkebb családjának a története több szállal kötődik az Unitárius Kollégiumhoz, anyai nagyapja révén a kollégiumi önképzőkori tevékenységhez is. A verselés szokásának, az önművelésnek hagyományozódására figyelhetünk, ha apja s anyai nagyapja példáit mint családbeli szellemi mintáit, előképeit igyekszünk megragadni.¹

Őseim neve és társadalmi állapota negyediziglen címmel Székely László nemzetségi táblát készít, melyen mind az apai szabédi Székely család (amely Bethlen Gábortól kapta armális levelét), mind az anyai abrudbányai Rédigér oldal szerepel. Másutt Szabédi László a szabédi Székely család 17. század elejétől levezetett leszármazási tábláját is összeállítja 1828-ig, illetve születéséig; gyűjti a Rédigerekre vonatkozó dokumentumokat is. Egyik ilyen összeállított függelékében írja:

„én 1907-ben május 7-ikén születtem Sáromberkén, hol akkor Édes Apám állomásfőnök volt. Négyéves lehettem, mikor innen Zernestre helyezték. Zernesten kezdtem meg a tanulást. Egy vagy két hónapig járhattam a zernesti állami elemi iskola első osztályába. Ekkor apám, hogy növekvő családjának (haton voltunk testvérek) neveltetését biztosítsa, a kolozsvári Üzletvezetőséghez való áthelyezését kérte, s így Kvárra kerültünk s ott az unitárius elemi fiúiskolában tanultam tovább. Kolozsvárra költözésünk után másodévre kitört a háború. A kollégium épületét tábori kórházzá alakították s egyik nap délelőtt, másik nap délután a Berde Mózes utcai elemi leányiskolát látogattuk. Otthon pedig lassacskán megkezdődött a pénztelenség, s mire gimnáziumba kerültem, végül is – bár szegyenkezve – be kellett látnom, hogy szegények vagyunk. Ám úgy gondoltam, mihelyt a háború befejeződik, minden visszatér a régi kerékvágásba. Nem így történt. Állandósult számunkra a háború, a békét nem vettük tudomásul s folytattuk a várakozást. Lassacskán végére jártam gimnáziumi éveknél (mind a nyolc osztályt a kolozsvári unitárius főgimnáziumban végeztem) s 1925-ben megszereztem az ún. baccalaureatusi fokozatot. Ekkor szembekerültem a pályaválasztás problémájával. Kétségtelen, hogy nagyon

A tanulmány a 2008. május 14-én, Kolozsváron, a XVII. Szabédi Napok keretében szervezett, *A kollégiumok és az irodalom* c. konferencián elhangzott előadás írott változata.

¹ Ebben a narratívában az irodalmi hagyományozódás története voltaképpen egy apáról fiúra szálló történeté válik, mint ahogy az Harold Bloom amerikai irodalomtörténész *The Anxiety of Influence. A theory of Poetry*. Oxford University Press, New York, Oxford 1997 c. művében is olvasható. Az irodalomtörténet ebben a freudianus megközelítésben a fiúk apák elleni lázadásáról szóló történet, amelyből – mint arra a genderszemponyú irodalomtörténet rámutatott – hiányoznak a női minták.

értelmes gyermek voltam. Gondolkozásban igen korán teljes önállóságot vívtam ki magamnak; tettben annál kevésbé.”²

Édesapja, Székely Sándor (1870–1936) Székely Dénes közepes módú gazda és a papleány gyermekmunkás Anna fiaként csak néhány gimnáziumi osztályt járhatott ki a kolozsvári unitárius kollégiumban, mivel mostohaanyja sokallta tanulási költségeit. Egy darabig segédtanítóskodott és irnokoskodott Szabédon, majd a vasúthoz került. Fia visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy sokoldalú autodidakta volt, soha nem mondott le a az önművelés szellemi igényéről, s ezt alkata mellett alighanem az Unitárius Kollégium szellemi műhelyének is köszönhette. Platónt, Spinozát, Rousseau-t, Darwint olvassa, Shakespeare-t, Madáchot, Petőfit jól ismeri, csodálja, felfigyel Rutherford és Einstein eszméire. Szépen verselt, s elbeszélő költemények tervét melengette.

Az apa mellett fontosnak ítéltető anyai nagyapjával, Rédiger Géza (1845–1905),³ unitárius papköltővel, az Erdélyi Irodalmi Társaság tagjával teremtett szellemi kapcsolatot. Visszaemlékezései, életrajzai szerint az unoka igen jól ismerte költészetét: „költői tevékenysége éppen a milléniumi optimizmus éveire esett, Szabolcskát felmagasztalták, őt elsüllyesztették. A legeslegegyszerűbb eszközzel: tudomásul sem vették. Vidéki nyomdákban, saját költségére adta ki verseit, melyekből körülbelül annyi fogyott el, amennyit elajándékozott. Az anyám mindég rajongással beszélt róla s ha más nem, én mindenesetre jól ismertem költészetét.”⁴

Rédiger Géza a 17. századi lengyelországi vallásüldözések idején unitáriussága miatt elüldözött krakkói orvos, Erdélyben menedéket lelt I. György leszármazottja (az első négy generáció családi központja Abrudbánya volt, ahol az orvosi állást elnyerő első Rédiger beilleszkedése gyorsan haladt, ő maga hamarosan házast, földet, bányanyitási jogot, illetve bányát vásárolt, mesés vagyona tett szert; a harmadik generációhoz tartozó nemességszerző II. György már Kolozsvárt a Piac utcában építtetett címeres házat).

A családi legendák között kiemelt helyet foglal el a kisgyermek Rédiger Géza (Szabédi nagyapja) találkozása Petőfi Sándorral. 1849 nyarán a négyéves kisgyerek egy alkalommal, amikor beszalad édesapjához a postahivatalba (a postamesterről, ifj. Rédiger Károlyról és ennek romantikus szerelméről s leányrablásáról Szabédi epikus költeményt is ír: *Magyar polgárlány anyja úri ősről emlékezik*), Petőfi épp feleségétől érkező leveléről érdeklődik. Petőfi meglátván a gyereket, felemeli és megcsókolja: „Nagyra nőj! Ha megnősz, legyen költő belőled!”, majd megáldja a következő szavakkal: „A magyarok Istene élteszen és áldjon meg, fiacskám!” Abrudbányai János, a család krónikása szerint a felnőtt Rédiger Géza a költészet iránti vonzódását s családi boldogságát is Petőfi áldásának tulajdonította.⁵ Rédiger Géza később a kolozsvári Unitárius Kollégiumba jár, Kriza János tanítványa és neveltje, annak a Krizának, aki egykor az 1830-as években alakult kollégiumi olvasótársaság egyik alapító tagja. Kriza és Szentiváni Mihály mellett megindítója volt a kör Viola, később Remény c. folyóiratának.

² Lelőhelye: Kolozsvár, Szabédi Emlékház. Szabédi László hagyatéka. II. 2h. 161 f.

³ Életútját lásd Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1889–1894. <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm> (utolsó letöltés 2011. márc. 2.)

⁴ *A Lázár utcától a Postakert utcáig. Szabédi László naplófeljegyzései (Diárium), önéletrajzai, válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bartha Katalin Ágnes. Korunk, Komp-Press, Kvár. 2007. 19.

⁵ *Az abrudbányai Rédiger család. 1556–2001. Almanach az elérhető kezdetektől napjainkig (435 év)*. Összeállította dr. Abrudbányai János. Bp. 2004. gépirat. 147–148.

Rédiger Géza ebbe a reformkorból közvetített szellemi műhelybe⁶ kerül bele, s természetesen a kollégiumi önképzőkör tagjaként aktívan versel. Kriza János emlékére két verset is ír. Ezek második, Kolozsváron megjelenő verskötetében látnak napvilágot.⁷

Fennmaradt a családtörténetben a családi költői versenyek alkalmá is. Egyik alkalommal a versenyben részt vevők Rédiger Géza legkisebb gyermekének a székelykeresztúri unitárius kollégiumba való távozása eseményét örökítik meg. A költői versenyben 1903 novemberében Rédiger Géza s ennek legidősebb fia, Ödön, veje, Székely Sándor, azaz Szabédi apja vesz részt. (A versenyművek⁸ a Duránkúti hangok c. családi kézírásos irodalmi lapban jelentek meg, amelynek hollétéről, sajnos, nem tudunk.)

Szabédi László Sándor bátyjának önképzőköri tevékenysége mellett feltétlenül meg kell említeni három leánytestvérének irodalmi próbálkozásait is, amelyeket szintén a családi előképek, valamint a kollégiumi szellemi környezet ösztönző hatásaként értelmezhetünk: négy évvel idősebb nővére, Székely Ilona (Sáromberke, 1903 szept. 28. – 1981. ápr. 2.), a kolozsvári Unitárius Kollégium Főgimnáziuma VII. osztályos tanulójaként a kollégium önképzőköri lapja (Remény) 1921-es évfolyamának egyetlen nőírója. *Emlékezés* címmel novellát közöl.⁹ A Kriza önképzőkör 1922–23 évi jegyzőkönyve szerint Ilona a 104 rendes tag között szerepel; ekkor VIII. osztályos, neve mellett az *sz* betű szerepel, azaz a szaválás szerepköre rendelődik melléje; öccse, a hatodikos László neve mellett az irodalom szerepkör jelenik meg. Húga, szintén a Unitárius Főgimnáziumba járó Piroska (Sáromberke, 1909. márc. 11. – 1928. márc. 12.) 1925-ben és 1927-ben az Erdélyi Magyar Leányokban novellákat közöl; Irénke pedig szintén versel, (Zernyest, 1912. márc. 30. – 1950. márc. 5.), aki a kolozsvári református leányfőgimnáziumba jár, *Leláncolva* c. költeményét 1933-ban a Pásztortűz hozza (Pásztortűz 1933. 13. sz. 253.).

Szabédi önképzőköri tevékenysége

A kollégium reformkori önképzőköreinek működésétől eltérően az 1870-es évektől a kör immár hivatalos fórummá vált. Működését az iskolai szabályzatok írták elő és tették kötelezővé a két felső gimnáziumi osztály számára. Egy megbízott irodalomtörténet szakos tanár, azaz a védnöktanár irányítja, a VI–VIII. gimnáziumi osztályosoknak kötelező volt a részvétel. Tanév elején diákelnököt választottak, tükárt, aki legtöbbször a lap szerkesztője is volt, jegyzőt, valamint egy-két kiadóját, rendszerint alsóbb osztályos diákokat, akik a lapszámokat összemásolták. Évente a Reménynek 20-25 száma jelent meg. Az 1913/1914-es kollégiumi értesítőben olvasható a Kriza önképzőkör alapszabálya, amely a századfordulón kikristályosodott elvekre alapozhatott. A szabály szerint:

„A kör célja, hogy az ifjúságot a nyilvánosság előtt határozott fellépésre szoktassa, munkásságukban önállóságra tanítsa s iskolai tanulmányaikkal, körülményeikkel lehetőleg minden

⁶ A reformkori önképzőkörökről lásd Antal Árpád: *Szentiváni Mihály*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Buk. 1958; Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568-1900)*. II. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. Nyomdája, Kvár. 1935; Gaal György: *Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Kiadja az Unitárius Egyház, Kvár 2001.108–117; Kozma Ferenc: *A kolozsvári unitarium collegium ifjúsága olvasó és irodalmi körének multja*. Kvár 1867.

⁷ *Rédiger Géza költeményei*. Második kötet. Gámán János örökösénél, Kvár 1901.

⁸ Székely Sándor: *A serkentő óra*. 1903. nov.; Rédiger Ödön: *A csergő óra*; Rédiger Géza: *Gyermekeimhez*. (Abrudbányai: *i.m.* 210–211.)

⁹ Remény 1921. V. 3. Lelőhelye: a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára. MsU. 1298/36.

irányban bővítsé és mélyítse. A kör ezen kitűzött céljait a tagok úgy igyekeznek valósítani, hogy: olvasott jeles munkákat ismertetnek, tudományos, szépirodalmi dolgozatokat készítenek s olvasnak föl kötött vagy kötetlen alakban, jeles idegen műveket magyarra fordítanak; költeményeket vagy prózai műveket szavalnak vagy felolvasnak; bírálják; kitűzött pályátételekre pályáznak; szépirodalmi vagy más tudományos kérdésekről szabadon vitatkoznak; az önképzőkör keretében egy szaktanár felügyeletével s egy ifjúsági elnök vezetésével évről évre különböző (pl. természettudományi, zenei stb.) szakköröket alakítanak, melyeknek működését az illető szakkörök külön ügyrendje szabályozza; ének- és zeneszámokat adnak elő.”¹⁰

Szabédi önképzőköri tevékenysége feltérképezésében az önképzőkör jegyzőkönyvei, az általában kéthetenként megjelenő Remény c. lap, valamint a korabeli iskolai értesítők segítenek. Székely László kollégiumi éve alatt mintegy végigjárja a kör tisztségviselői szerepköreit: szerkesztő, jegyző és önképzőköri tevékenységének csúcspontja: elnök.

1921-ben az unitárius főgimnázium IV. osztályának az önképzőköre által kiadott Diák c. lapot a tizenéves Székely László szerkeszti, ő maga másolja egybe a Devecseri László, Valkó László, Hecheles László, valamint Pálfi Zoltán osztálytársaitól kapott anyagot.¹¹ A kollégium könyvtárában ebből egyetlen példány maradt fenn. Itt jelenik meg először, de név nélkül *Melyik jobb* c. verse is.¹² Az 1922–23 évi jegyzőkönyv¹³ tanúsága szerint a hatodikos Székely László több versét (*Az ifjú és a gépmadár*, *Dicsérlek téged Istenem*, *Káröröm*, *Jön a tavasz*, *Hull a hó*) és műfordítását (Bürgertől és Lessingtől) mutatja be, illetve olvassa fel, részt vesz a díjas szavalóversenyen, és maga is bírálatot mond mások költeményeiről; ezenkívül *A tudományos érték viszonylagos volta* c. értekezését olvassa fel.

A következő iskolai év (1923/24) alakuló ülésén jegyzőnek választják: ő vezeti tehát a gyűlések lefolyásáról a jegyzőkönyvet, végzi a kör hivatalos levelezéseit, számon tartja a mulasztásokat, s ezt hetenként közli a pénztárossal. Mindemellett versfordításokat, saját verseit, valamint *Kaland* c. novelláját olvassa fel. (Sajnos a jegyző szerző nem írja le a címeket.)¹⁴ Ebben az évben a záró díszgyűlésen több jutalomban is részesül; többek között a Reményben megjelent legsikerültebb költeményért, sikeres jegyzői munkásságáért, ezenkívül négy pályamunkája is jutalomban részesül, köztük fizikai és mennyiségtani tétel is szerepelt.¹⁵

Az 1924–25 évben már öt választják meg az önképzőkör elnökének. Megnyitőbeszédében az önképzőkörrel mint szövetzetési elvről, ennek céljáról s az iskola társadalmában betöltött szerepéről szól.¹⁶ Elnöki teendői miatt ez évben egy alkalommal szerepel csak: a *Kádár Kata* c. balladát szavalja el, amiért jegyzőkönyvi dicséretben részesül. Év végén a Reményben megjelent legjobb költemény szerzőjének 100 lejes jutalmát veheti át, s az önképzőkör lelkes és eredményes vezetéseért szintén 100 lejt.

¹⁰ *A kolozsvári Unitárius Kollégium (Papnevelő Intézet, Állami Seg. Főgimnázium, Elemi Iskola) értesítője az 1913–1914-ik iskolai évről.* Szerk. Gál Kelemen ig. 21–122.

¹¹ Lelőhelye: a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára. MsU2172.

¹² Kéziratoss verseinek gyűjteményében megtalálható a vers és a megjegyzés, amely szerint, ez a Diák c. lapban névtelenül jelent meg. Mózes Huba is újraközli a *Rózsahullató fa* c. 1982-es kötetben.

¹³ *A Kriza önképzőkör 1922–23 évi jegyzőkönyve.* A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára. MsU. 1299/VII.

¹⁴ *A kolozsvári unitárius kollégium Kriza önképzőkörének jegyzőkönyve az 1923–24 évből.* A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára MsU. 1299/VIII.

¹⁵ Lásd *A Kolozsvári Unitárius Kollégium értesítője az 1923–24 iskolai évről.* Szerk. Gál Kelemen. Kvár. 1924.

¹⁶ *A Kriza önképzőkör jegyzőkönyve 1924/25.* A Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára. MsU. 1299/X

A költői műhely működése

Annál is inkább fontos Szabédi önképzőköri ösztönzésre készített, valamint egyéb, korai verseire figyelni, mivel a Szabédi-recepcióból a költői zsengek átfogó vizsgálata hiányzik. Csehi Gyula, Kántor Lajos, Mózes Huba számon tartják ifjúkori verseit, kismonográfiájában ez utóbbi kapcsolatba is hozza önképzőköri tevékenységével; azonban ezek értelmezése Szabédi költői oeuvre-jének magalkotásából elmaradt.

A zsengek feltérképezése mind a Szabédi-életműn belüli szerepét tekintve, mind pedig a költő alkotó folyamatainak ábrázolása szempontjából hasznos irodalomtörténeti ismeretet jelent.

Az alábbiakban Harold Bloom hatásiszony koncepcióját tekintve értelmezési keretnek Székely László költői műhelymunkájának belső működésére igyekszünk rávilágítani.

A Remény diáklap hasábjain megjelenő, mintegy 22 vers mellett a kolozsvári Szabédi Emlékházban őrzött hagyatékban két kézírásos versesfüzetecske is van. A *Verseim* címet viselő, kisebb méretű (16x10,05 cm 112 p.) 1920 és 1923 közötti 87, Szabédi által megszámozott verset tartalmaz. Szigorú időrendi sorrendben követik egymást a költemények. A második kézíratos verseskötet is kronologikus szerkezetű, és az 1923–1928-as költői termést tartalmazza, mintegy 171 verset (20,05x14 cm. 185 p.)¹⁷

Ákár Petőfi, aki verseinek kötetbe szervezésekor a francia Pierre-Jean Béranger mintáját követve (akit költői mintaképének s kora legnagyobb költőjének tartott) általában kronologikus köteteket szerkesztett, Székely László maga is, ahogy az időben halad, egyre inkább egy költői naplószerűségben rakja össze verseit. Könnyen, mondhatni gördülékenyen ír; ezt mutatja a versnaplók költeményeinek keltezése is. Egy nap akár három nagyobb verset is megír.

Ha megvonjuk a két kézíratos füzet költői termésének mérlegét a publikáltak visszfényében, kiderül, hogy az érettségi vizsgáig (1925. szeptemberig) írt 189 vers közül alig néhány látott napvilágot. Az eddig publikáltakból pedig a költői pályára való tudatos készülődés fázisai, az előremutató téma és motívumhálózat aligha belátható.

Első napvilágot látott kötete,¹⁸ amelyet Valkó László egykori osztálytársával közös költségen adnak ki az Új Élet sorozatban, Székely Lászlónak 16 versét tartalmazza. Ebből mindössze három verse jelent meg Remény 1922–23., 1923–24., 1924–25. évfolyamaiban (*A reformátorokhoz, Harc vár, Balvélemények*). Nyilvánvaló, hogy a többit azért nem vette fel késői válogatott köteteibe sem, mert nem érezte méltónak. Költeményeinek halála utáni közreadói, hasonló okból, alig néhányal bővítették a 1925-ös kötetben megjelent versek kánonát. Csehi Gyula az 1967-ben megjelent válogatásba¹⁹ a korai termésből hét verset válogat be, ezek mind megjelentek a 1925-ös kötetben is. Kántor Lajos a *Enyém ez a történelem* c. kötetben egy verset vesz be a kézíratos verseskötetektől, a *Kényszer* címűt, de bevezető tanulmányában utal a kéziratban maradtak közül még két másikra is (a *Hazámra* és az *Utazás Bölönbe* c. versére). Ugyanakkor felfigyel fordításkísérleteire is.²⁰ Mózes Huba a *Rózsahullató fa* c. kötetben két olyan verset közöl, amely nem szerepelt Szabédi első kötetében, ebből a *Melyik jobb* c. napvilágot látott

¹⁷ Kolozsvár, Szabédi Emlékház. Szabédi László hagyatéka. VII/7a.

¹⁸ *Gyűjtemény ifjú erdélyi írók műveiből. Új élet. Székely László költeményei és Valkó László novellái.* Bp. 1925.

¹⁹ Szabédi László: *Telehold és Vér Anna alszik.* Versek, szépprózai írások. Szerk., előszó, jegyz. Csehi Gyula. Irodalmi Könyvkiadó, Buk. 1967.

²⁰ Szabédi László: *Enyém ez a történelem.* Vál., előszó Kántor Lajos. Magvető, Bp. 1980. 7.

1921-ben a kéziratos Diák c. lapban, s csak a *Gonosz vendégek* c. (1923) származik az egyik kéziratos verseskötetéből.²¹

Jól látható tehát, hogy a zsengek vizsgálata a Szabédi-kép egyik kevés figyelemre méltatott terrénuma volt.

A hatásiszony gondolkörét kidolgozó Harold Bloom arra hívja fel a figyelmet, hogy egyetlen költői szöveg sem áll önmagában; jelentése, illetve jelentéseinek összessége más költői szövegek viszonylatában, hatásában határozható csak meg. Minden költemény interköltemény, minden egyes olvasata interolvasat. A költemény újraírás, s bár az erős költemény friss kezdet, az ilyen kezdet is mindig újakezdés. Bloom azt állítja, hogy minden költő elkésett, s minden költemény a „visszaható jelentésesség”-nek nevezett jelenség példája; minden költő művésze te szükségszerűen utánzás, s legjobb esetben is csak azért küzd, hogy az elfojtáson keresztül a költészet nyelvének nyomaiból válogathasson. Van olyan nyom, amit elfojt, s van olyan nyom, melyet bevés az emlékezetébe. Bloom szerint az „erős költő” elődje minden távolabbi és közelebbi (és minden későbbi) költő is.

Középiskolai szellemi tájékozódásáról Szabédi a következőképpen vall: „Érdeklődésem a középiskolában filozófiai, természettudományi és irodalmi volt. Spinoza, Diderot, Schopenhauer, Somló Bódog, Darwin, Rutherford, Kossuth (Irataim az emigrációból) voltak főbb olvasmányaim, a modern költőket – Adyt sem kivéve – nemigen ismertem; Petőfit annál jobban.” S egyik 1937-ben írott levelében első s nagy hatású irodalmi élményeit is felsorolja:

„Az én legnagyobb irodalmi élményeim a magyar irodalom nagyjai voltak. Petőfi, Arany, Madách és Vörösmarty, csupa költő, most veszem észre. De legelső olvasmányom Kriza Vadrózsái voltak, amelyekből Édesapám emlékezése szerint magamtól tanultam meg olvasni olyan alapon, hogy ő olvasta a Kőműves Kelemennét, Júlia szép leányt, Budai Ilonát, s addig olvasta, amíg könyv nélkül tudtam őket, akkor elolvastam, azaz kitaláltam a betűket. Nem kétlem persze, hogy itt-ott segítettek is a betű kitalálásánál. Majdnem a legelső vers, amit megtanultam, a Kőműves Kelemenné. Négy és öt év között voltam.”²²

Követett és elutasított költői minták s költői elődök vizsgálatakor könnyen kínálkozik a maga Szabédi által megadott nyomvonal, s közöttük hangsúlyosnak tekinthető Petőfi hatása. A fiatal 15-16 éves László aligha kívánta letagadni ezt a költői nyomvonalat; meghaladni még kevésbé tudta. Petőfi verstematikáinak hatása, de egyáltalán Petőfinek mint a költői lét megtestesítőjének is a mintája egyaránt hatással volt Székely László versszerzeményeire. Már 13-14 évesen alkalmi költészete sokban rokonságot mutat Petőfi korai verseivel, de egyaránt kapcsolatba hozható a családi alkalmi verköltéssel, melyet apja s előtte nagyapja művelt; névnapi köszöntőverseket ír a család női tagjainak (*Nagymamám névnapjára*. 1920. júl. 1.; *Névnapra (Keresztmamának)* 1920. aug. 12.; *Névnapi üdvözlés (Ilonka néninek)*. 1922. aug.), de 14 évesen már szerepjátszós, a bort és hatását dicsőítő, könnyed, vidám hangulatú verseket is ír (*Hejh, csapláros!* 1921. aug.1.; *Borivó*. 1922.okt.; *Csendes borozás* 1923. aug.). Igen korán megjelenik a halál tematikája (*A boldogságnak honja nagy*. 1922. ápr.; *Nyár végén*. 1922. szept.), s feleségcsúfoló verset is olvashatunk 1922-ből (*Egykor és most* 1922. aug.).

Kétségtelen, hogy Szabédi unitáriussága is fontos szerepet játszott abban a spirituális önmegalkotási folyamatban, amelyben az örökölt hagyomány mellett, illetve ezzel szemben

²¹ Szabédi László: *Rózsahullató fa*. Vál., előszó, függelék Mózes Huba, Dacia Könyvkiadó, Kvár 1982.

²² 1937-ben írt levéltöredék Szemlér Ferenchez. Igaz Szó 1969/4. 555.

újrafogalmazza önmagát. Ennek a folyamatnak alkotóelemeiként tekinthetők az 1921-es *Hitetlen, A reformátorokhoz*²³ (1925. jan. 12.), *Dicsérlek téged Istenem* (1922. dec. 29.), c. versei, az *Illés* (1923. aug.) c. poéma, de az önképzőkori pályatételre írott *Mennyiben erősítik a vallásos cselekmények a hitet* c. munkája is ide sorolható, ami 100 lejes jutalomban részesült az önképzőkör évi záró díszgyűlésén.²⁴

Nyilván kínálkozna a lehetőség, hogy feltárjuk, kinyomozzuk az utalások és hatások rendszerét Szabédi korai költészetében; egész hatás- és utalásvilágot építhetnénk így fel, amely azonban nem biztos, hogy értelmes vállalkozás lenne. Harold Bloom, aki a „hatásiszony” hat változatát sorolja fel, némi öniróniával mondja, hogy a „hatás” tanulmányozásának nem a források kergetése, az idézetek és a hivatkozások vég nélkül folytatható vadászata az igazi módszere. A hatás vizsgálata tehát nem azonos a filológia forráskutatásával, a minták felsorolásával, sem az allúzió felismerésével. A hatás, Harold Bloom szerint, mindenkor korrekció. Állandó korrekció. Más szóval „alkotó korrekció”. A korrekció nyomán nem a hasonlóságok, nem a megfelelések, nem az ismétlés különbözőségei sejlenek fel, hanem – mint Harold Bloom feltételezi – általa „iktatódnak ki” a költő és az Ige közé ékelődött elődök, a régi versek, más versek, a másik költői nyelv, a jelzések, de az utódok versei is, mindaz tehát, ami a költő „útjában van”. Az ismétléssel, az utalással, a hatással mint korrekcióval iktatható ki minden, ami a költő útjában van, ám mindig csak úgy, hogy minden továbbra is a keze ügyében legyen. Mert a költő a költészetben költő, nem azon kívül. A költő munkája a többi munkájában található.

A „költőelőd” és a „kései költő” találkozási valamiképpen az olvasó és a szöveg paradigmatis találkozásának kimozdított változataként is olvasható. Bloom azt állítja, hogy ez a találkozás mindenekelőtt a költői tapasztalatban megy végbe; ami azt jelenti, hogy új szövegek elsősorban más szövegek kapcsolatából/kapcsolata révén jönnek létre. A hatásokra épülő irodalom voltaképpen intertextuális kapcsolatok hálózata. Az intertextuális kapcsolatok szükségszerűen értelmezői momentumot is tartalmaznak. Így az irodalmi, költői alkotás folyamata természetszerűen olvasatok folyamata. Az olvasat mindig félreolvasat is egyben, alkotó félreolvasás. Az olvasás aktusában előforduló ismétlődő hibák (félreolvasás-típusok) rendszerét, azaz a hatásiszony hat változatát összeállítva, az erős és gyenge, koraiság és elkészség polarítására alapoz. Minthogy Bloom a hatásiszony változatainak a bemutatásakor nemcsak költők, szerzők közötti hatásmozgásokat mutat be, hanem egyetlen szerző különböző műveinek szövegei közötti hatások megmutatásában is. Hasonlóan jól alkalmazható és kimutatható ez a hatásmozgás Szabédi korai és érett költészetének egymáshoz való viszonyában.

Székely László korai verseit vizsgálva éppen az tűnik érdekfeszítőnek, hogy ezek a költemények milyen más szövegek háttéréből születnek, s mindezt milyen intertextuális tradíció hozza létre.

Nemcsak gimnáziumi bizonyítványainak sorozatos színjeles értékelése jelzi, hogy Székely László a problémákat egy hihetetlenül erős és koraérett intellektussal ragadja meg. Korai lírájának számos motívuma visszaköszön az érettebb verseiben.

²³ Az Isten hol van? Hívódsz agyatokba / Nem festhették meg hibátlan mását; / Csak kényszerítőbb lett a józan dogma, / Mi eltörülte szent csudák varázsát. / Ah Kebleteknek gyászos büszkesége / Megölte bennem őseim hitét, / Adhatátok-e megnyugvást cserébe, / Hogy meg ne gyilkoljon a semmisség?... (*Gyűjtemény ifjú erdélyi írók műveiből. Új élet. Székely László költeményei és Valkó László novellái.* 1925. Bp.10.)

²⁴A kolozsvári unitárius kollégium Kriza Önképzőkörének jegyzőkönyve az 1923–24 évből. MsU1299/VIII.

Az 1923-as *Emlékeim*²⁵ c. vers a vágatató, orrlikából tüzet prűszkölő vonat egész versen átvonuló képe a versritmus katatón lüktetésének köszönhetően még inkább sejtelmet, titkot, sötétséget és titkos bánatot hordozó hangulati jelkép, de egyben kései nagy szintetizáló verseit is sejteti.

1923 szilveszterestéjén születő *Mentegetőzés* c. verse a nyelvvalóság elégtelenségének korai megjelenése s egyben a költői műhelymunkára való reflexió is, amennyiben a megcsinálás nehézsége, a versbe való bezártság s az abból való kitörés képtelenségével egyesül a rímbilincs metaforában. (A *Kényszer* [1924] c. vers rabcella motívumával is rokonítható.)

*Úgy szeretnék lágy szavakat susogni
Néked, énekes, puha, szép beszédet,
melynek árja, mint csobogó patakzaj
álmot idézget.*

*Hasztalan' vágyam; csikorogva hullnak
rímbilincsbe vert szavaim, s az álnok
ócska ritmusok darabos zenéje
elveri álmod.*

A *Költészetem* (1924. jan. 20.) c. vers a költészet-menedék (sziklavár) gondolata a „kínba termett drága könyecsepp” trópus által a bántott lélek versben való feloldásának a lehetőségét mutatja fel. A gyöngy és gyémánt metaforák mint az értékteremtés képi megfelelői a fájdalom és a mások fájdalmának versbe emelésével a költőelődöktől való szorongásaként is értelmezhetők, az alkotónak az eddigi versekkel (elődökkel) kapcsolatos elfojtott indulatainak érzelmi velejárójaként. Két utolsó verszaka így hangzik:

*Költészetem, te sziklaváram!
A rámözönlő sorscsapásban
Rejtsed magadba bántott lelkem:
A durva érzést hadd csiszolja
Nemes ütembe, rímbe, szóba.*

*Sugárzik, miként ékszerré vált
Gyöngyszem vagy kiköszörült gyémánt,
A kínba termett drága könyecsepp;
S alázatos, buzgó csodálat
Környékezi a sziklavárat.*

²⁵ *Titokzatos réten állok / Egyet hallok, egyet látok / Mellettem a vonat vágat / A fekete éjszakának / Hallom, látom, horkol, lángol / Tüzet prűszköl orrlikából / S hajrá, hajrá tovavágtat / A fekete éjszakának – / Még fülemben cseng a hangja / Még szemembe villan langja / Halk hang; mint mikor keblemből / Titkos bánat jajjá feltör – / Lány lang; vénasszony szemében / Villan ilyen ó-mléken... / Hang, láng csuklik; hallom? Látom? / Lelkem sír-e hangon, lángon / Tán szemem vibrál, fülemben cseng / Lát, hall még: – a vonat elment.*

Hasonló élményvilágú a *Rímek* (1925. márc.) c. vers is, amely rímek kihívó, gátló, kényszerítő és jelentésfelfordító mibenlétét tematizálja, s szintén a költő műhelymunka-reflexiója. Az alkotó műalkotás-teremtő erejét méri meg a hatásiszony megváltást nem ismerő költői helyzetében:

*Kínoz, kényszerít, harcra feszít,
Küzdelemben kerget ez a furcsa kín.
Százszor nevettek, nagyon megvetették
És él és földhöz vág, vagy emel a rím.*

*A szavak szaladnak, útjukat állja.
Rendezgeti, sorba rakja, ezt ide, azt oda.
Szabályosra szűkíti a kanyargó pálya
És él és uralkodik a szörny-kaloda.*

Hasonló a költői kerete *Hóvirág* (1925. márc. 3.) c. versének is:

*Másodkézből kaptunk mindent,
Hóvirágot, érzést, Istent.*

Az *utcán*²⁶ c. verse pedig (amely a *Reményben* is megjelent) az idegenségérzet, egyedüllét problematikájának korai költői feldolgozása.

E néhány kiemelt verse már sejteti az érett Szabédit. Ezeknek olykor előremutató motívumai az érettebb versekben teljesednek ki, s a történelmi, politikai változások hatására más dimenziót kapnak, az élettörténet felől nézve pedig tragikus mélységet nyernek.

Szinte félelmetesen hat, amint a nagy szintetizáló költői művet *A Szabédi Nagyréten* című 1936-os versét a zsengek néhány jelentősebb költeményével összevetjük. Együtt van itt a Szabédi-líra valamennyi nagy témája, motívuma: a vasút, a halál, a megértésre vágyás/nem találás, idegenségérzet, egyedüllét, a hagyomány, a hatás, a megcsinálás nehézsége, a létezés nehézsége. Amint Bloom mondja, a versben, az „erős költő” versében minden mindenkor együtt van, és egyszerre van. *A Szabédi nagyréten* mindez tökélyre vitt formában; nem rímképletre redukálva, hanem költészetként előállítva.

²⁶ Az emberek, az emberek közt / Oly idegen ember vagyok. / És tölem száz mérföldre járnak / Igyekvő, furcsa alakok. // Tán emberek. Csak nézem őket. / Belém ütődik egynehány. / Vér, hús. Magamformájú élet. / A száz mérföldtől ha rájuk nézek / Oly ismeretlen mindahány. // Van-é fájdalom szíveiknek / Van-é bánatjuk, örömük? / Eh! Sorsuk titkát mért kutatnám, / Arcuk redőit olvasgatván? / Miért törődném övelük? // Miért venném más baját magamra? / Továbbmegyek részvéttel... / S már gondolatban visszaomlok / S már lelkem mélyén felsikoltok / S forró vérem fagyosra hűl. // Más bánatját ha meg se láttam / Bajomra vajjon ki figyel? / Kutatva arcomnak redőit / Velem jaj! Vajjon ki törődik / S szívemnek száz sebeivel. // Lelkemnek mélyén felsikoltok: / Bűnös valék, megtérek ím. / Szemetem szemetekbe vágom, / A jajt, fájást ott megvigyázom. / Szeresetek testvéreim! // Legyünk mind régi ismerősök / Ne részvéttel idegenek. / S ha látjuk egymást lopva, titkon / Mosoly derüljön arcainkon. / Békítő, gyógyító meleg.

László Szabédi and the Unitarian High School from Cluj (Kolozsvár)

Keywords: László Szabédi, Unitarian High School, Cluj-Kolozsvár, Harold Bloom

The years spent in the Unitarian High School from Kolozsvár determined the poetry of László Szabédi. In what follows, besides sketching his family and school environment, the study will focus primarily on his activity within the school's self-educating group. As the reception of Szabédi didn't include a comprehensive analysis of his poems written during his youth, I will disclose the internal functioning of this early poetry workshop. Harold Bloom's theory on the *Anxiety of Influence* will be used throughout the analysis, as a theoretical frame.

Bányai Éva

Régiótlanítás

Térképzetek Vida Gábor írásaiban

Számos, pontosabban számtalan olyan kortárs magyar prózamű (regény, novellafüzér, elbeszélésgyűjtemény stb.) jelent meg az utóbbi években, amelyben erőteljes szerepet kap a nyelv- és kultúraköziségi tapasztalat megjelenítése (alkalmanként tematizált, reflektált szerepben is). A különböző nyelvi, kulturális, vallási regiszterek prózapoétikai használata és működtetése következtében a másság/idegenség kérdésköre válik meghatározóvá és meghatározhatóvá, e regiszterek kulturális, geopoétikai meghatározottsága egy viszonylag behatárolt, de a határok viszonylagosságáa miatt elmozdítható térstruktúra, geopoétikai térképzet léte utalnak. A kultúraköziségi tapasztalatokat applikáló, az interkulturális határtérben létrejött prózaművekben a kulturális tér heterogenitása mutatkozik meg, a saját kultúra narratíváitól való eltávolodás és visszafordulás következtében egy másik kultúra válik leírhatóvá:¹ az „idegenek” és „öslakosok” interferenciájában megjelenik a másság fogalma, megmutatkozik a Másik képe, amely egy tapasztalat előfeltételeként, térteremtő mozzanatként tágítja a diszkurzív teret.²

A térbeliség nem tárgyi, hanem létrehozói mivoltában válik értelmezhetővé a Merleau-Ponty gondolatot követve: „a tér nem egy olyan közeg, amelyben elrendeződnek a dolgok, hanem médium, amely által elrendeződnek a dolgok.”³ A kortárs magyar prózairodalom kiemelkedő alkotása, Bodor Ádám *Sinistra körzete*⁴ nyomá(ba)n olyan további prózaművek kerültek értelmezésre, amelyek térbeliségük, térképzettségük okán a „Sinistra-térbe” tartozóként (is) olvashatók: Láng Zsolt, Dragomán György, Papp Sándor Zsigmond, Vida Gábor írásait vélem ide sorolni. A felsorolt írók műveiben a tér által képzett viszonyok és a viszonyok teresülése válik meghatározóvá, e különböző szövegeket a térbe ágyazottságuk, a nyelvben létrejött térképzettségük köti össze.

A regionalitás mint leszűkített térfogalom leszűkít(het)ji az irodalmi szövegek értelmezését is. A régió mint fogalom egyszerre hordozza a földrajzi meghatározottság és szellemi tevékenység behatároltságát,⁵ a régió fogalmát azonban kitágíthatjuk, ha kulturális térként azonosítjuk. A régió mint geográfiailag behatárolt tér a referenciális olvasás felé tolja az irodalmi szövegolvasást, de a régió kulturális közeg jellege megteremti az elvonatkoztatás, absztrahálás lehetőségét, hogy a lokalizált, leszűkített, referenciális indexű régió nemhogy a tériség eltűnésével, de annak magába olvasztásával és szövegszervező erővé konstruálásával, ezáltal térbe ágyazottságának domináns megalkotottságával irodalmi, poétikai, nyelvi közeggé váljék. A nyolcvanas-kilencvenes évek irodalmi diskurzusában a regionalitás a térségi interkulturális

Részlet egy hosszabb tanulmányból.

¹ Vö. N. Kovács Tímea: *A kultúra narratívái, narratívák a kultúráról.* = Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái.* Narratívák 3. Kijárat Kiadó, Bp. 1999. 10.

² Vö. Faragó Kornélia: *Térrányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben.* Forum Könyvkiadó, Újvidék 2001. 10.

³ Maurice Merleau-Ponty idézi Faragó Kornélia: *i. m.* 7–8.

⁴ Bodor Ádám: *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei.* Magvető, Bp. 1992.

⁵ Régió: 1. Vidék, övezet. 2. Bizonyos magasságban, ill. mélységben levő (lég)réteg. 3. Szellemi tevékenységnek, jelenségnek bizonyos területe. Juhász József et. al. (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár L–Zs.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 1153.

összehasonlítás lehetőségeként⁶ vált értelmezhetővé: „az irodalmi beszédformának az a módja, amely színre viszi a sajátnak az idegenben és az idegennek a sajátban való dialógusát. Ezzel lehetővé teszi a nyelvi és kulturális határok és identitások problémájának, a periféria és a centrum dialektikájának újraértését.”⁷ A nyelvköziség, a különböző nyelvi regiszterek közötti viszonyok és mozgások a másság/idegenség, valamint a rejtély, az eldönthetlenség problematizáltságát vonja maga után.

A regionalitás leszűkítő értelmezésének negatív hatása is lehet, amennyiben a „helyi színeknek”, „sajátosságoknak” különböző (irodalmi) szövegekben való szerepe kerül kinagyításra a poétikai szempontú értelmezés megkerülésével, ez esetben a provincializmus válik a művek egyedüli meghatározójává, „értékévé”. Bányai János *Hagyomány és modernitás konfliktusa* című tanulmányában⁸ kiemeli, hogy a térfüggő sajátosságok irodalmi szövegekben való előfordulása azonban nem jelenti azok provincializmusát, ha ezen „fölülemelkedve”, poétikai szempontú értelmezések során a tárgyalt szövegek tágabb kontextusba is helyezhetők.⁹ Ez az érvelés hasznosítható a „Sinistra-térhez” tartozó szerzők műveinek értelmezésekor is, ugyanis az írások szövegkonstrukciós eljárásai közé tartozik térképzetük, térbeli meghatározottságuk, térbe ágyazottságuk, azonban ezek a szövegek poétikai mutatóik révén túlmutatnak a „helyi sajátosságok” értékvilágának felnagyításán. A korábban felsorolt prózaírók munkái is megengedik a „helyhez kötött” olvasást,¹⁰ de attól el is vonatkoztatnak, s ebben rejlik páratlan erejük, hogy ezt az ambivalenciát nyelvvé lényegítik át.

Vida Gábor prózája is – a kimutatható egyediségek és csak rá jellemző prózapoétikai eljárások megmutatkozásán túl – értelmezhető geopoétikai szempontok alapján is. Vida novelláiban¹¹ nem nehéz felfedezni a különböző kultúrák, hagyományok, kulturális hagyományok keverését és keveredését: legyen szó egy hármasság, gerillaharcosok diktatúraellenes antimegváltástörténetéről a bibliai Péter-narratívára vetítve (*Mielőtt a kakas...*), avagy a kötetnyitó, elindulásra készítő írásban egy anti-Jézus megjelenéséről (*Kelj fel és járj!*, és sorolhatnám a többi példát is), de ugyanúgy keverednek a különböző etnikumok is, a maguk hagyományával, nyel-

⁶ Vö. Szirácz Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban.* = Görömbei András (szerk.): *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen.* Debrecen 2000. 54.

⁷ *I. m.* 54.

⁸ Bányai János: *Hagyomány és modernitás konfliktusa. A kisebbségi kulturális kánon.* Korunk 2007/2. 58–64.

⁹ A „helyi színek” jelenléte nem a provinciális irányba mutatnak Tolnai Ottó költészetében sem, „amely költészet nyelvben, szóhasználatában, de élményvilágában is mintha tájházi gyűjtemény lenne, mert minden erősen hangsúlyozott szavának, kifejezésének és képének származási helye pontosan, vagyis helyileg kijelölhető, amin semmit se változtat az költőnek a világban való többirányú irodalmi és művészeti tájékozottsága. Amibe beletartozik szavainak és képeinek metamorfóza a szövegköziség, az át- és ráírás, az allúziók, a jelzett vagy jelületlen hivatkozások, idézetek és parafrázisok eszközével. Ez emeli költészetét a kánonképző költészetek sorába, miközben semmiképpen sem szakad el és távolodik el költészetének helyi, lokális forrásaitól. Akár az is mondható, hogy Tolnai Ottó költészetének tájházában nagy költészet lakozik, az a kifürkészhetetlen jelrendszerben megszólaló irodalom [...]” *I. m.* 62. Bányai János korábban Tózsér Árpádöt idézte, aki a kisebbségi irodalommal kapcsolatos véleményét ekképp fejezte ki: „Az irodalom, a jó irodalom, a nagy irodalom mintegy [ennek] a nemzetek fölötti nyelvnek a jelrendszerét bővíti, tágítja, s talán mondanom sem kell, hogy ilyenformán ez a bővítés, tágítás az illető irodalomnak egyben értékmérője is, s hogy »nemzetiségi« irodalmi művet éppúgy, mint »nemzetit« csak ilyen igénnyel érdemes írni, s ami ezen a mércén alul van (legyen az – eredetét tekintve – »nemzetiségi« vagy »nemzeti«), így is, úgy is pusztán helyi értékű írásbeliség.” Tózsér Árpád: *A nem létező tárgy tanulmányozása.* Pozsony 1999. 174.

¹⁰ Lásd a széles körű és e szempontból elkülönülő recepciót.

¹¹ Vida Gábor: *Nem szabad és nem királyi.* Magvető, Bp. 2007.

vével, szokásaival, rítusaival és sztereotípiáival.¹² A különböző szövegekben megmutatkozó terek is ekként strukturálódnak: a meg- vagy nem nevezett terek behatárolhatók, a referenciális olvasók elvárásai szerint azonosíthatók,¹³ ugyanakkor a gondosan elhelyezett markereknek köszönhetően viszonylagosságuk, tágasságuk, behatárolhatatlanságuk válik meghatározóvá – Bodor Ádám, Dragomán György, Láng Zsolt, Papp Sándor Zsigmond prózájához hasonlóan.

Tér(idő)

A *Nem szabad és nem királyi* novellák egy tetemes hányadának fő tere egy „nem szabad és nem királyi” (kis)város főtere, amelyet a New York Hotel Casino Restaurant épülete (valamint a Thermal Pension Fürdőtelep és kisebb mértékben a világhírű gimnázium) legalább annyira meghatároz, mint a benne megforduló, „transzhumáló” öslakosok és idegenek, állandó és epizód szereplők léte és mozgása: a tér által meghatározott viszonyok és a viszonyok teresülése.

A hely pontos koordinátáit nem ismerjük, nincs olyan külső nézőpont se, ami alapján rögzíthető és pontosan leírható lenne, ugyanis a tér elmozdulása válik tétté, akár egy pásztor tudatfolyamán: „Neki [a pásztornak – B. E.] az út nem beszéd, nem földrajz, nem is néprajzi fejtegetés, hanem élet, sokmillió lépés, meg a törődés, hogy menni kell, innen oda, és el-elcsodálkozik olykor, mit is csinál itt ez a város, éppen a juhok útjának kellős közepén? Lehet, hogy megy valahova?” (*Egy tavaszi történet eleje*, 192.) A többes szám első személyben megszólaló narrátor, krónikás (?) következetesen „városunkként” említi e teret vesztett, folyamatosan időben is útban, mozgásban levő teret. Egy másik novellában a horizontális mozgáson kívül a teret meghatározó, annak biztonságot adó épületrész indul el vertikálisan, fölfelé: megfejthetetlen talányt, rejtélyt biztosítva a város lakosságának, egy (poszt)mágikus, fel nem dolgozott traumát (*Torony emelkedőben*).

A főter (egyik) főépületének identitásmeghatározója legalább annyira az „orrba mászó” szagattribúció, mint az állandó-visszatérő fő- és segédpincér vagy a ruhatáros, Ánizs: „A New York valamikor tágaságosan is elegáns, de már kopott belső tere sárga lámpák fényében úszik, a dohányfüst vastag, de még illatos, meleg, a konyhából a forralt bor savanykás illata mászik elő, fahéj, szegfűszeg és még valami nem azonosítható fűszer, mintha tél volna, és tél is van, nem a naptár, hanem az idő vagy annak prózai mása, az időjárás diktál.” (*Egy tavaszi történet eleje*, 205–206.) Nem szabad és nem királyi, zárt és uralt, ugyanakkor nagyon is laza, légies, szomorú és fenséges ez a térség, amelyet megképeznek a kötetbe zárt novellák. Megidéznek egy nyomokban élő, a „kollektív emlékezet pereme” (*Az ereklye*, 124.) által éltetett hagyományt, múltat, tér-képet: majd ugyanazzal az elegáns és rezignált mozdulattal szét is szedik.

Az időmeghatározás sem nyújt pontosabb támpontot, ugyanabban a novellában járnak a Monarchiát megidéző, feltételező időkeretek között lóval, szekérrel a poros, jó esetben kövezett utakon, és említődik meg az informatikus mint egy jó kereseti lehetőséggel lebegtető szakma, első és második világháború körüli történetek a kulisszák, de a nem rég múlt totalitárius világ is megképződik, olykor dzsungel- és gerillakörnyezetbe. Az egyetlen biztos időmeghatározásnak¹⁴ az időtlenség a fokmérője, „az idő csak bennünk múlik” (*Kelj fel és járj!*

¹² Lásd még a fent jelzett prózakötet mellett Vida Gábor: *Fakusz három magányossága*. Magvető, Bp. 2005.

¹³ A teljesség igénye nélkül említek néhány (akár többször is előforduló) toponímát: Kelemen-havasok, Radnai-havasok, Nagyszeben, Brassó, Marosvásárhely, Szászrégen, Moldva, Bukovina, Temesvár, Zsombolya stb.

¹⁴ Kivételesen *A pásztorok királya* c. novella.

9.) formula tételeződik, valamint a megcseppenő eresz, a jégcsapok mérete és formája jelzi az idő- és lélekváltozást.

Noha első látásra/olvasásra úgy tűnik, hogy Vida történetei kétosztatúak: (kis)városi és természeti terekre választhatók, ezek a terek/helyek – attribútumaiknak köszönhetően – minduntalan egybemosódnak: a természetet behálózza az ember, a várost pedig természeti (olykor természetfeletti) erők mozgatják. Teren kívüliség, világ vége tapasztalatát hozza az első novella világképe: „A zuhatag fölött lengedező kötélfhídnál véget ér az emberi világ” (*Kelj fel és járj!*, 13.), a lezuhogó víz kiszűri a civilizáció (pl. vonat) zaját, ugyanakkor a falubeli emberek értékrendjét, kulturális és vallási meghatározottságát nem állítja meg a természetes gát: a hegyre menő emberekkel beszívárog a kiiktathatatlan mentalitás. Határterület a Vida-féle térképzet: a természet és a kulturális kódokkal működő „civil(izáció)” mentén, mezsgyéjén jelölhető ki halvány és szaggatott vonalakkal.

Vad, megközelíthetetlen, átjárhatatlan a hegyvilág, az ott élő vagy a turista is csak kellő alázattal és a természet törvényeinek engedelmességgel „érinthei” meg, ugyanakkor sokkal nyíltabb és nyitottabb az emberi társadalomnál: „Olyanok ezek a hegyek, bármilyen történi, a legeldugottabb szurdokban is lehet tudni azonnal” (*Kelj fel és járj!*, 14.), ellentétben a főként a totalitárius társadalmi rendszert (olykor kissé didaktikusan) ábrázoló novellákban megjelenő tér-, társadalom-, világ- és emberképpel (*Jack Daniel's, Nő volt a dologban, A pásztorok királya, Mielőtt a kakas...*). A hegyvilágba beavatódhat az arra vállalkozó, még akkor is, ha sokszor pokoli játszókban vesz részt, és ki van szolgáltatva a természet(felett)i erőknek, az olykor antropomorfizálódó¹⁵ tájnak: „Van valami ijesztő a nagy havazásban, amikor a tér egyetlen fehérségben oldódik fel, és az ember a biztos kontúrok hiányában úgy érzi: ez a hegy mindenre képes.” (*Beavatás*, 34.) „Az ember az elemekkel küzd és nem jut semmire” (*Beavatás*, 35.), a torony égbe emelését viszont nem állíthatja meg senki/semmi, s a jóslatnak tűnő tér-bírálat: „A kompozíció hibás valahol” (*Torony emelkedőben*, 53.) megbosszulja magát: egyrészt a térszerkezet (megmagyarázhatatlan, mágikus) változása megbontja a város nyugalomterét, másrészt a változást (igaz, nem így) tervező főépítész a kulturális hagyomány szubtilis, kitörölhetetlen nyoma következtében a megtéveszthetőségig hasonlóra tervezi az „új” teret reprezentáló tornyot. Korábban „úgy gondolta, egyetlen épület vagy csak egy homlokzat megváltoztatása döntően befolyásolná az összképet, és a főteret a nagy elődök voltaképpen nem hibázták el, csak elodázták a tökéletességet, a befejezést, mintegy rejtélyt hagyva az utódokra, és aki rátalál arra a pontra, melynek jelentéktelen, ám az egészre ható módosítása mindent helyre tesz, az a tér és ezzel a város értelmét leli meg” (*Torony emelkedőben*, 49.), de hiába adódott meg neki a lehetőség a változtatásra, az ízléstelen, hivalkodó, „túl sok szecesszió, álmonumentális, giccsbe hajló díszítményekkel” tarkított belváros, amely „kuriózum, turistáknak, honvágtyól szenvedő emigránsoknak”, Horgas Artúr nem tudja „helyre rakni” a teret, mert az ugyanúgy nem engedelmességgel, mint a hegy. „Talán a hely szelleme ilyen, gondolta egyszer, hogy minden nagyszabású alkotásba belevegyít valami hibát, rosszat, és a látásunkba is, a gondolkozásunkba. Érezzük, hogy nem jó valami, de nem találjuk a helyét.” (*Torony emelkedőben*, 50.)

Az egyetlen pontos kronotopikus koordinátákkal leírható novella *A pásztorok királya*: a Kelemen-havasok valamelyik tisztásán van a „La Elicopter” nevű hely, a környékéről tiszta

¹⁵ „A menetelő felhőkkel előbukkanó havas hegyormok riasztóan néznek rám, de nem látnak. A holtak országa ez, és nem biztos, hogy én vagyok az élő.” (*Beavatás*, 39.)

időben átlátni a Nagy-Hagymásra, Radnai-havasokig, de Szászrégen és Marosvásárhely tornyai is kivehetők. (*A pásztorok királya*, 209.) A „La Elicopter” „a helynek ez nagyon új keletű neve, ezért nem szerepel egyetlen hozzáférhető térképen sem. Az erdészeti térképek sem tüntetik fel, pedig azokon minden vízmosás, gödör, nagyobb szikla, kidőlt fa szerepel. Úgy hírlík, a katonai térképeken sincs bejelölve az a háromszögletű kő, pedig még a nagy magasságból készült felvételeken is látszik, jól elült a növényzet zöldjétől és a hegyvonulatot alkotó trachit sötétszürke színétől. De ugyan ki látott ilyen légifelvételeket?” (*A pásztorok királya*, 210.) A köztudomású, de elhallgatott név tételezi a hely/tér létét, bár a következő kérdő félmondat megkérdőjelezi hivatalosságát (de nem az autentikusságát). Percre pontosan követhetjük az eseményeket, a középkori hagyomány diktatúrabeli lecsapódását és szétverését, ugyanakkor a térbeli „nyomok” máig megtalálhatók, inkább az emberi (vagyis a mai pásztorok) következetes elhallgatását, mint a természeti rejtőzésnek a kereteit, a kulturális kódokat kell meg és legyőzni a rátalálás érdekében, „de jobb elkerülni azt a helyet, nincs ott semmi érdekes, meg nem is esik útba”. (234.) A Vida-térképzet úgy képez, alakít, formáz egy régióképet, hogy kitágítja a határtörténetek kontúrjait, régiótlanítja a térképet.

Deregionalisation. Notions of Space in the Writings of Gábor Vida

Keywords: Gábor Vida, contemporary Hungarian prosaic writing, „Nem szabad és nem királyi” (Not free and not royal)

In recent years appeared a number of contemporary Hungarian prosaic writings in which the visualisation of the interlinguistic and intercultural experience play a very significant role. In the prosaic writings, which come into existence in the intercultural border-space, unfolds the heterogeneity of the cultural space. The estrangement from the narratives of self-culture and the recurrence to these gives way to another culture. This phenomenon can be analysed in the short story volume of Gábor Vida: *Nem szabad és nem királyi (Not free and not royal)*.

Molnár Bodrogi Enikő

Erdélyi kutatóként méenkieli nyelvrokaink földjén

Olyan tájra vezetem el a kedves olvasóimat, amelyről minden valószínűség szerint keveset tud. Észak-Európába, Fennoskandiába, egy rokon nyelvet beszélő közösség körébe. Míg a finnekről mindenki tud valamit, sokan hallottak „az ezer tó országáról”, a méenkielit¹ beszélők ismeretlenek mifelénk, sőt, Európa más részein is.

I. A Tornio-völgy történetének fontosabb eseményei

A Tornio folyó völgyében (finnül Tornionlaakso, svédül Tornedalen) minden valószínűség szerint már a középkor előtt is éltek finnek, s ez a terület mind nyelvileg, mind kulturálisan egységes volt.

Finnország kb. 1155-től 1809-ig a Svéd Birodalom része volt. 1808–1809-ben került sor arra az orosz–svéd háborúra, amelyet „Finnország háborúja” néven ismer a történelem, s amelynek következtében Finnország orosz kézre került. A Haminában (svédül Fredrikshamn) 1809. szeptember 17-én megkötött békeszerződés, amint az sajnálatosan gyakran tapasztalható a határok megállapításakor, nem vette figyelembe a területek nyelvi helyzetét, és a Tornio völgyét kettéosztotta: keleti partját a Finn Nagyhercegség részeként Oroszországhoz csatolták, nyugati partja Svédország része maradt. A kettő közötti kapcsolatot pedig igyekezett drasztikusan megszakítani a politika. A Tornio keleti partján maradt finnek a fokozatosan kialakuló finn nemzet részévé váltak, míg nyelvük a finn nemzeti nyelv egyik nyelvjárása maradt. A folyó nyugati partján élő Tornio-völgyi finnség pedig nyelvi-etnikai kisebbséggé lett Svédországban, és nyelve önállóan fejlődött tovább.

1. „Összeköt, nem szakít el”

A Tornio valójában sosem volt természetes határ, legalábbis azok számára nem, akik 1809 után sem tudták és nem is akarták elfelejteni, hogy a keleti és a nyugati parton élők szinte ugyanazt a nyelvet beszélik. A Folyó, amelyet a nyelvi és kulturális egységben gondolkodó svédországi és finnországi méenkieli értelmiségiek gyakran nagy kezdőbetűvel írnak, összeköt, nem szakít el – ezt a gondolatot Bengt Pohjanen író, költő egyik kulcsversében meg is fogalmazta. A verset, amelyet az alábbiakban saját fordításomban teljes egészében közlök méenkielitől és magyarul, Kaj Chydenius neves finn zeneszerző zenésítette meg.

Bengt Pohjanen

Väylä oon aina ollu

*Väylä oon aina ollu,
se irtaa v
ei ole misthään poissa,*

Öröktől megvolt folyónk

*Öröktől megvolt a folyónk,
sodor,
nem tudni, honnan ered,*

¹ Saját frászmódjuk szerint, amelyet a nemzetközi szakirodalomban is használnak: meänkieli.

*ei ole misthään poissa
se irtaa v
menemättä mihinkhään,*

*nem tudni, honnan ered,
sodor,
mindörökre megmarad.*

*Ei se misthään tule,
ei sole mihinkhään menossa
soon meissä aina ollu
matkana rajatomanna
käsittä tehty virta
käsittä tehty virta
väylä auha r
Jumala.*

*Sehonna sem indul,
nem is sodródik sehová,
itt volt mindig bennünk:
végtelen, határtalan út.
Magától jött ez létre,
magától jött ez létre:
folyóink, sendiünk,
Istenünk.*

*Väylä oon aina ollu,
se yhistää, ei erota,
rajan veti ihmiskäsi,
tsaarín punanen viiva,
kuninkhaan musta nauha
väylä oon aina ollu
virta, laulu, matkan vaiva,
aika kunen. i*

*Öröktől megvolt a folyóink,
összeköt, nem szakít el.
Ember keze húzott határt:
cárnak vérvörös csikja,
királynak sötét pántja.
Öröktől megvolt a folyóink,
árja, dala, utunk kínja –
örök alóság.v*

*Ko tulet tänne, tahot multa:
mie näytän sulle
väylän
virran
rauhan
Jumalan.*

*Ha eljössz hozzám, együtt látunk
és együtt érzünk
mindent:
folyót,
csendet,
Úristent.*

Ha nem lenne a Folyó, talán ma már múlt időben emlegetnénk ezt a kis finnugor nyelvet. A Tornión átjártak a legnagyobb szigor idején is, átnöszültek, finn vérrrel és finn szavakkal táplálták és táplálják mindmáig a nyelvük miatt megalázott, másodrangúként (vagy éppen sokadrangúként) kezelt méenkielit beszélő lakosságot. Az sem véletlen, hogy a csempészeket itt nagy becsben tartotta a mindennapi ember, hiszen rátermettség nélkül aligha lehetett közvetíteni a két országban élő, ugyanazt a nyelvet beszélők között.

A finn oldalon élő méenkieliek számára is evidencia a nyelvi és kulturális egység megléte. Hannu Alatalo, Tornio városában élő méenkieli anyanyelvű értelmiségi szerint egymás identitását erősítik a nyugati és keleti parton lakó Tornio-völgyiek.

„A nyelv és kultúra, amely egy és ugyanaz, Meänmaaban² [ti. a méenkieliek földjén] a folyón át tükröződik egyik oldalról a másikra, oda-vissza keletről nyugatra, nyugatról keletre, egy-vegtében. [...] A nyugati part erősödő méenkieli identitása megvilágítja a mi, keleti parton élők önazonosságát. Helsinki felől nézve, ahonnan minket kormányoznak, mi csak északi finnek vagy

² Meänmaa kiejtése magyarul: méenmä, jelentése: 'a mi földünk'.

lappok vagyunk. Nekünk magunknak kell tudnunk, kik is vagyunk. A nyelv tükröződik, erősödik és fejlődik a méenkieli emberek közötti kapcsolattartásban, a határoktól függetlenül.”³

2. A méenkieliek lélekszáma és lakóterületei

A méenkieliek lélekszámát nem tudjuk pontosan, mivel a kisebbségpolitika a közelmúltig nem létező népcsoportként kezelte őket. Különböző, egymástól nagyon is eltérő adatokat találunk lélekszámukra nézve. Egy 1998-as állami statisztikai adat szerint mintegy 50 000 Tornio-völgyi⁴ él öt észak-svédországi járás területén.⁵ Emellett sokan laknak a Tornio völgyén kívül is, Dél- és Közép-Svédországban. Mindezeknek azonban csak egy kis hányada beszéli ma már anyanyelvét, erre vonatkozóan végképp nincsenek adataink.

Nemcsak a szorosan vett Tornio-völgy két oldalán élnek egykor finn, ma méenkieli nyelvet beszélők, hanem távolabbi szomszédságában is, nyugaton és északnyugaton, mintegy húszezer négyzetkilométeren. Ez a terület délen keskenyebb, északon legyezőszerűen kiszélesedik. Főként a völgy középső és délkeleti részén laknak jelentős számban a nyelv beszélői, Norrbotten megye öt járásának területén. Ezek a következők, délről észak felé haladva: Haaparanta, Matarinki, Pajala, Jellivaara és Kiiruna, azaz svédül Haparanda, Övertorneå, Pajala, Gällivare és Kiruna.

3. A svédesítési politika

Az 1800-as évek második felétől kezdve a Tornio-völgyiek kíméletlen asszimilációs politikának voltak alávetve. A nacionalizmus megerősödésének ideje volt ez egész Európában, és Svédországot sem hagyta érintetlenül. A finn nyelvű lakosság kétnyelvűvé válása azzal a generációval kezdődött, amelyik az 1880-as években járt iskolába, amikor is elkezdtek áttérni a svéd nyelvű oktatásra.⁶

Ez a helyzet diglosszia kialakulásához vezetett a közösség szintjén, amikor is a finn és a svéd nyelv funkciói olyan módon különültek el egymástól, hogy az előbbi leginkább a család, az otthon nyelve maradt, míg az utóbbi a társadalmi élet nyelve lett. A kizárólag svéd nyelvű iskolai oktatás, a gyermekek szigorú büntetése, ha akár a szünetekben is finnül szóltak egymáshoz, a bentlakásos iskolák alapítása, ahonnan a tanulókat ritkán engedték haza, anyanyelvi környezetükbe, azt eredményezte, hogy a Tornio-völgyiek számára súlyos szociális stigmává vált anyanyelvük.⁷

Mivel a nyelv a kis faluközösségek otthoni nyelveként maradt fenn, egészen más irányban fejlődött, mint a Finnországban beszélt finn nyelv: megőrződtek benne régi finn nyelvjárási szavak, az új jelenségek megnevezésére pedig a svédből kölcsönöztek.

³ Hannu Alatalo: *Oonkhaan meänkieli vain murre iänpuolela*. Meänmaa II(2010). 3. sz. 4.

⁴ 1998ban a méenkielit még nem ismerték el önálló nyelvnek, hanem Tornio-völgyi vagy Tornio-völgyi finn nyelvnek nevezték.

⁵ Teena Huss – Anna-Riitta Lindgren: *Monikielinen Skandinavia. = Monikielinen Eurooppa. Kielipolitiikka ja käytäntöä*. Toim. Marjut Johansson – Riitta Pyykkö. Gaudeamus, Helsinki 2005. 257.

⁶ Rula Andersson – Raija Kangassalo: *Suomi ja meänkieli Ruotsissa. = Monena suomi maailmalla*. Toim. Hannele Jönsson-Korhola – Anna-Riitta Lindgren. SKS, Helsinki 2003. 107.

⁷ *I.m.* 108.

4. A finn mint a vallás „szent nyelve”

Bár ezt még senki nem vizsgálta tudományosan, feltételezhető, hogy e népcsoport nyelvi identitásának megőrzésében fontos szerepe volt a vallásnak, pontosabban a vallás nyelvének. Általános igazság, hogy valamely vallási felekezethez való tartozás abban az esetben járul hozzá a közösség beszélte nyelv megtartásához, ha az különbözik attól a felekezettől, amelyhez az államnemzet tartozik, továbbá ha az anyanyelvnek fontos része van a hitélet gyakorlásában, és ennek biztosítják is a feltételeit. Az 1800-as évek közepétől uralkodó vallási irányzattá vált a Tornio-völgyben a Lars Levi Laestadius vezette, lutheránus egyházon belüli puritán mozgalom. Laestadius kétnyelvű volt, apja svédül, anyja számiul beszélt, így ő maga kétnyelvűként nőtt fel. Lelkészi szolgálata idején pedig finnül is olyan jól megtanult, hogy azon prédikált és írt. Az általa használt finn nyelvből a róla elnevezett vallási irányzat, a lestadionizmus szent nyelve lett, és az is maradt mindmáig a számik körében is.

II. A méenkieli kultúra önmagára ébredése

A kisebbségek általános problémája saját kultúrájuk megbecsülésének hiánya, ami nagymértékben a többségi asszimilációs politika következménye. A kisebbségi és nyelvi emancipáció⁸ egyik alapvető törekvése éppen ezért a sérült önértékelés orvoslása.

A Tornio-völgyiek azonosságtudata fokozatosan alakult ki. Az 1980-as években kezdődött náluk egy erőteljes etnikai-nyelvi ébredési folyamat. Nekik nem voltak olyan kulturális ismertetőjegyeik, amelyek világosan megkülönböztessék őket más népcsoportoktól (mint pl. a számiknak). Identitásuk meghatározó komponensei a lakóterülethez és mindenekelőtt saját nyelvükhöz, a Tornio-völgyi finnhez kapcsolódtak. Nem véletlen, hogy ennek a nyelvváltozatnak nevet is adtak, *meänkieli* (a mi nyelvünk), ami elsősorban azt fejezi ki, hogy önálló nyelvnek tekintik, nem a finn egyik nyelvjárásának.⁹ A méenkielit 1999-ben nyilvánították önálló nyelvnek, és 2000-ben lépett érvénybe az erre vonatkozó törvény.

1. A méenkieli nyelvi tervezés néhány fontos területe

2000 után a méenkieli is helyet kapott az oktatásban, de hogy milyen mértékben, azt nem tudni, mivel hivatalos adatok nincsenek erre vonatkozóan. Azt viszont tudjuk, hogy egy pajalai határozat értelmében a járásnak arra kell törekednie, hogy a középiskola elvégzése után a diákoknak legalább 80 százaléka tudjon egyszerű mondatokat írni és olvasni ezen a nyelven.¹⁰ 2009 októberében azonban a Svéd Állami Oktatásügyi Tanács (Skolverket) megtiltotta, hogy kötelezővé tegyék a méenkieli oktatását a pajalai iskolákban, mivel ez nem fér össze a demokrácia elvével.¹¹ Saját helyszíni tapasztalatom az volt, hogy a méenkieli szülők nem is igényelik, hogy

⁸ A fogalmak meghatározását lásd többek között Anna-Riitta Lindgren: *Oikeus omaan kieleen*. Virittäjä L(2001). 2. sz. 240; Uő: *Sulautumista, elämistä ja elvyttämistä. Kveeneistä ausseihin, fingelskasta meänkieleen*. = *Monena suomi maailmalla. Suomalaisperäisiä kielivähemmistöjä*. Toim. Jönsson-Hannele Korhola – Anna-Riitta Lindgren. SKS. Helsinki 2003. 488–489, 523.

⁹ Paula Andersson – Raija Kangassalo: *i. m.* 103–104.

¹⁰ Leena Huss – Anna-Riitta Lindgren: *i. m.* 258.

¹¹ Ulrika Huhtaniska: *Koulutarkastuslaitos tutkii Pajalan koulutoiminta*. Haaparannanlehti CXXVII(2009). 69. 14.

gyermekük megtanulják anyanyelvüket, annyira alacsony annak a presztízisértéke a svéd társadalomban. Jóllehet 1988 óta a Norrbotten megyei iskoláknak kötelességük egy gyermek számára is biztosítani a méenkieli nyelv oktatását, ha igényeli, ez mindmáig kihasználatlan lehetőség.

Az óvodai oktatást, ha a szülők igényelnék, teljesen vagy részlegesen méenkieli nyelven biztosítanák, de a közelmúltban erre sem volt példa.

Felsőoktatási szinten a 2000-es évek elején még három egyetemen, Stockholmban, Umeåban és Luleåban tanították a méenkielit, ma már csak az umeåi egyetemen, távoktatási rendszerben. Hogy a gyakorlatban hányan tanulják a nyelvet, arról mind ez idáig nem sikerült pontos adatokat szerezni. Az viszont tény, hogy méenkieli tanári diplomát sehol nem lehet szerezni.

A méenkieli nyelvtannak elkészült egy kezdetleges változata saját nyelvükön,¹² valamint egy kissé bővebb változata svédül,¹³ és 2007-ben kiadták az első méenkieli nyelvkönyvet kisiskolásoknak.¹⁴

Méenkieli és svéd nyelven szépirodalmat is írnak, például Bengt Pohjanen (méenkieliül, svédül és finnül), Mona Mörtlund (méenkieliül és svédül), Mikael Niemi (svédül), Bengt Kostenius (méenkieliül és svédül), Kerstin Tuomas Larsson (méenkieliül és svédül).

Rádió- és tévéműsorokat közvetítenek ezen a nyelven, saját színházi tevékenységük is van (az 1986-ban alapított, pajalai székhelyű Tornio-völgyi Színház és a 2005-ben alapított, matarinki székhelyű Meänmaai Színház) két nyelven, főleg svédül és részben méenkieliül mutat be darabokat. Minden évben nyelvi táborokat és nyelvtanfolyamokat szerveznek a fiatalok számára, konferenciák, szemináriumok, zenei fesztiválok kerülnek megrendezésre. Ezeknek a munkanyelve azonban legtöbb esetben a svéd.

A látványos kulturális fellendülés mellett nem hallgathatjuk el a legnagyobb problémát, azt, hogy a méenkieli legfiatalabb beszélői, néhány kivételtől eltekintve, ötvenévesek. A fiatalabb korosztályok nem beszélnek és nem is akarnak megtanulni méenkieliül. A svédországi beolvadási politika elérte célját: a méenkieliek több generációjában gyökeret vert az a meggyőződés, hogy saját kisebbségi nyelvük értéktelen, emiatt nem is kívánták továbbadni fiataljaiknak.

2. A Svédországi Tornio-völgyiek Szövetsége

1981-ben alakult meg a Tornio-völgyiek első saját, országos szervezete, a Svenska Tornedalings Riksförbund – Tornionlaakolaiset (STR – T), magyarul: a Svédországi Tornio-völgyiek Szövetsége. Elsődleges céljai a méenkieli nyelv társadalmi és jogi helyzetének meg erősítése, valamint a Tornio-völgyi kultúra előmozdítása volt. Bár konkrétan nyelvi tervezésről nem esik szó a szövetség tervei között, bizonyos célkitűzések a nyelv életébe való tudatos beavatkozási kísérletekről tanúskodnak. Nyaranta nyelvi táborokat szervez, ahol a hagyományos és modern Tornio-völgyi kultúrával ismerkedhetnek meg a fiatalok, tananyag megírását szorgalmazza a méenkieli gyermekek számára, méenkieli írástanfolyamokat indít gyermekeknek és felnőtteknek. A szövetség állást foglal a méenkieli használatának különböző területekre való kiterjesztése mellett, az oktatástól a közigazgatáson át az egészségügyig. Szorgalmazza a többi svédországi kisebbséggel való együttműködést is.¹⁵

¹² Matti Kenttä – Bengt Pohjanen: *Meänkielen kramatiikki*. Förlaaki Kaamos. Luleå 1996.

¹³ Bengt Pohjanen – Eeva Muli: *Meänkieli rätt och lätt*. Barents. Överkalix 2005.

¹⁴ Karin Märta és Linnéa Nylund: *Meänkieli*. Tornedalen Media AB. Pajala 2007.

¹⁵ <http://www.str-t.com/liitosta/liiton-tarkheimat-kysymykset-ja-kieliperiaate-6-33/>, letöltve 2011. jan. 27. 14:50

A szövetségnek saját lapja is van, az 1981 óta megjelenő MET-aviisi (először MET, majd MET-aviisi). Háromnyelvű: svéd, finn és méenkieli, s ezek közül a lap története során a svéd nyelv aránya volt a legmagasabb.

1988-ban alapították meg a szövetség indítványozására a Meän Akateemi – Academia Tornedaliensis intézményt, amely önálló tevékenységet folytat a méenkieli kutatása és korpusztervezése terén. Elnöke Erling Wande professzor.¹⁶

Saját kiadót is alapítottak Kaamos Förllaaki néven a méenkieli irodalom kiadására.¹⁷

3. Meänmaa Egyesületet: méenkieliül a méenkieliért

Idővel a Svédországi Tornio-völgyiek Szövetségén belül egyre nagyobb teret kapott a svéd nyelv használata. Észak-svédországi terepmunkáim során jómagam is tapasztaltam, hogy a szövetség vezető személyiségei egymás között legtöbbször svédül beszélnek. Bár a nemrég megújított és a közelmúltban szimmetrikusan kétnyelvűvé tett honlapja szerint a szövetség változatlanul a méenkieli jogaiért harcol, egyesek szerint nem hiteles, ha ezt a többségi nyelven teszi. Ugyanakkor azt is kifogásolták ezek az emberek, hogy ha a szövetség *svédországinak* nevezi magát, nyíltan elhatárolódik a Torniótól keletre, Finnországban élő méenkieliektől, és újra határt húz a folyóvölgy lakosai közé.

Mindezek miatt néhányan a szervezet tagjai közül megalakították saját egyesületüket, a Meänmaan yhistyst (a Meänmaa Egyesületet) 2008-ban, és ez szinte kizárólag a méenkielit használja szóban és írásban egyaránt. Íme, mit tekint az egyesület elsődendő feladatának: „Össze szeretnénk gyűjteni a meänmaaiakat, akik a nagyvilágban élnek, és akik egykor ugyanazt a nyelvet beszélték, akiknek közös szokásaik voltak, és akik egy népet alkottak, amelyet 1809-ben a cár tollvonása kettéosztott a Tornio, a Muonio és a Könkämä folyók mentén. A folyótorkolat vált határvonallá, amelyet a király fekete szalagjának neveztek. Ebből lett az Oroszország és a Svédország közötti határ. Úgy húzták meg, hogy nem kérték ki az ott lakók véleményét, és nem vették figyelembe, hogy családokat és kulturális egységet hasított szét.” (saját fordítás)¹⁸

A Meänmaa Egyesület alapítója és elnöke Bengt Pohjanen.

4. Bengt Pohjanen, a méenkieli kultúra alappillére

Amikor a mai méenkieli kultúráról és azon belül szépirodalomról beszélünk, Bengt Pohjanen nevét kell elsőként megemlítenünk. Jávorszky Béla „a nemzeti ébredés motorjá”-nak nevezte, nem véletlenül.¹⁹

Ő a legismertebb és legtermékenyebb író, s az egyetlen, aki három nyelven, méenkieliül, finnül és svédül publikál prózát, verset, drámát, publicisztikát, operalibrettót, filmszöveget. Pohjanen műveinek alaptémája szülőföldje, a Tornio-völgy, annak története, hagyományai, kollektív emlékezete. Próza- és versfordításai is jelentősek. Munkáit többek között orosz, angol, dán, francia, német nyelvre tolmácsolják, és jómagam, elsőként, magyar nyelvre fordítottam.

¹⁶ <http://www.str-t.com/liitosta/mean-akateemi-academia-tornedaliensis-6-34/>, letöltve 2011. jan. 27. 15:10

¹⁷ <http://www.str-t.com/liitosta/kaamos-forllaaki-6-50/>, letöltve 2011. jan. 27. 15:20

¹⁸ http://www.meanmaa.net/index_mmy.htm, letöltve 2011. jan. 27. 15:35

¹⁹ Jávorszky Béla: *Az elvesztett identitás nyomában: a Tornio-völgyi finnek között.* = Uő: *Észak-Európa kisebbségei.* Magvető. Bp. 1991. 74.

tam néhány méenkieli versét”,²⁰ és most fordítom önéletrajzi regénye első kötetét²¹ Ő írta az első méenkieli regényt²² és az első színdarabot ezen a nyelven (*Kuutot*, 1987). Elkezdte lefordítani a Bibliát (eddig a négy evangélium jelent meg), a Kalevalát (ebből is megjelent az első nyolc ének).

Bengt Pohjanen 1944. június 26-án született a Tornio völgyében, a pajalai járáshoz tartozó Kassa faluban, méenkieliül beszélő szülők gyermekeként. Az iskola előtti éveket anyanyelvűségében élte meg, majd az első iskolai napon kénytelen volt megtanulni, hogy olyan név, amelyen otthon szólították (Pänktti), nincs is, hanem az ő „becsületes” neve, amellyel beilleszkedhet a társadalomba, Bengt. Édesanyja, gyermekeinek jót akarva, igyekezett megkímélni őket attól a traumától, amelyen neki magának kellett átmennie finn nyelvűsége miatt, svédül kezdett beszélni velük. Bengt iskolái elvégzése után svéd nyelvű lett, s bár finn szakot végzett az egyetemen, s abból is doktorált, úgy vélte, sok hozzá hasonló Tornio-völgyivel együtt, hogy a felemelkedés útja csakis svéd nyelven lehetséges.

Fiatal felnőttként tért vissza gyökereihez, elveszített anyanyelvéhez, és azóta megszállott apostola a méenkieli felélesztésének, bár évről évre, napról napra tapasztalnia kell, hogy egyre fogy a méenkielit beszélők száma. Főként a fiatalok esetében tragikus a nyelvvesztés állapota, amint erről a korábbiakban is szóltam. Pohjanen tevékenyen részt vesz a méenkieli kisebbségi élet fellendítésében: az értelmiségi munka szinte bármilyen területéről legyen szó, az ő nevével találkozunk. Könyveket ír, rádióműsorokban vesz részt, színdarabokkal gazdagítja a méenkieli szellemi kincset, egyesületet, színházat, nyelvi tanácsot szervez, és akkor még nem is soroltuk fel bámulatosan sokoldalú munkája valamennyi részterületét.

A Meänmaa-gondolat szülőatyja is ő. Számára ez a név, bár jelentése alapján földrajzi területre utal (‘a mi földünk’), valójában egy virtuális ország neve, amelynek lakóit összeköti a közös nyelv és kultúra. Amikor a méenkielit beszélők lakta földrajzi területre gondolunk, inkább a Tornio-völgy nevet szokták használni, bár ez manapság visszaszorulóban van, mivel a Tornio-völgyön kívül is beszélék a nyelvet.

A Pohjanen-féle Meänmaa magában foglalja egyrészt a Tornio folyó völgyének mind a svédországi, mind a finnországi oldalát, de e közösséghez tartozónak tekint mindenkit, aki nyelviileg a méenkielivel azonosul. E virtuális közösséget „meän kansa”-nak (‘a mi népünk’-nek) nevezi. Szimbolikus értékű saját zászlót (sárga-fehér-kék csíkos) és saját útlevelet is tervezett a meänmaai polgárok számára.

A Meänmaa Egyesület felvállalja mind a nyelvápolás, mind a nyelvi tervezés feladatát, s ezek ellátására alakult az egyesület égisze alatt a Meänmaan Kieliraati (Meänmaai Nyelvi Tanács) 2009-ben. Tagjai nyelvészek és a nyelv aktív használói a Tornio folyó mindkét oldaláról, s az a megtiszteltetés ért, hogy jómagam is az egyesület tagja lehetek mint nyelvrokon, kisebbségben élő és a nyelvi revitalizációval foglalkozó kutató.

²⁰ M. Bodrogi Enikő: *Bengt Pohjanen köszöntése*. Helikon (Kolozsvár) XX(2009). 15. sz. 15; http://www.sirillus.se/index_bp.htm, letöltve 2011. jan. 28. 13:14.

²¹ Bengt Pohjanen: *Jopparikuninkhaan poika*. Barents. Överkalix 2009.

²² Uő: *Lyykeri*. Kaamos. Överkalix 1985.

III. Összegezés helyett

Nagy kihívást jelent a kutatónak (nyelvésznek és irodalmárnak) egy éppen most történőben levő folyamatot vizsgálni. Ilyen helyzetben nem lehet többre vállalkoznia, mint hogy képet nyújtson arról, ami az adott pillanatban látható, tapasztalható. Az összegezések, következtetések ideje még nem jött el, ahhoz nagyobb távlatra lesz majd szükség.

A Tornio-völgyi finnek által beszélt nyelv, a méenkieli csak 2000-ben nyerte el az önálló nyelv státusát, addig finn nyelvjárásnak tekintették, vagy ami ennél is rosszabb, olyan keveréknyelvnek, amelynek semmiféle társadalmi presztízse nincs. Beszélői maguk is szégyelltek, és vannak, akik mindmáig szégyellik anyanyelvüket, emiatt a fiatalabb generációkat a családok svéd nyelven szocializálják.

Másfelől a méenkieli kultúra feléledése látványos eredményekben gazdag. Az 1980-as évek óta szépirodalom született ezen a nyelven, az észak-svédországi fellendülő színjátszásban, a rádió és televízió műsoraiban szintén jelen van a nyelv, és sztenderdizálása is lassanként előrehalad.

Különösen nagy szerencsémnek tartom, hogy kapcsolatba kerülhettem a méenkieli felélesztésének legfontosabb személyiségeivel, mindenekelőtt Bengt Pohjanenel, és így első kézből juthatok információhoz arról a hatalmas munkáról, amely a nyelv megmentését szolgálja.

Örömmel vállaltam magamra, elsőként, a méenkieli szépirodalom és szélesebb értelemben kultúra magyar nyelvű tolmácsolását. Sokféle cél vezérelt munkám során, ezek közül itt csak a legfontosabbakat említem. Bízom abban, hogy hozzájárulhatok e nemrég önállósult finnugor nyelv presztízisének növeléséhez azáltal, hogy szépirodalmát hozzáférhetővé teszem a magyar olvasók számára. Úgy vélem, hogy egyrészt nyelvrokonként, másrészt kisebbségiként mélységeiben meg tudom érteni és saját nyelvemre átültetni azokat a gondolatokat és érzéseket, amelyek összekötnek bennünket, erdélyi magyarokat a méenkieliekkel. Mindenekelőtt azt, hogy anyanyelvében biztos otthonra találhat az, aki másodrendű állampolgárnak számít egy olyan államban, amelynek nyelve az övétől különbözik.

Bengt Pohjanen

Minun kieli oon minun mailma

*Minun kieli oon minun mailma,
sen rajat ja sillat,
minun kieli oon minun koti,
sen seinät ja klasit,
porthaat ja kotirannat,
minun kieli oon aikani virta,
minun arki ja pyhä,
ja oima, v
jolla puhun tikapuut pysthöön
kohti kieleni viholisten mustaa taivasta.*

Nyelvem a világom

*Nyelvem a világom
határai és hídjai,
nyelvem az otthonom
ablakai és falai,
lépcsők, kedves partok –
nyelvem időm sodra,
munka- s ünnepnapom,
nyelvrombolóim
sötét egéig
lajtorját támasztó hatalom.*

*Kattokaa minua silhmiin,
tet aurinkonhäikäsemät!
Minun kieli oon kirkas!*

*Szemembe nézzetek,
ti napvakított emberek!
Nyelvem tiszta verőfény!*

M. Bodrogi Enikő fordítása

Transylvanian-Hungarian Researcher on the Land of Meänkieli Speakers

Keywords: linguistic minority, Tornedalian Finns, assimilation, stigmatization, Meänkieli, emancipation

In this study, I have presented a Finno-Ugric linguistic minority quite unknown in the world. These people, living in Northern Sweden are usually called Tornedalian Finns in the international literature.

The Tornedalian Finns were separated from Finland in 1809, when Sweden lost the territory of Finland in the favour of Russia after the “War of Finland”. The border was drawn alongside the Tornio, the Muonio and the Könkämä Rivers, dividing a linguistically and culturally homogenous territory into two parts. Since then the Tornedalian Finns have become the victims of a strong assimilation policy.

Their linguistic emancipation started in the 1980s. Their language, they call Meänkieli (‘our language’), has been a minority language officially acknowledged in Sweden since 1999. The very same language is spoken in Northern Finland, too, on the Eastern bank of the Tornio River, but in Finland it is not considered to be an independent language.

Although an important development of the Meänkieli culture has taken place during the last few decades, the language is a seriously stigmatized and endangered language nowadays, as well.

Simoncsics Péter

Az ugor tagadásról

Csepregi Mártának szeretettel születésnapjára

1. Az ugor nyelvek családját a magyar mellett a közös néven obi-ugornak nevezett osztják és vogul alkotja a finnugor nyelvek – eredetileg – legkeletibb ágaként, amelytől keletebbre található – jórészt ma is – az uráli nyelvcsalád másik nagy törzse, a szamojéd. Vizsgálódásunkat az e nyelvekben használatos tagadás eszközeire irányítjuk. Előzetes keretként egyfelől a mindhárom nyelvben meglévő tagadás és tiltás modális ellentétét, másfelől a mondat és mondatrész (azaz a szó) tagadásának megkülönböztetését jelöljük meg. További megkülönböztetést kíván meg az ugor nyelvekben már csak a jelen idő harmadik személyben létező predikatív névszói alakok tagadása.¹

2. Föltevéünk az, hogy a tagadás és tiltás nyelvi eszközei e három nyelvben etimológiailag közös eredetűek és végső soron az uráli tagadó igető különféle fejleményei. Az alábbiakban ezt a föltevést igyekszünk bizonyítani. Reményeink szerint az argumentáció föl fogja tární az idők során fölszín alá szorult/betemetett összefüggéseket. A magyar tagadásról bebizonyítottuk, hogy a *nem, ne* tagadó- és tiltószók, illetve az *-e* kérdőpartikula az uráli (**e- <*i*) tagadóige reflexei, s egyúttal azt is, hogy a tagadó *nem*, valamint a tiltó *ne* szókezdő *n*-je – az ismételt tagadás és tiltás szavainak (*sem, se*) szókezdő *s*-ének analógiájára – protetikus mássalhangzó. Az ismételt tagadás szavaiban a szókezdő *s*- a 'valamivel való ellátottságot' jelentő uráli eredetű képzőből önállósult mellérendelő kötőszó reflexe (lásd *fésű=s borona > fésű és borona*), egyúttal az ismételt tagadás és tiltás szavainak kezdő (protetikus) mássalhangzója. Ez az a vonás, ami arra indított, hogy a véleményem szerint nem kielégítően megmagyarázott *nincsen-nincsenek* alakokban is protetikus mássalhangzót keressék,² továbbá még az körülmény, hogy a régiségben vannak magánhangzó kezdetű *incs-incsen* változatok is. A Müncheneri-kódexben például 9 ilyen alak akad, szemben a *nincs-nincsen(ek)* 14 alakjával. A protetikus nazális nélküli és a protetikus nazálissal jelentkező alakok aránya tehát meglehetősen kiegyensúlyozott (9:14), ami arra mutat, hogy az előbbieket előfordulását nem lehet a kódexmásoló gondatlanságának tulajdonítani,³ sem hapaxnak vagy véletlen előfordulásnak tartani. Innen ered tehát föltevéünk, hogy a magyar tagadó- és tiltószók szókezdő nazálisa protetikus mássalhangzó lehet.

3. Az obi-ugor tiltószók, osztják *äl*, vogul *ul* szerkezeti szempontból meglepően hasonlítanak a távoli rokon finn *älä* tiltó igéjére, amelyben – véleményem szerint – egy valahai igei frázis lappang: *ä-* (*<*e ~ *i* tagadó ige) + *lä* (*<*le-* létige töve). A második szótagi

¹ A névszók predikatív ragozását a szamojéd nyelvek mellett ismeri a mordvin, és korlátozott mértékben ismeri a cseremis, valamint a permi és az ugor nyelvek, köztük a magyar is. Ezt a ragozást kifejlett formában az jellemzi, hogy a névszói állítmány (régében állítmánykiegészítő) igei személyragokat kap, éspedig ahol két igei paradigma létezik, egy általános és egy határozott, mint a szamojédban, mordvinban és az ugorban, ott a predikatív személyragok azonosak az általános paradigmáival. Pl. Erzá-mordvin *od* 'fiatal': *mon odan* 'fiatal vagyok', *ton odat* 'fiatal vagy', *od* 'ő fiatal', *min odano* 'fiatalok vagyunk', *iin odado* 'fiatalok vagytok', *siin odr* 'ők fiatalok'.

² Nem tudom elfogadni az etimológiai irodalomban meggyökeresedett és a legújabbban kiadott *Etimológiai szótárban* is szereplő fölfogást, mely szerint „Összetett szó, melynek előtagja a *nem* tagadószó, utótagja pedig az *és ~ s* nyomatékosító-kiemelő szó” (Zaicz Gábor [főszerkesztő]: *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2006. 569), mindenekelőtt azért nem, mert a szóban forgó frázis, *nem is* máig létezik a nyelvben, éspedig eredeti artikuláltságában, azaz mindenféle „összeolvadás” nélkül, és jelentése távol esik a *nincsen* bármelyikfajta jelentésétől. Továbbá még azért sem, mert a magyar nyelvtörténet nem ismer *-ms ~ -ncs* megfelelést.

³ Ahogy Pálfalvi Etelka sejteti (*Volt-e incs a magyar nyelvben?* Néprajz és Nyelvtudomány [1963] 7. 39-43.).

tövéghangzó lekopása közönséges dolog az obi-ugorban. Az obi-ugor tagadó igéket – a tárgy kezelhetőségére való tekintettel előrehozott és majd később megmagyarázandó egyszerűsítéssel – egyszótagosnak vesszük. Szótaghordozó magánhangzók változatossága miatt szükséges röviden áttekintenünk az obi-ugor magánhangzórendszereket.

Előrebocsátom, hogy az itt következő nagymértékben leegyszerűsítő bemutatás az én „csinálmányom”, amelyben három szempontot érvényesítettem: (1) mivel egyszótagú bázisokról van szó, csak az első szótagi vokalizmust kell figyelembe vennünk; (2) az osztják keleti nyelvjárását (**K**), a vogul északi nyelvjárását (**É**) tekintem itt etalonnak, néhány esetben más nyelvjárások adatait is használom, amikor is az illető nyelvjárást vastagon szedett nagybetűvel jelzem, pl. déli (**D**) ; (3) az irodalomban megszokott fölfogással ellentétben a teljes és a redukált magánhangzókat egy közös rendszer részeként fogom föl, éspedig a nyelvállás adta skála mentén, ahol – ikonikus elrendezésben – a „redukált” magánhangzó a „teljes” magánhangzó fölött szerepel mint „zárt” vagy „nagyon zárt” magánhangzó.

Osztják vokalizmus

zárt		ǎ	ö	ě	ə<]
		i	u	i	ə
			o	e	
nyílt	á		ä	ə	ə<]

Vogul vokalizmus

zárt		ə	
	Γ> ə	u – ū	i – []
		o – ō	[] – ē
nyílt	└> ə	a – ā	

A tiltó- és tagadóigék többeli magánhangzóinak – osztják *äl* ~ *ěn*-, illetve vogul *ul* ~ *at* – nyelven belüli és nyelvek közötti viszonya pedig megmagyarázható a Donegan–Tálos–Abondolo-féle magánhangzó-körforgás modelljével:

	Osztják	Vogul
A prohibítívusz szavai	<i>äl</i>	<i>ul</i>
Tagadószók	<i>ěntə</i>	<i>at~ät'i</i>

Obi-ugor vokalizmus
(ikonikusan)

	Osztyják	Vogul
Prohibitívusz	⊥	⊥
Nem prohibitívusz	⊥	⊥

Az obi-ugor tagadó partikulák vokalizmusa két tanulsággal szolgál:

(I) a tiltó- és tagadószó közti magánhangzó-váltakozás (osztják *ä~ě*, illetve vogul *u~a*), amelyet a szakirodalom régóta ismer, voltaképpen azonos a Donegan–Tálos–Abondolo-féle magánhangzó-körforgással, mely kimondja, hogy „in unconditioned chain-shifts long vowels rise and short vowels fall”⁴ képletben:

Osztyják $a > \bar{a} :: \text{Vogul } a > \bar{a}$

Az osztják és vogul megfelelő alakjai éppen fordított „óraállást” mutatnak, ami demonstrálja az obi-ugorra föltett magánhangzó-körforgást.

(II) Az osztják *ä ~ ě* váltakozása konvergál Hontinak azzal a megállapításával, hogy „az osztják nyelvtörténet tanúsága szerint néhány szóban csak az első szótagi magánhangzó megváltozását tekinthetjük a szóképzés eszközének [...] Az ilyen szópárokban teljes felső nyelvállású és teljes alsó nyelvállású magánhangzók váltakoznak egymással”.⁵ Utóbbi megállapítást annyiban módosítjuk, hogy „teljes felső nyelvállású magánhangzó” helyett „redukált magánhangzóról” beszélünk, amit – a szakirodalomban megszokott osztályozástól (és ábrázolástól) eltérően, de a hangtörténet (és a fonetika) tanúságával egyezően – mi felső, sőt „legfelső nyelvállású magánhangzóként” fogunk föl. Ez a váltakozás a fönti idézettel egybehangzóan derivációs jellegű, és megerősíti azt a fölfogást, hogy az osztják (és kiterjesztőleg a vogul) tiltást és tagadást szolgáló eszközei már nem az igék (a tiltó és tagadó segédigék) osztályába tartoznak, hanem külön osztályt alkotnak. Figyelmet érdemlő jelenség, hogy a magyar *e ~ i* (< *ě ~ i*) váltakozása, amit a *nem ~ nincs* pár képvisel, közelebb áll az osztják magánhangzó-váltakozásainak ahhoz a típusához, amit Honti „grammatikalizálódott vagyis paradigmátikus” váltakozásnak nevez.⁶

4. Ami az obi-ugor tagadósók morfológiáját illeti, valaha ezek is összetételek lehettek. Az osztják *ĕn-ti=m*, *ĕn-tĕ*, *ĕn-t* és a vogul *a-t* második eleme sejtésünk szerint deiktikus elem, vö. osztják *ti=m*, *ti=mi* és társai 'ez a (látható) valami'⁷, vogul *ti`ez*.⁸ Föltevéseinket erősíti az osztják tagadósóinak egy déli nyelvjárásban, a demjankaiban *ĕn*, ill. egy északi nyelvjárásban, a serkáliban *ān* alakja, mely variánsok e partikula deiktikus névmás nélküli változatai, pl.

⁴ Daniel Abondolo: *Vowel rotation in Uralic: Obug[r]ocentric evidence*. SSEES, University College, London 1996. 9., a továbbiakban Abondolo 1996.

⁵ Honti László *Chrestomathia Ostiastica*. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 30–31., a továbbiakban Honti 1984.

⁶ Honti 1984. 31.

⁷ Honti 1984. 74–75.

⁸ Kálmán Béla: *Vogul Chrestomathy*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 46. Bloomington, USA – Mouton & Co., The Hague, The Netherlands 1964. 43., a továbbiakban: Kálmán 1964.

mä ěn jöxtəm 'én nem érkeztem meg', ill. *ăn oməsət* 'nem ül'.⁹ Ami a szótagzáró nazálist illeti: ez véleményem szerint a grammatikai első személyt képviselő *-m* reflexe, amelyből az őt követő deiktikus névmás szókezdő *t*-jének hatására lett természetes módon *-n*: *-mt-* > *-nt-*. A számos magyar analóg jelenség közül egyet említek csak, mert ez is a tagadással kapcsolatos, a tagadó *senki* névmást, ahol az eredeti *-m* a következő *+k* hatására lett regresszív hasonulással *-n*-né.

A deixis és a tagadás különben nem idegenek egymástól, köztük szoros, bár sok esetben első pillantásra nem látható affinitás található. A – közelre mutató – deiktikus elem a tagadás *hic et nunc* gesztusát képviseli, lényegében ugyanazt, amit a szóban forgó osztják tagadószó első elemének szóvégi *-n*-je (<*-m*), valamint a magyar *nem* *-m*-je is: a grammatikai egyes szám első személyét. Az osztják *ěnti=m*, vogul *ăt'i=m* *-m* -je is névmási eredetű, de etimológiája szerint nem személynévmás, hanem az uráli **mV* 'valami' általános, illetve kérdőnévmás 'maradványa'. Ad analogiam: az angol *not* < *naught* < óangol *nōwiht* a *ne^o* 'tagadó partikula^deiktikus elem' + *ōwiht* 'teremtmény, dolog' összetétele.¹⁰

5. Az obi-ugor tagadószók két csoportra oszthatók: modális és predikatív tagadószók csoportjára. A modális tagadószavak tovább oszthatók nem prohibítívuszi („első személyű”) és prohibítívuszi („személyjel nélküli”) partikulák csoportjára, a predikatívuszi tagadószók ugyancsak tovább oszthatók az önálló és nem önálló partikulák csoportjára. Sematikusan:

Osztják tagadószók

	Modális		Predikatívuszi	
	Nem prohibítívuszi	Prohibítívuszi	Önálló	Nem önálló
Monomorfikus				<i>a</i>
Polimorfikus	<i>ě-n</i>	<i>ä+l</i>	<i>ě-n+tə</i>	<i>ě-n+tə+m</i>

Példák:

D *jöxtot-a měj ěnta?* 'megjött-e vagy nem?'

D *t'ät' jětə utən-a?* 'ellenség jöttét látod-e?' (NB. a déli osztjában az *-a* partikula számos nyitott „vegyértékkel” rendelkezik: nyugat felé a vogul, távolabbról a permi, sőt a mordvin felé, kelet felé pedig a szölkupon át a paleoszibériai ket felé)

D *mä ěn jöxtəm* 'én nem érkeztem meg'¹¹

D *ăt tišta!* 'ne bánkódj!'¹² (NB: *ăt t*-je más nyelvjárások *l*-jének, illet *l*-jának felel meg.)

K *ěntə, juγ-nöγ tōyi-murəwtəwəl* 'nem, a vízhordórúd eltörök'¹³

K *t'e(t) wälwəl mustəm ni,* 'itt él egy szép nő,

⁹ Honti 1984. 89.

¹⁰ *Oxford Concise Dictionary of English Etymology*. Oxford University Press, Oxford–New York. 1996.

¹¹ Honti 1984. 89.

¹² Honti 1984. 89.

¹³ Honti 1984. 157. 1/4.

t'u-min mustəm, mēli kan-mēɣnə ɛntim olyan szép,
amilyen a cār országában nincsen'¹⁴

A nem önálló *ɛntəm* ~ *ɛntim* tagadószó jelentése – összetevőinek megfelelően (tagadó igető-Sg1+demonstrativum+ 'mi') – 'semmi', és névszóként viselkedik, amennyiben esetragot vehet föl. Például:

K *ɛɣkäm ɛntimɣa jéɣäɣən* 'anyám meghalt' < „semmivé lett” [Translativus]
K *Löw ɛntemna kōləm δləɣ* 'önélküle meghaltam volna' < „ő semminél meg-
ltam hana” [oblatív[us]

Az *ɛntim* predikatív funkcióban olykor külön is jelölve van a *-ki* enklitikus partikulával és – a magyarhoz hasonlóan – csak jelen idő minden szám harmadik személyében használatos, ahol „– az alannal való egyeztetés végett – felveszi a főnévi abszolút paradigma számjeleit”¹⁵. Például:

K *rit jokən ɛntimeki* 'a csónak otthon nincsen [Predikatívusz Sg]'
měj ämpəɣlōɣ jokən ɛntimäkən 'a mi kutyáink otthon nincsenek [Predikatívusz Du]'
mā äniläm jokən ɛntimüt 'nővéreim otthon nincsenek [Predikatívusz Pl]'

Múlt időben a tagadószó – ugyancsak a magyarhoz hasonlóan – „a létige megfelelő alakjaival együtt” szerepel¹⁶:

K *měj mēɣəwnə t'i-min mustəm werəɣotət ɛntim wälilkalt.* 'mi földünkön ilyen
szép gyermekek nem szoktak lenni [Historicum]'

Vogul tagadószók

	Modális		Predikatívuszi	
	Nem prohibítívuszi	Prohibítívuszi	Önálló	Nem önálló
Monomorfikus				-a
Polimorfikus	a+t	u+l	ā+t'i	ā+t'i+m

Példák: *sōl'-a* 'igaz-e? [*<* igaz vagy nem?]'
at wāɣləm 'nem tudom'
ul šalten! 'ne lépj be!'

Párbeszéd A: *naɣ tūjɣaten!* 'te rejtőzz el!
B: *āt'i, naɣ tūjɣaten!* 'nem, te rejtőzz el!'¹⁷

¹⁴ Honti 1984. 161. 7/13.

¹⁵ Honti 1984. 89.

¹⁶ Honti 1984. 89.

¹⁷ Kálmán 1965. 45–46.

A predikatív ragozás a vogulban is a 3. személyre korlátozódik és – ellentétben az osztyákkal, de hasonlóan a magyarhoz – zéró jeles:

nañ āt'im 'kenyér nincsen'¹⁸

6. A magyar tagadópartikula-pár: *nincsen-nincsenek* különleges funkciójú alak. Különlegessége részint abban áll, hogy a tagadás másik két szavától, a tagadó ~ tiltó *nem-ne* pártól eltérően bennük a grammatikai szám kategóriái (egyes- vs. többesszám) vannak kötelezően képviselve, míg azokban a grammatikai személyek modalitáshoz kötött disztribúciója (imperatívusz – nem imperatívusz szembenállását a jelöletlen második személy – jelölt első személy ellentéte képviseli) nyilvánul meg alapvető vonásként. Megjegyezzük, mert fontosnak tartjuk: a grammatikai időt illetően mindkét tagadószó pár jelöletlen, azaz az aktuális beszéddel egyidejű, ami a nyelven kívüli gesztusok világához kapcsolja őket. Különlegessége másrészt abban áll, hogy egyszerű szó-szerúsége ellenére szintaktikai-szintagmatikai szempontból összetett, azaz voltaképpen frázis. Ez a tulajdonsága a tagadó választ megelőző kérdőmondatban szereplő állító változatban válik nyilvánvalóvá, pl. Kérdés: *Itt van a kulcs? Megvan a kulcs?* – Válasz: *Nincsen v. nincs itt*, illetve *Nincsen v. nincs meg*. Sőt gyakrabban és egyszerűbben az ige bővítményét képező határozószó, illetve ennek különleges fajtája, az igekötő nélkül is: *nincsen v. nincs*. A birtoklás mondatbeli kifejezése a magyarban másodlagosan az ún. részeshatározóval történik. Tudniillik a birtoklás elsődleges kifejezése a birtokon van jelölve a birtokos számát és személyét képviselő személyjellel. Ebben az összefüggésben a *részeshatározó (dativus)* elnevezés helyett alkalmasabb lenne a *kedvezményezett (beneficiarius)* terminus használata, amennyiben ez pontosabban fejezi ki, hogy a létezik, a fennálló helyzetnek éppen a szóban forgó személy vagy dolog a kedvezményezettje.¹⁹ Kérdés: *Van neki kulcsa?* Válasz: *Nincs neki*, illetve *Nincs*. Akár kedvezményezett, akár más határozói bővítménye(i) van(nak) a létigének, jelenidejű (azaz a beszéddel egyidejű) tagadása/tagadásuk egyaránt a *nincsen-nincsenek* alak(ok)kal történik, amiből következik, mint fentebb mondtuk is már, hogy a *nincsen* (és többesi megfelelője, a *nincsenek*) szóalakban jelentkező szószerkezet, azaz szintagma.

A Münchener-kódexben szereplő 9 *incs*, illetve *incsen*, *incsenek* alak kétségen kívül mutatja, hogy a magánhangzós kezdetű alakok egyenrangú változatai voltak a nazális mássalhangzó kezdetű 14 *nincs*, illetve *nincsen*, *nincsenek* alaknak – még a 15. század második felében is. Ez az a körülmény, amely a *nincs* tagadószót (és változatait), velük együtt a *nem* tagadószót (és változatait) a mindenütt magánhangzókezdetű ugor tagadószók köréhez – ezen túl és általuk az uráli tagadó ige **i-* (~ **e-*) tövéhez – engedi kapcsolni.²⁰

A föltevést, hogy a *nincs* ~ *nincsen* alak valóban kapcsolatos az osztyák *ěntə* tagadószóval, erősíti a R. *nincsek* (MTESz) többes számú alakja, amely párhuzamba állítható az osztyák *ěntimät* alakkal, melyben a *-t* ugyanúgy többesjel, mint a magyarban a *-k*. Nehézséget okoz azonban a szóbelseji osztyák *-nt-* ~ magyar *-ncs-* közös nevezőre hozása, mert számos példa

¹⁸ Kálmán 1965. 45–46.

¹⁹ Hképpen a magyar dativus, ill. casus beneficiarii valamelyest hasonlít a nyenyec predestinatív ragozásra (lično-prednaznačit'el'noe sklońenie), amelyet az jellemez, hogy az illető szóalakon jelezve van, hogy kinek/minek az érdekében, kinek/minek a javára szolgál a mondatbeli funkcióját tekintve alanyesetben, tárgyesetben vagy részesesetben szereplő szó.

²⁰ Abondolo 1996. 36.

támasztja alá, hogy osztják *-nt-* nek magyar *-d-* felel meg, pl. osztják *χḗntə* 'osztják' ~ magyar *had*, osztják *unt* 'erdő, vadon' ~ magyar *vad*, osztják *jontəχ* ~ magyar *ideg*. Mint fentebb már jeleztük, az osztják *əntə* minden bizonnyal összetétel, melynek elemei *ě-n-*, azaz tagadó igető – grammatikai első személy (*-m*) fonotaktikailag módosult morfémája (*-n-*) + *ti ~ tə* demonstratív névmás. Az osztják *əntə* vogul megfelelője, *āt'i* hosszú *ā*-ját denazalizáció következményének fogjuk föl, amikor az elveszett nazálisért a megmaradt magánhangzó nyújtásával kárpótolja magát a nyelv. Ilyen denazalizációra és a vele járó magánhangzó-nyúlásra gyanakodhatunk éppenséggel a Münchener-, Bécsi- és Apor-kódex *nics*, *nicsen*, *nīL* alakjainak olvastán, amit támogatnak Wichmann csángó szótárának *niiš*, *niš* adatai is. Továbbá: a vogul alak alapján föltételezhetünk a vogul és a magyar alapján az ugor alapnyelvre egy határozói képzőt, amely palatalizált szótagként realizálódik, ad analogiam: *ət* 'éjszaka' ~ *ət'i* 'éjjel, éjszaka idején'. Ebből következően föltételezünk egy protougor **en+tə ~ *ent'e* határozói funkciójú tagadó alakot, amelyben a szóbelseji mássalhangzó-szekvenciát **-ńc-* ként rekonstruálhatjuk így: **eńcā*.

7. Ennek pedig magyar *-gy-* vagy *-ngy-* felel meg, pl. protofinnugor **lońca* > vogul *lańšij* 'langyos' ~ osztják *lańšəj* 'meleg' ~ magyar *lág* ~ *langyos*, ld. továbbá osztják és vogul megfelelőivel együtt a magyar *hangya* és *húgy* alakokat, valamint a vogul *kēńš* 'rénbőrcsizma', osztják *kintš* 'ua.' szavakat mint a magyar *kengy-* megfelelőjét a *kengyel* elhomályosult összetételében. Mellesleg a *langy-* ~ *lág* dublett példa a denazalizáció indukálta magánhangzó-nyúlásra is, ld. még továbbá a *hangya* ~ *húgy* dubletet is. Így jutunk egy magyar **ingy* alakhoz, amelynek írásos emlékeinkben nincs nyoma. Ezzel szemben létezik határozói funkcióban *ingyen* alak (melyben *-^on* a lokatívusz általánosan használt ragja) – a régiségben is – egyebek mellett 'gratis' jelentéssel.

8. Vajon az *ingyen* és a – Münchener-kódexből ismert – *incsen* kapcsolatba hozható-e egy mással? Hangtani szempontból azt kell először megvizsgálnunk, hogy egyáltalán van-e (volt-e) *-ngy-* ~ *-ncs-* váltakozás a magyarban. Egyetlen ilyen – számomra meggyőző – párt tudok említeni: *rongy* – *roncsol*. Ezeknek pedig több mint valószínű köze van a *rombol-romlik-ront* igék tövében meglevő *rom* tőhöz. A *rom* tő – véleményem szerint és ellentétben az etimológiai irodalomban elfogadott nézettel – etimológiailag rokon olyan olyan zürjén, votják, cseremis, mordvin, finn megfelelőikkel, amelyek mind *l-* kezdetűek, közülük közönségesen ismert a finn *lumi* 'hó' szó. Az etimológiai irodalom egy része²¹ ebbe az etimológiába tartozónak veszi a magyar *lom* szót is, míg a legújabb *Etimológiai szótár* ugyanezt a szót szláv eredetűnek tartja.²² A magyar *rom* és finn *lumi* 'hó' és társai összetartozása mellett szól e jelentéseket összekötő-közvetítő-átmeneti 'olvadt hó, lucsok, locspocs' jelentés, továbbá és még inkább, hogy van egy részleges finnugor-ugor *l~r* váltakozás, amely érvényesül a magyarban és a vogulban (de az osztjákban nem!), pl. magyar *három*, vogul *xurəm*, de: osztják *koΔəm*, mordvin *kolmo*, finn *kolme*, észt *kolm* További vizsgálatot érdemel, hogy a *lom-rom* pár dublett-e, vagy hogy összekapcsolódásuknak van-e köze a népetimológiához, amely a szláv jövevény *lom* szót asszociálhatta volna a finnugor eredetű *rom* szóhoz. E kérdéseket félretéve föltesszük, hogy van egy nagyon régi

²¹ Lakó György (főszerkesztő): *A magyar szókészlet finnugor elemei*. I-III. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967–1978, a továbbiakban MSZFgr.

²² Zaicz 2006.

tövünk, amelynek derivátumai sem lehetnek túlságosan recensék, még akkor sem, ha a *rongy ~ roncs* dublett – az írott források szerint – csak a 19. századra állott elő. Mégis: ha ezek között az alakok között létezik etimológiai kapcsolat, amint hisszük, hogy létezik, akkor az *-ngy- ~ -ncs-* váltakozás nem fantazmagória, hanem realitás.

A *nincsen* ugor előzményét tehát **eńćə(m)* alakban rekonstruálhatjuk. Szabályos megfelelése ennek, főntebb láttuk, *ingyen* kellene, hogy legyen. (Az *ingyen* alakról lásd alább.) Viszont a legkorábbi adatok mégis *incsen~nincsen* alakban maradtak ránk. Mivel magyarázhatjuk akkor az *-ncs-s* alakokat? Itt egy korábbi – egészében ma már nem vallott – magyarázatom egy részét használom támaszul: a *nincsen–nincsenek* paradigma jobban „hasonlít” egy igei paradigmához, mint az egyedülálló és adverbialis funkciójú *ingyen* alak.²³ A *nincsen -^on* végződése homofón ugyan a szuperesszívusz ragjával, de attól funkciójában eltér, és azonos a névszói eredetű általános igeragozás egyes szám harmadik személyű ragjával, amely a szóban forgó igei paradigmához való affinitást erősíti. Ez az állítás még akkor is megfontolandó, ha modális szempontból óriási szakadék tátong az indikatívuszi funkciójú *nincsen–nincsenek* és a hozzájuk hangalakban „megszólalásig” azonos – csak írásban különböző – imperatívuszi *intsen–intsenek* között. A magyar tagadószó pár, *nem* és *ne* igei természetére vall a grammatikai személyek – első személy vs. az összes többi – modalitáshoz kötődő disztribúciója, amit tovább gazdagít a *nincsen–nincsenek* paradigma, a grammatikai harmadik személy egyes és többes számra korlátozott predikatív paradigmája. Igei vonása még a magyar s velük együtt a *vogul* és osztják tagadószóknak is, hogy a beszédaktussal egyidejűek, jelenidejűek, azaz grammatikai szempontból zéró-jelesek. Ez a zéró-jeles mivoltuk, mint főntebb már mondtuk, a beszédet kísérő gesztusokhoz kapcsolja őket.

9. Az *ingyen* jelentése a régiségben némileg más volt, mint ma. Amellett, hogy kezdettől fogva megvolt ’gratis’ jelentése, ettől a jelentéstől némileg eltérő értelemben is használták, mégpedig – a Münchener-kódexben mindig – a tagadáshoz kapcsolódva. Tekintsük a következő példákat a Münchener-kódexből:²⁴

Máté 21,32

MK: *Mert jött János tühozjátok igazságnak utában, és nem hittetek neki, az jelenvaló bűnös művelkedetbeliek kedig és az paráznák hittének neki; de tü látvátok ingyen[,] penitenciát sem fogtatok, hogy aztán hinnétek neki.*

VULGATA: venit enim ad vos Iohannes in via iustitia et non credistis ei publicani autem et meretrices crediderunt ei vos autem videntes nec paenitentiam habuistis postea út crederetis ei

Márk 3,20

MK *És jövének az házba. És esmég az gyölekezet egybe gyölekezének, úgyhogy kenyeret nem ehetnének és ingyen nem ihatnának.*

VULGATA: et veniunt ad domum et convenit iterum turba ita ut non possent neque panem manducare

²³ Simoncsics Péter: *On the verbal nature in Hungarian*. VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 3A kötet Debrecen 1990. 144–147.

²⁴ A kódex Décsy Gyula olvasata szerinti Szabó T. Ádám gondozta népszerű kiadását, *Münchener Kódex [1466]*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1985 használom.

Márk 6,31

MK: *És mondá Jézus őnekik: Jövvetek magatoknak puszta helyre, és nyogodjatok meg kevesenne. Mert sokak valának, kik jönnek vala és mennek vala, és ingyen enniek való idő[tt] sem vallanak vala*

VULGATA: et ait illis venite seorsum in desertum locum et requiescite pusillum erant enim qui veniebant et rediebant multi et nec manducandi spatium habebant

Márk 14,68

MK: *És ő megtagadá, mondván: Ingyen sem tudom, sem esmertem, mit mondasz. És kiemene az pitvar eleibe; és tik szóla.*

VULGATA: at ille negavit dicens neque scio neque novi quid dices et exiit foras ante atrium et gallus cantavit

János 4,11

MK: *Mondá őneki az némbéri: Uram, ingyen nincsen mivel meréh és az kút magas; azért honnan vallod az eleven vizet?*

VULGATA: dicit et mulier Domine neque in quo haurias habes et puteus altus est unde ergo habes aquam vivam

Visszapillantva évszázadok távolából üde ártatlanság sugárzik felénk első bibliafordításunk nyelvéből, amibe beletartozik az a nyelvjárási *couleur locale*, helyi íz és szín, naiv szemlélet, ami a beszélő (itt: fordító) nyelvi világát a világmindenséggel azonosítja. Ennek egyik megnyilvánulása éppen az *ingyen* sajtáságos használata. Bármelyik fönti példát vesszük, mindegyik számunkra szokatlan jelentést sugall, amit a fordítás alapjául szolgáló Vulgata szövegéből tudunk csak értelmezni, azaz mai nyelvünkre „lefordítani”. Pl. **Máté 21,32** MK: *de tii látvátok, ingyen [-] penitenciát sem fogtatok*, VULGATA: vos autem videntes nec paenitentiam habuistis, mai nyelven úgy mondanánk, hogy „ti pedig, akik láttátok őt, mégsem tartottatok bűnbánatot”. A másik példa még inkább „leleplezőbb”, megmutatja azt a küzdelmet, amit a fordítók vívtak azért, hogy visszaadják a Vulgata szövegét: **Márk 6,31** MK: *és ingyen enniek való idő[tt] sem vallanak vala*, VULGATA: et nec manducandi spatium habebant, azaz mai nyelven „még csak enni való idejük/helyük sem volt”. Egy harmadik, a krisztusi szenvedéstörténet híres locusa, **Márk 14,68** MK: *Ingyen sem tudom, sem esmertem, mit mondasz*, VULGATA: neque scio neque novi quid dices. A latin azt mondja „nem is tudom, nem is ismertem, amit mondasz”, a MK fordítójának előadásában Péter erőteljesebben tagadja meg Jézust, amikor azt mondja mai nyelvre fordítva, hogy „Nemhogy nem tudom, de még csak nem is ismertem...” És végül **János 4,11** MK: *Uram, ingyen nincsen mivel meréh és az kút magas*, VULGATA: Domine neque in quo haurias habes et puteus altus est, azaz mai magyar nyelven „Uram, egyáltalán nincs mivel meríts, és a kút mély” vagy „Uram, semmi sincs, mivel meríts, pedig a kút mély”.

E példákból kitűnik, hogy tagadószóval együtt az *ingyen* jelentése 'mégsem, még csak nem is, egyáltalán nem, semmi sincs', azaz a tagadást kiemelő, valami mással szembeállító határozószó. Kérdés, hogy hozható ez közös nevezőre a 'gratis' jelentéssel. Tekintsünk két példát ugyancsak a Münchener-kódexből: **Máté 10,8** MK: *ingyen vöttetek, ingyen adjatok*, VULGATA: gratis accepistis gratis date, azaz mai nyelven „fizetés nélkül vettetek, fizetés

nélkül adjatok”, **János 15,25** MK: *Mert ingyen gyűlöltetek engemet*, VULGATA: quia odio me habuerunt *gratis*, KÁROLI: Gyűlöltetek engem *ok nélkül*. *Ingyen*²⁵ önmagában általános *privatior*, a *mindentől/bármitől való megfosztás* állapotát jelenti, tagadószó előtt pedig annak kiemelő, nyomatékosító módosító elemeként, azaz határozószóként szerepel: *’egyáltalán [nem], semmiképpen [sem]’*.

Az *ingyen ~ (n) incsen* nem cserélhető föl egymással – ma már, de az írásbeliség előtti korban még egymással fölcserélhetők lehettek. Az a tény, hogy az *ingyen* mint módosító elem „vonzódik” a tagadáshoz *’egyáltalán nem/nincsen, még csak nem is’* jelentésben, önálló használatban pedig jelentésében benne foglaltatik az általános *privatio*, arra mutat, hogy az idők folyamán sem szakadt ki a tagadás vonzásköréből. Változás annyiban történt, hogy a fölcserélhetőség dimenziójából (a virtuális asszociatív dimenzióból) átlépett az egymásutániség dimenziójába (az aktuális metonimikus dimenzióba), ami az *ingyen*-nek a szintaktikai hierarchiában való lefokozásával, a tagadó elemnek való alárendelődésével járt.²⁶ Hasonló jelenség – vélekedésem szerint – az uráli tagadóige magyar reflexének, az *-e (<-é)* kérdőpartikulának és a *birtok -é-* névmási morfémájának funkcionális kettéhasadása szintaktikai és szintagmatikai szinten. A különbség annyi, hogy utóbbi esetben az alak lényegében azonos maradhatott (*-é-*), mert a morféma a nyelv más-más szintjén jelentkezett. Ami az *ingyen ~ incsen* funkcionális elválását illeti, azért lett éppen a szó belsejében *-ncs-*t, szó kezdetén protetikusan *n-*t tartalmazó alak, a *nincsen* a primer tagadás eszköze, nem pedig a magánhangzós kezdetű *ingyen*, mert karakteresebb, mert vizuálisan is kapcsolatban áll a gesztussal, sőt maga is – fonetikai-fiziológiai, sőt fiziognómiai gesztus, továbbá még azért is, mert rímel az *-nt* végű igék imperatívuszával, röviden: affinitást mutat az igék egy csoportjához.

10. Összefoglalás: az eredeti uráli tagadóige az ugor korban tagadószóvá dermedt, amely a főige (converb) teljes paradigmájához tartozó alakokkal együtt alkot analitikus szerkezeteket. Igei mozzanatként azonban megőrizte a nemimperatívuszi vs. imperatívuszi módok ellentétét: az obi-ugorban paradigmatikusan magánhangzó-váltakozásként, a magyarban grammatikai személyek toldalékolásig megmutatkozó disztribúciójaként (első személy vs. többi), továbbá: az ugor nyelvek megőrizték minden szám harmadik személyében a névszók predikatív ragozását a tagadó alakokban is. Az eddigi megmagyarázatlan magyar *nincsen, nincsenek* és társaik obi-ugor megfelelőit az osztják *ěntə(m)* és a vogul *āri(m)* tagadószóiban sikerült megtalálnunk, és az obi-ugor és magyar megfelelőik szókezdetének eltérését protetikusan nazálisok és susogók föllépésével magyarázunk.

²⁵ *Ingyen* és *egy* esetleges összefüggéséről lásd MszFgrE egy szócikkének 2. alatti részét, illetve Keresztes Kálmán monográfiáját (Kálmán Keresztes: *Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ete- and Hungarian el- 'fore'*. Indiana University Publications Uralic and Altaic Series 41. Bloomington 1964). Továbbá: mind alaktani, mind jelentéstani okokból figyelmet és további elemzést érdemel az Ómagyar Mária-siralom *ëggyen-igy[fiodum]* szerkezetének *ëggyen* alakja, amelyet mai nyelven *egyetlen*-nek mondanánk hűen a latin eredeti *unice* vokatívusi alakjához is. Alaktani okokból a dublettgyanús *ingyen ~ ëggyen* pár miatt, jelentéstaniilag pedig a R. *ingyen ~ ëggyen*, mai *egyetlen* egyenértékűsége miatt tűnhet föl számunkra, hogy a R. *ingyen ~ ëggyen* alakokban rejtező *privatio* miként lesz transzparenssé az *ëgye=tlen* alakban a *privatív* képző által.

²⁶ Voltaképpen ez nem más mint az ún. *Jespersen-ciklus*, ahol a tagadás kiemelésére használt partikula idővel kiszorítja a tagadópartikulát, mint a franciában az eredetileg *’lépés’* jelentésű *pas* a *ne* tagadószót pl. a *pas mal* *’nem rossz’* kifejezésben.

The Negation in Ugrian Languages

Keywords: Ugrian languages, Ostyak, Vogul, Hungarian, negation, prohibition, etymology, XVth century

The author is finding a common denominator for the seemingly discrepant elements of negation and prohibition of Ugrian languages (Ostyak en - äl - ent (m), Vogul at - ul - at'i(m), Hungarian nem - ne - nincsen, nincsenek and the interrogative particle -e) in the Uralic negative auxiliary stem e- i-. In contradistinction to most of the cognate languages the verbal character of the negative auxiliary was preserved only partially in Ugrian. Nevertheless the traces of a one time full verbal auxiliary paradigm are seen through differentiation in modality by virtue of vowel rotation in ObUgrian and by virtue of complementary distribution of grammatical persons as well as grammatical numbers in Hungarian. The initial n- of Hungarian negative particles ne, nem, nincs etc. is considered an inetimological consonant, since it is a prothetic nasal developed in the separate life of Hungarian as written records from the XVth century indicate. The original negative stem with vowel initial e- i- has been preserved in the interrogative particle of general questions, e.g. Igaz-e? 'Is it true, it isn't?'

Mózes Huba

Versrendszerek kötöttsége és nyitottsága

Egy vázlat szükségesnek vélt újragondolása

A versépítő szótagok prozódiai sajátosságainak megfelelően a kötött hangritmusú magyar vers ma többféle: ütemhangsúlyos, időmértékes, hangsúlyváltó, moraszámláló, szimultán – ezen belül bi-, tri- és quadrimetrikus –, valamint szótagszámláló. A hangsúlyváltó vers bizonyos értelemben az időmértékes és az ütemhangsúlyos, a moraszámláló vers pedig végső elemzésben az időmértékes és a szótagszámláló sajátosságok ötvözője. A bimetrikus szimultán vers az ütemhangsúlyos és az időmértékes ritmus, a trimetrikus szimultán vers *a)* az ütemhangsúlyos, az időmértékes és a hangsúlyváltó, valamint *b)* az ütemhangsúlyos, az időmértékes és a moraszámláló ritmus, míg a quadrimetrikus szimultán vers az ütemhangsúlyos, az időmértékes, a hangsúlyváltó és a moraszámláló ritmus egyidejű érvényesítője.

Alább a kötött hangritmusféleségek egy-egy példája következik.

1. Ütemhangsúlyos vers

Sorait egy-egy meghatározott helyen álló hangsúly tagolja ütemekre. A sorok képletében az ütemek szótagszámát és az ütemek határát, illetve a metszeteket szokás jelölni, az előbbit arab számmal, az utóbbiakat /, illetve // jellel.

*Elementem otthonról
lidérc-szót hallgatni.
Elementem otthonról
kalmárral alkudni.
Elementem otthonról
idegen lány után.
Elementem otthonról
csütörtök délután.*

(Dsida Jenő: *Rettenetes virágének*)

A strófaalkotó sor metrikai képlete: 3//3.

2. Időmértékes vers

Soraiban a hosszú és a rövid szótagok váltakozása mintáz belső ritmusegységeket. A sorok képletében a rövid szótagokat u, a hosszú szótagokat –, a közömbös szótaghelyeket esetenként x, a belső ritmusegységek határát szintén / jelöli.

*Bocsánat, olvasóm,
ki mostig üldögéltél
újságot-olvasón,*

vagy halk imát morogtál
 vén gyöngyház-olvasón
 és most véletlenül
 akadt e vers kezvedbe:
 Bocsánat, olvasóm!
 (Dsida Jenő: *Miért borultak le az angyalok Viola előtt. Bevezetés*)

A két strófaalkotó sor metrikai képlete:

x - / x - / u -
 x - / u - / u - / x

3. Hangsúlyváltó vers

Soraiban a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok váltakozása olyanszerű ritmusképleteket mintáz, mint az időmértékes vers rövid és hosszú szótagjai. A sorok képletében a hosszú szótagokat félkövér **x**, a rövid szótagokat kurrens *x* jelöli.

Az alábbi műfordítás strófába szerkesztett sorai hangsúlyváltó jambusi tízesek:

az a az e az i az o az u
az u az a az e az i az o
az u az a az e az i az o
az a az e az i az o az u
 (Ernst Jandl: *Szonett*. Eörsi István fordítása)

A strófaalkotó sor metrikai képlete:

xx / xx / xx / xx / xx

4. Moraszámláló vers

Sorai rövid, azaz egymorás és hosszú, azaz kétmorás szótagokból álló, azonos moraszámú belső egységekből épülnek.

Ér tükrében látszik az ég is,
Feje tetején a vizicsibe-nép is.
Siklók, békák, pókok látják
Vizicsibe-pásztor vizicsibe-nyáját.
 (Weöres Sándor: *Magyar etűdök*, 91.)

A szótagok időtartamát feltüntető ritmusképlet:

-- / -- / - u u / --
 u u u u / -- / u u u u / --
 -- / -- / -- / --
 u u u u / -- / u u u u / --

Könnyen megítélhető, hogy valamennyi sor valamennyi belső egységének azonos a moraszáma.
A strófaalkotó sor metrikai képlete (amelyben az m a mora szó rövidítése):
4m / 4m / 4m / 4m

5. Bimetrikus szimultán vers

Sorai egyidejűleg ütemhangsúlyos és időmértékes ritmusúak.

*Csillog és csal, mint varázslép,
a világ, e szép boszorka
s lám, helyetted színre más lép,
rád szorult a csapda torka.
Száz bűbáj közt bújj keresztül,
légy utadnak józan őre,
jobb, ha még pillád se rezdül,
bármi csábít, hajt előre.*
(Mihai Eminescu: *Glossza*. Dsida Jenő fordítása)

A strófaalkotó sor szimultán metrikai képlete:
4//4

– u / – – // – u / – –

6. Trimetrikus szimultán vers

Sorai egyidejűleg ütemhangsúlyos, időmértékes és hangsúlyváltó vagy ütemhangsúlyos, időmértékes és moraszámláló ritmusúak.

a) Egyidejűleg ütemhangsúlyos, időmértékes és hangsúlyváltó ritmusú sorok:

*Lovamra patkót senki nem veret,
Be szerencse, hogy senki sem szeret:
Kocogok, lógok, követlen uton
S hogy merre megyek, nem nagyon tudom.*
(Ady Endre: *A ló kérdez*)

A strófaalkotó sor szimultán metrikai képlete:

3/2//3//2

xx / xx / – x / xx / u –

xxx / xx // xxx / xx

A szimultán képlet második, időmértékes sorával kapcsolatban nem felesleges talán Babits Mihály 1923-ból származó észrevételére utalnom: „A költők gyakorlata eljutott odáig, amit az

elmélet nem tudott, még csak nem is sejtett: hogy a magyar jambusi sor tökéletes hangzású és félreismerhetetlen lejtésű lehet akkor is, ha az utolsót kivéve egyetlen jambus sincs benne.”¹

A szimultán képlet harmadik, hangsúlyváltó sorában nem nehéz felismerni két egymást követő hangsúlyváltó adóniszi kólont.

A szakirodalom egyik méltánylandó megállapítása szerint szimultaneitást csak eltérő prozódiai alapú ritmusok társulása eredményezhet.² Ezt a megállapítást figyelembe véve a fenti képlet ütemhangsúlyos és időmértékes, valamint időmértékes és hangsúlyváltó ritmus társulásaként írható fel:

3/2//3//2

xx / xx / – x / xx / u –

xx / xx / – x / xx / u –

xxx / xx // xxx / xx

b) Egyidejűleg ütemhangsúlyos, időmértékes és moraszámláló ritmusú sorok:

Árnyak sora ül a réten.

Nyáj zsong be a faluvégen.

Zúg-dong sűrű raj a fákon.

Békák dala kel az árkon.

(Weöres Sándor: *Magyar etűdök*, 49.)

A strófaalkotó sor trimetrikus jellegét ütemhangsúlyos és időmértékes értelmezésének alternatívítása biztosítja:

4//4 ↔ 2//4//2

– – u u // u u – – ↔ – – // u u u u // – –

4m / 4m / 4m

A sor szimultán metrikai képlete a következő, eltérő prozódiai alapú ritmusok társulásaként is felírható:

4//4

– u u // u u – –

b) 2//4//2

4m / 4m / 4m

7. Quadrimetrikus szimultán vers

Sorai egyidejűleg ütemhangsúlyos, időmértékes, hangsúlyváltó és moraszámláló ritmusúak.

¹ Babits Mihály: *Magyar ritmus.* = Uő: *Írás és olvasás.* Tanulmányok. 2. kiadás. Athenaeum, Bp. 1938. 273.

² Szerdahelyi István: *Verstan mindenkinek.* 3. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1997. 179.

*Paripám csodaszép pejko,
ide lép, oda lép, hejhó!
Hegyen át, vizen át vágat,
nem adom, ha igérsz százat.*
(Weöres Sándor: *Magyar etűdök*, 46.)

A strófaalkotó sor szimultán metrikai képlete:

3//3//2

u u - / u u - / - -

xxx / xxx / xx

4m / 4m / 4m

A képlet a következő, eltérő prozódiai alapú ritmusok társulásaként is felírható:

a) 3//3//2

u u - / u u - / - -

b) 3//3//2

4m / 4m / 4m

c) xxx / xxx / xx

u u - / u u - / - -

d) xxx / xxx / xx

4m / 4m / 4m

8. Szótagszámláló vers

A magyar szövegekben a szótagok pusztá száma nem ritmusmeghatározó, mert ritmusszerkezetük alakításában a hangsúly és/vagy az időtartam figyelmen kívül nem hagyható szerepet játszik. A gyakorlatban mégis egyre gyakoribbak a ritmikái elvárásoknak pusztá szótagszámukkal is megfelelő magyar versek, köztük a japán moraszámláló haiku 5–7–5 szótagú magyar változatai.

Példa a haiku magyar változatára:

*napvakított fa
leveleinek árnya
után tapogat*

(Sajó László: *222 haiku és egy hosszú árnyék*)

Appendix

A) Az ütemhangsúlyos kötöttségekkel egyidejűleg hangsúlyváltó kötöttségeket is érvényesítő versek a kétféle ritmus prozódiai alapjának azonosságára való tekintettel nem sorolhatók a bimetrikusak közé. A szokásosnál szabályosabb ritmusúak mégis bimetrikusként olvashatók.

*Hajnalban állnak már vitézül,
szökik az égről a felhő,
haragos fejükön vigyázva
szallagot ingat a szellő.*
(Nagy László: *Májusfák*)

A strófaalkotó sorpár ütemhangsúlyos és összevont hangsúlyváltó képlete:

3//3//3 – 3//3//2

xxx / xxx / xxx / xxx / xxx / xx

A szimultán képlet második sorában nem nehéz felismerni az ütemhangsúlyos sorpárra mintázott hangsúlyváltó holodaktikus hexametert.

B) A japán moraszámláló versek szótagszám meghatározta magyar változatait bimetrikusan olvashatóvá kötött ütemhangsúlyos vagy időmértékes ritmus teheti.

a) Ütemhangsúlyos ritmusú haiku:

*Patanyom-tócsa,
megrekedt árok: mindegy –
csak szomjunk oltsa [...]*
(Kányádi Sándor: *Színházból jövet*)

A strófa szótagszámláló tagolása és ütemhangsúlyos képlete:

5 – 7 – 5

3//2 – 3//2//2 – 3//2

b) Időmértékes ritmusú tanka, sedōka és haiku:

*Újratemetni
A szórt hamut, áldani
Hült pora vázát?
Szelleme túlcsap a szón,
Csontjai szent szigorán.*

*Holmi püspöknél
A poéta fénylőbb, mert
Dicsőbb, s díszes valahány
Sorában... Híre
Nem márvány ragyogása –
Inkább verseit olvasd.*

Arca szavakban

Elél, ha igen, de ha

Mégsem – imára!

(Kovács András Ferenc: *Hét szép szonett a szépről.*

Ungheretto dicsősége)

A strófák összevont sorai klasszikus időmértékes ritmusúak.

A tanka szótagszámláló tagolása és időmértékes képlete:

5 – 7 – 5 – 7 – 7

– u u / – u u / – u u / – u u / – u u / – –

– u u – u u – // – u u – u u –

A sedōka szótagszámláló tagolása és időmértékes képlete:

5 – 7 – 7 – 5 – 7 – 7

– u – / – – u u – u – –

– u – / – – u u – u – –

– u – / – – u u – u – –

– u u – –

A haiku szótagszámláló tagolása és időmértékes képlete:

5 – 7 – 5

– u u / – u u / – u u / – u u / – u u / – –

A tanka, a sedōka és a haiku összevont sorainak időmértékes képletében egy holodaktilikus hexametert és két hémiepesz kólont összekapcsoló disztichon, egy szapphói strófa, valamint keretező visszatérésként egy újabb holodaktilikus hexameter követi egymást.

A vázlat 8. pontja és az Appendix arról árulkodik, hogy az egymás utáni, illetve az egymással párhuzamos versrendszerek a költészet és a műfordítás-irodalom napi gyakorlatában nyitottak a változásra.

Bound and Open Character of Verse Metrical Systems

Keywords: verse metrical system, Hungarian poetry, bound and open character

Nowadays, Hungarian poems with bound rhythmic structure are written according to eight metrical systems. Of these, the rhythmic patterns of the tri- and quadrimetric simultaneous metrical systems developed relatively late. The occasional over-regulatedness of poems as well as the frequent bimetric character of verse based on syllable count indicates that Hungarian poetry with bound rhythmic structure is open to future changes.

Biró Annamária

Fekete János: *Magyarok történetei*

A 18. század végén rendkívüli módon megnövekedett az érdeklődés a magyar történelem iránt. A jelenséget több okkal is magyarázhatjuk: Nyugat-Európa országaiban olyan nemzeti nyelvű történeti munkák születtek, amelyek egyben új teóriákat és új megszólalási módokat is jelentettek (Franciaországban a filozofikus történetírás,¹ német nyelvterületen az államelméleti iskola képviselői,² angol nyelvterületen pedig különösen a skót szerzők jelentősége növekszik ebben az időben³). Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy II. József reformjai nem vettek tudomást a nemesi privilégiumokról, ezért konkrét politikai válaszadás lehetőségének híján az értelmiség történeti munkákkal és ezeken alapuló röpiratokkal próbálta a privilégiumok jogosságát bemutatni és a korábbi állapotokat védeni. Mindehhez járult az a vágy is, hogy a legkülönfélébb műfajokban is nemzeti nyelven szólaljanak meg, ezért a jezsuita történetírási gyakorlat, mely főleg latin nyelvű eredményeket produkált,⁴ már nem elégítette ki az olvasói igényeket.

A historiográfia általában a későbbi módszerek és összefoglaló munkák fényében tárgyalja a 18. századi próbálkozásokat, és „történetkedvelő dilettánsok” naiv és mindenféle hitelességet nélkülöző próbálkozásaiaként mutatja be a korai szövegeket.⁵ Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy azok a kísérletek, melyek töredékben maradtak, csak a legtrikább esetben keltették fel későbbi korok kutatóinak érdeklődését, és igen csekély azoknak a száma, melyek nyomtatásban is megjelenhettek. Pedig ezek a szövegek nem csupán az útkeresés dokumentumai, sokat elárulnak arról is, hogy szerzőik (akik legtöbb esetben valóban kedvtelésből foglalkoztak történeti kérdésekkel) miként vélekednek az egyes nemzetek korai történetét körülengő mítoszokról, a történetírás módszertanáról és nem utolsósorban saját koruk társadalmi problémáiról. Mint azt már többen is megállapították, ezek a szövegek elsődleges forrásként abban hasznosíthatók, hogy megtudjuk, szerzőik mit gondolnak koruk politikai, gazdasági, katonai és társadalmi berendezkedéséről, hiszen a magyarok korai történetéről szólva általában saját jelenük problémáit tárgyalják. Ennek igen jó példája gr. Fekete János (1741–1803) töredékben maradt munkája, melynek a *Magyarok történetei* címet szánta.

A gr. Fekete János életművét feldolgozó kutatók ismerték ezt a munkáját is. Életrajzírója, Morvay Győző megemlíti a szöveget, arra is utal, hogy Fekete pragmatikus céllal, magyar nyelven kívánta megírni a magyarok történetét, valamint a félbemaradás okairól is szól néhány szót.⁶ Árvayné Rényi Zsuzsa egész tanulmányt szentel a szöveg elemzésének, felismeri annak jelentőségét nem csupán a Fekete-életműben, hanem a felvilágosodás korának szövegvilágá-

¹ Lásd Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Balassi Kiadó, Bp. 2000.

² Lásd Martin Peters: *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Publizist und Statistiker August Ludwig (v. Schlözer) (1735-1809)*. Münster 2003.

³ Hrkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Bp. 1996.

⁴ Pray György és Katona István munkái.

⁵ Kosáry Domokos: *A magyar történetírás a „romantika korában”*. Irodalomtudományi Közlemények (A továbbiakban ItK) 1978. 540–560.

⁶ Morvay Győző: *Galánthai gróf Fekete János*. Bp. 1903. 248.

ban is, ám magát a töredéket csak a feltáró elemzésen keresztül, néhány lényeges aspektusát mégis elfedve ismerhetjük meg.⁷ A szöveg közreadását nemcsak azért tartom szükségesnek, mert az említett elemzés olyan homogén világgépet sugall, mely a szöveg alapos átolvasása után igencsak megkérdőjelezhető (pl. a nemesi jogok problematikája), hanem azért is, mert olyan kutatásokban látom hasznosíthatóknak, melyek a radikális felvilágosodás nyomait keresik magyar nyelvterületen is. Árvayné felsorolja a szöveg főbb jellemzőit: tudatos racionalizmus, antiklerikalizmus, társadalomkritika, háborúellenesség, viszont egy új szempontú elemzés arra is rávilágíthat, hogy a voltairánusként számon tartott Fekete önellentmondásba is kerülhet, ha a felvilágosodás elképzeléseit a nemesi társadalom igényeivel próbálja összhangba hozni.

A szöveg keletkezésének körülményeiről az Aranka György és Fekete János közötti levélváltásból tudunk meg többet. Fekete 1799. aug. 22-én írott levelében tudósítja tervéről Arankát: „...nagyobb fába vágom fejszemet, és azon leszek hogy Hazám történetit, az mohátsi veszedelemig Gibbon modjara le írhasam.”⁸ Edward Gibbon a Római Birodalom bukásáról szóló munkája⁹ kedvelt olvasmánya a korabeli Európának, s még azok is őt és Robertsont tartották példaképüknek, akik nem is olvasták angol nyelven született írásaikat. Válaszlevelében Aranka felhívja a figyelmet a munka nehézségeire, különösen a korai időszakasz tisztázatlan kérdéseire, valamint a dátumok pontosságának jelentőségére.¹⁰ Azokra a pontokra tapint tehát, melyek a legsikerületlenebbek lesznek Fekete János munkájában. A munkát előkészítő gróf nem osztja Aranka nézeteit, ő ugyanis nem adatokat nyomozó forráskutató, hanem a már meglévő munkákat „jobb Philosophiával”, francia mestereitől ellesett kritikával, magyar nyelven, mindenki számára világossá téve kívánja előadni.¹¹ Fekete elküldte félbemaradt munkáját Arankának, akit már az imént idézett levelében is első bírójának kér fel, ám arról nincsenek információink, Aranka miként fogadta a próbálkozást. Ekkoriban August Ludwig Schlözer könyvének cáfolatával volt elfoglalva,¹² és a készülő munka sok ponton is ellene látszott mondani Fekete elképzeléseinek.

Az írás megszakításának indokairól csupán Fekete János tollából értesülünk, aki Szekér Joachim munkájának megjelenését¹³ nevezi meg olyan tényezőként, mely fölöslegessé tette saját vállalkozását. Egyetérthetünk Árvayné megállapításával, miszerint ez az indoklás több okból is elfogadhatatlan: Szekér könyve 1791-ben jelent meg, lehetetlen, hogy az igen tájékozott Fekete János 1800-ig nem értesült volna róla; Fekete egyáltalán nem ért egyet a ferences rendi Szekér módszerével, hiszen saját munkájából a csodás elemeket teljesen kiirtani igyekezett.¹⁴ Sokkal elfogadhatóbbnak látszik az az elképzelés, mely szerint Fekete már a magyarok és Európa korai történetéről szólva sem a történeti hűségre, hanem aktuális politikai mondanivalójának kifejtésére koncentrált. Miután az általa alapvetőnek gondolt igazságokat már itt

⁷ Árvayné Rényi Zsuzsa: *Gróf Fekete János történetírói próbálkozásairól*. Századok 1976. 691–698.

⁸ Fekete János levele Aranka Györgyhöz. = Enyedi Sándor. *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben* Irodalomtudomány (A továbbiakban It.) 1990. 469.

⁹ Edward Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London 1776–1789.

¹⁰ Aranka György levele Fekete Jánoshoz. 1799. szeptember 17. = Enyedi Sándor: *i.m.* 473.

¹¹ Fekete János levele Aranka Györgyhöz, 1799. október 9. = Enyedi Sándor: *i.m.* 478.

¹² Ehhez lásd Biró Annamária: „*azt a' bojtorján, izgága Sophista mesterséget a' Kritikát nem tanultam, se nem tudom.*” *Aranka György történetírói munkásságáról*. Erdélyi Múzeum 2007. 3–4. 261–272.

¹³ Szekér Joachim: *A magyarok eredetéről, gyarapodásáról, birodalmáról és annak változásairól*. Pozsony és Komárom 1791.

¹⁴ Árvayné: *i.m.*

kimondta, módszere pedig (mely Voltaire alapján a szokások megjelenítésének szükségességét hangsúlyozta) nem bizonyult sikeresnek, hiszen azokat a szóbeli hagyományokon alapuló munkákat kellett használnia, melyeket el akart vetni, egyszerűen nem tudta továbbfolytatni munkáját. Módszertani felvetései, meglátásai, társadalomkritikája és a mítoszoktól mentes történetírás utópiája azonban érdekessé teszik ezt a töredéket.

Fekete János munkája a Román Állami Levéltár kolozsvári fiókjában az Aranka-gyűjteményben található.¹⁵ A szöveget betűhíven közlöm. Az utolsó oldalon Aranka György kézírásával ez olvasható: *Magyarok Történeti. Mgs. Gr. Gener. Fekete János Uré. Csak éppen kezdte – félbe szakadt.*

Magyarok történetei

Első Szakasza:

Valamint az emberi elme (gyarlóság é? vagy a' világ határin tul járo vágyás?) mindenben inkább kedvelli a' száraz igasságnál a' tsudálatost; és ezen ösztöntől el ragadtatván, még azt is könnyen hiszi, a' mi a' józan ésszel és a' természet változhatatlan Törvényével ellenkezik: ugy szintént minden Nemzetek a' magok eredetekről meséssel ketsegtetnek Történteik Iroitól, és nagyobb részint Népeknek kezdete, az akkoron imádott Istenekkel öszve kaptoltata. Még a' gorombább Északi Nemzetekis, mellyeknek hadi vándorlása majd tsak nem egész Európát el lepte, tudtak magoknak Odinokkal kedvezni.

A' Magyarok első történet-Iroi kétség kívül Papok valának; (ki is tudott volna ezen Scytha modra szüntelen hartzolok között a' világi rendből irni?) mi tsuda tehát, hogy illy mesékhez szokott 's azok el hitetésében fáradozo emberek, a' Görögök, Romaiak, Zsidok, Indusok, 's a' t. példáikat ebbenis követték?

Nem ereszkedem én (ki illyes örvényeket kerülni és tsak igazat irni kívánok) azon Kérdés meg határozásába, hogy midőn Attila az ötödik században meg dulta Európát, és diadalmit annyi Országokon keresztül vivén, meg rengtette a' Napnyugoti Romai Uradalmat, voltanak é számtalan Nemzetekből egybe csoportozott hadjában, azon Tatár Hordák között mellyek vele leg elébb Tatár Országból ki költöztenek, Magyarokis? mert időmet ezen vizsgálásban tölteni, szint olly haszतालannak tartanám, mintha azon Szent Leo Pápa felett Attilától látott és ötlet rémitő két Apostolokrol kívánnék okoskodni.

Hidjék és vitassák a' Székelyek, ha az őket boldogítja, hogy Attila halála után, az el osztott seregjéből, egy rész Magyarok a' Hegyeikbe szorultanak; én ezt se nem tagadom, se nem bizonyitom; tsak még azt is hozzá tészem, hogy a' mint a' mostani Konstantzinápolyi Moszka Követtől Generalis Thamarától értettem, a' Kaukasz mellett egy nem igen számos Népetske lakik, a' melly magárol szint azt állítja, és a' mellynek nyelve a' Hazánkéval alkalmasint egyezni látszatik.

Bizonyosabban mese a' bé fagyott Meotisi posványon által költözött Szarvas, a' melly vadász Eleinket jobb föld esmeretségére hozta. Hidjék a' kik hihetik ezeket, és a' több illyes vagy Nemzetünknek kedvező, vagy annak betsét kissebbitő állításokat. En ezek ki fejezését azon Tudosok tárgyára bizom, a' melly, midőn a' bizonytalant vizsgálja, sullyos fáradozási által, a' nélkül hogy tudjais, néha a' szoros valóságra egy élesztő sugárt hárit.

¹⁵ 62. csomó, 132–136v.

Nyugodjunk meg abban, hogy minden Európát Lako Nemzetek, ámbátor ki költözések ideje számtalan századok által egymástól különböz, még is mindnyájan alkalmasint Nagy Tatár Országból származnak; hol talám a' tudos és serény vizsgáló, még mostis, mind Nyelvre mind el régült szokásokra nézve, ezen Nemzeteknek mag-tsoportjait, a' sokféle Tatár Hordákban fel találhatná.

Arrol se kételkedjünk, hogy mindenkor, vagy egy hatalmasabb Nemzetnek a' gyengébbre törése, vagy a' pásztor élethez kívántato Legelő térség szűk volta, (ha hosszas nyugalom egy vagy más Népek felette nagy meg szaporodását eszközlethette) okozta légyen az illyes egész Nemzetek koblórlását.

Hogy tehát azon Tatár Horda vándorlásának, melly egy régi Honnyában Lévo folyotol Magyaroknak nevezetik, midön Hazánkat meg szállotta (már annak ki jövelele akar 744ben akar 884ben helyheztessek, 's utja akar Havas Alföldén akar Moszka és Lengyel Országokon keresztül jegyeztessek) a' fellyebb említett két okbol, vagy valamellyik vagy mind a' kettő is föbb rugója volt: azt bizonyosabbnak tarthatjuk azon zavart Történeteknél, a' mellyeken Szent István idejéig keresztül evedzenünk kellettik.

Már a' le roskadt Napnyugoti Uradalomból több aproblra oszlott Országlások támadtanak; már Longobárdok, Gothok, Vandalok, Frankok 's a' t. osztoztanak ugy szolván magok között ezen képtelen nagyságu Hagyományában a' régi Romaiaknak. A' Napkeleti Uradalom az Arabok által szűkebb határookra szorítottat, és hanyatlo fent állását inkább a' körülötte lévő Népek czivakodásainak, mint maga belső erejének köszönhetette. Ámbátor a' Longobárdoktól szorongattatott Romai Püspök vagy Pápa, a' segítségül hivot Károlyt Pipin fiát, Romai Császárnak nevezné: azzal tsak üres nevet adott néki, magais a' Napkeleti Császárok Jobbágya lévén, mellynek Károly tsak kardja élével szerezhett valóságot.

Spanyol Országot a Gothoktól el foglalták az Arabok vagyis Maurusok, kik talám a' vad népek között, tudományokra és pallérozott szokásokra nézve, a' legjelesebbek valának. Olasz Országban, a' Longobárdusok részéből, Károly a' Pápáknak földet szabván, akkor tette a' Romai Püspököt leg elsőb Uradalmat biro Fejedelemmé. Ravennát a' Napkeleti Császárok birták, az ugy nevezett Exarchatussal, és a' több része ezen Tartománynak könnyen változo aprobl Uradalmakra maradt szét osztva.

Az Adriaticus Tenger Királynéja, a' Kevélly Velentze, melly 13 századnál tovább fenn tudta magát tartani, már a' Posványaiban, mellyekbe Attilától üzete, az el pusztult régi lako helyét halado pompával kezdett épülni, és bölts kereskedés által a' jövendő hatalmának szeglet köveit rakogatni.

Magyar Hazánkat az Avarok, Csehek, és a' Romaiak egyveleg Maradványi birták, ugymint Moszka és Lengyel Országot a' Szarmaták.

Azon Oriás termetü Észak fiai, kik Normánusoknak neveztetnek, Angliát és egy részét a Francia Uradalomnak több izben fel dulták, és a' Népek vándorlása ugy szolván közönségessé lett.

Leg közönségesebb Országlásnak modja a' vala, mellyet Déákul Feudalisnak neveznek, és a' melly szabad Katonákból Nemeseket, Vezérekből pedig utóbb Grofokká Hertzegekké válando Fő embereket alkotott.

A' Nemesség, hogy élete meg tartását a' Vitézség színével egybe kaptsolhassa, magát és hartzra valo Paripáját tetétől fogvást talpig vasba vontá; és midön fő Ura hatalmát, ha más-képp töle ki telhetett, mennél szűkebb ránczokba vonni igyekezett, a' magát Jobbágyin és

alattavaloin minden kegyetlenséggel üzni, a' leg hasznosabb részét az emberi Nemzetnek, a földet mivelöket Lábai alá tapodni kívánta.

Hristus együgyü vallása a' herékké lett henyélő Szerzetesekből valo egymást nem értő Theologusok által zavartatván, el vesztette azon boldogito Istenes ártatlanságát, mellyet Költöje példájával bele öntött; Mesterek törvénye ellen Uralkodásra vágyo, és a' környül állások 's kivált a világiak tudatlansága által Urakkáis lett Papoktól pedig, fel borzaszto Istentelenségekkel fertöztetett.

Europának szerentsétlen Tartományi tsak rab kezektől mivelttetvén, a' Városok ritkák, a' rablo Nemesek és fő Papok gonoszságát védelmező Váarak számtalanok voltak. A' fel prédálás, pusztítás, hadnak nevezetett, mert nem lévén fent álló bérlett sereg, a' lovasság csupa vasba vont Nemesekből, a' gyalogság erővel harczra hajtott rabokból szedetett öszve, minden élelemre czélozo előre aggodás nélkül; ezen utolsonak élete semmibe számláltatván, se védelmező fegyvere se rendtartása annyival inkább nem lehetett, hogy a' sebesülhetetlen Nemes Lovasság, öket másképp sem otthon se táborozásokban olly könnyen el nem tapodhatta volna.

A' Törvény, ha lehet némelly a' Kamtsadaliakhoz illendőbb szokásait olly bárdolatlan Népeknek, ezen szent névvel illetni, melly még mostis annyi igazságtalanságok kutfeje, a' hatalmasnak a' gyengén üzött sartzolásiból, és minden erköltstelen gonoszságnak általa bátrabb el követéséből volt öszve forrasztva, és tsak az érezte sullyát, a' kinek vagy ereje vagy pénze nem lévén, nem tudott az igassággal kedvére játszani. Az Itélő Székekben ama vasba vont de tudatlan vitézlök ülnek, a' kik magok sem irni sem olvasni nem tudván, egy két ehez tudo világiakat, de leg inkább Papokat magok mellé ültetvén, ha tsak a' napféynél világosabb nem volt a' Per, mégis az ugy nevezett Isten ítéletire szorultak. Azok között nem volt a' leg kegyetlenebb a' két peres félnek halálíg valo bajvivása, mert az el bágyadott vagy korosabb férjfinak, ugymint a' Szép Nemnek, szabadságára hagyatott az alkalmazatos Bajnoknak választása maga helyett.

A' tudományokat a' vándorlo Nemzetek bárdolatlansága, a' Romai Napnyugati Uradalom fel dulásával majd tsak nem el törlötte a világ színéről. A' még ámbár bágygyattan fenn álló Napkeleti Császárságban, tsak vallásbéli Czivakodásra fordittatván, két élü kessé váltanak vakmerő szakállas gyermekek kezében. Olasz Ország a' Keresztények vak buzgoságától, még inkább mint a' Gothok 's Longobárdoktól, meg fosztatott ama Romaiakat örökösítő remek maradványoktól, és midön kétséges szent ereklyék vadászására indittatna Papjaitol, kegyetlenül bánt az ugy nevezett bálványozo Romának mind épületbeli mind tudománybeli faragott, festett, vagy irott hagyományaival, annyira hogy Arabok fordították leg elsöben Aristotelest magok nyelvére, és Cimabue Apelles mesterségének ujj fel találójává lett.

Illyes környül állásokban költözködtének Eleink régi lako helyekből Hazánk felé, Hét fő Vezér igazgatása alatt, kik régi Tatár szokás szerént szabad választás által lettek sereglökké. Nem volt ezek között se pap se Nemes, minden fegyvert viselő Magyar szabad ember lévén. Vallások pedig egy Istennek leg tisztább imadásából állván, azt minden Nemzetségből a leg korosabb férjfi, vérségbeli nyájával egyetemben, kutaknál vagy dombokon hálát ado együgyüséggyel gyakorlotta, a' mint ki tetszik azon utobb hozott, illyes áhitatos egybe gyüléseket tilto törvényeiből Szent István és Szent László Királyoknak.

Második szakasz

Minekelötte mélyebben ereszkednének hazánk történeti irásába, emlitenünk kellek, hogy nem gyözzük tsudálni, mimodon Bonfin, kit Mátyás Király Olasz Országból a' végre hozatott,

hogy a' Magyarok történetit írná, és a' ki kétség kívül Bela Király Nevetlen Notariususa hozzánk tsak tsonkán jutott maradványát valóságos épségében láthatta a' Budai Könyv Tárnak minden kintseivel együtt, annyi mesékkal tölthette munkáját, és az Avaréseket Magyarinkal öszve zavarván, mind ki jövedeleket idejét, mind utjok mivoltát, oly balul jegyezhetette. Hogy ötöt azután több mások követvén, ugyan azon hibás Jegyzéssel éltenek, azt könnyebb meg fogni. Mi meg fontolván az igasság pontjait, magunkat ahoz fogjuk tartani, a' mi az ujjab Irok fáradozási által, rész szerént a' Napkeleti Görög Irokból, rész szerént a' Moszkák Történeteit munkálokból egybe szedetve, egymással egyeztetve, azon kétséget nem szenvedő Valóságnak tartathatik, a' melly munkánknak egyetlen és fő czélja.

Nem látszik kérdést szenvedni hogy azon Tatár Horda, mellyet Magyaroknak nevezünk, régenten Asiában valamelly Dentumoger nevű Tartományban lakott, melly most Casani és Permiai Moszka Tartományoknak nevezetik Baskiria táján; és ha azon Desericzkitől bizonyosságul hívott Julian Barátnak, ugy mint Praytol említett Pater Schallnak hitelt adhatunk, még most is fenn áll azon tájon nyelvünk, és egy része azon Népnak mellytől származunk. Erősödik ezen bizonyosság azon Tisztek mondása által, a' kik midőn Obester Cavalárral ezen részeiben Tatár Országának lovakat vásárolnának, Magyarokra találtak.

Béla Király sokszor említett Notáriussa erősen vitatja, hogy a' népnak sokasodása okozta légyen az első kiköltözés fel tételét; hát nem a' Paczinacziták erőszaklása, a' kikkel sokkal utobb ütköztenek; mint a' Magyarok örökös ellenségi hirdetni kívánnák.

El tökéllvén tehát a' Magyarok régi lako helyek el hagyását, és más ujjnak keresését, Hét Kapitányt vagyis Vezért választottak, és azoknak vitézsége sok népet gyűjtvén zászlóikhoz, ugyan ezen hét Kapitányok, kiknek nevei: Eted, Kund, Ound, Tosu, Huba, Tuhutum voltak, magok mellé vévén az őket választotknak diszét, Almost Ugek fiát Arpád Attyát választották fő Vezérjeknek. Mert a' leg bárdolatlanabb seregeknek Elöl Járois, által szokták látni, hogy hadban tsak egynek kelletik parantsolni, és hogy a' fel osztott vagy függés alá vetett Seregnek igazgatása, ellenkezik azon környüállásokhoz alkalmaztatott parantsolatok nyomos egyességével, ugy mint ama vak engedelmességgel, mellyek egyedül szülhetnek diadalmat a' hadakozásban, sőt ne talám szerentsétlenebb ki menetelétis a' harczoknak némü némü képpen orvosolhatják.

Ha Béla Király Nevetlen Notariususa oly világossan fel nem számlálnáis azon pontokat, mellyekben a' Hét Vezér és a' nép eleje Almossal, ugy szolván, meg alkudott, mindazáltal nem lehetne kételkednünk, hogy egy szabad Nemzetnek választott Elöljárói, szoszolloi, midőn a fő vezérseget egyre biznák, el mulathatták volna az ő hatalmának igasságos és rendes meg határozását. Ezen rendelések veleje e vala: Meg rendelték, hogy a' fő Vezér mindenkor Almos Nemzettségéből választassék, hogy a' nyerendő préda, Vagyon, vagy föld, közöttök igasság szerént fel osztassék, és abból kiki részt vegyen – hogy ezen fő Vezért választó Hét Vezér, és a' többi Hadi Tisztek, vagyis a' nép eleje, és azoknak maradéki légyenek örökre Tanácsosi a' fő Vezérnek – Hogy ha valaki a' fő Vezér ellen támadást, vagy a' nép és ő közötté visszavonást koholna, annak vére ugy ki ontassék, mint ök véreket egybe öntvén, régi szokás szerént most feltett rendeléseket szentelik – Hogy ha a' fő Vezér Nemzettségéből valaki, a' Nép szabadságát rongálni, a' nékie tett ígéretet meg szegni merészelné, örökre átkozott és számkivetett legyen.

El halgatom Almos Annyának álmát és onnan magyarázott nevét, ugy mint utobb, a' mint mondják, maga Almos által vitatott Attilától való származását Nemzettségének; mert álmodott mesékkal munkám tölteni nem kívánom, és az tudva vagyon, hogy midőn a' hatalmasok, el

foglalásaiknak igasság színét kívánnak adni, nem szükölködnek hizelkedökben avagy bérelt szolgákban, a' kik erőszakos meg dulását más vagyonyjának elme futtatásokkal szépíteni ne igyekeznének.

Vándorlásokat kezdték a' Magyarok 884ben; tehát 140. Esztendővel későbbben, mint a régi Iroktól jegyeztetik. Fel osztata a' Nép hét seregre, melly mindenik 30857 fegyver viselőt számlált, ugy hogy Almos egész hadgya 216000ból állott: de ha a' Statisták reguláit követvén, a' Vénéket, gyermekeket, Aszszonyokat öszve számláljuk, sokkal nagyobb lészen az egész Nemzet, mint az Iroktól számláltatik, minthogy tudva valo, hogy egy népből leg fellyebb tsak az ötödik tartathatik fegyver hordásra alkalmasnak, 18 esztendőtől fogvást 45ig vévén a' fegyver hordokat. E' szerént tehát 1080000 jönne ki, mellyből állani kellett az egész ki költöző Magyar Nemzetnek. Hogyan férhetett meg ezen sokaság azon Tartományokban, a' mellyeken keresztül ment vándorlásában, a' benne található Lakosok mellett, hatsak mindenütt pusztaságokra nem talált? Jön ehez, hogy ezen sokaság minden marhájjával költözött ki régi honnyából, mellynek számosak kellett lenni, ha bátor tsak lovakból állott volnais, minthogy a harczoló Tatár magais lovas, azon fellyül Aszszonyyait, gyermekeit, és el bádjjatt Öregeit is fedeles szekerekben viszi magával. Nagyobbodik ezen nehézség még azzal is, hogy egy pásztori életet követő Nép, gulyáit és Juh seregeit is magával szokta hajtani. Nem lévén azonban modunk ezeket tökéletes világosságra hozni, ittenis, mint minden részében munkánknak jobb lészen magunkat a' bizonyoshoz mint a' bizonytalanhoz tartani. Minthogy ezen régi dolgokat Irok, még nem birtak azon a' jozan észnek hodolo világossággal, a' melly a' mostaniakat jelesiti: további történet Jegyzésünkben tehát, tsak azt fogjuk választani, a' mi Bela Királly Notariusua maradványának más Görög és Moszka Irokkal lejendő egyeztetéséből, leg igazabbnak fog látszani.

De minekelötte a' Volgán által költözteténk Eleinket, 's harczoló vándorlásokról bővebben irnánk: talám nem lészen haszontalan némelly környülállásokról szollani. Bátran állithatjuk már a' mondottakbólis, hogy az Országlás modja, az ugy nevezett Respublicára hatott közöttök; látjuk a' biroi hatalmat az igazgatotól el választva, és a' leg régibb Irok emlékeznek valamelly Kadika vagy Kadár fő Birorol; akar ezen szo egy ember nevét, akár tisztségét jelentse, még is nem szenved kérdést fellyebbi állításunk.

Hogy minden Vezér a' maga nyájának Eleivel tanátskozott, választásokis bizonyítja, és hogy ugyan ezekből választattak azok, a' kik a' Vezérekkel együtt a' fő Vezér Tanátsosai voltak, az is bizonyos: de hogy az egész Népek, vagy is minden szabad Magyar fegyvert hordonak szava volt a' nagyobb egybe Gyülésekben, tsak abbólis ki tetszik, hogy még Első Béla Királly alatt, a' Fejérvári Ország Gyülésben majd tsak nem személyessen meg jelent a' Nép.

Talám nem helytelen vélekedés, hogy a' Királyok kivált a' Magyarokból alkotván Nemesseket, (mert Nemesség nélkül Királyságot még gondolni se lehet) végtére minden fegyvert hordo szabad Magyarok, a' kik båtortalansággért törvény szerént rabokká nem tétetének, meg nemesítettvén, Verbötzi értelme szerént a' Nép (Populus) tsak a' Nemességből állott, melly mindenkor részt vett a' törvénytevő hatalomban.

Melly örömet szolnék már itten Nyelvünk akkori mivoltáról, különös szokásairól, házi életéről Nemzetünknek, minthogy tsak ugyan annak történetit kívánom irni, ha a' régi Irok vagy tudták, vagy akarták volna visgálni az illyéket.

Igaz ugyan, hogy a' mostani Baskirekhez, kik a' Kozákknális bárdolatlanabbak, hasonlítván akkor Magyarjaink, nehezen lehetett volna annál, a' mi, régi szokásainkból egybe szedett

Törvényünkben imitt amott el szorva találtatik, sokkal többet kívánni a' leg régibb és gyorsabb vizsgálóktolis.

Hogy ruhájok a' Magyaroknak térdig érő dolmány forma köntösből, és egy arra menteként függesztett fenevad bőrből állott, a' régi képek bizonyítják. Hogy halászatból, vadászatból, és marhaik tejéből éltenek, és a' nyers hustis, mint a' mostani vadabb Tatárok meg ették, a' bizonyos. Vitézség, emberség, magokra nézve főbb erkölcsök vala; onnét jött azon kegyetlen Törvény, hogy a' hadban meg szaladonak, vagy azt kerülőknek, midőn a' véres handzsár körül küldetne, hasa fel vágatván, egész Nemzetsége rabbá tétessék, háza le rontassék, és annak helye fel szántassék; nyíllal lövés, kardal bánás, lova mustrálása, voltak a' főbb tudományi ezen, ugy szolván, örökös harczban élő, és mig lehetett, más Tartományok fel dulásából magát gazdagító Nemzetnek.

Lovon és Parthusok modjára harczoltanak, a' mint azt következő ütközeteikből meg fogjuk látni, ugy hogy sokszor tettetett el szaladásból hirtelen meg fordulván, győzedelmeskedtenek ellenségeiken.

Termetek középszerű de sugár, vállaik szélesek, tagjaik izmosok és a' levegőnek minden viszontagságait el tűrők, szemek durvák és homlokaikba szegezettek voltak. Ritka vitézséget, testi erejeket csak azon általok sok izben fel rablott németek kívánták néha piszkolni.

Nem szerették ök a' haszontalan fetsegést, és egész magok viselése magát betsülő meg letséget mutatott; szavokat szentül meg tartották, és kéz fogással kötvén alkuikat, egyezéseiket, alatsony furtsaságtól, tsalástól irtoztak; Szüléiket betsülték, sőt minden nálok Öreggbbhez tisztelő hodolással voltak; házaikban gyermekeikhez kegyes Atyák, feleségeikhez hiv és jo Férfek lévén, még a' meg győzött ellenségenis ritkán kegyetlenkedtek. Egyetlenegy hibájok talám az irigység vala. Vajha mi, kik bárdolatlanságokat idővel magunkrol leráztuk, együgyü erkölcsbeli ditső tökéleteségeket, igazi vitéz férjfiúságokat tudtuk volna fenn tartani; vagy eszes meg győződésből ujjonnan magunk közt helyre állithatnánk!

[Miért nem folytattata, és csak így csonkán maradt ezen Munka?]

Egyik a' leg főbb okokból, a' mellyek engem Hazám történetei írására ösztönöztek, a' vala, hogy anya nyelvünkön Heltai Kronikáján kívül más nem esmertem; azt pedig mind elégtelennek, mind Magyarságára nézve már avultnak tartottam.

Második rugója szándékomnak vala, Hazánk viszontagságinak a szép Nemmel valo meg esmertetése.

Harmadik az ut mutatás, hogy tsekélly ítéletem szerint hogyan, és melly stilussal, lélekkel kellene Magyarul Magyarok történetit írni.

A' két első okoknak egészen eleget tészén Szekér Joakim Magyar Historiája. Mert használván Pray, Palma, Katona, és mások fáradozásait, ugymint az idegeneknek ezen célra szolgáló Jegyzéseiket, olly jozan egybe szedett Munkát irt, melly akarmelly Deák mellett, talám még Pálmáé mellett is meg álhatna. Magyarságais jobb, mintsem Dunán tul valo Iroktol reményleni lehetett.

Hogy ő Attilát nem csak Balambertől származtatván, ötöt, ugymint még Theumentis maradékkal együtt Magyaroknak tartja több másképp bölts Irokkal; hogy az Avareseketis Magyar népnek véli: azt néki annyival inkább meg bocsáthatjuk, hogy az Irók s Olvasok között ritkábbak azok, a' kik el hagyván a' bizonytalant, mindjárt a' bizonyosnál kívánják kezdeni, vagy

írásokat vagy olvasásokat; mert az elsőknek így nem volna alkalmatosságok tanultságokkal kérkedni; amazok pedig magok Hazája történetére nézve szint olly karban vagynak, mint a' nagyobb rész nemesek, kik soha se szoktak meg haragudni a' származatjoknak (Geneologia) mennél hosszabbra leendő el nyújtásáért. Tsak kevésnek tetszik Tacitus modja, a' ki úgy kezdi: Romát elsöben Királyok birták.

Azt sem lehet Klastrom falai közzé zártt Sz. Ferencz szerzetesétöl rossz neven venni, hogy azon tsudákat el nem hagyta, vagy természet törvénye által nem magyarázta, mellyek Sz. István életét születésétöl fogvást, úgy mint Szüz Imre fiáét késérték. De még amaz Angyalt sem számlálom vétkül a' Barát költőnek, mellytöl vissza parantsoltatja Konrád Császár hadát a' Magyarok hasznára; hány ezekhez hasonlokot találunk Liviusban, a' nélkül hogy azért érdemlett betse kisszedjen? Azok, a' kiknek helyben hagyására vágytam volna én Munkámban, ezeket meg fontolni és megis bocsátani tudják; a' többi olvaso sereg pedig, talán még rosszra magyarázta volna, hogy fő Szentjéböl Uradalomra vágyo Vezért; annak fiából romlott természettel egészéggel birot 's a' t. kívántam volna alkotni.

Miképpen irtam volna Hazám Történeteit, azt a' jozan ítélö ezen két Szakaszbol meg fogja látni; de minthogy esetekre (facta) nézve, a' Mohátsi veszedelemig, mellyet írásom határjának választottam, tsak ugyan nem irhattam volna mást, hanem a' mi Szekér Joakim Historiájában foglaltatik: haszontalannak tartom arra az ujj lének öntését, annyivalis inkább, hogy a' nevezett Költörölis fel merném tenni, hogy tsak tsuklyája kényszerítette arra, a' mi más levét kívánhatna.

János Fekete: History of Hungarians

Keywords: János Fekete, historical work, 18-19th century, Enlightenment

The work of János Fekete (1741-1803) survived in fragments was written in the 1800s, when the need for Hungarian historical works increased. The Voltairean Fekete's goal, however, was not only to present the history of Hungarians from the beginning to 1526, but he wanted methodological innovation, and his work shows that the events of the past were supplied with actual political messages. The essay – after the short introduction – communicates the text in faithful transcript.

SZEMLE

Kultúr- és tudománykapcsolatok Kelet-Közép-Európában

Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában.

Szerk. Gábor Csilla, Knecht Tamás, Tar Nóra. Verbum Kiadó, Kvár 2009. 320 oldal

Három intézmény 2007-ben, a világegyházban Szent Erzsébetnek nyilvánított évben tematikus konferenciát szervezett, melynek helyszíne Csíksomlyó volt. A konferencia sokszínű és szerteágazó programját már e társszervezés is biztosította: a Gyulafehérvári Caritas, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi, valamint Német Nyelv és Irodalom Tanszéke úgy járult hozzá a konferencia programjához, hogy egymást kiegészítő és gazdagító, egymással párbeszédben álló, de mégis különböző témák kerültek be a programba. A viszonylag „fiatal” kiadónál 2009-ben megjelent kötet elsősorban a konferencia előadásainak szerkesztett változatát adja közre (az elhangzott előadásokon kívül a szerkesztők indokoltan tartották néhány olyan tanulmány beemelését is a kötetbe, amelyek a konferencián nem hangzottak el, de témájuk mindenképpen indokolta egy ilyen tematikus kötetben való megjelentetésüket). A konferencia programjának megfelelően a kötetet is sokszínűség jellemzi: az irodalom, a művészet-történet, a történelem, a néprajz területeit egyaránt lefedi, és – a megszokott bölcsészkonferenciákhoz képest – még egy témakörrel gazdagították azok az előadások, amelyek az Árpád-házi királylány példáján az ún. caritastudomány célkitűzéseit és megvalósításának mikéntjeit tárgyalták. A közreadott szép kiállítású kötet minőségi kivitelezésének jelentőségét különösen akkor érzékelhetjük, ha a kötet végi gazdag képmellékletet forgatjuk: nemcsak a művészettörténeti témájú tanulmányokhoz kapcsolódik illusztratív anyag, hanem irodalomtörténeti, illetve néprajzos témájú írások látványos kísérfője is.

A tanulmányokat a kötet szerkezetének kialakításakor öt tematikus tömbbe sorolták a szerkesztők. Az így kialakított tömbök az egymással összekapcsolható, egymással párbeszédre lépő szövegeket fogják közre, figyelve tehát arra is, hogy a választóvonalakat ne tudományterületenként húzzák meg.

Árpád-házi Szent Erzsébet: téma és példa az első tömb, itt olvashatjuk azokat a tanulmányokat, amelyek az irodalomtörténetnek olyan szövegeivel foglalkoznak, melyek Erzsébet példáját tematizálják. Első tanulmánya Bitskey István debreceni irodalomtörténész írása, amelyet a kötet egészének bevezetéseként is lehet tekinteni. Nemcsak az irodalmi szöveghagyomány ennek az írásnak a tárgya, hiszen Erzsébet kultuszának kialakulásában/alakításában legalább ilyen fontos szerepet játszottak a képzőművészeti alkotások is. Bitskey bemutatja: Erzsébet téma és példa volt a középkortól a kora újkorig, az irodalomban, az egyházi énekköltészetben, a képzőművészetben egyaránt, ennek a hagyományozódásnak egyes állomásaira történő rámutatással egyszerre e hagyomány folytonosságát is bizonyítja. Jóval több tanulmány született arról, hogy a kora újkorban a protestáns tábor milyen módon és eszközökkel befolyásolta a nemzet önmagáról alkotott képét. Bitskey tanulmányában éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar katolikus nemzeti öntudat erősítését hogyan szolgálták az Erzsébet példáját felelevenítő szerzők a kora újkor során.

Bitskey tanulmányát követi a három késő középkori, Erzsébet ünnepére írt *sermót* vizsgáló Bárczi Ildikó elemzése. Mint a *Sermones compilati* nevet viselő kutatócsoport volt vezetője itt olvasható tanulmányában a csoport munkájába és munkamódszereibe enged betekintést. Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen beszédeiben a legendaelemek variálódásának vizsgálatát tűzte ki célul, ehhez a szövegek „kísérőanyagát” képező tárgymutatókat is részletesen elemzi, hiszen ezek a kompilációs technikák alapvető segédeszközét is jelentették. Bárczi Ildikó mélyreható, szoros szövegolvasáson alapuló módszerrel bizonyítja, hogy a különféle szövegépítési technikák a különféle célközönség összetételére is rámutatnak, a tárgymutatókból pedig azt a következtetést vonhatja le,

hogy milyen sok olyan téma fedezhető fel a magyar ferencesek beszédeiben, amelyeket nem is érintettek a külföldi szerzők. Ez a precíz és alapos elemzés egyike a kutató utolsó megjelent munkájának, ezt is már csak szerkesztés alatt álló változatában láthatta. Váratlan halála mélyen megrendítette a szakmai közösséget.

A történettudományi tanulmányokat folytató Nagy Emőke itt közölte tanulmányában az anyaság és a szentség kapcsolatát vizsgálja Temesvári Pelbárt műveiben, a középpontba Szent Anna és Erzsébet példáját állítja. Tulajdonképpen sokkal szélesebb körre tekint ki a dolgozatíró a megjelöltnél: az anyaság és szentség kapcsolatának már az antikvitásban kezdődő alakulástörténetét tekinti át. Ennek felvázolása sem lehetséges a hagiográfiai irodalom ismerete nélkül, hiszen az itt történő elmozdulások egyféle tükröképei is a társadalomban végbemenő változásoknak. Míg az antikvitásban, de még a korai középkorban is a két fogalom inkompatibilitása volt jellemző, addig (a házasság szentség közé emelésének következtében, valamint Szűz Mária egyre növekvő kultuszának is köszönhetően) a 13. századtól megváltozott a házasságról vallott felfogás, és egyre összeegyeztethetőbbnek tűnt az életszentség ideája az anyaság szerepével. Erzsébet kultusza nem független a ferences tanítástól sem: a *vita activa* egyre inkább elsőbbséget nyer a *vita contemplativa*-val szemben, az Erzsébet által közvetített ideál pedig éppen a jó keresztény házasság tiszteletének útját is egyengette. Nagy Emőke fontos következtetése, hogy Erzsébet azon női szentek sorában foglal helyet, akik a házasság és a szentség összeegyeztethetőségét mutatják, Temesvári Pelbárt prédikációiból pedig éppen az derül ki, hogy Erzsébet elsősorban a házasságban, majd pedig az özvegyi sorban élők számára közvetített példát.

Hasonlóan Erzsébet témájú prédikációkat vizsgál Tasi Réka. Időben azonban távolodunk a középkortól: a fiatal irodalomtörténész 17–18. századi egyházi beszédek világába vezet el. Illyés András, Illyés István és Csúzy Zsigmond prédikációin mutatja be a különféle invenciók technikákat, azt, ahogyan az azonos téma eltérő megvalósítási eljárásokat

enged meg, a szövegalkotás variabilitásán mutatja be a kora újkori magyar irodalom összetettségét és rétegzettségét.

Ehhez a témához és időszakhoz kapcsolódik szorosan Gábor Csilla tanulmánya, ő Csete István és Gyalogi János Erzsébet-témájú prédikációit olvassa egymás mellett. Az igazi nóvum ebben az esetben éppen a téma megtalálása: Csete István prédikációit mindeddig az évtizedekkel később működő Gyalogi János kiadásában ismertük, s a kolozsvári kutató érdeme, hogy megtalálta Csete prédikációinak autográf kéziratát, s így válhatott egyáltalán lehetségessé a párhuzamos szövegolvasás. A szövegek elemzése eszméletörténeti kérdéseket céloz (mint pl. hogy a korok változó érdeklődése hogyan rajzolja át és milyen új vonásokat ad a szent portájához, vajon vannak-e az ilyen átrajzolások korszpecifikus jegyei), miközben igencsak izgalmas filológiai problémák merülnek fel. A nyomtatott és a kéziratot változat közötti nyilvánvaló különbségek világosan megmutatkoznak akkor is, ha csak az Erzsébet-témájú szövegeit olvassuk párhuzamosan (szövbőség, témák tárgyalása stb. tekintetében egyaránt). Így önként adódik a kérdés: ki írta a nyomtatásban megjelent beszédeket? Gyalogi vagy Csete? Mint ahogyan Gábor Csilla is írja, igazi filológiai krimi ez a történet – melynek felgöngyölítésével nem egyszerűen egy filológiai kérdés oldódik meg, hiszen ez a 18. századi szerzői identitás kérdésével is szorosan összefügg. Szerző és az átdolgozó külön műveiről van tehát szó, amelyeket szét kell választani egymástól még akkor is, ha egyikük, Gyalogi János, éppen összemérésükre törekedett.

A protestáns táborban más elképzeléseket fogalmaztak meg Erzsébettel és általában a hagiografikus múlttal kapcsolatosan. Imre Mihály a 16. századi németországi Erzsébet-kultuszt vizsgálja, hogy ennek Szenci Molnár Albertre tett hatásait és határait mutathassa be. Luther rokonszenve Erzsébet iránt a német területeken alaposan kutatott téma, ezt a rokonszenvet viszi tovább és kanonizálja a hesseni történetírói iskola, amelynek képviselői a lutheránus hívő prototípusát ábrázolták Erzsébet személyében. Ez az elképzelés csak a 18. század végén változik

meg, amikor Erzsébetet egyszerűen mint tartománygrófnőt kezdik tisztelni. Szenci Molnár Albert behatóan ismerte a hesseni protestáns Erzsébet-recepciót, de egyöntetűen nem követi. A recepciótól való eltérés nála két vonatkozásban is kimutatható: elsőként számára a szent történelmi jelentőségű előddé alakult, „a hagiográfikus múlt profán módon historizálódott”, Erzsébet alakja a magyar–német történelmi-kulturális összetartozás vágyának, tudatának erősítésére szolgált, s később ugyanolyan elmarasztalásban részesíti, mint a többi szentet. Vagyis a hagiográfikus attribútum elismerése végül a szent teljes elutasítását eredményezte, ez pedig azt jelzi, hogyan vált Erzsébet alakja (is) egyre vállalhatatlanabbá protestáns körökben. Ennek a váltásnak két legfontosabb okát emeli ki Imre Mihály: Pázmány *Kalauzá*nak megjelenését, amelynek címlapja a *Regnum Marianum* elméletének első kifejeződése, valamint a felekezeti ellentéteket kiélező harmincéves háború keserű tapasztalatát.

A kötet első egységét Horst Fassel tanulmánya zárja. A tübingeni irodalomtörténész időben a két világháború közötti időkbe vezet el, e korszak regényirodalmából három, Erzsébet-témájú regény alapján mutatja be, hogy ezekben a nélkülszülő időkben Erzsébet példáján keresztül milyen életideálokat propagáltak, a kiútmutatásnak milyen eszközeivel éltek.

A kötet második egységét (*Erzsébet és kora világa*) öt tanulmány alkotja, melynek szerzői az Erzsébet-kultusz spirituális hátterét, a kortársakra gyakorolt hatását, a női szentség és misztika változatait vizsgálják. Az egységet Bodó Márta írása nyitja, aki az Erzsébet-téma – a régi irodalomban nem feltétlenül bevett – „feminista megközelítését” alkalmazza. Tétele látszólag módszerével gyökeresen ellentétes: Erzsébet éppen hogy nem csak és nem kimondottan a nők számára jelenthet követendő példát.

Nemes J. Balázs kitűnő tanulmánya a kortárs Jutta von Sangershausen élettörténetét, majd recepcióját vizsgálja, arra a kérdésre keresve választ, hogy a szöveg- és hagyománytörténet mely pontján ment végbe az a stilizálás, amely Juttát

Erzsébet életének bizonyos elemeivel ruházta fel. Hasonló vizsgálatot folytat Ute Michailovitsch, aki az első németül író nő, Ava von Melk feltételezhetően 1120 körül keletkezett 406 soros, *Az utolsó ítélet* c. versének elemzésére vállalkozik. A spirituális irodalom prózai változatával foglalkozik a következő tanulmány: Korondi Ágnes Szent Bonaventura egyik, marginálisnak tekintett, regulásterü elmékedésének népszerű magyar recepciójára, illetve ennek okaira kérdez rá. Korondi feltételezi és meggyőzően bizonyítja is, hogy Bonaventura művét nem a tudós közönségnek szánhatta (a terminus technicusok hiánya, a mű viszonylag egyszerű szerkezete, a tárgyalt témák: önismeret, alázatosság, szegénység stb.), s éppen ezért válhatott a 12–16. században a nők vallási életében meghatározó szerepet játszó alapkönyvvé. Három Árpád-házi női szent legendáját vizsgálja Szilágyi Anna-Rózsika, elemzésével a lehetséges női szerepköröket és a női csodatörténetek narrációs technikáinak egymás viszonylatában való bemutatását ígéri. Részletező tartalmi elemzése végül némi hiányérzetet kelthet az olvasóban, hiszen mellette szerényen a háttérben maradnak a tanulmányíró kérdései.

A harmadik egység (*Kultusz és ikonográfia*) címével is jelzi az eddigi hangsúlyosan irodalomtörténeti nézőpont kitágulását: művészettörténeti, néprajzi, liturgiátörténeti szempontok kerülnek egymás mellé, melyet a szent tiszteletének különféle fennmaradt emlékei és formái megengednek, sőt meg is követelnek. Szent Erzsébet ikonográfiai ábrázolásaival e helyen két művészettörténész is foglalkozik. A konferencia évében tragikus hirtelenséggel elhunyt művészettörténész, Nemes-Kovács Ernő a Szépművészeti Múzeumban őrzött Szent Erzsébet-szobor restaurálási munkálatait összefoglaló tanulmánya a művészettörténész-restaurátor izgalmas munkájába enged betekintést. Nemes-Kovács Ernő igazi nyomozást folytatott az ismeretlen szobor azonosításakor: hiszen arra a nem egyszerűen eldönthető kérdésre kereste a választ, hogy kit ábrázol a restaurálásra került szobor, mikor és hol készült. A legkülönbözőbb technikai

eszközök, sok fontos munkatárs segítsége és nem utolsósorban Nemes-Kovács Ernő kitartó munkájának eredményeképpen fogalmazhatta meg minden kétséget kizáróan, hogy Erzsébet egyik legkorábbi képzőművészeti megörökítése a szobor, és a szent halála után négy évvel épített perugiai kápolnából származik. A szobor egyedülállóságát és sajátosságát már ezek a tények is bőven kifejezik, de az izgalmas nyomozó-restauráló munka során a belsőjében felfedezett csontdarab (amelyet a ferences szerzetesek a szent halálakor távolítottak el a holttestből) képzőművészeti szempontból is még különlegesebbé teszi a kis szobrot. Nemes-Kovács Ernő nem tekintette lezártnak a szoborral kapcsolatos kutatásait, erről írása végén megfogalmazott kérdés-sorozata is tanúskodik. Mély szomorúsággal veszszük tudomásul, hogy ezekre választ már nem tölthetünk. Prokopp Mária művészettörténész tanulmányában a középkori Szent Erzsébet-ábrázolások főbb típusait vizsgálja, lendületesen vezet végig az olvasót Németországtól, Itálián, Lettországon keresztül Magyarorszáig, mindazon helyeken, ahol Erzsébet-ábrázolások fennmaradtak.

Tánczos Vilmos az Erzsébet-kultusz néprajzi vonatkozásait és a néprajzos módszereivel kutatható területeit mutatja meg. A moldvai katolikus egyházmegyében (ma is) élő Erzsébet-tisztelet történetét vizsgálja, a 17. századtól kezdődő hagyománynak napjainkig elvezető szárait bontja ki. Ez a hagyomány nem független az etnikumoktól, a székely, de a német közvetítés is szerepet játszott az Erzsébet-tisztelet fennmaradásában. A népi emlékezet sajátos működésére is hoz példákat Tánczos Vilmos: láthatjuk, hogy Szent István alakja hogyan keveredik a pár éve szentté avatott Ștefan cel Maréra vonatkozó tudással, vagy az Erzsébet legendák központi eleme, a rózsacsoda Moldvában hogyan társul Portugáliai Szent Erzsébethez.

A következő két tanulmány Szent-Erzsébet liturgikus tiszteletével foglalkozik, Nóda Mózes összefoglaló áttekintésében a Szent Erzsébet-liturgia változatainak egészen a mai formájáig elmenően mutatja meg elemeit. Farmati Anna igen invenciózus tanulmányában a szabályozást elkerülhetlenül

követő kliséképződés mögött az egyéni jegyek felkeresésére vállalkozik, és arra kíváncsi, hogy milyen szövegtípusokban mesélhetők el Erzsébetnek mint szentnek sajátos és egyedi vonásai. Következtetései fontos, nemcsak liturgiátörténeti hozadéka, hogy ilyen jegyeket sokkal inkább találhatunk a mesélő, magyarázó szövegekben (tehát a *vitákban*, legendákban, sokszor a prédikációkban), mint a liturgia verses szövegeiben. A trentói reformok életbe léptetése a hivatalos szenttiszelet átalakulását is eredményezte; különösen a katolikus népének releváns példái annak, ahogyan a szent követhető példaképpé alakult át.

Recepciók és értelmezéstörténetek címet viseli a tanulmányok utolsó tömbje. Magyar Zoltán néprajzkutató a Szent Erzsébettel kapcsolatos legendák és mondák változatait vizsgálja, német nyelvetterületől a csángóföldre. A legendás elemek átruházásainak módozatait mutatja be, a szüzsék átörökítésére talán a Habsburg uralkodóház tagjaira vonatkozóan hozza a legizgalmasabb példákat. Ezek közül talán a legismertebb a rózsacsoda, Szent Erzsébetnek legsajátosabb attribútuma, amelyet a népi képzelet Erzsébetre, Ferenc József feleségére applikált.

Ebben a tömbben kapott helyet két kolozsvári történész tanulmánya is, amelyek a kolozsvári társadalmi védőháló szerepét betöltő Szent Erzsébet-ispotály kérdéseivel foglalkoznak. Rüszt-Fogarasi Enikő tanulmánya az intézmény történetének több szakaszát tárgyalja, alapításától, a 15. századtól egészen az államosításig. Az ispotály komplex történetéből a szociális gondoskodás struktúrája, valamint gazdasági vetületei is kibontakoznak. A fenntartásáért hozott áldozatok a kolozsvári városi polgárok civis-öntudatát is bizonyítják. Márton Tünde Mária izgalmas tanulmányában arra kérdez rá, hogy kik voltak a Szent Erzsébet-ispotály „lakói” a 17. század első felében. Igazi történészi nyomozómunkát végez, eredményei a kora újkori Kolozsvár társadalmi összetételéhez, e társadalom működésének mélyebb megértéséhez vezetnek. A nemcsak betegeket ellátó ispotályok állandóan cserélődő lakói a korabeli Kolozsvár társadalmának sajátos színfoltját képezték,

összetételük rajza mellett a tanulmányíró bepilantást enged az ispotálymesterek tevékenységébe, a kiszolgálószemélyzet munkájába is.

A kötet tanulmányainak eme utolsó egységét két, a caritastudomány körébe tartozó írás zárja. Máté Róbert a 21. századi szeretetszolgálat működéséről, elveiről és feladatairól értekezik, s hozzá hasonló témával foglalkozik Bányász József is a rászorulókat iránti elköteleződés kultúráját taglaló tanulmányában.

Ez a kötet nemcsak tanulmányokat tartalmaz. *Erzsébet példája: mai gyakorlatok* címmel elsőként a konferencián „laikusok” bemutatta *Rózsa és kenyér* című drámakísérlet szövegét olvashatjuk, szerzője és az előadás irányítója Egyed Emese volt. E drámakísérletnek egyetlen előadása volt, Csíksomlyón, a teljes szöveg itt jelenik meg

először. Második gyakorlatként a csíksomolyói templomban bemutatott egyházzenei áhítatra előkészített liturgikus szövegeket, valamint népénekeket olvashatjuk. Medgyesy-Schmikli Róbert közlésének azért is örülhetünk különösen, mert az itt közreadott szövegek között van olyan is, amely Kájoni kézíratos gyűjteményében maradt fenn, és itt jelenik meg először nyomtatásban.

A kötet szerkesztőinek nem lehetett könnyű dolga, amikor ilyen sok, megközelítés, problémafelvetés, témakezelés szempontjából is igen változatos anyagot kellett kötetbe rendeznie. Az ő munkájukat dicséri, hogy a más-más tudományágak felől érkező, kiforrott tanulmányokat és első eredményeket szinte törésmentesen sikerült egymással párbeszédbe állítaniuk.

Luffy Katalin

Erdélyi Shakespeare

Bartha Katalin Ágnes: Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció. Argumentum Kiadó, Bp. 2010. 414 oldal

A magyar színháztörténet művelői három, egymástól jól elkülöníthető típusú munkával jelentkeztek: adattárral, színészportréval és intézménytörténettel. A színészportré volt a legkeresettebb, hiszen ezekben az írásokban történeteket olvashattak az érdeklődők, meglevenedett a magyar színészet hősi múltja. Bartha Katalin Ágnes *Shakespeare Erdélyben* című könyvében mindhármát megidézi, mintha csak azt sugallná, ilyet is tudott volna írni, helyette azonban egy új műfajt teremtett. A *Shakespeare Erdélyben* című munkát ugyanis nehéz lenne besorolni bárhová: adattára és az erdélyi Shakespeare-előadások rendezőpéldányait számba vevő katalógusa mellett a több szempontból elvégzett kutatómunka kivételes összegzése.

Az első pillanatban úgy véljük, hogy Bartha Katalin Ágnes tanulmányainak gyűjteményét tartjuk a kezünkben, később azonban világossá válik, hogy szerves egységgé állnak össze a részmunkák.

Mindeközben Shakespeare erdélyi pályafutásának vizsgálata modellé vált, hiszen a kutatás során kidolgozott módszereket másutt, más színpadi szerző recepcióját elemezve is hasznosítani lehet.

Shakespeare-ről mindenkinek eszébe jut valami közhely. Nemcsak műveinek szállóigévé vált soraira gondolok, hanem elsősorban arra, hogy gyakran mondogatják: ő a legnagyobb magyar klasszikus drámaíró, hiszen művei 1793-tól szerepelnek a színházak repertoárján, sokszor a legkitűnőbb írók, költők tolmácsolásában. Bartha Katalin Ágnes azonban nem esett abba a hibába, hogy pusztán Shakespeare irodalmi hatásairól értekezzen, s megelégedjen a bemutatók regisztrációjával és annak csodálatával, hogy a brit drámaíró munkái hazánkban is színpadra kerültek. Ehelyett a leghálátlanabbat választotta: szembenézett az erdélyi/magyar színházi viszonyokkal, és – bár egy kissé elnézően – szembeesíti a mai közönséget a 19. század színjátszásának mindennapjaival.

A könyv egyik legfőbb erényének egyébként azt tartom, hogy a szerző kontaktust tart az olvasókkal, nem csupán doktori disszertációnak szánta összefoglalását, az volt a szándéka, hogy akik kézbe veszik könyvét – reflektáljanak szövegeire.

Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy az írások jelentős része konferencia-előadásnak készült, s a kutató jó dramaturgiai érzékeléssel tette érdekfeszítővé egyébként sem mindennapi felfedezéseit.

(Most mindenki arra gondol, hogy nekem az a tisztem, hogy dicsérjem Bartha Katalin Ágnes, hiszen ezért jöttem, de ha nem lenne ez az ünnepi alkalom, akkor sem tudnék mást mondani...)

Bartha Katalin Ágnes az önmagában nem túl eredeti alapötlethez (Shakespeare Erdélyben) páratlan módszertani érzékenységgel nyúlt. Nem akart divatos iskoláktól átvett vázakra gondolatokat aggatni, mintha azok az ő eredeti elképzelései lennének. De nem akart kizárólag adattárat adni. Sikeresen találta meg valamennyi korszakhoz azt a metódust, mellyel a forrásokat vallatóra foghatta. Nem győzöm hangsúlyozni, hogy a kutató/szerző/színháztörténész a források elemzésével tett örök következtetéseket. (S ha néhány következtetése vitatható is, a jelenségek felfedezésével számos problémára hívta fel a figyelmet.)

S itt ki kell emelnem az Egyed Emese vezetésével működő kutatócsoport tevékenységét, hiszen lezártnak vélt/hitt/tartott témák új feltárásával, új források bevonásával, a források ismételt számbavételével, új eredményekkel, új módszerekkel új lendületet adtak a magyar színháztörténeti kutatásoknak.

Aligha tudom felsorolni, hogy mi mindennel foglalkozik a *Shakespeare Erdélyben* című kötet. Bartha Katalin Ágnes bemutatja Shakespeare 19. századi kolozsvári olvasóit s a kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium ifjúságának szóróversét, melyet E. Kovács Gyulához írtak az ifjak. Ezzel a gesztussal a szerző megidézi a kötet egyik főszeplőjét, a kolozsvári színház nagyszerű színészét, rendezőjét, az erdélyi Shakespeare-kultusz legnagyobb hatású képviselőjét. Ezt követően azonban az események ismét kronologikusan követik egymást az első *Hamlet*-előadásoktól a kolozsvári 1812-es

Macbeth-produkción át *A makrancos hölgy* különös átiratáig, mely 1818-ban került színre a *Megszelídített viszálykodó* vagy *Második Gaszner* címmel.

A Nemzeti Színház megnyitásától a körülbelül 1866-ig tartó időszakot két személyiség reprezentálja: Petrichevich Horváth Lázár és ifjabb gróf Bethlen (Bolnai) Miklós. A könyv utolsó fejezetét egyetlen színházművész működésének, a szóróversben már exponált E. Kovács Gyulának szentelte a szerző.

Az Ecsedi Kovács Gyula nevével fémjelzett korszak vizsgálata a legsokrétűbb, ezt nemcsak primer, hanem szekunder források is gazdagították, hiszen Molnár György vagy Rakoczay Pál írásai nyomán könnyebben lehetett rekonstruálni a színházi előadás körülményeit, könnyebb értelmezni a színházi kritika egyes kitételeit, világosabban lehetett a játéknyelvről szólni, s érthetőbbé vált a közönség viszonya a színelőadásokhoz.

Hogy némi fogalmunk legyen ennek a könyvnek hangulatáról és forrásairól, felolvasom azt a bizonyos szóróverset.

*Ünnepre nyílt meg e csarnok kapúja
Ünnepre gyűltünk össze benne mi
Nemes ihletre gyűlad a kebel ma
Melyet igaz élv tud heviteni
Szent fénynyel lép közénk le Melpoméné
...A pajzán műzsa ma pihenni tért...
Az jött feltűzni méltó homlokodra
Hogy mi is lelkesüljünk – a babért*

*Mert a mit lángész ihletett perczében
Teremt nekünk szépet, jót és igazt,
S mi ily alakban még elérhetetlen,
Művészeted megtestesíti azt.
S látunk „erényt, mely buktában se csügged”
És szenvedélyt, fenséggel esni el,
Shakespeare teremő lelle száll közénk le
Mely önmagával ég felé emel.*

*Igaz művészeted varázshatásán
Előttünk áll az eszmény, testet ölt,
Magával vonzza tőlünk a mi égi*

*És megtisztítja bennünk, a mi föld
Minket tanítsz, művelsz művészetteddel
Fogadd szerény hódolatunk ezért
Ennek koszorúját nyújtjuk ma Neked
Méltóbb kézből vedd a méltóbb babért.*

Ennél hatásosabb záró gondolat, azt hiszem, igazán nem kell, csak még annyi: sok mindent

kiemeltem Bartha Katalin Ágnes munkájából, de a jelenlévők ne gondolják azt, hogy ezek után bátran nyilatkozhatnak róla: meg kell venni, olvasni és forgatni kell, ezt csak némileg hátráltatja, hogy a kiadó a fényképeket, a név- és címmutatót nem tartotta fontosnak ehhez a kiemelkedő színvonalú tudományos munkához.

Gajdó Tamás

Közös magyar akarat vagy egyoldalú döntések?

Pál Judit: Unió vagy „unificáltatás”? Erdélyi uniója és a királyi biztosok működése (1867–1872). Erdélyi Tudományos Füzetek 267. Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár 2010. 496 oldal

Szívesen vállaltam Pál Judit *Unió vagy „unificáltatás”?* című, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában 2010-ben megjelent könyvének bemutatását. Egyrészt, mert alkalmam volt már a kéziratát is olvasni, s így meg lehettem győződve arról, hogy jelentős történeti munka hagyja el a nyomdát. Másrészt azért vállaltam szívesen, mert a szerzőnek, Pál Juditnak, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem docensének munkásságát – mivel nagyjából azonos történeti korszak kutatói vagyunk – ismerem és kiemelkedőnek tartom. Szerzőnk az erdélyi magyar történetkutatói középnemzedékhez tartozik, s annak élvonalában egyre meggyőzőbben bizonyítja jelenlétét a tudományművelésben. Öröndetes jelenség.

Pál Judit korábban a várostörténet-kutatásban szerzett szakmai elismerést, különösen a *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914* című kötetével, ezúttal viszont a 19. századi Erdély egyik legfontosabb történeti eseményének, a Magyarországgal való újraegyesülésnek értő kutatójaként mutatkozik be.

Könyvbemutatók alkalmából gyakran elhangzik – talán túl sokszor is –, hogy „hézagpótló” kötetről van szó, most azonban nehéz volna jobb kifejezést találnom, mert Erdély 1867-es uniójáról és a királyi biztos szerepéről eddig senki sem tett le az érdeklődők asztalára nagyobb lélegzetű

érdemleges munkát: szerzőnk valóban hézagpótló munkát írt.

A közel 500 oldal terjedelmű (pontosabban 496 oldal) kötet tárgya igen bonyolult és „kényes” is. Azért bonyolult, mert hatalmas, egymásnak feszülő nemzeti ellentétek halmazával kellett szembenéznie a szerzőnek, és azért kényes, mert az Erdély-kérdés kutatása azóta is sokszor váltott ki, s talán jelen időt is használhatunk, heves vitákat, konfliktusokat, nem csak a történészek között. Az unió kutatásában, legyen az 1848-as vagy az 1867-es egyesülés, ma sincs konszenzus a magyar, román és szász történetkutatásban. Ezért az alaposág és tárgyilagosság az eredményesség meghatározó feltétele, tudjuk, általában az, esetünkben azonban különösen is. Pál Judit könyve messzemenően eleget tesz ezeknek a követelményeknek.

A kötet négy nagy fejezetben s 17 alfejezetben fejt ki a tárgyát. De ne menjünk el szó nélkül a megkapó cím mellett: *Unió vagy „unificáltatás”? (1867–1872)*, hiszen már az első rápillantásra felkelti a kíváncsiságunkat. Mit fejez ki pontosan ez a cím és a kérdőjel, amely végigkíséri a kötetet, és az alcímek is részekre bontva a témát ébren tartják figyelmünket. Az a kérdés, hogy közös magyar akarat vagy inkább egyoldalú döntések során hozták-e létre Erdély egyesülését Magyarországgal. És milyen problémák vetődtek fel a tényleges egyesülés során.

Az első fejezet a történeti Erdély társadalmi és gazdasági helyzetével foglalkozik, különös tekintettel a 19. század közepére. Összefoglalja a rendiség és feudalizmus utolsó időszakát, hogy a változtatások elkerülhetetlenségét láttathassa az olvasóval. Erdély nagyon lemaradt a polgárosodásban nemcsak a nyugati fejlett országokhoz viszonyítva, de Magyarországhoz mérten is. Ez a lemaradás az egyik oka annak, hogy az erdélyi magyarság meghatározó politikusi és gondolkodói az uniót mint Erdély felzárkózásának lehetőségét kezdik fontolóra venni. A lemaradást idézve id. Bethlen János arra a következtetésre jut, hogy Erdély mint ország erőtlén és tekintélytelen. Ezért bármit határoz az erdélyi országgyűlés, a bécsi politika nemigen veszi tekintetbe.

De a gazdasági érveknél még erősebb az erdélyi magyarság romló demográfiai helyzetének tudatosítása; különösen báró Wesselényi Miklós érvei hatnak, felidézve a herderi jóslat esetleges bekövetkezését a magyar nyelv és nép eltűnéséről. A reformkorban a nemzetek egyesülésének Európazerte ható elve is buzdítja az erdélyi magyarokat az unióra, s nem csoda, hogy mozgalom bontakozik ki ennek érdekében. Sőt már a hogyan kérdése is napirendre kerül: Wesselényi szerint Magyarországgal csak kölcsönös egyetértés nyomán létesíthető az unió (49.). Csakhogy Bécs erről hallani sem akar – egyelőre.

Azonban az 1848-as forradalom kitörése Európában, Bécsben és Pesten is új helyzetet teremt. Bécsben megbukik Metternich hírhedt, szilárdnak tartott belügyi rendszere, a pesti 12 pont, valamint a pozsonyi törvények már tartalmazzák az uniót Erdéllyel. Erről aztán teljesebb törvény születik az 1848. május 29-re Kolozsvárra összehívott utolsó rendi országgyűlésen, és az uniótörvényt a király is kénytelen megerősíteni.

A magyarság nagy győzelemként éli meg az unió békés kimondását, de a románok ellene vannak, s a szászok is megpróbálják visszavonni azt, hogy a kolozsvári országgyűlésen a szász követek igennel szavaztak az unióra, s mivel a bécsi kamarilla is ellene van Magyarországgal megerősödésének az

unió által, megpróbálja szövetségbe vonni az erdélyi románokat és szászokat. És ez sikerül.

A magyar szabadságharc leverése után Erdély helyzetének kérdése másképp alakult: Bécs semmisnek nyilvánította az uniót, és meghirdette Erdély teljes beolvasztásának tervét a „Gesamstaat”-ba. Ennek gyakorlati megvalósítását el is indította, de ebbe ismét a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása szólt bele, arra kényszerítve a Monarchia vezetését, hogy keresse a kiegyezés lehetőségét Magyarországgal. Erre a magyar nagypolitika Deák Ferenc irányításával hajlandónak mutatkozott egy feltétellel: ha az osztrák fél elismeri az 1848-as törvények érvényességét. Ebből nem maradhatott ki az erdélyi unió ügye, amelyet végül is Ausztria a magyar fél számára kedvezően elfogadott.

Az uniótörvény megszületésével és végrehajtásával a könyv második fejezete foglalkozik. Az Andrássy Gyula elnökségével felálló magyar kormány nem késett intézkedni: királyi biztost nevezett ki, akit természetesen megfelelő utasítással Erdélybe küldött, azzal a feladattal bízva meg, hogy „örködik az állambiztosság, a törvények és rendeletek kellő foganatosítása, a személy és vagyónbiztonság fenntartása és egyesítési intézkedések keresztülvitele fölött” (449.). Királyi biztosnak Pécsi Manó, Abaúj vármegye főispánját nevezte ki a magyar miniszterelnök.

Hogyan került Pécsi Manó Erdélybe, ahol csak nagyon kevesen ismerhették? – teszi fel a kérdést a könyv szerzője. A kérdésre azonban nem tud pontos választ adni, mert – amint kiderítette – hiányoznak a vonatkozó források. Ezért Pál Judit azt teszi, amit ilyen esetekben történetkutató tehet: hipotéziseket állít fel. Érdekesek ezek a hipotézisek: 1. Nem akartak erdélyi politikust kinevezni, ami egyébként megfelelt az erdélyi politikusok elvárásának, akik nem szerettek volna királyi biztosként erdélyit és nagy urat látni. A szerző 2. hipotézise: Pécsi kinevezéséhez hozzájárulhatott az, hogy régi kapcsolatban állt az Andrássy családdal, és a Deák-pártnak is hűséges tagja volt. El kell fogadnunk a szerző hipotéziseit, hogy a királyi biztos valóban nem volt erdélyi, ámbár nagy úr volt. Pál Judit sokoldalúan elemzi

Pécsi Manó személyiségét. Nem volt csillogó személyiség, inkább szürke eminenciás, de megfelelt az elvárásoknak, mert mintahivatalnoknak bizonyult. Rövid időre számított Erdélyben tartózkodni, mégis öt év lett belőle. Kolozsvárt lakott, megismerkedett Erdéllyel, és beelátott az „erdélyiség” labirintusába. Ennek köszönhetően, bár mintabürokrataként jellemzi a szerző, mégis képes volt saját véleményét alakítani ki egyes kérdésekben, s nem zárkózott el az erdélyi magyarok, románok és szászok kívánságainak meghallgatásától, amelyeket közvetített a magyar kormánynak. Az erdélyi magyarság egy részének, valószínűleg a nagyobb részének a kívánságát a legsarkítottabban, liberális látószögben Kőváry László fogalmazta meg: „Hogyan egyesítjük Erdélyt? Beolvasszuk-e vagy csak unionáljuk?” Aztán elemelve a különböző álláspontokat, elvette a beolvasztást, az „unifikáltatást”. A szerző szerint az erdélyi magyarok uniót akartak, de „jelentős részük az autonómia valamilyen szintű fenntartását szerette volna”. (206.) De Pécsinek a magyarsággal mégis sikerült a konszenzus felé közelíteni, ez azonban nem mondható el a románok és a szászok esetében.

A nemzetiségi kérdésben azért sem lehetett sikeres Pécsi Manó és a magyar politika, mert az erdélyi román vezetők nem voltak hajlandók elismerni az uniót és a magyar kormány illetékességét Erdély ügyeiben. A szászok többsége is ellenkezéssel tekintett az unióra. A románok szerettek volna visszatérni az 1863–1864-es nagyszebeni országgyűlés törvényeihez, ami lehetetlen volt, mert azokat az uralkodó semmiseknek nyilvánította. A szászok az autonómiájukat féltették a magyarországi uniótól, mert nyilvánvaló volt, hogy a magyar politika a centralizáció elvét tette magáévá, annak a kinyilvánításával, hogy a polgári egyenlőség kiterjed minden lakosra. Erről az 1868. évi uniótörvény első paragrafusában ezeket rögzítette: „Miután már az 1848-ik évi kolozsvári I. törvénycikk által Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül egyenjogúnak nyilvánított s Erdélynek minden ezzel ellenkező törvénye eltöröltetett: az eddig létezett politikai nemzetek szerinti területi felosztások, elnevezések

s az ezekkel összekötött előjogok és kiváltságok, amennyiben valamely nemzetiséget mások kizárásával illettek volna, megszüntetettnek és az egyesült Magyarország és Erdély összes honpolgárainak egyenjogúsága polgári és politikai tekintetben újabban is biztosítottatik.” (456-457.)

Az uniótörvénnyel egy időben elfogadott nemzetiségi törvény szelleme is a fenti elveket nyilvánítja ki, biztosítva a nemzetiségek nyelvének széles körű használatát, kultúrájuk fejlesztésében a szabad tevékenységet. S bár a románok a magyar belpolitikában a passzivitás mellett döntöttek, a polgári életben jogaikat érvényesítették, és azoknak a vívmányoknak az eredményei, amelyeket az 1848-as forradalom rendszerváltása a jobbjogfelszabadítással megvalósított, a kiegyezéssel kezdtek igazán mutatkozni. Erős román kisgazda réteg jött létre, és ez a román politikának az ortodox és görög katolikus egyház segítségével nagy befolyást és erőt biztosított. A magyar liberális politika lényegében véve ezt nem akadályozta.

Az unió megvalósítása feltételezte az egységes közigazgatás bevezetését, vagyis azt, amit a könyv negyedik fejezetének kissé sántító címe fejez így ki: „*Erdélynek magyarhoni lábra állítása*”. De zavart mégsem okoz a cím, mert pontosítja azt is, hogy a közigazgatás átalakításáról van szó.

Ez is a bonyolult és kényes kérdések közé tartozott, hiszen régi beidegződéseket, szokásokat, személyes ügyeket, karriereket érintett. Pécsi Manó ebben a kérdésben is fontosnak tartotta kijelenteni: „*Erdélyre nézve egy olyan centralisált közigazgatás, mely az erdélyi nép [!] geniusát, tradícióját és sajátos viszonyát számításba nem veszi, meglegeedésre nem fog vezetni.*” A kormány azonban ebben a kérdésben a centralizáció és – ahogyan a szerző írja – a homogenizálás útját választotta. Tehát Erdély „magyar honi lábra állítása” elkezdődött, s fokozatosan meg is valósult, és ugyanaz történt az igazságszolgáltatás terén is. Ezeket a kérdéseket részletesen elemzi a szerző visszafelé és előre is tekintve a történelemben.

Pécsi Manó 1872-ig töltötte be a királyi biztosi tisztelet, de már 1871 végén úgy látta, hogy további

erdélyi működése fölösleges, mert létrejött az érintkezés az erdélyi törvényhatóságok és a magyar kormány között, a törvényhozást egyesítették. Erdély egyesítését a magyar kormány 1872-ben nyilvánította befejezettnek, s a királyi biztos felmentését javasolta az uralkodónak, ami az 1872. augusztus 25-i királyi leirattal be is következett. Pécsi Manó működése alapján véve eredményes volt, bár a nemzetiségi kérdésben, különösen a románkérdésben nem mutatható fel előrelépést. Pál Judit könyvéből az derül ki, hogy Pécsi uniót akart és nem teljes beolvastást, unificáltatást, és ami tőle függött, azt meg is tette ennek érdekében.

A kötet bőven ismerteti a forrásokat és az irodalmat, a Függelék pedig néhány alapvető, forrásértékű levelet és más okiratot közöl.

Végül legyen szabad néhány általános megjegyzéssel zárnom rövid ismertetőmet.

Bár bonyolult és kényes kérdést tárgyal, a kötet végig a tárgyilagosság és az alaposág jellemzi,

és nem marad adós a kérdések árnyalt, többoldalú bemutatásával sem. Szeretnénk hangsúlyosan kiemelni, hogy Pál Judit eredeti forrásfeltáró munkát végzett, és következtetéseit is ezekből vonja le, ugyanakkor értő módon hasznosítja a kérdésre vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalmat is. Bár a cím mindössze öt év történetének elemzését és bemutatását ígéri, a valóságban a szerző több évtizedet von be látókörébe, amennyiben a kérdést előzményeivel együtt tárgyalja. Ne hagyjuk szó nélkül azt se, hogy a szerző kellő figyelmet fordít a korra jellemző ceremóniális jelenségekre, s ezáltal jobban beágyazza a kérdést a maga korába, hangsúlyozva, hogy ezek a ceremóniák bizony nem kis részben középkori eredetűek.

Pál Judit jelentős történelmi szakmunkával gazdagítja a 19. századi Erdély szakirodalmát. A munka szerkesztése és formája is elismerést érdemel.

Egyed Ákos

A nemzedéki lét kérdése

Miklós Ágnes Kata: A szóértés feltételei. Komp-Press Kiadó, Kvár 2010. 312 oldal

Miklós Ágnes Kata *A szóértés feltételei* című könyvében azt tűzte ki célul, hogy a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedékváltási problémáit feltérképezi, kiváltképpen a „harmadik Forrás-nemzedék” szerzőire, illetve a velük opponálókra összpontosítva. Ezt rendkívül nagy kutatói munkával s olvasottsággal sikerült megvalósítania.

A szerző a kötetet szimpatikusan indítja, és majd a továbbiakban elismeri, hogy nem mérítheti ki a téma egészét, és hogy a vizsgálat során, válogatnia kellett a rendelkezésére álló dokumentumok között. („A válogatás szükségszerűen önkényes – és az, hogy a fenti ankétok és viták közül melyeknek vállalkozom részletesebb elemzésére, szintén annak tekinthető.” 26.) A kötetben az újra s újra visszatérő humor – mely részint az anekdoták feltűnésének (vö. Balla Zsófia családjának asztala és az adott kor szellemi életének

összekapcsolódása), részint a szóhasználatnak (vö. „kigyöngyözés”) köszönhető – erősíti a könyv olvashatóságát és pozitív (be)fogadását. A kötet az interdiszciplináris szemléletet végig hangsúlyozza, amely szemlélet pedig a témaválasztásból eredeztethető. A szociológiai és a filozófiai kutatásokra támaszkodik, az elméleteket ismertette, és ahol szükséges, azokkal vitatkozva, kiemelten a csoport, közösség problematikája kapcsán – melyet azért is szükséges időről időre elővennie, mert a „Forrás-nemzedék” tagjai a megnevezés iránti ellenérzésüket fejezték ki („A kategorizálást és az ebből kiinduló »generációba sorolást« főként az érintettek tekintették megkérdőjelezhetőnek. Már a második Forrás-generáció tagjai is önkényesnek érezték a Kántor–Láng-féle felosztást, és ezt a harmadik nemzedék tagjai még nagyobb ellenkezéssel fogadták.” 10.).

A hetvenes évek irodalmáról való megnyilatkozás esetében Miklós Ágnes Kata megfelelően pozicionálja szóhasználatát: „a két lehetséges megnevezés, a »romániai magyar irodalom« és az »erdélyi magyar irodalom« kifejezések közül az előbbit fogom használni. Választásom oka elsősorban az, hogy a kutatás témáját képező csoport, a hetvenes évek során feltűnő szerzők munkásságának tekintetében nem csak földrajzi kategóriaként fontos, *hol* éltek és dolgoztak. A korszak Romániájára jellemző körülmények és (alkotási) lehetőségek tudomásul vétele nélkül nehéz érvényes következtetéseket levonni magának a tárgyalt csoportnak a körülményeit és lehetőségeit illetően.” (7.) A szerző ugyanarra az elgondolásra alapozhat, amelyre Láng Zsolt „A” „romániai” „magyar” „irodalom” „története” című írása első soraiban: „a közmegegyezés arra hajlik, hogy az ún. szocialista éra képződményét nevezze romániai magyar irodalomnak” (in *Uó: Tója vagy tottja?* Koinónia, Kvár 2008. 11.).

Miklós Ágnes Kata számára az alapvető problémát a hetvenes évek romániai magyar irodalmán belüli közösség megadása jelenti, vagyis az, hogy miért és hogyan tekinthető a „harmadik Forrás-nemzedék” közösségnek. Ez oknál fogva fontos a szerzőnek, hogy elkülönítse s ugyanakkor egybe is fűzze a „második generáció idején indulókat” (Balla Zsófia, Bogdán László, Mózes Attila), a „két és feles Forrás-nemzedéket” (Markó Béla, Adonyi Nagy Mária, Sütő István) és a „harmadik Forrás-nemzedéket” (leginkább Szócs Géza, Egyed Péter, Ágoston Vilmos, Palotás Dezső meglátásai szerepelnek a kötet egészében). Emellett természetesen is olyan felosztással is kísérletezik, amely a szépirodalmat művelőket és a tanulmányírókat, esszéírókat különíti el, ám elismeri, hogy itt átfedések lehetnek, s vannak is. A közösség kérdésének taglalásánál alkalmazhatná az általa többször idézett Cs. Gyimesi Éva kedvelt „reális közösség”-értelmezését: „A reális közösség mindig szabad emberek társulása – a jelenben, a gyakorlatban, az érintkezésben felismert közös érdekek és célok, ügyek és eszmék vagy egyszerűen a szeretet alapján.” (Cs. Gyimesi Éva: *Vázlatok egy szellemi kórképhez*. In *Uó: Colloquium*

Transsylvaniaicum. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998. 32–67. 45. 5. lábjegyzet). Ezek után persze belátható, hogy a szabadságot kellett volna definiálnia Miklós Ágnes Katának. Lehetséges lenne ugyanakkor a gondolat szabadságát megadni itt, egy szellemi közeg esetében. Nem vitatható el az azonban *A szóértés feltételei* szerzőjétől, hogy a közösséget, a nemzedéket más kritériumokkal is, mint akár a nyelviség kritériumával próbálta definiálni. A problémát az képezi az irodalmi szövegekhez való közelítésénél – és ez feltűnő az olyan fejezeteknél, mint a *Nyelv- és formahasználat, Palotás Dezső és a többiek, Megismerés és magánmitológia, Szócs Géza és a többiek* fejezeteinél –, hogy sokkal inkább hajlamos a szerző e kötetben az adott nemzedék „egymást recenzálására” (visszatérő megjegyzése a kötetnek, az „önrecenzálás” szóhasználatát követve) alapozni, mintsem önnön meglátásaira, jöllehet ez a nemzedék bemutatásának vezérfonalában keresendő s ebből a szempontból belátható. Alapvetően itt irodalmi szövegekhez való közelítés szemléletének különbségét vélem felfedezni Miklós Ágnes Kata és önnön szemléletem között.

Miklós Ágnes Kata kitér arra, hogy Cs. Gyimesi Éva a nemzedék és a közösség között különbséget állapít meg, idézi is Cs. Gyimesi Évát: „A nemzedékiség nem szükségszerűen tartalmazza a közösség-jegyet, vagyis az együvé tartozás érzéséhez, a közös vagy hasonló eszmények és célok tudatosulásához nem elég csupán annyi, hogy egy nemzedéket alkotunk.” (68.) Miklós Ágnes Kata rendszere a nemzedékiség felől próbál közelíteni újra meg újra a Forrás mellett többek között az Echinox és a *Fellegvár* vonatkozásában is. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az a szempont, hogy a szociológiai aspektus háttérbe szoríthatja az irodalmi vizsgálat során. *A szóértés feltételei* szerzőjének érvelése, témakifejtése kapcsán ez azért meglepő, mert pont az általa idézett Selyem Zsuzsa-írásnak, *Az „erdélyi magyar irodalom”-beszédmodok egyik utópiájának* (in *Kegyesség, kultusz, távollátás. Irodalomtudományi tanulmányok*. Szerk. Gábor Csilla, Selyem Zsuzsa. Scientia Kiadó, Sapientia Könyvek, Kvár 2002. 197–219.) egy alfejezete a „nemzedék” kérdéskör felvetését tárgyalja, így

talán Miklós Ágnes Kata akár egy vita beemelésével a szöveg adott részéhez is pozícionálhatta volna önnön elgondolásait. Ez utóbbi megjegyzések ugyanakkor szintén az irodalomszemlélet kérdésköréhez tartoznak.

Miklós Ágnes Kata *A szóértés feltételei* című könyvének hiányt pótló létéből, illetve a hatalmas

szakirodalmi apparátus használatából és a téma fontosságából nem von le a szemléletbeli különbség, inkább csak példázza az olvasási módok közti eltérést, elismerve a kötet szerzőjének rendkívüli vállalkozását, illetve önnön érvelésének koherens létét.

Kovács Flóra

Cáfolat mint a nemzeti identitás tétele és levezetése

Aranka György Erdély-története. Sajtó alá rendezte Biró Anamária. Erdélyi Tudományos Füzetek 264. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár 2010. 282 oldal

Biró Annamária, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatója és könyvkiadójának vezetője, a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem adjunktusa, a kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetem belső munkatársa jelentős, előszóval, jegyzetekkel, forrás- és (személynév)mutatóval ellátott, a 18–19. század elején készült történelemkönyvet bocsátott közre. Azt is mondhatnám, kétszáz évvel a mű elkészülte után, több esztendei munka árán kényelmetlen könyvet nyújt át a 21. század elkényelmesedett magyar olvasójának; kényelmetlen az ilyen szöveget olvasni: csak gondolkodva, mérlegelve, csak ide-oda lapozva, felmérve, összehasonlítva, elidőzve. Csak egy-egy más könyvet is elővéve, immár megbékélt auktorok időtlenné hűvösödött pillantása alatt.

A könyvnek három szerzője van. Az első (látszólag) Aranka György, hiszen a gyakran *Feleletként* aposztrófált és nyomtatásban itt először megjelenő szövegeket *A nemes Dr. Schlözer ABC-jére tett feleletnek rajzolatja* címmel ő írta. De ezek a szövegek többnyire kommentárok, érthetetlenek egy korábbi mű nélkül, amelyre feleletül, sőt inkább cáfolatul születtek: az pedig August Ludwig Schlözer műve, ő tehát a második szerző, a harmadik pedig a cáfolatot és az abban követhető vitát vizsgáló, értelmező Biró Annamária. Meglátása szerint a mű ugyan cáfolatnak indult, de szerzője, Aranka a munka folyamán egyre inkább önálló történeti munkának tekintette, beleépítette az erdélyi Magyar Nyelvmívelő

Társaság által megvitattott Csíki székely krónikát is, továbbfejlesztette – innen adódik aztán a jelen kiadvány határozott karakterű címe is: *Aranka György Erdély-története*. A közreadó a korszakról magyar és német nyelven már több jelentős tanulmányt is közlített, a Schlözer-vitát is értelmezte, és az Aranka-gyűjteményekben jártasságot szerezve maga is kutatást vezet.

A kötet célja a szövegközlés. Lássuk tehát, miben áll ez a szöveg. Biró Annamária több örzési helyről gyűjti egybe és olvassa összetartozóként Aranka György írásait, egy jogtörténeti-történetírói szempontokat érvényesítő, egyszerre többféle közönséggel számoló szerzőt látat. Szerzőről van szó, aki érzelmei nyelvi jegyeiből ítélve legalábbis csoporton elkövetett méltánytalanság (az európai tisztességen esett csorba) esetével kerül szembe. Az erdélyi székelyek prókátora lesz itt Aranka; az egykori Székelyvásárhelyen tevékenykedő és erdélyi nemesek, főleg a Bethlenek hűségese mondja e nációról: „A székely mint magyar eredetű nemzet különbözik a pácínacítától és kuntól mint tatár eredetű nemzetektől, a bissenusoktól mint orosz eredetűtől, a magyartól pedig mint attól régen megvált és régi eredeti rendtartásait szokásait s törvényeit külön társasági testben megtartott nemzetség. András Mátyás úgy ír a székelyekről mint legvitézesebb emberek, magok földét magok fegyverekkel nyerték, és magok között mind örökségeket, mind a hivatalokat

nemzetségek vagy tribusok, nemek és ágak szerent osztják. Werbőczy István ugyanazt írja (III:R:4. Tit)” (III. értekeződés, 117.).

Aranka tehát a székelységről mint katonanépről szól, amelynek helyi története a hadviselés szabályai szerint megnyert csatával kezdődik, szervezeti rendjét pedig szokásjog szentesíti. Aranka nemcsak székelyekről beszél, de éppen a székelyek jogi és történelmi megítélése érdekében kialakított, írásos védőbeszéde mutatja a vállalt feladat nehézségét. Okmányokat kell produkálni egy okmányokban életformája és mostoha története miatt szegény csoport helyzetének tisztázása érdekében, mondhatni, nyelvet kell keresnie az eredményes érveléshez, sőt vitázáshoz, mert az övé csak belső használatú. Tudja, hogy vitaközegben kell érvényt szereznie meggyőződésének, tudatosan politizál érveivel: közönsége nemcsak a magyar nyelven olvasókból áll, hanem azokból is, akik tudják: másként látja a kultúrát, aki maga is része annak (sokan a történelmi műveket imagológiai megfontolásból úgy is rendszerizik, hogy belső vagy külső kutatótól származnak). De mi is a kultúra és a lokális világhoz ki érthet, társadalmi kérdéseiben ki ítélkezhet? A konkrét cáfolat közreadása és tanulmányozása elvi és általános kérdések sokaságát veti fel.

Biró Annamária jó filológiai érzékkel kimutatja, hogy a cáfolat nyelve is vita tárgyát képezte, Mártonfi József gyulafehérvári püspök és császári cenzor németül és „azon melegében” tartotta volna célszerűnek az erdélyi nációk egyikét előnytelen színekben feltüntető értekezésre a választ, Aranka azonban a közreadó hipotézise szerint a gyors ríposztolás helyett az erdélyi lakosságcsoporthoz módszeres történetének megírását vette a fejébe, és ez időt kívánt. Továbbá maguknak a magyarul olvasóknak készítette okulásul (nem tartom kizártnak, hogy éppen a tankönyvírási lehetőségekkel is élve).

Fontos kérdése a könyvnek a csoportok egymáshoz való viszonyának láttatása, a népcsoport vagy alkotmánnyal is rendelkező náció új szempontok szerint való vizsgálata, a saját név, a másikat jelölő név érzékeny nyomon követése. A tudományos kutatások és a diplomácia, sőt politika ma is

megkerülhetetlen vonatkozása a (valamire) felhasznált források megbízhatósága vagy komolytalansága: idézek a néha nekiszilajodó, egyébként higgadt Arankától: „ki épít nagyobb bolondságon? Az é, aki a magyar nemzet történeteit, mint a magyarokét, a törököktől megkülönböztetve a Béla nótáriusára épít vagy az, aki azt Schlözeren építi?” (Felelet, 189.)

De hát ki az a dr. Schlözer? „...bosszantani akaró, s az irigység kovászat poshasztani s nevelni akaró ember” (Felelet 176.) – állítja franciás vitahévvvel és nyelvi erővel Aranka György, az erdélyi privilégiumok és szokásjogok bonyolult rendszerében talán nem eléggé tájékozott tudósról. A népek elképzelt nagy vásárán Aranka írása magának az Erdélyt lakó székelységnek becsületét is védelmezi a „tisztza származás” gondolata jegyében. Itt a tisztza származás a föld (a lakóhely és ingatlanbirtok) megszerzésének körülményeit jelenti, a belső szervezeti és életviteli tradíciók pedig mint a pozitívan értékelhető csoportos identitás tényezői jelennek meg.

Szöveges kultúra? „A magyarok krónikái, mikor a szászok elei bejöttek, az udvari énekeseknek *fecsegő énekeiből, a parasztnak hazug meséiből* és a *szentek életéből* állottanak!” (Felelet 188.) Ha ezt Bod Péter néphagyomány- és népköltészet-szemléletével, Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai népszerű dalok iránti érdeklődésével, gyűjtőmunkájával vetjük egybe, világosabban látjuk a felvilágosodás értékrendjének pluralitását, lokális érvényesülésének változatait, képlekeny formáit.

Feleletnek rajzolatja... A vázlatjellegű bővítés szükségességét hangsúlyozza a mű Aranka-féle címe, és ez a források és az értelmezés kényes összefüggésére világít rá. A jozefinizmus homogenizáló törekvései más formában a kalapos király halála után tovább élnek, és belső feszültségekben, modernizációs és identitásképző tendenciákban ragadhatók meg. Azonos-e a „székely történet” amelyet Székely Márton Tudományos gyűjteménybeli, 1818-as Aranka-méltatásában említ, azzal az oklevélanyaggal, amelynek létrehozásába Aranka 1797-ben kezdett, s amelynek kiadását is tervezte? Összekapcsolható-e Kovachich Márton György

hosszasabb erdélyi tartózkodása e könyvek megírásával? A fejezetek és a hozzájuk tartozó jegyzetek e kérdésekbe beavatnak, de nem adnak rájuk egyértelmű választ. Erre nincs is szükség, a szempontok sokaságát így is újszerűen vetik fel.

A kötet végjegyzetelése értékes, bár egy ilyen nagyigényű munkát illetően természetesen bővíthető, sőt bővítendő a későbbiekben. Bíró Annamária mint közreadó az értelmezést elkezdte, az olvasó és a szakolvasó folytatni fogja, hiszen mind az erdélyi lakosság társadalmi csoportjai, mind a jogi keretek változása vagy a mentalitás összetettsége további kutatásokat kíván: ebben az esetben valóban magának a szövegnek az egybeszerkesztése és közreadása volt a sürgetőbb feladat. Ehhez ajándékot is illeszt, amennyiben kifejtji a szövegből az argumentációban említett olvasmányokat, elsősorban a nyomtatott műveket, de több kéziratban (akkor) hozzáférhető írást is, ezeket *Aranka György forrásai* címmel betűrendben közli. A magyarokra és az erdélyi nációkra vonatkozó ismereteinkhez, különösen a magyarul beszélőkhöz ezután már ez a sajtós, intenciózusságában is elgondolkodtató identitásmű is hozzátartozik a korban legismertebbek, Bél Mátyás *Adparatusa*, Pray György többféle *Annalese*, Schwandtner *Scriptores rerum hungaricarum veterese*, Benkő József részben kinyomtatott, kéziratban terjesztett *Transsylvaniaija* vagy a bécsi megrendelésre készített

történettudományi, jogi kiadványok traktátusok vagy okmánygyűjtemények mellett.

A sajtós nyelvű, sokfelé utaló szöveg áttekintését és megközelítését a bevezető tanulmány, a bátor és invenciózus tagolás és a jegyzetek, források mellett a névmutató (voltaképpen személynévmutató) segíti.

Milyen polcra tegyük a könyvet? Schlözer munkája, a *Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*je mellé? (1797-ben jelent meg...) Herder munkája mellé, amelynek a magyar nyelvre vonatkozó része annyi szomorúságot okozott Kölcseynek, Vörösmartyknak? *A székely oklevéltár* kötetei mellé? Önismereti kísérlet, tiszteletre méltó írás, Aranka-képünkön is hatalmasat változtat, politikus volt, ha nyelvészkedett, titkárkodott is.

Válságos időkben számba kell venni a várnépet. Valaha a magyar király, illetve az erdélyi fejedelem utasítására az erre kirendelt fejedelmi biztosok, commissariusok összeírták a népet; a központi hatalom székelypolitikáját követhetjük figyelembe ezekben az okmányokban. Aranka mint önszerveződési szöveges tanúságokat kezelte a számára hozzáférhető anyagokat. Annyit mondhatok a könyvről, amennyit kétszáz éve saját műve cenzúrára küldése után jelentett ki sommásan Aranka: „E nagy mű.”

Egyed Emese

De vajon ez mind Mezőség?

Mezőség. Történelem, örökség, társadalom. Szerkesztette Keszeg Vilmos és Szabó Zsolt. Művelődés, Kvár 2010. 476 oldal

A Keszeg Vilmos és Szabó Zsolt által szerkesztett tanulmánykötet a kolozsvári Művelődés Könyvkiadó gondozásában jelent meg 2010-ben. A huszonkilenc tanulmányt, valamint – mintegy függeléként – tizenhét mezőségi híres ember bemutatását tartalmazó kiadványban elsősorban az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia

Tanszéke által 2006-ban és 2008-ban Kolozsváron megszervezett Mezőség-konferenciákon elhangzott előadások szerkesztett, adott esetekben átirtnak vagy más címmel közölt változatai olvashatók, kiegészülve néhány más, az adott témakörhöz kapcsolódó tanulmánnyal.

Fontos megjegyezni, hogy mindkét konferencia anyagának nagy része már megjelent nyomtatásban a kolozsvári Művelődés folyóirat hasábjain: az

első konferencia előadásából állt össze *Az erdélyi Mezőség* című, 2007-es összevont nyári, a második konferencia anyagából pedig a 2009-es márciusi lapszám. (Különböző írási stílusokból a Művelődésen kívül is megjelent, mint például Vajda András tanulmánya a 15. Kriza Évkönyvben vagy Nagy-Tóth Ferenc dolgozata a Debreceni szemlében.) Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy a jelen kötet szerkesztői jegyzik a Kriterion Könyvkiadó gondozásában 2006-ban napvilágot látott *Aranyos-vidék magyarsága* című tanulmánykötetet, amelyik a 2005-ös, szintén az EME és a kolozsvári Néprajz Tanszék közös szervezésében lezajlott Aranyosszék-konferencia anyagát tartalmazza, s amelyik anyag szintén először a Művelődés folyóirat hasábjain jelent meg, akkor nyilvánvalóvá válik egy jól meghatározott társadalomkutatási és egyben népművelési szándék: felfedni, a tudományos érdeklődés témájává tenni, majd minél szélesebb közegben propagálni a kevésbé ismert és kutatott néprajzi és történeti tájegységeink, régióink kulturális és történeti örökségét, a hagyományos és a jelenleg változó társadalmát. Mert köztudott, hogy vannak „felkapott”, ismertebb tájegységeink, mint például a már 19. században „felfedezett” Kalotaszeg, és vannak kevésbé ismert vidékeink. És itt, ezt az ismertséget nemcsak a vonatkozó szakirodalom mennyiségére érthetjük, hanem sokkal inkább egy adott, szélesebb közeg, mondhatni a közvélemény által birtokolt tudásra. Ez annál is inkább így van, mivel természetesen relatív, hogy egy adott tájegységre vonatkozó szakirodalom mennyire tekinthető átfogónak, teljesnek, hiszen a társadalomtudományok alapja az állandó kutatás (mindig van mit kutatni), eredménye pedig sokszor a már meglévő tudás felülírása. De ismétlem, tény, hogy különböző kultúrtörténeti, szociális és történelmi okok miatt bizonyos vidékeink valahogy elkerülték (vagy kevésbé serkentették fel) a tudományos vizsgálatot és egyúttal a közérdeklődést is.

És elsősorban ezért fontos ez a Mezőség-kötet vagy a korábbi Aranyosszék-kötet, a köteteket megelőző konferenciák és előközlések: ráirányítják a különböző társadalomtudományok szakembereinek és

az érdeklődő olvasókon keresztül a közvéleménynek a figyelmét ezekre a kevésbé ismert vidékeinkre. Másodsorban pedig adósságot is törleszt ez a kötet: az erdélyi Mezőség lakói, a Mezőségről elszármazottak végre kézbe vehetnek egy változatos tematikájú, mégis összefoglaló jellegű kötetet. Mert a jelen kötet sokrétű, sokszínű (pontosabban már a két szóban forgó konferencia is az volt), így néprajzi, művészet- és művelődéstörténeti, valamint természettudományi tanulmányokat egyaránt tartalmaz.

Ezt az interdiszciplinaritást tükrözi a kötet struktúrája is: a szerkesztők őt, pontosabban hat tematikus fejezetbe sorolták a tanulmányokat. Az első, *Tájak, korok, kutatások* című fejezet hat tanulmányt tartalmaz. A kötetnek nincs előszava, de nem is kell, hiszen Keszeg Vilmos *Az Erdélyi Mezőség néprajzi irodalma* című tanulmánya egyszerűsített bevezeti magát a kötetet is. A tudománytörténeti összefoglaló bemutatja a Mezőség mint tájegység meghatározásának a földrajzi, majd néprajzi szakirodalmát, külön kitér a tájökológia kérdéskörére, felvázolja a településrendszerét, röviden ismerteti a régió történetét, áttekinti és összefoglalja a Mezőségekre vonatkozó kutatástörténetet, amely korszakonként eltérő szándékkal és eredménnyel irányította a figyelmet erre a tájegységre, és külön kitér a Mezőségnek a művészetekben (hangsúlyosan a szépirodalomban és képzőművészetekben) való megjelenítésének felsorolására is. Keszeg Vilmos tanulmányának *Az Erdélyi Mezőség kultúrája* című második felében a tájegység néprajzának tömör összegzésére vállalkozik, a mezőiségi nyelv, a szövegfolklor, a népszokások és rítusok, a népzene és néptánc, a népi gyógyászat, a hiedelemvilág, a viselet, a díszítőművészet, a gazdálkodás, a rokonság és társadalmi kultúra rövid, de mégis igen részletes bemutatására. A tanulmány végén kutatástörténeti összefoglaló olvasható, valamint rövid ismertető Mezőség-emlékiratokban való megjelenítéséről.

Noha a kötet több tanulmánya is felveti a Mezőség mint tájegység meghatározásának, körülhatárolásának kérdését, konkrét táji-történeti tagolódáselemzésre Barabás László vállalkozik *A Mezőség néprajzi körvonalai és belső tagolódásának kérdése* című

írásával. Barabás szerint eredetileg Tóvidék lehetett a táj neve, amelyik területileg megfelel a jelenleg Belső-Mezőségeként ismert vidéknek. Innen kiindulva próbálja körkörösén meghatározni a Mezőség kisebb altájjait, felvázolni a tájegység belső tagolódását. Fülöp Mónika *A bálványosváraljai falukutatás* című tanulmánya az 1941–1943 között Venczel József vezetésével lezajlott bálványosváraljai falukutatás (első sorban vallási néprajzi) anyagának bemutatására, felelevenítésére és elemzésére vállalkozik. Hoffmann Siglinda *Vajdakamarás monográfiája* tulajdonképpen egy 1958-ban készült faluismertető. Az akkori iskolaigazgató által írt dolgozat voltaképpen sem terjedelmében, sem szakszerűségében nem tekinthető igazi monográfiának, ráadásul magán hordozza a kor ideológiai jegyeit, mégis, mivel értékes adatokkal járul hozzá Vajdakamarás falutörténetéhez, érthető a közlés hasznossága. (Például valószínűnek tartom, hogy Pálffy Gyula is érdemben tudta volna használni ezt a szöveget, amikor megírta *Egy mezősegi falu táncélete* című tanulmányát, amelyikben Vajdakamarás táncéletének részletes leírására vállalkozott, s amelyik azóta egyik mintapéldája valamennyi falusi táncmonográfiának (lásd *Táncudományi tanulmányok 1986–1987*, 261–286.). Pozsony Ferenc *Etnodemográfiai folyamatok Pusztakamaráson* című írása egy mezősegi falu fokozatosan asszimilálódó, eltűnő magyar közösségének 20. századi sorsát követi végig, első sorban a helyi református anyakönyvek adatainak alapján, következtetéseit táblázatokba foglalt adatsorokkal támasztja alá. Berekméri Mária Erzsébet *Városodás – városiasítás a Mezőségen* esetlemező tanulmányában a román állam 2000 után elindított új urbanizációs programja alapján 2003-ban városi rangot nyert Nagysármás helyzetét elemzi.

A kötet második, *Rítusok, szövegek, néptánc* című fejezetében először két temetkezési szokásokkal kapcsolatos tanulmányt olvashatunk: Kun Árpád *Temetkezési szokások Mezőkeszűben az 1950–60-as években* és Dimény Erika *Társadalmi kapcsolatok a magyarszováti temetkezési szokásokban*. Mindkét tanulmány a tradicionális társadalmak temetkezési szokásaira jellemző konvenciókat, szabályokat veszi számba. Poenar Rus Éva *Magyarborzási népszokások*

stratégiai című dolgozata a vegyes lakosságú falu azon népszokásait elemzi, amelyek magukon viselik az interkulturalitás hatása miatt kialakult kulturális stratégiákat. A tanulmány külön kitér a szombatnap tartásának bemutatására és elemzésére. Varga Sándor *Tánc történeti divatok hatása a belső-mezősegi települések tánckészletére* című írásának deklarált célja, hogy történeti perspektívában az európai tánc történeti divatok hatására a belső-mezősegi falvak tánckészletében, valamint táncaik formai megjelenésében bekövetkezett változásokat bemutassa. Tatár Erzsébet *Szabóné Tatár Erzsébet álom- és látomástörténeteiből* című rövid tanulmánya egy nehéz sorsot megélt szentmátéi asszony álmainak, látomásainak repertoárját veszi számba, a rövid elemzés viszont kiegészül egy álom- és látomástörténeteket tartalmazó gyűjtemény közlésével. Tánczos Vilmos *Archaikus népi imák a Mezőségről* című írása egy 1980-ban lezajlott néprajzi gyűjtés anyagának felelevenítése kapcsán elemzi Mezőség archaikus népi imáit. (Ugyanakkor olvasván ezt a mezősegi folklór különböző aspektusait bemutató fejezetet, kissé hiányérzetem támadt: noha a második Mezőség-konferencián két előadás is elhangzott a tájegység igen gazdag tradicionális népzene kultúrájának tárgykörében, a kötet – valószínűleg az előadók, szerzők mulasztása miatt is – nem tartalmazza ezeket.)

Az *Emberek, sorsok, pályák* fejezet négy tanulmánya négy mezősegi életpályát vizsgál különböző szempontok és kutatási módszerek segítségével. Szalma Anna Mária *Horváth Erzsébet – fényképei tükrében. Egy mezőkeszűi asszony privát fényképkorpuszának elemzése* című dolgozata a fénykép vizuális és egyben dokumentumként való elemzése módszertanára épül (természetesen interjúkkal kiegészülve). Ozsváth Imola egy Mezőköbölkülton élő naiv művész, Nagy Julianna életpályáját, élettörténetét vizsgálja interjú és a vizsgált személy által írt önéletrajz alapján az „*Engemet ez tartott életbe...*” *Egy mezősegi szövőasszony élettörténetének vizsgálata* című dolgozatában. Virág Magdolna szintén interjú alapján elemzi egy visai parasztasszony, Kiss Mihályné Gáspár Ágnes élettörténetét, pontosabban egy paraszti környezetben szocializálódó és élő személy

viszonyulását a hivatalos magaskultúrához *Az elit-kultúra szerepe egy életpálya alakulásában* című tanulmányában. Vajda András pedig a személyes-etnikus identitás kérdéskör változásait boncolgatja az 1990 márciusában Marosvásárhelyen bekövetkezett interetnikus konfliktusban részt vevő, sáromberki származású Puczi Béla történetében; tanulmányának címe: „*Akkor is magyar cigány vagyok!*” *Kísérlet egy roma identitásért folyó harcának elemzésére.*

A kötet talán legtörténetibb fejezete a *Társadalom, életmód, életvezetés* címet viseli. Szikszai Katalin *Mezősámsond társadalmi változása a 20. században* című munkájában arra vállalkozott, hogy anyakönyves vizsgálatok alapján és családrekonstrukciós módszereket alkalmazva áttekintse Mezősámsond múlt századi társadalmi változásait, hangsúlyosan e korszak népesedési tendenciáit. Szintén levéltári kutatásokon alapszik Lovász Réka *A mezőpaniti református egyházközség vallásos élete 1839–1869 között a parókia levéltári forrásai alapján* című tanulmánya: a mezőpaniti református egyház működését, valamint az egyháztagok életét vizsgálja egy az időszakot átfogó egyházközségi jegyzőkönyv alapján. A mezőségi életmódba, életvezetésbe nyújt betekintést Zsigmond Győző *Magyar népi gombaismeret a Mezőségen*, valamint Keszeg Vilmos *Magyarszovát népi gyógyászata* című tanulmánya. Mindkét írás közös vonása az igen részletes gyűjtési és szakirodalmi adatsorok, latin meghatározások (mintegy példatárakként is funkcionáló) használata. A tartalomjegyzékben *Felső-Maros menti magyar népviseletről* szerepelő, Szentimrei Judit által 1980-ban írt tanulmány korpuszbeli címe *A magyarói népviseletről* egy Felső-Maros menti falu hagyományos viseletének részletes leírását és elemzését tartalmazza. A sporttörténész Killyéni András *Wesselényi Béla ménese és falkavadászatai* című dolgozatában a nemeszsuki ménes történetéről ír, részletesen bemutatva a ménes szerepét a 19. század Erdélyének főnemesi lovas- és vadászsportjában. A történész Rüs-Fogarasi Enikő *Mezőségi és Mezőség széli középkori vásárok* című tanulmányában a középkori Mezőség és Mezőség széli vásárok adatai alapján megpróbálta feltérképezni (és egyúttal típusuk szerint besorolni)

azokat a vásáros helyeket, ahova a korabeli mezőségi emberek eljárhattak.

A Táj, természet, épített környezet című fejezetben sorrendben egy művelődéstörténész, egy kertész, egy botanikus és egy építész tanulmányát olvashatjuk. Sas Péter Kelemen Lajos művelődéstörténész „megérzését”, érdekes – és még bizonyításra váró – történeti felvetését ismerteti *A mezőségi tórendszer mint egykori határvédelmi rendszer, a gyeplő része* című írásában. Fekete Albert a bonchidai és válaszúti Bánffy-kastélyok, valamint a cegei Wass-rezidencia kerttörténeti adatait foglalja össze *Szemelvények az Erdélyi Mezőség nemesi kertkultúrájából* dolgozatában. Nagy-Tóth Ferenc *Az Erdélyi Mezőség növénytanai kutatásainak Kárpát-medencei jelentősége* című írása a vidék sajátos élővilágát, azon belül is elsősorban növényvilágát ismerteti. Wagner Péter *Épített örökség a Mezőségen* írása (melynek alcíme: *Holttenger. Mezőségi útítajok 2009–2010*) a szerző kétvényi mezőségi barangolásai eredményeit sorolja fel, településenként megemlítve az épített örökséget, annak jelenlegi állapotát. Itt fontos megjegyezni, hogy Wagner Péter készítette a kötet borítójának grafikáját, valamint szintén az ő munkáját dicséri a belső borítókön feltüntetett Mezőség épített örökségét ábrázoló térkép.

A kötet hatodik, *In memoriam* fejezete két, Mezőséghez kapcsolódó életpálya előtt tisztelget: Sas Péter *Palotay Gertrúd, a mezőségi hímzések kutatójára*, Takács Gábor pedig *Barcsay Jenő tanár és festőművészre* emlékezik. Ezt egy *Mezőségi híres emberek* című függelék követi, ahol sorrendben Aranka György, Bányai Elemér, Barcsay Jenő, Czákó Zsigmond, Győri Klára, Kádár József, Kallós Zoltán, Kiss Jenő, Kótsi Patkó János, Köpeczi Sebestyén József, Kövesdi Kiss Ferenc, Lukácsy Kristóf, Nyíró Gyula, Orosz Endre, Pápai Páriz Ferenc, Sütő András és Wass Albert rövid életrajzával ismerkedhet az olvasó. (Itt nyilvánvaló a szerkesztői szándék: erősíteni vagy egyáltalán megteremteni, a köztudatba vinni a mezőségi neves emberek kultuszát. Azonban felmerülő kérdés, hogy milyen kritériumok alapján válogatták ki pont ezt a tizenhét személyiséget, és miért nem kevesebbet avagy éppen többet. Mert például

a magyarszováti Maneszes Márton kántor, prímás, énekes szerintem legalább annyira ismert mezősegi személyiség, mint a felsoroltak.)

Összegezve: a *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom* igényes kiadású, több szempontból hiánypótló tanulmánykötet, melynek jelentőségét hangsúlyozni kell. Viszont pontosan ezért tartom fontosnak, hogy röviden kitérjek a könyv hiányosságaira is, megfogalmazzam kritikai észrevételeimet. Mert a szövegtest bizony tartalmaz tördelési és szerkesztési hibákat, mint például egy összesítő táblázatnak kétszeri közlése (lásd a 94. és 99. oldalakat), vagy a tartalomjegyzékben *Felső-Maros menti magyar népviselet*ként szerepelő tanulmány korpuszbeli *A magyarói népviseletről* címkülönbözöt (itt kérdéses, hogy ez szerkesztői döntés volt-e), hogy csak a legszembetűnőbbeket említsem, a tanulmányokat pedig nem követik román és/vagy angol nyelvű rezümék, és hiányzik a szerzők kötetvégi bemutatása is, ahogyan az tanulmánykötetektől elvárható.

Egyúttal szükséges rávilágítanom a kötet tanulmányainak egyenetlen színvonalára is. A sokrétűséget, az eklektikus jelleget nemcsak a különböző tudományágak egy kötetben való jelenléte okozza, valamint az, hogy átfogó jellegű írások váltakoznak részletesen megírt esettanulmányokkal, helytörténeti írásokkal, hanem sokkal inkább az, hogy igen különböző képzettségű, világnézetű (és megjegyzem, nemzedékű) kutatók közölnek benne. 2011-ben már nem lehet tudományos munkákban szépirodalmi idézetekkel és/vagy prekonceptciós evidenciák kijelentésével a terepen és dokumentáción alapuló kutatást helyettesíteni. Mert például érthető a szépirodalmi művekből való idézetek képletessége, de azért kisé anakronisztikus a Mezőség meghatározásánál kiemelni „*a széltiben négy nap, hosszában hat nap lójárásnyi földet*” idézetet (53.). Ennél sokkal súlyosabb, hogy társadalomtudományilag már értelmezhetetlen kijelentéseket is több helyen olvashatunk a kötetben, mint például a 398. oldalon: „*A gabonásház kifejezés arra utalt, hogy a mezőgazdasági művelésre nagyon megfelelő terület fő élettára volt. A mostani demográfiai adatok, a románság túlsúlyának ismeretében ez ma nehezen hihető...*”; vagy a 418. oldalon:

„*A megsokasodott és megváltozott népesség az élővilágot is visszafordíthatatlanul, ösztönei és önös szándékai szerint változtatta meg.*”

Ugyanakkor véleményem szerint túl nagy területet kezel Erdélyi Mezőségként ez a kötet, olvasván a tanulmányokat, ismét a felülről, a tudomány oldaláról való tájmeghatározás szándékát éreztem többször is megfogalmazódni. Ha történetileg akarjuk meghatározni a Mezőséget, akkor – ahogyan a jelen könyv tanulmányaiból is kiderül – ez eléggé nehéz feladat, hiszen közigazgatásilag sohasem tekintették egységes vidéknek, sohasem volt – a földrajzi tájon kívül – egységes kulturális-társadalmi meghatározása. De akkor meddig is tart az Erdélyi Mezőség? És egyáltalán helyénvaló-e egy adott tájegységet merev és megszabott határok közé szorítani?

A jelen recenzió szerzője például szintén az egykori Tóvidék, azaz Belső-Mezőség falvainak hagyományos népi kultúráját tekinti az „igazi” Mezőségnek. Érvrendszeremet saját szűkebb etnokoreológiai szakterületemtől kölcsönzöm: Martin György például a mezősegi táncdialketushoz sorolta Aranyosszéket (mely, megjegyzem, azon kevés vidékek egyike volt, ahol tudtommal Martin nem járt!), pedig az történeti székely székként más vidék, a jelen kötet sem sorolja a Mezőséghez, és saját kutatásaim is önálló aranyosszéki táncdialketusként feltételezik. Viszont Martin külön tájegységként tárgyalja a Felső-Maros mentét, mivel ez mind táncban, mind zenében, mind viseletben élesen különbözik a belső-mezősegi hagyományos népi kultúrától (magyarán egy vajdaszentiványi legény például nem tudott volna bekapcsolódni egy magyarpalatkai táncmultságba, annyira más a két tánc hagyomány), sőt szociális kapcsolathálói is Szászrégenhez és Marosvásárhelyhez fűzik, mégis a jelen kötet több írása is foglalkozik a „székely” Mezőséggel. Vagy a Mezőséghez tartoznak-e a földrajzi tájat behatároló folyókon túli területek? Hiszen a folyópart melletti városokon (Szamosújvár, Dés, Bethlen, Szászrégen, Marosludas stb.) túl már különböző, más jellegű kulturális entitásokkal találkozhatunk, ezért szerintem már más vidéknek lehet tekinteni például a Lozsárd-völgyi és a Borsa-völgyi kisnemesi falvakat, a Sajó- és

Lápos-völgyi (szász hatásra) polgárosultabb falvakat vagy a Kolozsvártól délre fekvő Erdőalja településeit is (ahol szintén a belső-mezőségitől eltérő tánc-, zenei, viseletbeli hagyományokkal találkozhatunk). Tehát ha etnokoreológiai és etnomuzikológiai szempontok alapján próbáljuk meghatározni a „mezőségiességet”, akkor az tényleg a jelenleg Kolozs megye keleti részén található Belső-Mezőség.

Természetesen ez is csak egy kutatási szempont. A legjobb fogódzó viszont a népi regionális

identitástudatban keresendő, azaz hogy maguk az emberek minek tartják, hogyan nevezik meg saját szülőföldjüket, lakóhelyüket, hiszen minden falusi közösség kultúráját sajátjának, önmagát pedig valahová tartozónak érzi. És erre a jelen kötet sem ad kielégítő választ, mivel nem tartalmaz ilyen jellegű írásokat, így továbbra is feltehető a kérdés: vajon ez mind Mezőség?

Könczei Csongor

Az új média kommunikációs lehetőségfeltételei

Új média és kommunikatív magatartás. 2008. február 29. – március 1., Marosvásárhely. Szerkesztette Armeán Otilia és Gagyí József. Scientia Kiadó, Kvár 2011. 290 oldal

Az *Új média és kommunikatív magatartás* című konferenciakötet a 2008-ban a Sapientia-EMTE marosvásárhelyi karának Humántudományi Tanszékén tartott Új média-konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatait tartalmazza. A tanulmánykötet célja széles körű betekintést nyújtani a korunkat meghatározó új kommunikációs technikák és technológiák – gyűjtőnévvel: új média – szintjén zajló folyamatokba. Bár az egyes tanulmányok más-más oldalról közelítik meg a problémát, közös vonásuk, hogy mindenikük igyekszik kimutatni az információs társadalom technikai-technológiai összetevői és a kommunikatív magatartást látványosan átalakító médiakommunikáció közötti összefüggéseket.

A kötetbe foglalt tanulmányok a szerkesztői szándéknak megfelelően négy jól elkülönülő tömbbe csoportosulnak, melyek határai ugyanakkor átjárhatóaknak bizonyulnak. Az első részt a *Pár-beszéd* szövegei alkotják, amelyek fogalomtisztázó szándékkal íródtak, a *Képes beszéd* tanulmányai a vizuális kommunikáció kérdése felől közelítik meg a témát, a *Jövő beszéd* a fiatalok médiahasználatát tartják szem előtt, míg az utolsó, *E-beszéd* című tömbbe tartozók az internethasználók szokásait és társadalmi hovatartozását vizsgálják.

A kötet szerzői új médián mindazokat a digitális, számítógép alapú kommunikációs eszközöket

értik, amelyek „a távközlés, informatika és a média ágazatai közötti konvergencia, valamint a hálózati kommunikáció révén egységes kommunikációs közzeggé szerveződnek”. (15.) Az új média egyik legfontosabb médiuma a ma már közismert és széleskörűen felhasznált internet. A számítógép és főleg az internet – a korábbi kommunikációs technológiáktól eltérően – olyan folyamatosan változó interaktív technológia, amely a hagyományos nyomtatott és elektronikus média előállítási és felhasználási lehetőségeit is megváltoztatta. A legfrissebb kutatások eredményei együttesen arra hívják fel a figyelmet, hogy az új kommunikációs technológiák hatásait csakis társadalmi és kulturális beágyazottságuk horizontjában lehet megérteni.

Veress Károly *Az új média hermeneutikája* című tanulmánya egyfajta fogalomtisztázó céllal írott bevezetőként szolgál, s ugyanakkor fontos filozófiai problémaként vizsgálja az új média által teremtett kommunikációs situáció hermeneutikai vonásait. Rávilágít arra, hogy a technikai fejlődés nemcsak az újszerű funkciókat ellátó gépek megjelenésében mérhető, hanem leginkább abban mutatkozik meg, hogy a technika és technológia szerepköre, az emberi élethez és kultúrához való viszonya átalakul. Egyre inkább megfigyelhető, hogy a kommunikációs technológia üzenetközvetítő eszközökből

a kommunikációs szituáció belső erőterét kitöltő közzeggé minősül át, és a hangsúly egyre inkább az új kommunikációs technika és technológia a felhasználói részvétellel ötvöző *mediatérre* helyeződik. Tóth Benedek a médiateret hasonló című tanulmányában a médiában történő kultúraalkotás tereként, közegeként vizsgálja, feltárva azt is, hogy a média hogyan hozza létre a saját működéséhez szükséges teret. A közmédia és közszolgáltatóság problémakörét, annak átalakuló szerkezetét vizsgálja a továbbiakban Gáspár Sándor *Média közszolgálat nélkül* című írásában, amelynek gondolatmenete Korondi Kinga *A közszolgáltatóság az új médiában* című tanulmányával egészül ki. Mindkét tanulmány rávilágít a közmédia időről időre bekövetkező válságára, s ugyanakkor kísérletet tesz a közszolgáltatóság meghatározására az új körülmények között.

Három tanulmány az új technológiára épülő médiumokat irodalmi oldalról közelíti meg. Köztük Kiss Hermina *Az irodalmi művek interpretációja mint önazonosságot teremtő médium* című tanulmányában az irodalmi értelmezés technológiáját olyan átmeneti közegeként írja le, amely az állandóan változó identitás mentális tereként funkcionál. Kelemen Erzsébet *Művészet, mediatilitás: új kommunikációs formák. A számítógépes irodalom* című írásában azt a következtetést vonja le, hogy az új technológiai médiumok megjelenése a média és a művészetek viszonyát is nagymértékben megváltoztatta. Így például a fotográfia a festészet számára, a film megjelenése a színházművészet és a regény számára jelentett kihívást, a hírközlés eszközei pedig lecsökkentették a térbeli távolságot. Bedecs László *„Bélyeg helyett kukac van.” Költészet a digitális korszakban* című írásában továbbviszi az előző tanulmányok mondanivalóját, miközben az új média költészetre gyakorolt hatásának egyik leglátványosabb területével, az SMS-költéssel foglalkozik.

A modern, digitális alapú kommunikációs technológiákról több tanulmány is értekezik. Klucsik Gábor *Cédulás vagy adatbázis?* című tanulmányából kiderül, hogy e technológiák megjelenése a régi magatartások megváltozásához vezetett. A digitális kommunikációs technológiákban megjelenik a *digitális*

szakadék problémája, amellyel bővebben Szakács István hasonló című írása foglalkozik. Állítása szerint a digitális javak elterjedését gátló tényezők kevésbé technológiai jellegűek, inkább társadalmi és kulturális jellegűeknek tekinthetők. Az e javakból részesedők és nem részesedők között szakadék húzódik egy társadalmon belül. De ilyen digitális szakadék alakulhat ki különböző gazdasági fejlettségű és kultúrájú térségek között is. Ezek a törésvonalak és szakadékok átjárhatók ugyan, de a lemaradók egyre távolabb kerülnek a haladóktól. Itt már nem a technológiai hozzáférés anyagi kérdése, hanem inkább a kommunikációs vonzata válik elsődlegessé. A kötet egyik legfontosabb tanulmányát Ármeán Otília jegyzi. *Webes felületek reprezentációs kódjai* című írása arra a fontos kérdésre keresi a választ, hogy milyen értelmezési kereteket előfeltételeznek a weboldalak, milyen vizuális megoldások könnyítik vagy nehezítik az információhoz való hozzáférést. A digitális médiumok kategóriájába hat médiumot sorol be: a számítógépet, multimédiát, a webet, az intra- és extranetet, az e-mailt és a chatet.

A kötetben számos olyan tanulmánnyal is találkozunk, amelyek tematikailag lazábban kapcsolódnak a központi problémakörhöz. Fehér Katalin *Az új média és az emberi test mozgása* című írásában a különböző mozgásformák, mobilitás és testhelyzetek közötti kapcsolatokat tárgyalja. Pletl Rita *Az új média kulturális viszonyulást alakító hatásai* című írásában azt vizsgálja a gyerekek iskolai fogalmazási teljesítményeit mérve, hogy a fogalmazás színvonala eléri-e a sikeres kommunikáció megvalósulását egy valóságos táj látványának leírása során. Horváth Zsófia Irén *A serdülők testképe az új médiahatások tükrében* című írásában a kisiskolások és serdülők énképének vizsgálatát tűzi ki célul, a televízió és számítógép használatának kedveltségére összpontosítva a városi és vidéki diákok körében. Crisan Renáta *A videofilm használatának lehetőségei a német mint idegennyelvórakon* című írása a vizuális, auditív, audiovizuális és elektronikus médiumok használatával foglalkozik ugyancsak a gyerekek körében. Végül Sántha Ágnes *Társkeresés az interneten* című tanulmányában a nem specifikus

kommunikatív magatartási módokat vizsgálja az internetes ismerkedés és társkeresés során.

A kötet utolsó harmadában helyet kapó tanulmányok az új médiához kapcsolódó használati szokásokat s a médiával kapcsolatos magatartás változásait vizsgálják. Gagyí József „Elektronikus otthon” és tizenéves lakói című értekezésében arra hívja fel a figyelmet, hogy a technológiai változásnak a kultúraátadás folyamatait módosító hatásai kiemelkedő jelentőségűek. Minden új kommunikációs eszköz sokszorosan kihat a kultúra újrafomálására. A különbségek is jól érzékelhetőek, hisz az előző évtizedekben a családokban a gyökeres változást a gépkocsi és a televízió jelentette, manapság viszont abból fakad, hogy számítógép- és mobiltelefon-tulajdonossá válik minden kisiskolás. Hasonló szellemben ír az internethez fűződő felhasználói szokásokról Tőkés Gyöngyvér *Internethasználati szokások a Maros megyei középiskolás diákok körében* című írásában. Az internet ma bárki számára hozzáférhető, interaktív, a felhasználó maga választja ki, hogy milyen információt akar megszerezni. Ugyanakkor lehetősége van arra, hogy közzé is tegyen információkat. Az internet segítségével leegyszerűsödik a munka és a kommunikáció folyamata, de az információk szűrése, az információs salak kiszűrése egyre több gondot okoz. A jelentős mennyiségű szennyező információ, az erkölcstelen, törvénytelen tartalmak egy új etikai kód kifejlesztését teszik szükségessé. Az új média által biztosított függetlenségről, szabadságról, az új média beágyazottsága kérdéséről beszél Gagyí Ágnes

Rovásírást az Unicode-ba! Megjegyzések az új média társadalmi beágyazottságának kérdéséhez című írásában. Nála az új média úgy jelenik meg, mint az új globális civil társadalom kiépülésének fő helyszíne és közege. Ide kapcsolódik Merkovity Norbert *Az online hálózatok újraértelmezése* című írása is, amely a digitális hálózatokon megjelent, eltérő logikával működő aktív és inaktív hálózatokat vizsgálja. Vincze Enikő *Blog-virtu(á)lis gondolatok a blogozás elemzéséről* című írása a kötet zárótanulmányaként szerepel. Az új média egyik produktuma a blog, amely – a szerző megállapítása szerint – a posztmodern terméke, hordozója és fenntartója. A blogozás fontos társadalmi és kulturális funkciókat tölt be, társadalmi szükségleteket elégít ki. A blog maga is részévé válik a kommunikáló egyének életének, beépül személyiségükbe, kapcsolataikba, s ezáltal az új média teljesen felborítja a hagyományos média tartópilléreit.

A kötet írásaiból leszűrhető tanulságok összességüként elmondható, hogy az új médiumok kiemelkedő szerepet játszanak a posztmodern társadalom és az új típusú virtuális közösségek felépítésében. Az új média a számítógép, a hagyományos nyomtatott és elektronikus média előállítás, szórás, értelmezési lehetőségeit nyilvánvalóan megváltoztatta. Ugyanakkor nagymértékben megváltoztatja az információhoz, tudáshoz való viszonyunkat is, az ember-ember, ember-dokumentum, ember-számítógép közötti kommunikáció formáját és tartalmát.

Miklós Beáta

Fogalmaink fogságában

Fogalom és kép. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófia Tanszékcsoportjának magyar tagozata által szervezett nemzetközi tanévkezdő konferencia előadásai. 2009. október 17. Szerkesztették Gál László, Egyed Péter. Presa Universitară Clujeană, Kvár 2010. 185 oldal

A filozófiai és a tudományos gondolkodás nem nélkülözheti a fogalmak használatát. A fogalom mibenlétére és a fogalomképzésre vonatkozó interdiszciplináris kutatások ezért is alapvető jelentőségűek. A kognitív nyelvészeti kutatások, az

agyműködés és gondolkodás neurofiziológiai vizsgálata, a filozófia ontológiai és nyelvi fordulata, amely a metafizika fogalmainak dekonstrukcióját eredményezi, egyre inkább ráirányítják a figyelmet a fogalom hagyományos logikai és ismeretelméleti

meghatározásának elégtelen voltára. A kognitív nyelvészetben főként Chomsky és Lakoff munkássága révén nyilvánvalóvá vált, hogy a fogalomalkotás folyamatáról a logikai, nyelvi és tapasztalati feltételeket egyaránt figyelembe vevő integratív szempontot képviselő elméletek képesek számot adni. A neurofiziológiai kutatások bizonyítják, hogy a fogalomképzés sokkal inkább felismerési és visszaidézési idegfolyamatokon alapul, mintsem tárolt definíciókon vagy szükséges és elégséges attribútumok gyűjteményén.

A *Fogalom és kép* című konferenciakötet a fogalommal kapcsolatos hagyományos elméleteknek és kortárs kutatásoknak szentelt, bukaresti és magyarországi meghívottak részvételével megszervezett nemzetközi konferencián elhangzott 17 előadásból 11 előadás szerkesztett változatát tartalmazza. A szerzők a javasolt tematika sokrétű megközelítését nyújtják, amely a kognitív evolúció problémakörétől és az önmegvalósító hegeli fogalom gondolatától a logikai, hermeneutikai, etikai megközelítéseken át a metaforaelméletekig, a videoklip logikájáig, a képzeteknek, képanalógiáknak a gyakorlati filozófiában játszott szerepéig terjednek.

Lehmann Miklós *Fogalom és kép kognitív evolúciós szempontok szerint* című tanulmányában a képzeletvita kapcsán kifejti, hogy a kép és fogalom mint valós reprezentációk különbsége az evolúciós elmélet által meghaladható. A rendszerelméletnek az evolúciós elméletre való alkalmazása igazolja, hogy kép és fogalom egységes reprezentációs keretbe illeszthető. A problémás mozzanatot ebben az összefüggésben a nyelvi képesség evolúciós magyarázata képezi. Ma már azonban a kognitív rendszer evolúciós folyamatában az eszközkészítés, a szociális viselkedés és a preverbális kommunikáció képességcsoportjára léteznek adaptációs magyarázatok. A felsoroltak Bickerton értelmezése szerint a nyelv preadaptációjának tekinthetők. A nyelv által olyan külső reprezentációs tár jön létre, amely révén a kognitív folyamatok kiterjeszhetőek a másik ember irányába, és nemcsak információs forrásként szolgálnak, hanem az interaktivitás folytán a környezetben is állandó változtatásokat generálnak.

A nyelv jelenti a biológiai evolúcióból a kulturális evolúcióba való átmenethez az ugródeszkát.

A következő tanulmány az előzőben megismert kognitív szempontokat újabakkal kiegészítve széles körű elemzését nyújtja a fogalom és fogalomképzés kortárs elméleteinek. Veress Károly *A fogalomalkotás mint nyelvi történet* című tanulmánya a fogalomalkotással kapcsolatos fontosabb szemléletváltásokat veszi szemügyre, a kognitív tudományok és a hermeneutika nézőpontjából, kimutatva, hogy az, ami közös vonás mindezekben az elméletekben, az éppen a fogalomalkotásnak a nyelv közegében való történésként való elgondolása. A logikai szemantika mozdítja ki a fogalom hagyományos értelmezését a fogalomhasználat és az alkalmazás irányába, belátva, hogy a fogalom nem lezárt, hanem nyitott struktúra. Ehhez hasonló belátáshoz jutnak a neurofiziológusok is megállapítva, hogy a fogalom inkább „a reprezentációknak egy potenciális halmaza”, amelyeket különböző ingerek hatására aktivizálunk a memóriából. A kognitív nyelvészeti kutatások jeles képviselője, Lakoff is leszámol néhány megrögzött előítélettel, mint például a fogalmak mentális természetével, és arra a megállapításra jut, hogy a fogalmaknak nincs egy lényegi magja, és a jelentésüket sem lehet teljesen elkülöníteni más fogalmi jelentésektől. A szerző H.-G. Gadamer hermeneutikai koncepciójára hivatkozva arra hívja fel a figyelmet, hogy megváltozott a filozófiának a fogalomhoz való viszonya. A fogalmakat nem lehet pusztán technikai értelemben mint valami szerszámokat használni. A fogalom értelmezés, magának a hermeneutikai tapasztalatnak a végrehajtási módja. A szellemi hagyománnyal folytatott beszélgetésben állandó (természetes) fogalomalkotás megy végbe, ez azonban nem szubszumáló logikai művelet, hanem azt fejezi ki, hogy az értelmezés folyamatában a fogalmi általánosítást a megértésben részt vevő mindig a saját tapasztalataira alkalmazza.

Egyed Péter *A fogalom kérdései Hegel természetfilozófiájában* című tanulmányában kiemeli a hegeli fogalom műveleti jellegét, azt, hogy ennek a célja mindig a létmegragadás. A fogalom az az eljárás mód, ahogyan az értelemben helyezzük a dolgok

tartalmát, s ennél fogva amikor helyesen gondolkodunk, akkor a fogalmakban a dolgok bontakoznak ki lényegük szerint. Ungvári Zrínyi Imre tanulmánya *A látvány, a képzetek és képanalógiák a gyakorlati gondolkodásban* a hermeneutika felől közelít az etikai felé, azzal a céllal, hogy megvilágítsa, milyen szerepe van az emberi cselekvés megértésében és erkölcsi megítélésében a cselekvők és az értelmezők képzeteinek. A képzetek, képek előzetes cselekvésorientáló funkciót töltenek be, mivel az ember legelsősorban a cselekvésében válik nyilvánvalóvá önmaga számára, azonban mégsem lehetséges csak a kimerevített képsorok alapján a cselekvés maradéktalan megértése. Az összefüggést csak az értelmező viheti bele a képsorba. Az elbeszélte történet képes kiemelni a képet az elszigeteltségből és magyarázni is azt.

Kovács Barna Derrida és Ricoeur metaforára vonatkozó nézetei alapján próbálja igazolni azt az állítást, hogy a metaforának van egy sajátos referenciája, amely különbözik a fogalmak denotátumától. A fogalmi jelentés a szó szerinti értelemnek az általánosan kialakult használatára utal, míg a metafora a valóság új referenciáira derít fényt.

Tamás Dénes *Látványba fojtva* című tanulmánya a nyelvi fordulat utáni képáradásból próbálja megragadni a videoklip lényegét. A videoklip olyan villódzó mozgóképsor, amelyben az egymásutáni képek csak utalnak valamire, anélkül hogy teljességében mutatnák azt, megszüntetve ezáltal a szemlélés,

értelmezés lehetőségét is. A videoklip a színre vitt tudattalan, állítja a szerző, amelyhez a megtekintés idején túl nem társul és nem is társulhat értelmezői munka, mivel ezek az önmagukká osztódott képek nem tartanak sehová, nem hordoznak egy meghatározott értelemirányt.

Az említettekén kívül a kötet tartalmazza még Mircea Dumitrunak a modellekről és szerepekről szóló angol nyelvű előadását, valamint Gál Lászlónak a propozicionális és a képi tartalom reprezentációiról írt tanulmányát, amelyek fontos vonatkozásokkal egészítik ki a felvázolt problémakört. Szintén megtalálhatók a kötetben Kerekes Erzsébetnek a gyermekfilozófiáról, Schmidt Dánielnek az ontológiai lehetőségfogalomról, valamint Szócs Krisztinának Közép-Európa fogalmáról írt tanulmánya is, melyek fontos adalékokkal és kutatási irányokkal egészítik ki a konferenciakötet tematikáját.

A Gál László által jegyzett előszó arra utal, hogy a konferencia és a publikált tanulmánykötet valójában a kezdetét jelzi kolozsvári gondolkodók által a kognitív tudományi kutatások irányában megtett szellemi nyitásnak, melynek további eredményeiről újabb konferenciák és tanulmánykötetek fognak hírt adni. Ezekben még a jelen kötetből kimaradt tanulmányok is helyet kaphatnak, s így az itt még vázlatosnak tűnő, de a lényegi csomópontok mentén máris kirajzolódó kép a későbbiekben kiteljesedhet.

Csergő Antal

Egy hiteles Kierkegaard-kép

Püsök Sarolta: Søren Kierkegaard teológiájának súlypontjai. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kvár 2010. 168 oldal

Püsök Sarolta könyvének bevezetőjében így fogalmazza meg tanulmánya fő célkitűzését: „hiteles Kierkegaard-képet rajzolni”. Az olvasó számára viszont már az is feltűnő lehet, hogy ez a cél nem feltétlenül egyezik meg a cím által keltett elvárásokkal (*Søren Kierkegaard teológiáinak súlypontjai*).

Vajon a dán író teológiai gondolatainak feltárása vagy személyiségének és munkásságának hiteles visszaadása vár ránk? Egy hiteles, valóság-hű kép valamennyire becsapó is lehet, mert az ember hajlamos hinni neki, azt gondolva, hogy az ábrázolt tárgy, személy vagy esemény csupán a megjelenített

mozzanatokból áll. Egy valóság-hű kép felvállalja a bemutatott tárgy egészében való sűrített visszaadását, de erre ténylegesen sosem képes. Segítségével csak annyit tudhatunk meg, hogy bizonyos szögből milyen a valóság, de ha egy kicsit arrébb állnánk, vajon mit látnánk? Mennyire áll közel az új látvány az előzőhöz? Képviselheti-e egyetlen kép az egész tárgyat?

A doktori disszertációként írt könyv címe alapján egy kizárólag teológiával foglalkozó tanulmányra gondolhatunk, amely inkább csak a beavatottak számára válhat élvezetessé. Már az elején kiderül azonban, hogy a könyvben Kierkegaard munkásságának nem csupán a vallási aspektusai kerülnek terítékre, hanem átfogó kép áll össze a gondolkodóról, mely bemutatja a dán aranykort, helyet kapnak az író életrajzában és munkásságának fő állomásai.

A szerző által megfogalmazott céllal összhangban a könyv kifejezetten olvasmányosan, a beavatlan olvasó számára is könnyen érthető nyelvezettel mutatja be Kierkegaard fő gondolatait, legfontosabb írásait, biográfiájának meghatározó eseményeit. Egymásra épülve, fokozatosan érkeznek az elemek, amelyekkel Püsök Sarolta a dán gondolkodó hiteles képét próbálja megrajzolni. Pontosan építi fel mondanivalóját, kronologikusan haladó gondolatmenete végig tisztán követhető. Egymásba kapcsolódó érvei az általánostól a konkrét irányába mutatnak. Először Kierkegaard központi gondolatát mutatja be, mely szerint az ember élete Isten előtti létként fogalmazódik meg, s ily módon feltárja a dán szerző egész munkásságának a fő irányát: minden írásával az embereket Istenhez akarta elvezetni. Az elméleti szintű bevezető fejezetek után a szerző ráközelít a konkrétumokra. Ennek köszönhetően feltárul a dán író gondolatainak a hely- és időbeli kontextusa: a 19. század eleji Dánia, az akkori életérzés, a korabeli Koppenhágát uraló hangulat, a fontosabb európai filozófusok. Kierkegaard vizsgálata során azért fontos mindezt szem előtt tartani, mert ő nem filozófusnak, hanem vallási szerzőnek tartotta magát, s írásait nem hermetikus eszmefuttatásoknak szánta, hanem a kor eseményeire, a kortársai viselkedésére, nyilatkozataira vonatkozó reflexiókként, reakciókként

fogalmazta meg. Híres polémiája, a Hegelre irányuló kritikája is azért kapott oly fontos helyet munkásságában, mert ilyen módon közvetetten kívánta megcélozni korának egyházát.

A „már-már grafomán” író – ahogy a szerző fogalmaz – hatalmas életművet hagyott hátra, s ennek bemutatásával folytatódik a könyv. Kihangsúlyozódik az a tény, hogy Kierkegaard minden írása kongruens, ugyanazt a célt szolgálja, hisz „művei tartalmukat, üzenetüket és formájukat tekintve az első pillanattól kezdve egy kiforrott írói egyéniség alkotásai”, tehát mindenik tudatos folytatása, kiegészítése az előzőeknek. Így jutunk el ahhoz a fejezethez, amelynek tartalma a legszorosabban összefügg a könyv címével, Søren Kierkegaard teológiájának súlypontjaival, ugyanis a teológiai vonatkozású központi témákkal foglalkozik: a bűnnel, a szorongással, az idővel, a paradoxonnal, a hittel, valamint a botránkozással mint a hittel ellentétessel. Mindezt sűrítve kapjuk, de úgy, hogy ezáltal nem a hiány, hanem a teljesség érzetét kelti bennünk. Kierkegaard a paradoxont helyezi teológiája középpontjába, és ezt abban látja, hogy az örökkévaló Isten megjelent az időben, ember formájában. Így találkozik az idő és az örökkévalóság a pillanatban. A hitet tudatos választások sorozatának tekinti, melyek során minden pillanatban a hit és a botránkozás közötti választás előtt állunk, a jó választás pedig a Krisztussal való egyidejűséget jelenti. Ezt tekinti Kierkegaard az idő és az örökkévalóság metszéspontjának.

Püsök Sarolta ezen a ponton tér ki a dán író teológiai munkásságának a részletes vizsgálatára. A következő lépés a kierkegaard-i egyházkritika bemutatása, amit a kierkegaard-i gondolatok mai teológiára gyakorolt hatásának a bemutatása követ. Ebben a vonatkozásban a 20. század egyik legfontosabb teológusának, Karl Barthnak a Kierkegaard-hoz való viszonyát vizsgálja. Kimutatja, hogy a mai protestáns teológiába Barthon keresztül jutottak el a kierkegaard-i gondolatok.

A szerző gondolataival együtt haladva végig a több mint 150 oldalon s azokat a másfajta Kierkegaard-olvasmányainkkal is összevetve végül

is arra a meggyőződésre jutunk, hogy az olvasó számára egy valóban hiteles, valószerű kép körvonalazódik a dán gondolkodóról. Azt mondhatjuk, hogy amennyiben hitelesen a valószerűt, a Kierkegaard-képen pedig a dán író teológiai gondolkodásának, életének és munkásságának általános bemutatását értjük, Püsök Saroltának sikerült elérnie

kitűzött célját. A tömör és közérthető összefoglalás és problematizálás mellett a könyv talán legnagyobb érdeme a kierkegaard-i gondolatok időszerűségének és a mai teológiára gyakorolt hatásának a kimutatása.

Avram Laura

A vizualitás dimenziói*

Antik Sándor: Vizuális megismerés és kommunikáció. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kvár 2010. 203 oldal

Antik Sándor: Vizuális emlékezet és képi metaforák. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kvár, 2008. 165 oldal

Antik Sándornak a kolozsvári Egyetemi Műhely Kiadó gondozásában 2010-ben megjelent *Vizuális megismerés és kommunikáció* című szakkönyve a 2008-ban napvilágot látott *Vizuális emlékezet és képi metaforák* című, ugyanott megjelentetett munka folytatásának tekinthető. A két könyv tematikája, felépítése, szerkesztési és kivitelezési módja egy-egy szellemi horizontba illeszkedik: a vizualitás, a vizuális kultúra problémakörét járja körül a megismerés, az emlékezet, a kommunikáció és a nevelés irányából.

E szakmunkák egymást feltételező és követő megjelentetése révén szükségképpen felmerül a kérdés, hogy miben is áll a felvállalt témakörük relevanciája, aktualitása.

A képi világ sohasem csak önmagában és önmagáért való semleges létező, hanem olyasmi, ami mindenkor viszonyulási formákat vált ki, és alakító hatással van a társadalomra és a kultúrára. A képiségnek, a képi világnak a kultúra legkülönbözőbb korszakaiban mindig is hangsúlyos szerepet tulajdonítottak. Gondoljunk például az ókori képimádatra, amikor is a képhez már-már természetfeletti erőt társítottak, vagy pedig az ezt követő ellenreakcióra, az ismételtlen visszatérő képprombólasokra. Ezek a végtelen viszonyulási formák is épp

azt bizonyítják, hogy a kép problematikáját az emberi életben és tapasztalatban nem lehet megkerülni, nem lehet valamilyen módon nem viszonyulni hozzá. Éppen ezért a vizualitás kutatásának nem elég csak szűken a képre és a képi kultúrára összpontosítania. Akkor és azáltal nyeri el tulajdonképpeni értelmét, ha a tágabb kontextusra, a kultúra egészére is kiterjed. Antik Sándor két kötete nemcsak hogy eleget tesz épp ennek a követelménynek, hanem szervesen és szerencsésen ki is egészíti egymást.

Az itt felvetett probléma valójában nem új keletű. Elég csak arra gondolni, hogy ismereteink nyolcvan százalékára vizuális úton, a látás útján teszünk szert. Már Arisztotelész is kiemeli a *Metafizikában* a látási érzék privilegizált szerepét a többi érzékkel szemben. Szerinte a látás minden érzékelési módnál közelebb áll a megismeréshez, hiszen a látás révén lehetünk tanúi a legfőbb különbségeknek. Azonban ahhoz, hogy a képet megláthassuk, az intellektusra is szükség van. Éppen ezért a látásnak, általában az érzéki észlelésnek tulajdonított jelentőség korszakonként változott, de megállapítható, annak ellenére, hogy a megismerésben, a tudásszerzés folyamatában az érzékiség legtöbb esetben alárendelődött az értelemnek, mégsem sikerült azt teljesen

* A recenzió az Európai Szociális Alap által 2007–2013 között a POSDRU/107/1.5/S/76841 számú szerződés alapján társfinanszírozott „Modern doktori képzések: nemzetköziesítés és interdiszciplinaritás” című projekt keretében készült.

kiiktatni, hiszen a megismerésnek mindig van ér-
zéki mozzanata.

A két könyv anyagában szorosan összekapcsoló-
dik egymással a vizualitás különböző dimenzióinak
a vizsgálata által: a vizuális emlékezet, a vizuális
megismerés, a vizuális kommunikáció és a vizuális
nevelés folyamatai nemcsak hogy egy közös csomó-
pontban találkoznak, de kölcsönösen feltételezik is
egymást. Az első kötet a vizuális emlékezet jelen-
ségének és az emlékezeti tevékenység működésé-
nek értelmezéseit, a természetes és a mesterséges
emlékezet egymást kiegészítő kutatásait, a kollektív
emlékezet felépítését, sajátosságait és annak intéz-
ményes formáit (a múzeumokat és az emlékműve-
ket), az emlékezet és a művészi képzelet kapcsolatát
járja körül. A második kötet a vizualitás gyakorlati
dimenzióival mint a vizuális megismerés és kom-
munikáció összefüggéseivel, valamint az ezekhez
szorosan kapcsolódó vizuális neveléssel foglalko-
zik. Mindkét kötetet jól átgondolt szerkezeti felépí-
tés jellemzi, melynek keretében a tudományosan
kidolgozott elméleti problémafelvetéseket gyakor-
lati alkalmazások követik. Egyik szakmunka sem
korlátozódik csupán a vizualitás valamely dimenzi-
ójának a pusztá bemutatására, hanem e dimenziók
találkoztatására törekszik, olyan konstellációt hozva
létre ezáltal, amelyben a felvetett kérdések kiegészít-
tik, sőt felerősítik egymást, egyre hangsúlyosabbá
téve a problémakörhöz kapcsolódó kérdéseket és az
azokra adható válaszokat.

Ezek a kérdések a saját korunk és a mai ember
alaptapasztalata köré összpontosulnak: ma egyre
inkább a képek világában, sőt inváziójában élünk,
korunk akár a vizualitás korszakának is tekinthető.
A képek halmazai és azok ránk gyakorolt hatásai elől
nem tudunk kitérni. Meghatározzák a szemléletün-
ket, gondolkodásunkat, ízlésünket, értékítéleteinket.
Egyes vélemények szerint a képiség és a vizuális
kommunikáció szerepe annyira megnőtt, hogy kezdi
kiszorítani az írott szót, és lassan minden területen
annak a helyébe lép. A képözön hatására az érzéke-
lésünk is felgyorsul. Kérdésessé válik viszont – para-
dox módon –, hogy ebben a (kép)invázióban még ké-
pesek vagyunk-e egyáltalán meglátni magát a *képet*.

E paradoxon hordozójaként körvonalazódik
a szerzőt mind elméleti, mind pedig gyakorlati sí-
kon leginkább foglalkoztató, a vizuális kultúránk
egyik leglényegesebb, de ugyanakkor az egyik legin-
kább perifériára szorult problémája: a vizuális neve-
lés kérdése. Antik Sándor kimutatja, hogy éppen ma-
napság, a képi világ dominanciája időszakában szorul
egyre inkább háttérbe az általános vizuális nevelés,
úgy, hogy a horizontja is beszűkül, s a presztízse is
mind jobban lecsökken. Elégéséges-e az, hogy minősé-
gi vizuális nevelésben csak egy szűk társadalmi réteg
részeseüljön – teszi fel a kérdést a szerző –, vagy pedig
általános érvényűvé kellene annak válnia? A *Vizuális
megismerés és kommunikáció* című kötetben idézett/
hivatkozott tanulmányok szerzői (Kepes György,
Bodóczy István és maga Antik Sándor) olyan továb-
bi kérdéseket vetnek fel, mint: Szükséges-e a vizuális
nevelés? Van-e relevanciája a mindennapi élettevé-
kenységben az esztétikai érzéknek? Nélkülözhető-e
az esztétikai érzék és az esztétikai nevelés? Életünk,
tevékenységeink, szakmánk melyik területén, mikor
lehet rá szükségünk? Mi szükséges a vizuális nevelés
reformjához? A fejtegetések során számos érv fogal-
mazódik meg amellet, hogy a képi gondolkodásnak
jelentős szerepe van a gondolati műveletekben, az
érezkelés és a képi gondolkodás fejlesztése nélkülöz-
hetetlen részét alkotja az absztrakt kognitív gondol-
kodás fejlesztésének.

Ezen túlmenően a szerzőnek a felmerült kér-
désekre adott válaszai távlatilag értelemszerűen
egyetlen alapgondolat köré összpontosulnak: az is-
mereteink, tapasztalataink megszerzésének minden
pillanatában, az értékítéleteink megfogalmazásának
valamennyi mozzanatában a vizuális nevelés s az
általa megszerezhető, elsajátítható vizuális kultúra
nélkülözhetetlennek bizonyul. Ekként összegezhető
e két kötetnek a szűkebb körű szakmai vizsgálódá-
son túlmutató üzenete. Mindezt nemcsak a két kötet
koherensen felépített érvelő gondolatmenete hor-
dozza, hanem gazdag képanyaga, a szövegbe ágya-
zott, illetve a mellékletekben helyet kapó változatos
illusztrációk, az olvasó rendelkezésére bocsátott bő-
séges felmérési adatok is alátámasztják.

Péter Mónika

Számunk szerzői

- Antal Balázs (1979) – adjunktus, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
Avram Laura (1988) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
Baricz Ágnes (1979) – irodalomtörténész, doktorandus, egyetemi tanársegéd, Sapientia EMTE, Kolozsvár
Bartha Katalin Ágnes (1978) – irodalomtörténész, Kolozsvár
Bányai Éva (1971) – irodalomtörténész, adjunktus, Bukaresti Egyetem, Bukarest
Bányász Melinda (1977) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Benda Mihály (1971) – bölcseész, Budapest
Biró Annamária (1981) – irodalomtörténész, EME, Kolozsvár, egyetemi adjunktus, Partium KE, Nagyvárad
Bura László (1932) – nyelvész, irodalomtörténész, Szatmárnémeti
Csergő Antal (1967) – könyvtáros, Sepsiszentgyörgy, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Dávid Gyula (1928) – irodalomtörténész, szerkesztő, Kolozsvár
Egyed Ákos (1929) – történész, az MTA külső tagja, Kolozsvár
Egyed Emese (1958) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Gajdó Tamás (1964) – színháztörténész, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest
Kovács Flóra (1982) – szerkesztő, oktató, Szegedi Tudományegyetem
Könczei Csongor (1974) – néprajzkutató, Kolozsvár
Luffy Katalin (1973) – irodalomtörténész, könyvtáros, PhD, Kolozsvár
Miklós Beáta ((1985) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Miskolczy Ambrus (1947) – egyetemi tanár, az MTA doktora, ELTE, Budapest
Molnár Bodrogi Enikő (1967) – nyelvész, műfordító, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Mózes Huba (1941) – irodalomtörténész, Miskolc
Péter Mónika (1984) – tanár, Tordaszentmihály, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Szegedy-Maszák Mihály (1943) – irodalomtörténész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, ELTE, Budapest
Simoncsics Péter (1946) – nyugdíjas egyetemi docens (BBTE)
Tapodi Zsuzsa (1961) – irodalomtörténész, egyetemi docens, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar, Csíkszereda
Újlaki-Nagy Réka (1984) – irodalomtörténész, doktorandus, Szegedi Tudományegyetem

Contents

Zsuzsa Tapodi: Small and Large Regions, Centre and Periphery at the Beginning of the 21 th Century	1
Gyula Dávid: Final Accounts about the Encyclopedia – Looking towards the Future.....	7
Réka Újlaki-Nagy: Sabbatarian Millenarism	15
Ágnes Baritz: The <i>Catholicus reformatus</i> -Translation of Mihály Orvos Suri	23
Melinda Bányász: Points Revealed and Yet to be Revealed in the Network Woven around the Homecoming of a Manuscript	43
Ambrus Miskolczy: Kazinczy-Interpretations	61
Mihály Szegedy-Maszák: Mihály Babits on the Concept of the Nation	87
Balázs Antal: Forming Presence. Literary Reviews on the World Wide Web	99

Workshop

Mihály Benda: Aragon Boulevard or the Description of the Town in his Novel <i>Hunok Párizsban</i> (Huns in Paris).....	109
László Bura: Pakocs (Pakots) Károly	121
Katalin Ágnes Bartha: László Szabédi and the Unitarian High School from Cluj (Kolozsvár)	127
Éva Bányai: Deregionalisation. Notions of Space in the Writings of Gábor Vida	137
Enikő Molnár Bodrogi: Transylvanian-Hungarian Researcher on the Land of Meänkieli Speakers	142
Péter Simoncsics: The Negation in Ugrian Languages.....	152
Huba Mózes: Bound and Open Character of Verse Metrical Systems	163
Annamária Biró: János Fekete: <i>History of Hungarians</i>	170

Review

Katalin Luffy: Cultural and Scholarly Relations in Central-Eastern-Europe	179
Tamás Gajdó: Shakespeare in Transylvania	183
Ákos Egyed: Mutual Will or Unilateral Decisions?	185
Flóra Kovács: The Generation Existence's Question	188
Emese Egyed: About György Aranka's History of Transylvania	190
Csongor Könczei: About the Transylvanian Mezőség (Open Country)	192
Beáta Miklós: The New Media's Possibilities	197
Antal Csergő: In Captivity of our Concepts.....	199
Laura Avram: An Authentic Kierkegaard-Representation	201
Mónika Péter: Dimensions of Visuality	203
<i>Our Authors</i>	205

Cuprins

Tapodi Zsuzsa: Micro- și macroregiuni, centru și periferie la începutul secolului 21	1
Dávid Gyula: Raport final despre <i>Dicționarul Literaturii Maghiare din România – în perspectiva viitorului</i>	7
Újlaki-Nagy Réka: Chilianismul sâmbătiștilor	15
Baritz Ágnes: Traducerea în limba maghiară de către Suri Orvos Mihály a lucrării <i>Catholicus reformatus</i>	23
Bányász Melinda: Punctele depistate și depistabile ale rețelei de relații privind recuperarea și publicarea unei opere literare din secolul al 18-lea	43
Miskolczy Ambrus: Interpretări Kazinczy din punctul de vedere al unui istoric	61
Szegedy-Maszák Mihály: Concepția despre națiune a lui Babits Mihály	87
Antal Balázs: Prezență în devenire. Reviste literare pe internet	99

Atelier

Benda Mihály: Bulevardul Aragon, sau imaginea orașului în romanul <i>Hunok Párizsban (Hunii la Paris)</i> de Illyés Gyula	109
Bura László: Opera literară și personalitatea lui Pakocs Károly	121
Bartha Katalin Ágnes: Szabédi László și Liceul Unitarian din Cluj	127
Bányai Éva: Deregionalizare. Conceptul spațiului în scrierile lui Vida Gábor	137
Molnár Bodrogi Enikő: În vizită la finlandezii (meänkieli) din valea râului Tornio	142
Simoncsics Péter: Negarea în limbile ugrice	152
Mózes Huba: Caracterul închis și degajat al sistemelor de versificație metrică	163
Biró Annamária: <i>Istoria ungarilor</i> de János Fekete	170

Recenzii

Luffy Katalin: Relații culturale și științifice în Europa Centrală și Răsăriteană	179
Gajdó Tamás: Shakespeare în Transilvania	183
Egyed Ákos: Voința unitară a maghiarilor sau decizii unilaterale?	185
Kovács Flóra: Problematika generațiilor	188
Egyed Emese: Dezmințirea ca teoremă și deducție a identității naționale	190
Köncei Csongor: Un volum etnografic exhaustiv despre Câmpia Transilvaniei	192
Miklós Beáta: Posibilități noi de comunicare în mass-media actuală	197
Csergő Antal: În captivitatea conceptelor noastre	199
Avram Laura: Un portret veritabil despre Kierkegaard	201
Péter Mónika: Dimensiunile vizualității	203
<i>Autorii numărului de față</i>	205
<i>Contents</i>	206

Tartalom

Tapodi Zsuzsa: Kis- és nagyregiók, centrum és periféria a 21. század elején	1
Dávid Gyula: Zárszámadás a Lexikonról – a jövő felé nézve	7
Újlaki-Nagy Réka: A szombatosok chiliizmusa.....	15
Baritz Ágnes: Suri Orvos Mihály <i>Catholicus reformatus</i> -fordítása	23
Bányász Melinda: Egy irodalmi mű hazakerülése és kiadása köré szövődött kapcsolatháló felfedett és felfedendő pontjai	43
Miskolczi Ambrus: Kazinczy-értelmezések történész szemmel	61
Szegedy-Maszák Mihály: Babits nemzetfölfogása.....	87
Antal Balázs: Formálódó jelenlét. Irodalmi folyóiratok az interneten	99

Műhely

Benda Mihály: Aragon boulevard, avagy Illyés Gyula <i>Hunok Párizsban</i> című regényének városleírásai	109
Bura László: Pakocs (Pakots) Károly	121
Bartha Katalin Ágnes: Szabédi és az Unitárius Kollégium	127
Bányai Éva: Régiótlanítás. Térképzetek Vida Gábor írásaiban	137
Molnár Bodrogi Enikő: Erdélyi kutatóként méenkieli nyelvrokonaik földjén	142
Simoncsics Péter: Az ugor tagadásról	152
Mózes Huba: Versrendszerek kötöttsége és nyitottsága	163
Biró Annamária: Fekete János: <i>Magyarok története</i>	170

Szemle

Luffy Katalin: Kultúr- és tudománykapcsolatok Kelet-Közép-Európában	179
Gajdó Tamás: Erdélyi Shakespeare	183
Egyed Ákos: Közös magyar akarat vagy egyoldalú döntések?	185
Kovács Flóra: A nemzedéki lét kérdése	188
Egyed Emese: Cáfolat mint a nemzeti identitás tétele és levezetése	190
Könczei Csongor: De vajon ez mind Mezőség?	192
Miklós Beáta: Az új média kommunikációs lehetőségfeltételei	197
Csergő Antal: Fogalmaink fogságában	199
Avram Laura: Egy hiteles Kierkegaard-kép.....	201
Péter Mónika: A vizualitás dimenziói	203
<i>Számunk szerzői</i>	205
<i>Contents</i>	206
<i>Cuprins</i>	207

